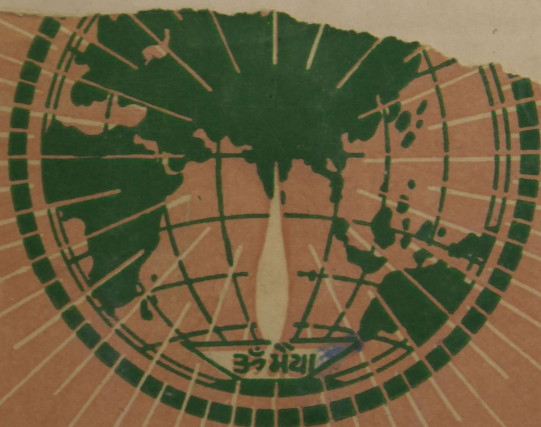

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

સ્મૃતિ - વિકાસ

મુનિશ્રી સંતબાલજી

વિધિવાત્સલ્ય

પ્રેરક :

મુનિશ્રી સંતબાલજી

સંપાદક :

નવલભાઈ શાહ

આધ્યાત્મિક એકતાના તથા
ધર્મદૃષ્ટિયુક્ત સમાજ રચનાના
વિચારોને તથા સમાજ જીવનને
સ્પર્શતા વિવિધ પ્રશ્નોને મનનીય
લેખો રૂપે રજૂ કરતું અદ્વિતીય
પાશ્વિક.

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૬-૦૦
(બેઠ પુસ્તક સાથે)

: કાર્યાલય :

હડીભાઈની વાડી,

અમદાવાદ-૧

સાધુસાધ્વી શિષ્યિર માટુંગા [સુખઠ]ના
ઉપક્રમે યોજાયેલી વ્યાખ્યાનમાળા

ધર્મનુબંધી વિશ્વદર્શન

ભાગ : ૧૦ અ

સ્મૃતિ-વિકાસના માર્ગો

ભાગ : ૧૦ બ

પ્રવચનકાર
મુનિશ્રી સંતબાલજી

સંપાદક
ગુલાબચંદ જૈન

: પ્રકાશક :

લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી
મંત્રી

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર
હઠીભાઈની વાડી - અમદાવાદ - ૧

સ્મૃતિ : પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ

[સંપાદકીય]

જીવન એટલે સ્મૃતિનો ભંડાર કહીએ તો ચાલી શકે. તેમાં પણ જીવનની વિકસિત દશા એટલે કે માનવ-જીવન એ તો ખરેખર સ્મૃતિનો ભંડાર છે. વૃક્ષને મૂળવાટે પોષણ મેળવવાનું સૂચન કોણ કરતું હશે? અળસિયાને પાણીમાં આગળ વધવાની પ્રેરણા કોણ આપતું હશે? પશુપક્ષીને ઊડવાની, ખેસવાની, આગળ વધવાની ગતિ કોણ આપતું હશે? આ માણસ—જેણે અદ્ભુત શોધો કરી છે; તેને તેમ કરવા માટે કઈ વસ્તુ સંચાર કરતી હશે? તે સ્મૃતિ જ છે! મારે ખાવું જોઈએ! એનું વિશ્લેષણ કરવા એસીએ તો માણસે કેટલું બધું કઈકઈ રીતે યાદ કર્યું છે? ફળ, ફૂલ, ધાન્ય, સ્વાદો—સુગંધો અને ન જાણે શું? તેણે કેટલું યાદ કર્યું છે? મારે વધવું જોઈએ...! તેનું વિશ્લેષણ કરતાં કેટકેટલું તેણે કર્યું છે? આકાશમાં ઊડયો છે, પૃથ્વી ઉપર દોડયો છે, પાણીમાં સરરર...કરતો નીકળી ગયો છે. તેણે એક તરફ પરમાત્મા તરફ જવાની લગની વધારી છે જ્યારે બીજી તરફ તે પૃથ્વીને સુખનું સ્વર્ગ ખનાવવા ન જાણે કેટકેટલા પ્રયોગો કરી ચૂક્યો છે; કરી રહ્યો છે અને કરશે! અને તેમાં સ્મૃતિનો જ સહુથી મોટો ફાળો છે!

“આ મીઠું છે!” એમ કહીને જેણે મીઠાશની સ્મૃતિ કાયમ કરાવી ત્યારથી લઈને “આ આત્મા છે, આ પરમાત્મા છે” એમ કહેનારની વાતને જો સ્મૃતિ રૂપે કાયમ ન રાખવામાં આવત તો જીવનનો વિકાસ અટકી જત! એટલે સ્મૃતિની વ્યાખ્યા થઈ સ્મરણ કરવું. પણ સ્મૃતિની સ્વાભાવિક ગતિ તો એ જ થઈ કે આગળ વધવું! સ્મૃતિનો વિકાસ એટલે સવિશેષપણે ગતિ કરવી.

“મારું શરીર છે. તેને ટકવું છે. તેને ભૂખ લાગી છે.” એટલે આહારની સ્મૃતિ થાય છે. તેને ટકાવી રાખવું જોઈએ એટલે રક્ષણની સ્મૃતિ પેદા થાય છે. તેને બહારના ઉપદ્રવથી અન્યની જેમ નાશ થતાં અટકાવવું જોઈએ; એટલે સ્મૃતિ થાય છે. અને મારું જીવન સુંદર છે; એવું જ બીજા જીવનનું નિર્માણ કરું એ ભાવનાથી મૈથુનની

સ્મૃતિ થાય છે. પણ, આ બધા કરતાં યે કંઈક વધુ મારે કરવાનું છે એ વિચારે સ્મૃતિનો વિકાસ થાય છે. અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન તરફ તે વળે છે અને વિજ્ઞાનના સંશોધન વડે પરમજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

એટલે સ્મૃતિની પ્રકૃતિ સ્વાભાવિક રીતે આગળ વધવામાં છે. જીવ સંપૂર્ણતાને ન પામે ત્યાંસુધી તેને જન્મ વળતો નથી. પણ જીવ ધારે અને તેને પામે એવું થતું નથી. સ્મૃતિઓમાં સુસ્મૃતિઓ અને કુસ્મૃતિઓ છે. સુસ્મૃતિઓ જીવનને આગળ વધારે છે ત્યારે કુસ્મૃતિઓ જેને સ્મૃતિની વિકૃતિ તરીકે ઓળખાવી શકાય તે તેને પાછળ ધકેલે છે. એટલે જ મોટા-મોટા સંતોને પથબ્રષ્ટ થતાં આપણે સાંભળીએ છીએ. તેઓ પોતાની ક્ષુદ્ર દુનિયામાં જ અટવાઈને પડ્યા રહે છે. જે જીવન કેવળ ખાવા-પીવામાં જ પસાર કરવાનું હોય કે કુટુંબ કબીલાની સંભાળ સુધી જ હોય તે પછી મનુષ્ય-જીવન અને પશુ-જીવન કે જંતુ-જીવનમાં કંઈ ફરક રહેતો નથી. કુસ્મૃતિનું જેર વધે છે, ત્યારે સ્વાર્થ માટે ભાઈને ભાઈનો, પતિને પત્નીનો, આપને બેટાનો કે એ રીતના અન્ય વિનાશ કરતા પ્રસંગો સામે આવે છે. તો પછી જીવનને ટકાવી રાખવા માટે પોતાનાં જ અચ્ચાંને ખાઈ જતાં જંતુઓ અને માણસમાં ક્યાં ફરક રહ્યો ?

તેથી સ્મૃતિ-વિકાસનો અર્થ સુસ્મૃતિઓ સાથે આગળ વધવાનું છે. એમાં ક્યાંયે વિકૃતિ આવી તો વિકાસની ટોચે પહોંચેલો જીવાત્મા નીચે પડી શકે છે. આના માટે જૈન સૂત્રોમાં “પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ”નો દાખલો સમજવા જેવો છે.

પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને વૈરાગ્ય આવતાં તેમણે પોતાના આળકુમારને ગાદીએ બેસાડી મંત્રીઓને તેનો કારભાર સોંપ્યો. પછી પોતે દીક્ષા લઈને નીકળી પડ્યા. વિચરતાં-વિચરતાં રાજગૃહી આવ્યા. ત્યાં એક સ્થળે ધ્યાન ધરીને ઊભા હતા. તે વખતે બે સૈનિકો ત્યાંથી નીકળ્યા. એકે કહ્યું : “જેયું આ રાજર્ષિ પ્રસન્નચંદ્ર છે ! કેવો ત્યાગ કરીને સંયમ માર્ગે આગળ વધ્યા છે !”

બીજાએ કહ્યું : પોતે તો સંયમ લઈ લીધો પણ પુત્રને દુષ્ટ

મંત્રીઓના હાથમાં સોંપી આવ્યા છે. તેઓ રાજ્ય હડપીને કુમારને મારી નાખશે !”

પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિના કાનમાં આ શબ્દો પડ્યા. તેમનું ધ્યાન વિચલિત થયું અને ધ્યાનમાં જ તેમની સ્મૃતિ બીજો દોડવા લાગી. તેમને થયું કે તેઓ મહેલમાં પહોંચ્યા. ત્યાં દુષ્ટ-મંત્રીઓને પડકાર કર્યો. અને તેમની વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમણે કેટલાયે સૈનિકોનો કચ્ચરધાણુ વાળી નાખ્યો. અંતે એક સૈનિકના ખડ્ગનો પ્રહાર તેમના મસ્તક ઉપર થયો. તેઓ પોતાનો મુગટ સંભાળવા ગયા.

યોગાનુયોગે રાજગૃહી નગરીમાં મહાવીર ભગવાન પધાર્યા હતા. તેમને વાંદવા રાજ શ્રેણિક ગયા. તેમણે પણ માર્ગમાં પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને જોઈ તેમનાં તપ-ધ્યાનના વખાણ કરતાં ભગવાનને પૂછ્યું કે “રાજર્ષિ કાળધર્મ પામી કયાં જશે ?”

આ પ્રશ્ન પૂછાયો તે વખતે રાજર્ષિ પ્રસન્નચંદ્રના ધ્યાનમાં કુ-સ્મૃતિના ઘેરાવાના કારણે તેઓ માનસિક રીતે સંહાર યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું : “અત્યારે સાતમી નરકે !”

“થોડીવાર બાદ ફરી શ્રેણિકે કહ્યું : “કેમ ?”

“હવે તેઓ મુક્તિએ જશે !” ભગવાન મહાવીરે કહ્યું અને થોડીવારે તેઓ મુક્તિએ પધાર્યાના સમાચાર આવ્યા. શ્રેણિકને તે ન સમજાયું એટલે ભગવાન મહાવીરે બંધી વાત કરતાં કહ્યું : “જ્યારે તમે મને પહેલી વાર પૂછ્યું ત્યારે પ્રસન્નચંદ્ર ઘેર માનસિક સંહારમાં લાગ્યા હતા અને તે જ ક્ષણે તો તેમના માટે નરક જ હતી. પણ જ્યારે બીજી વાર ‘કેમ’ પૂછ્યું ત્યારે તેમનો હાથ મસ્તક ઉપર જતાં તેમને પુનઃ સ્મૃતિ થઈ કે અરે હું તો સાધુ છું-મારે માટે આ બધું યોગ્ય છે ? તેમને જોતે કરેલ માનસિક હિંસા માટે પસ્તાવો થયો અને તેમાં જ તેમનાં બધાં કર્મો ધોવાઈ ગયાં અને તેની ઉગ્રતાએ તેમણે દેહ-ત્યાગ કર્યો અને તેમનો આત્મા મુક્ત થયો !”

આ પ્રસંગમાં બે વસ્તુ જાણવા જેવી છે કે સ્મૃતિ-વિકાસના

શિખરે પહોંચીને પણ જો વિકૃતિ આવે કે કુસ્મૃતિ થાય તો જીવન ડાંડી ગર્તામાં પડી શકે છે એટલે સ્મૃતિ વિકાસ સાથે સતત જાગૃતિ રાખવી જરૂરી છે. નહીંતર સ્મૃતિ વિકાસ આત્મોન્નતિનું કારણ ન બનતાં, ચમત્કાર, સ્વપ્રશંસા કે સ્વાર્થમાં અટવાઈ જાય છે અને એકવાર લક્ષ્ય ચૂકાયા બાદ ફરી તે મળવું મુશ્કેલ બને છે.

આ અંગે વિસ્તારથી સ્મૃતિ વિકાસના બાહ્ય અને અંતરંગ બંધાં પાસાંઓ અને અલગ-અલગ મુદ્દાઓની છણાવટ પૂજ્ય મુનિવર્ય શ્રી સંતઆલજીએ સાધુ-સાધ્વી શિખરની પ્રવચનમાળાના ઉપક્રમે કરેલી. જ્ઞાને જ્ઞાની, શતાવધાની તેમજ વિશ્વવાત્સલ્યના પ્રચારક હોઈને તેમણે દરેક વસ્તુ બહુ જ સ્પષ્ટતાથી રજૂ કરી છે. શિખર પ્રવચનોમાં તેને શિક્ષણ-વિષય તરીકે, તેના પેટા પાડી અલગ-અલગ મુદ્દાઓને ક્રમશઃ દેખાવાર સમજાવવામાં આવ્યા હતા. પણ તેને સળંગ રૂપ આપવા જતાં તેનો ક્રમ અલગ અલગ પ્રકરણ પ્રમાણે પાડીને તેને ફરી મકારીને રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ મકારવાનું કાર્ય પૂ. મુનિશ્રી તેમિયંદ્રજીએ બહુ જ વ્યવસ્થિત રીતે કર્યું છે એટલે આ પુસ્તકના સંપાદનમાં વિષયનું સરલીકરણ કરવા અને પ્રેસ માટેની પ્રતિલિપિ તૈયાર કરવાનું જ મારે ફાળે આવ્યું છે. આ પુસ્તક જલ્દી પ્રગટ થાય તે માટે ઉન્નર મુનિવર્યે જ્ઞાને પ્રેસકોપી કરવાનું પણ સૂચવેલું પણ જ્ઞાન-લાભના મારા અંગત સ્વાર્થ માટે મેં જ તેને કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો. જેને તેમણે પ્રકાશનમાં વિલંબ થવા છતાં માન્ય રાખી મારા ઉપર ઋણ ચડાવ્યું છે. વાચકો આ વિલંબ માટે મને જરૂર માફ કરશે કારણ કે આનું સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકન, જ્ઞાન-વિકાસ કે સ્મૃતિ વિકાસ કરનાર માટે છે, એવું મારી જેમ, વાચકો પણ સ્વીકાર્યા વગર નહીં રહે; એમ મારું વિનમ્ર માનવું છે.

દેવ-દિવાળી.

તા. ૧૯-૧૧-૧૪

ગુલાબચંદ જૈન.

મદ્રાસ.

આમુખ

‘સ્મૃતિ-વિકાસના માર્ગો’ પુસ્તકને પોતીકું કરવાથી જે લોકો અવધાનશક્તિને ચમત્કાર માની તેને દૂરથી પૂજે છે, તેમને નજીકથી ચાહીને આરાધવાનું મન થશે. એથી અવધાનશક્તિ કોઈને ય મારે અશક્ય નથી એટલી પ્રતીતિ થાય તે સ્વાભાવિક છે. અને જેમણે એ શક્તિ આરાધી છે અથવા આરાધવાના છે, તેમને એ ખ્યાલ આવશે કે અવધાનશક્તિ તો ‘સ્મૃતિવિકાસના માર્ગો’ પૈકીનો એક કેવળ પેટા માર્ગ જ છે. આટલી આરાધનાથી ફૂલાવાનું નથી તેમ સંતોષ માની એટલેથી અટકી જવાનું નથી. ‘સ્મૃતિવિકાસનો પંથ’ પારાવાર છે. એ તો આત્માને અંતરાત્મા તથા અંતરાત્માને છેવટે પરમાત્મારૂપ બનાવીને જ પૂરો થાય છે. વાચક આ સ્મૃતિવિકાસના માર્ગોનું સંપાદન વાંચીને ગૂંજરાતમાં જન્મેલા તાજા એવા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને—આ દિશાના શોભતા એ મોક્ષમાર્ગના મહાપથિકના જીવનને—યાદ કર્યા વિના કેમ રહી શકશે? માત્ર એ એક જ જીવનનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ વિચારશે. તો તરત એક વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિને પણ યાદ કર્યા વિના નહીં રહી શકે. જેનું નામ ગાંધીજી છે.

‘અનુબંધ વિચારધારા’ આ બન્ને મહાપુરુષોના જીવનની ગંગા-યમુના સાથે મળેલી સરસ્વતી સાથેની પવિત્ર ત્રિવેણી છે. ભાલનલકાંઠા પ્રયોગનું એ આવી ત્રિવેણીમાંથી સર્જન થયું છે. એનો આજલગીનો વ્યક્તિ, સમાજ, સમષ્ટિ અને સંસ્થા સમેતનો ઇતિહાસ સ્વપરકલ્યાણની આરાધનાનો છે. ભલે તે ભારતના એક પ્રાંતમાં પણ એક જિલ્લાના અમુક ભાગમાંથી શરૂ થયો હોય, પણ એનું લક્ષ્ય સમગ્ર વિશ્વની

માનવગત ઉપરાંત પ્રાણિગત પણ છે જ. આથી જ એમાં સર્વધર્મ ઉપાસનાનું માધ્યમ રખાયું છે. ‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ એ ધ્યેય રખાયું છે. અને એ પ્રયોગનું નામ ‘ધર્મમય સમાજ’ રચના અપાયું છે. આજ સુધીના બધા ધર્મોનું માખણ એની આધારશિલા રહી છે. અને ચાર તરવો એમાં પ્રધાનપણે છે : (૧) ક્રાન્તિપ્રિય સંતોનું (પછી એ સાધુ પણ હોય અને સાધ્વી પણ હોય; તેમનું) માર્ગદર્શન. (૨) શ્રોત્રસેવક સંસ્થાનું સંચાલન (જે સંસ્થા જનસંસ્થા અને જનનંત્રીય રાજ્ય સંસ્થાનું સુયોગ્ય સંકલન સાચવી મુખ્યપણે જન સંગઠનોનો પ્રભાવ જનરાજ્ય તંત્ર પર તથા જનરાજ્ય સંસ્થા પર ઊભો કરે.) (૩) જનસંગઠનોનું નિર્માણ (ગામડાંમાં અને શહેરોમાં ગ્રામપૂરક રૂપે નૈતિકપાયા પર જનસંગઠનો જિલ્લાવાર ઊભાં કરી દેવાં) તથા (૪) કોંગ્રેસનું શુદ્ધિલક્ષી રૂપાંતર (કોંગ્રેસને માત્ર ભારતની જ નહીં, બલકે આંતરરાષ્ટ્રીય શુદ્ધ રાજ્યસંસ્થા બનાવવી.).

શ્રીમદ્જીનું આ મતલબનું એક કથન છે : “જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં સમજવું તેહ; તે આચરી અચરાવવું, આત્માર્થીએ એહ.” આ યુગે સ્મૃતિવિકાસના માર્ગોદ્ધાર સ્વપરકલ્યાણનો મોક્ષમાર્ગ સર્વમાનવો માટે ઉઘાડો કરવાનો ઉપશ્લો પુરુષાર્થ અનિવાર્ય છે. મને આશા જ નહીં, બલકે વિશ્વાસ છે કે એ દિશા સૂઝાડવામાં આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી પુરવાર થશે.

તેમિમુનિએ અને સંપાદકે મારાં પ્રવચનોનાં સંકલન અને સંપાદન કર્યાં છે, તે અગે ઘટતી દોરવણી આપ્યા બાદ પણ હું સાંગોપાંગ જોઈ ગયો છું અને મને તે ગમ્યાં છે, એટલે વાચકોને તેમના પરિશ્રમની પણ નોંધ લેવાનું કહેવું જોઈએ.

આ સાથે શિબિરનું પ્રથમ અને અંતિમ પ્રવચન, શિબિરનો કાર્યક્રમ, અભિપ્રાયો અને શિબિર દરમિયાન અને પછીની ફલશ્રુતિઓ વગેરે રૂપે શિબિરના મૂલ્યાંકન રૂપનું લખાણ પણ ૧૦૦ જેટલું આ બે પુસ્તકમાં શામેલ કરેલ છે. આ રીતે ધારવા કરતાં સારી રીતે મોડું છતાં એકંદરે સુંદર સંપાદન થઈ શક્યું છે; તે વાચક પોતે પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકશે. સંપાદકે આ દશેય પુસ્તકોના સંપાદનનું માત્ર સંપાદન નથી કર્યું, પણ એ સંપાદનમાં પોતાનું અધ્યયન, મનન અને ખરેખર તો દિલ રેડ્યું છે, તેનું મૂલ્ય કરી શકાય નહીં. આ સંપાદકને મેળવી આપનાર શ્રી. મણિભાઈ લોખંડવાળાએ માત્ર પ્રકાશનમાં જાતે અને સાથીઓ દ્વારા આર્થિક મદદ જ નથી કરી, બલકે ખીજી અનેક પ્રકારની મદદો કરી છે. આ દેશય પુસ્તકોમાં મારા સાથી મુનિ, વિ. વા. પ્રા. સંઘ, મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, સુરતનું પ્રતાપ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, જગુભાઈ ભાવસાર વગેરે અનેક સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓનો જે ફાળો છે તેને પણ વાચકો કેમ ભૂલી શકશે ?

કલકત્તા તા. ૨૧-૧૧-૬૪

‘ સંતબાલ ’

બે બોલ

મુનિશ્રી સંતબાલજીને તમે સૌ જાણો છો. તેઓ એક કાન્નિકારી જૈન સાધુ છે. તેઓ આત્મસાધનામાં મગ્ન રહેવા છતાં સમાજકલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય માર્ગદર્શન અખંડપણે અરુનિશ આપતા રહે છે. તેઓશ્રી માને છે કે હવે માત્ર ઉપદેશથી કામ નહીં ચાલે પણ જે સમાજ-જીવન ચૂંથાઈ ગયું છે; ડગલે ને પગલે અશાન્તિ દેખાય છે તેના નિરાકરણ માટે સાધુસંતોએ સક્રિય માર્ગદર્શન આપવું જોઈશે. આ તો જ બની શકે જો સાધુસાધ્વીઓ પ્રાણ, પ્રતિષ્ઠા અને પરિવ્રજનો મોહ છોડે અને સાંપ્રદાયિકતામાંથી મુક્ત બની, સર્વધર્મનો અભ્યાસ કરે. આમ કરવાથી આપોઆપ આમજનતાનો અને આમ-જનતાનો સંપર્ક આવી જશે.

આજે કોઈ પણ એક પ્રશ્ન કે એક જ ક્ષેત્રના અનેક પ્રશ્નો લેવાથી સમાજ વ્યવસ્થા પૂર્ણ નહીં બને. જો ધર્મમય સમાજરચના ઊભી કરવી હશે તો માનવજીવનમાં ઊભા થતા સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને દરેક ક્ષેત્રના પ્રશ્નોનો સર્વાંગી વિચાર કરવો પડશે. અને અમલ પણ સંસ્થાદ્વારા જનતા વાટે કરવો પડશે. પ્રાચીન કાળમાં યુગાનુરૂપ આમ થતું હતું; એટલે જ ભારતની સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ બની છે; અને આજ સુધી ટકી છે. આપણે ત્યાં ધરના ધર્મની ચોક્કસ સ્ત્રીઓ કરતી એટલે કુટુંબ સ્નેહસભર અને પવિત્ર રહેતું. સમાજની ચોક્કસ આદ્યજ્ઞો કરતા. તેઓ ક્યાંય વ્યસનો, અપ્રમાણિકતા કે ગેરરીતિઓ પેસી ન જાય તેને માટે સતત ક્રિયાશીલ રહેતા; તેથી દેશ નીતિસભર રહેતો. અને સંતો આખા દેશમાં પરિવ્રજણ કરી સંસ્કૃતિની ચોક્કસ અખંડપણે કર્તા કરતા હતા. રાજ્ય પણ સંતો, આદ્યજ્ઞોને અધીન રહીને ચાલતું. આ બધાના કારણે સમાજ શાન્તિથી જીવતો અને અધ્યાત્મલક્ષી રહી ચૂકતો; કોઈ ગતલીંગ દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર નીકળતો તો ગાંજ્ય તેને યોગ્ય નશ્વત કરતું.

આજે સ્થિતિ ગદલાઈ ગઈ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ એક થવા લાગ્યાં છે. વિદ્યાને દોટ મૂકી છે. એટલે મહારાજશ્રી એ જ પુરાણી સંસ્કૃતિને નજરમાં રાખી, યુગાનુરૂપ નવી ઢાળે સમાજ વ્યવસ્થા ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે વિશ્વરાજ્યોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થા શ્રેષ્ઠ બનતી જાય છે ત્યારે જનતાને ધડવાનું જ મુખ્ય કામ અગત્યનું બન્યું છે. એટલે એમનાં નીતિનાં પાયા પર સંગઠનો બનાવવાં જોઈએ. એ સંગઠનો સતત સાથે રસ્તે વિકાસ કરતાં રહે તે માટે; તેનું સંચાલન આજના બ્રાહ્મણો કે જે રચનાત્મક કાર્યકરો કહેવાય છે તેમની બનેલી સંસ્થાના હાથમાં મૂકવું જોઈએ. અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાને પણ માર્ગદર્શક પ્રેરણા મળતી રહે તે માટે સાધુસંતોએ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. દુનિયાબરનાં રાજ્યોની અશુદ્ધિઓ દૂર કરવા માટે પણ સાધુસંતોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

આ સાધુસંતો સર્વાંગી પ્રશ્નોને સમજે, અને તે માટે સાથે બેસી વિચાર વિનિમય કરી શકે તે માટે સંવત ૨૦૧૭ ના ચાતુર્માસમાં મુખર્ષિમાં માટુંગા (ગુર્જરવાડી) મુકામે સાધુ-સાધ્વી અને સાધક-સાધિકાઓનો એક શિબિર યોજવામાં આવેલ. તે સતત ચાર માસ ચાલ્યો, તેમાં જે પ્રવચનો ચર્ચા વ. ચાલ્યાં તેનું પુસ્તક આકારે સંકલન થાય તો બીજા સાધુ સાધ્વી, સેવકો અને પ્રજાને તેમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળે તેવી ઘણાં ભાઈબહેનોને લાગણી થઈ આવી. ખાસ કરીને યુ. નેમિચંદ્રજી મહારાજની એવી તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પરંતુ આટલા બધા સાહિત્યને તૈયાર કરવું, તેનું સંપાદન કરવું, અને પછી છપાવવું તે ઘણું અઘરું કામ હતું. તેને માટે સમય જોઈએ અને સહાય માટે નાણાં પણ જોઈએ. આની વિમાસણ ચાલતી હતી. પણ જે કામ કુદરતને ગમતું હોય છે તે કામને આગળ વધારવા કુદરત જ કોઈકને નિમિત્ત બનાવી પ્રેરણા આપે છે.

માટુંગાના આ શિબિરમાં શીવમાં રહેતા શ્રી મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ લોખંડવાળા પ્રથમથી રસ લેતા હતા. તેમને મુનિશ્રી સંતબાલજી ઉપર અપાર શ્રદ્ધા છે. મહારાજશ્રી જે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા છે તે આજના યુગે ખૂબ જરૂરી છે તેમ તેઓ માને છે. એટલે શિબિરનાં કામોમાં અનેક રીતે તેઓ ઉપયોગી થતા હતા. તેમણે કહ્યું કે “ મહારાજશ્રીના આ શિબિરપ્રવચનો પુસ્તકરૂપે છપાય અને સાધુસંતોને અપાય તો તેનો લાભ તેમના જીવનવિકાસમાં તો થાય જ

પણ તેઓ ઇકાચનાં પિયર (સમાજનાં માબાપ) છે તેથી સમાજને માર્ગદર્શન આપવામાં ઘણા ઉપયોગી થઈ શકે.”

તેમના આ શુભ વિચારથી અને પ્રયત્નથી આ પુસ્તકો છાપવાનું મદાન કામ શરૂ કરી શકાયું છે. આ પ્રયત્નનેનું મુખ્ય તત્ત્વ જળવી અલગ અલગ મુદ્રાવાર નાનાં નાનાં પુસ્તકરૂપે છપાય; તેા વાંચનારને સુગમ પડે એમ લાગવાથી દરેક વિષયના જુદાં જુદાં એમ કુલ દસ ભાગો છે.

આ પુસ્તકોનું સંપાદન પણ દૂકાણુમાં છતાં મૂળ ભાવ અને અનિવાર્ય એવી વિગતો જળવીને થાય એ જરૂરી હતું. એ માટે પણ શ્રી. મણિભાઈ લોખંડવાળાએ મદ્રાસના જૈન વિદ્યાર્થીગૃહના ગૃહપતિ શ્રી ગુલાબચંદ જૈનનું નામ સૂચ્યું. તેમને રૂબરૂ મળવા બોલાવ્યા અને વાતચીત કરી અને તેમણે સહયોગ આ કામગીરી સ્વીકારી.

અંતમાં અમે પૂ. મુનિશ્રી સંતઆલજી તેમજ મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ આવું સર્વાંગ સુંદર અનુભવપૂર્ણ સાહિત્ય જનતાને આપ્યું; તે બદલ તેમનો આભાર માનીએ છીએ. તે જ રીતે સાયનમાં શીવ સોસાયટીમાં રહેતા વોરા મણિભાઈ લક્ષ્મીચંદ કચ્છ મુદ્રાવાળાએ આ પુસ્તકો છપાવવામાં પૂરતો સહકાર આપેલ છે, તેમજ મહેનત લઈ શેઠ શ્રી. પદમશીભાઈ તથા બીજાઓ પાસેથી સહકાર અપાવેલ છે તે બદલ તેઓશ્રીઓનો આભાર માનીએ છીએ. તેમની મદદ વગર અમે આ સાહિત્ય પ્રકાશિત કરી શકત કે કેમ ? તે સવાલ હતો. અને મદ્રાસવાળા શ્રી. ગુલાબચંદ જૈન કે જેમણે અનેક જવાબદારીઓ હોવા છતાં આ કામને ધર્મકાર્ય માની સમયસર સંપાદન કર્યું છે તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ. પૂ. શ્રી. દંડીસ્વામી, શ્રી. માટલિયા, વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિકસંઘ વગેરેએ પણ પ્રેરણા આપી છે, તેથી તેમનો અને જ્ઞાત, અજ્ઞાત સૌએ જે સહકાર આપ્યો છે તેમનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ.

સાધુસંતો, સાધ્વીઓ, સેવકો અને જનતા આ દશેય પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી સ્વપર કલ્યાણનો સ્પષ્ટ માર્ગ અખત્યાર કરશે એવી અમને આશા છે.

સાધુસાધ્વી શિબિર વ્યવસ્થાપક સમિતિ, મુંબઈ.

આપણી પ્રકાશન સંસ્થા

સમાજ પરિવર્તનનો આધાર નવા વિચાર પર છે. એ લોકો સુધી પહોંચે તો જ સમાજ ઘડતરનું કામ આગળ ચાલે. એટલા માટે મુનિશ્રી સંતબાલજીના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની દૃષ્ટિએ ભાલનળકાંઠા પ્રદેશમાં જે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે તે પૈકી એક પ્રવૃત્તિ પ્રકાશન વિભાગને લગતી છે.

આ પ્રવૃત્તિ એટલે મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર. આ સંસ્થા છેલ્લા તેત્રીસ વર્ષથી પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરે છે. આ પ્રકાશનોએ જાહેર જીવનના ઘડતરમાં સારો એવો ફાળો આપ્યો છે.

એક વ્યક્તિએ પોતાના વ્યક્તિગત વિચારે આ સંસ્થા સન-૧૯૩૩માં સ્થાપાયેલી. આ વ્યક્તિ તે શ્રી લક્ષ્મીચંદ્ર ઝવેરચંદ સંઘવી. જેઓ મુનિશ્રી સંતબાલજી પ્રત્યે ખૂબ જ આદર અને ભક્તિભાવ ધરાવે છે અને છેલ્લા તેત્રીસ વર્ષથી મંત્રીપદની જવાબદારી કર્તાવ્યભાવે સંભાળી રહ્યા છે. સંસ્થાની શરૂના ચૌદ વર્ષ તેઓએ વ્યક્તિગત આર્થિક જવાબદારી ઉપાડી વ્યક્તિગત સંચાલન કરેલું પણ જ્યારે પ્રાયોગિક સંઘની સ્થાપના થઈ ત્યારે સંઘે તેઓશ્રીના કહેવાથી આ પ્રવૃત્તિને પોતામાં સમાવી તેનું સંચાલન પોતાના હાથ ધર્યું.

મુનિશ્રી સંતબાલજીએ સન-૧૯૩૮ના અરસામાં ભાલનળકાંઠા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો. તેઓશ્રીને પોતાના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપી શકાય એવો આ પ્રદેશ લાગ્યો અને પ્રદેશની આમજનતાએ તેમાં પૂરો સાથ આપ્યો.

આમ જનતાના સહકારથી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઈ. આ બધી પ્રવૃત્તિઓને સાંકળવા માટે ભાલનળકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘની સ્થાપના થઈ. સંઘના સંચાલન નીચે આજે દસ પ્રવૃત્તિઓ-સંસ્થાઓ ચાલે છે. જેમાં ઉપરની પ્રકાશન સંસ્થાનો સમાવેશ થાય છે.

આમ જનતાને જીવનલક્ષી સાહિત્ય શક્ય તેટલાં ઓછાં મૂલ્યે મળે એ દૃષ્ટિ આ સંસ્થાના ઉદ્દેશમાં રહેલી છે. આ ઉદ્દેશ પાર પડે અને સંસ્થાના આર્થિક પાસાં સરભર થઈ રહે એ રીતે બજાર કિંમતથી પણ ઓછી કિંમત પ્રકાશનની રાખવામાં આવે છે.

આમજનતા આ સંસ્થાના સાહિત્યનો વધુ ને વધુ લાભ ઊઠાવશે એવી આશા છે.

હરિપ્રસાદ આચાર્ય

વ્યવસ્થાપક

આપણાં ઉત્તમ પુસ્તકો

જૈન દષ્ટિએ ગીતા દર્શન ભા. ૧-૨	૮-૦૦
આચારાંગ સૂત્ર	...	૫-૦૦
દશવૈકાલિક સૂત્ર	...	૦-૭૫
સાધક સહચરી	...	૧-૫૦
સન્મુદ્રા (પ્રાર્થના સંગ્રહ)	...	૧-૨૫
સાધતાનું જીવન દર્શન	...	૫-૦૦
આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ	...	૫-૫૦
અભિનવ રામાયણ	...	૨-૫૦
અનંતની આરાધના	...	૨-૦૦
વાત્સલ્ય મંજરી	...	૧-૫૦
શિખિર પ્રવચનની ઝાંખી	...	૨-૫૦
શુદ્ધિ પ્રયોગનાં પૂર્વપ્રભા	...	૨-૨૫
શુદ્ધિ પ્રયોગના સફળ ચિત્રો	...	૩-૦૦
જગદંબાના પત્રો	...	૧-૦૦
સ્મરણ શક્તિ	...	૧-૦૦
નારીને ચરણે	...	૧-૦૦
યૌવન	...	૨-૦૦
આપણાં સંતબાલજી	...	૧-૦૦
પાથેય (નવલકથા)	...	૩-૦૦
સર્ગતા હૈયાં (ઈનામને પાત્ર)	...	૨-૫૦
સૂતેલો ખંડ (પ્રવાસ વર્ણન)	૨-૦૦
સમજ (નવલકથા)	...	૩-૦૦
સાધના (ટૂંકી વાર્તા)	...	૪-૦૦
રાત પછુ રડી પડી (છપાય છે)	...	—

આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ

(છઠી આવૃત્તિ)

(લગ્ન પ્રસંગે ભેટ આપવા લાયક)

‘ ગૃહસ્થાશ્રમ ’ એ માનવજીવનનો .પાયો છે. બધાં આશ્રમોનો એના પર આધાર છે. ગૃહસ્થ-જીવન સરળ, સુખી અને સભર અને તે દષ્ટિએ મુનિશ્રી સંતબાલજીની કલમે લખાયેલ આ પુસ્તક ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશનાર અને ન પ્રવેશેલ એવી એકેએક વ્યક્તિને અનેરું માર્ગદર્શન આપે છે.

કિંમત : ૫-૫૦

ટપાલ ખર્ચ : અલગ

અભિનવ રામાયણ

(પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશ મંદિર)

મુનિશ્રી સંતબાલજી રચિત આ ‘ અભિનવ રામાયણ ’ પુસ્તક કે જે સન ૧૯૫૮ માં મુંબઈ રાજ્યમાં સંખ્યાબંધ પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોમાં પ્રથમ પંક્તિમાં લેખાયું છે. આ પુસ્તકની બે આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે. હિન્દીભાષી પ્રજા આ પુસ્તકનો વધુ લાભ ઊઠાવી શકે એ દષ્ટિએ હિન્દી આવૃત્તિ ઉપરોક્ત સંસ્થા છાપી રહી છે. આ અભિનવ રામાયણમાં કથા તો મૂળ છે તે જ છે, પરંતુ એમાં આવતી ઘટનાઓનું અર્થઘટન ગાંધીયુગની અથવા ગાંધીજીની ફિલસૂફી અનુસારનું છે. આ પુસ્તક જિજ્ઞાસુ અને વિચારક પ્રેમીએ ખાસ વાંચવા જેવું છે.

કિંમત : ૨-૫૦

ટપાલ ખર્ચ : અલગ.

અનુક્રમણિકા

ભાગ-અ

૧ સ્મૃતિ-વિકાસની મહત્તા	૧
૨ સ્મૃતિ-વિકાસનો સ્ત્રોત	૧૫
૩ સ્મૃતિ-વિકાસના આધારો	૩૩
૪ સ્મૃતિ-વિકાસમાં બાધક કારણો	૪૦
૫ સ્મૃતિ-વિકાસનો ક્રમ	૫૨
૬ સ્મૃતિ-વિકાસનાં સાધનો - ૧	૬૩
૭ સ્મૃતિ-વિકાસનાં સાધનો - ૨	૬૯
૮ સ્મૃતિ-વિકાસનાં વૈજ્ઞાનિક ઉપાયો	૭૯
૯ અવધાન-પ્રક્રિયા શું અને શી રીતે ?	૯૦
૧૦ અવધાન પ્રયોગ, ઉદ્દેશ્ય અને શતાવધાન	૯૮
૧૧ ગણિતના પ્રયોગો અને સ્મૃતિ-વિકાસ	૧૦૪
૧૨ હંદ-વિજ્ઞાન અને સ્મૃતિ	૧૨૨
૧૩ આંતરિક અવધાન-પ્રયોગ	૧૩૨
૧૪ સ્મૃતિ-વિકાસનું ક્ષણ : પૂર્વ જન્મ સ્મૃતિ	૧૩૯
૧૫ સ્મૃતિ-વિકાસ ચરમ ઉદ્દેશ્ય-આત્મ સ્મૃતિ	૧૪૮

ભાગ-બ

૧ સક્રિય સાધુ સમાજ શું કરી શકે ?	૧૬૨
૨ સાધુ-સાધ્વી શિબિર આયોજનની પશ્ચાદ્ ભૂમિકા	૧૬૭

૩ સાધુ-સાધ્વી શિખિરનું બંધારણ અને પૂર્વ તૈયારી	૧૮૮
૪ શિખિરમાં દાખલ થયેલ સભ્યોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય	૨૦૦
૫ શિખિર અંગે અભિપ્રાયો અને સંદેશાઓ	૨૦૮
૬ શિખિરનો પ્રબંધ અને દૈનિક કાર્યક્રમ	૨૩૩
૭ સાધુ-સાધ્વી શિખિરનો શુભારંભ	૨૩૮
૮ શિખિરની ચર્ચાઓ અને પ્રવચનના વિષયો	૨૬૩
૯ શિખિર દરમિયાન કેટલીક વાતો	૨૭૧
૧૦ શિખિર પ્રેરકની જન્મ જયંતી	૨૮૫
૧૧ શિખિર દરમિયાન પ્રવચનો, ચર્ચાઓ અને પ્રશ્નવિચારણાઓ...!	૨૯૮
૧૨ સાધુસાધ્વી શિખિર પૂર્ણાહુતિ સમારોહ	૩૦૯
૧૩ શિખિરાર્થીઓનાં પ્રેરક વચનો અને વિદાય	૩૨૬
૧૪ શિખિર પછી	૩૩૪
૧૫ બદલાતી પરિસ્થિતિ અને શિખિર કાર્યવાહીનું મૂલ્યાંકન	૩૪૬
૧૬ સંપાદકની વિદાય	૩૫૧

સ્મૃતિ - વિકાસની મહત્તા

સ્મૃતિ કે ચમત્કાર :

આપણે કેટલીક વાર કેટલીક વ્યક્તિઓને, એક બાદ એક અનેક ઘટનાઓને સંબંધાવતા જોઈએ છીએ; મોટી મોટી રકમના દાખલાઓ મોંઢે કરતા જોઈએ છીએ તેમજ ઘણીવાર અલગ અલગ પ્રકારના અનેક પ્રશ્નોને સાંકળીને અવધાન-પ્રયોગ વડે જવાબ દેતા જોઈએ છીએ. ત્યારે તેમની સ્મૃતિ આગે દિગ ચર્મ જઈએ છીએ. ઘડીભર એમ પણ લાગે છે કે આને કોઈ હૈવી શક્તિ કે ચમત્કાર-શક્તિ તો પ્રાપ્ત નથી ને ?

સ્વામી વિવેકાનંદ અમેરિકાથી પાછા ફરીને યુરોપમાં એક મહિલાના અતિથિ બન્યાં. એકવાર તેઓ નિરાંતે પાનાં ફેરવતાં એક પુસ્તક વાંચતા હતા. પેલી મેજબાન બાઈને લાગ્યું કે સ્વામીજી અમર્યા પાનાં ફેરવે છે. તેણે કહ્યું : સ્વામીજી ! તમે પણ પાનાં જ ફેરવો છો ?”

વિવેકાનંદે કહ્યું : “ ના, બહેન ! હું કેવળ ઝડપથી વાંચતોજ નથી પણ સાથે સાથે જ વાંચું છું તે બધું મને યાદ છે ! ”

પેલી બાઈને થયું કે વિવેકાનંદજી હાંકે છે. તે તેમની સામું જોવા લાગી. સ્વામીજીએ તેને કહ્યું : “ શંકાને કોઈ કારણ નથી. માત્ર વાંચેલા પૃષ્ઠોમાંથી મને કોઈપણ પૃષ્ઠ ઉપર કઈ લાઈન છે તેમાં શું વાક્ય છે તે પ્રશ્નો, હું તમને તે કહી શકીશ ? ”

બાઈની શંકા ગિજાસામાં પરિણમી. તેણે એક પાનું ખોલીને અમુક લીંટી વાંચી. વિવેકાનંદજીએ કેવળ તે પાનાંની ક્રમ સંખ્યાજ નહીં. પણ તે પૃષ્ઠ ઉપર તે લીંટી કેટલામી છે તે પણ કહી બતાવી. પેલી બાઈ તો આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ.

એટલે આ વિષય રસિક, ચમત્કારિક તેમજ દરેક માટે અનુકરણીય છે. દરેકની પાસે અખૂટ આત્મ-શક્તિ ભરેલી છે અને સ્મૃતિ તેનો એક સ્ત્રોત છે. માણસ પોતાની એ શક્તિને બૂલીને, બાહ્યશક્તિથી અંગર્થ જાય છે. પણ તે બૂલે છે કે તેની અંદર પણ એવી અખૂટ શક્તિ ભરી પડી છે જેનો તેણે વિકાસ સાધવાનો છે. તે આત્મશક્તિ સાધી શ્રદ્ધા સાથે સ્મૃતિ-વિકાસના, વર્તમાન યુગે શોધાયેલા ક્રિયાઓ વડે પોતાની સ્મૃતિનો વિકાસ સાધે; તો તેને મળતી સ્મૃતિની સિદ્ધિ પણ એક આશ્ચર્યજન્ય થશે.

સ્મરણ શક્તિ આપણા મનની-ગાનસની એક વિદ્યુત્ શક્તિ છે. તે પેતેજ અસંખ્ય સાચા ચમત્કારોની જનની છે. તે ઉપરાંત જીવનના ડગલે તે પગલે માણસને તેની જરૂર છે. માણસ ગમે તે ક્ષેત્રમાં કામ કરતો હોય પણ તેને નાના મોટા પ્રસંગમાં સ્મૃતિ-વિકાસની જરૂર પડેજ.

સ્મૃતિ વિકાસની જરૂર :

સ્મૃતિ વિકાસના મુદ્દાને અહીં ચર્ચાનું કારણ એટલુંજ છે કે તે માનવજીવનની સર્વાંગી સાધનામાં ઘણો ઉપયોગી મુદ્દો છે. જે સ્મૃતિ અને ધારણા શક્તિ બળવાન હોય તો માણસ નાની-મોટી દરેક સાધનામાં ઝડપથી પ્રગતિ કરી શકે છે. તે નૂતન કે પુરાતન દરેક વિચારને વિચારકોની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ કરી શકે છે. જ્યારે ધર્મમય સમાજ રચના કરવી, એ આપણો ઉદ્દેશ્ય છે ત્યારે અલગ અલગ ધર્મના લોકોને તે વાત તેમના ગ્રંથો વડે સમજાવવી પડે છે. આ ત્યારેજ બની શકે જ્યારે સ્મૃતિ વિકસિત હોય અને તે ધર્મગ્રંથોની વાતો દૃષ્ટાંતો, શ્લોકો, છંદો વગેરે, યાદ રાખી શકીએ; જે કાર્ય સ્મૃતિનું છે.

એવીજ રીતે રાજકીય ક્ષેત્રમાં વિવિધ ઉતાર-ચઢાણના પ્રસંગો યાદ રાખવાની, વિવિધ શાસન પ્રણાલીઓનો અનુભવ યાદ રાખવાની જરૂર પડે છે. સામાજિક જીવનમાં વિદ્યાર્થી, શિક્ષક, પ્રાધ્યાપક, ડોક્ટર, વકીલ, પત્રકાર લેખક વકતા વગેરે દરેક માટે સ્મૃતિ વિકાસ અત્યંત

જરૂરી છે. આર્થિક-વ્યાપારિક ક્ષેત્રમાં, વેપારી, મજૂર, ઈજનેર, કારખાનાદાર, આંકડાશાસ્ત્રી, અર્થશાસ્ત્ર કે આયોજન-શાસ્ત્રી વગેરે બધાને પ્રબળ સ્મૃતિ હોવી ફાયદાકારક છે. સ્મૃતિનો વિકાસ આ બધા માટે વરદાન રૂપે સિદ્ધ થાય છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં તો સાધક માટે પ્રતિપળ સ્મૃતિની જરૂર છે. તે જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમાં ડગલે ને પગલે એ યાદ રાખવાની જરૂર રહે છે કે તે આત્મભાન તો ચૂકતો નથી ને? જગતના બધાએ આત્માઓ માટે અને પોતાના આત્મા માટે તેની પ્રવૃત્તિ અદ્વિતકર તો નથી ને? આ પ્રવૃત્તિમાં ક્યાંક, આસક્તિ, અહંકાર, રાગદ્વેષ વગેરે દોષો તો પેસી જતાં નથી ને? આવા પ્રતિક્ષણ યાદ રાખવું આધ્યાત્મિક સાધક માટે જરૂરી હોય છે.

એટલે જ ઉપનિષદમાં એક ઋષિ પોતાના શિષ્યને ચેતવે છે :—

ॐ क्तो ! स्मरकृतं, स्मरकृतं !

હે કતુ ! કરેલા કાર્યને સ્મર ! કરેલા કાર્યને સ્મર !

એટલે જ પ્રત્યેક સાધક, ગૃહસ્થ કે મુનિ, પ્રાતઃકાળે ઊઠીને એ જ સ્મરણ કરે છે :—

कि मे कडं ! कि मे किञ्चसेसं ! किवा सककं न समायहामि

—‘મે શું કર્યું ? શું કરવાનું બાકી છે ? કયું શક્ય કાર્ય હું ન કરી શક્યો ?’ તે ઉપરાંત દિનચર્યામાં પણ પ્રતિક્ષણ જાગૃત રહેવા માટે સ્મૃતિ-વિકાસ આવશ્યક છે. સાંજની સંધ્યા (ક્યા)માં કે પ્રતિક્રમણમાં સાધક એ જ યાદ કરે છે કે મેં કેટલા ગુણ વધાર્યા અને અને કેટલા દોષો ? પાપ-પુણ્ય બંનેમાં કયું પાસું વધારે નમ્યું ? મિથ્યાત્વ, અવ્રત, પ્રમાદ, કપાય અને અશુભ યોગનું ને પ્રતિક્રમણ કરે છે એટલે યાદ કરીને, દોષોને દૂર કરીને ગુણોને મહણ કરવા તત્પર થાય છે.

જે સ્મૃતિ-વિકાસ વધારે થયો હોય તો સાધનામાં વધારે જાગૃતિ

રાખી શકે છે. ભક્તિના ક્ષેત્રમાં પ્રભુ નામ-સ્મરણનું મહત્વ છે. તે સ્મરણ સ્મૃતિ-વિકાસ વગર થઈ શકતું નથી.

બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠીને સાધક કહે છે :—

પ્રાતઃ સ્મરામિ હૃદિ સંસ્ફુરતાત્મતત્ત્વં
સન્નિવૃત્ત સુખં પરમ હંસ ગતિ તુહીયમ—

—આવાં પદો વડે તે ભાવેને ઉત્તત કરે છે; મનને એકાગ્ર કરે છે ત્યારે તેમના માટે ભક્તિ રસના કવિનુ પદ તે વારંવાર ગાય છે.

સુમિરન કરશે મેરે મના.....!

પોતાનાં મન, ખુદ્ધિ, ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયરૂપ સાધન દ્વારા સ્મરણ કરવાની તાલીમ જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રે ઉપયોગી નીવડે છે.

નારી જાતિ પણ સ્મૃતિ એક ઉપયોગી અને ઉત્તમ ગુણ છે. તેને કુટુંબના દરેક વહેવારમાં ધણું યાદ રાખવું પડે છે. ગીતામાં નારીના ઉત્તમોત્તમ ગુણ તરીકે સ્મૃતિને બતાવવામાં આવી છે :—

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા

કેવળ નારીના સાત મહાગુણો આ પ્રમાણે છે :—કીર્તિ, શ્રી, વાણી, સ્મૃતિ, મેધા (ખુદ્ધિ) ધૃતિ અને ક્ષમા. આ સાત ગુણો વડે તે દીપે છે.

જિંદગીના દરેક ડગલે અને પળે સ્મૃતિની જરૂર છે. એટલું જ નહીં જિંદગી સાથેનો તેનો નિકટનો સંબંધ છે. જ્યારે માણસનું મૃત્યુ નજીક આવે ત્યારે તેની સ્મૃતિ ક્રમે ક્રમે ઓછી થતી જાય છે. બેભાન-અવસ્થામાં પણ સ્મૃતિનો લગભગ લોપ થઈ જાય છે.

એક અંગ્રેજ વિદ્વાન ડૉ. લાર્ડસેટે કહ્યું છે : “આધ્યાત્મિક, માનસિક, અને શારીરિક આ ત્રણે શક્તિઓના ક્ષીણ થવાનું પ્રથમ કારણ સ્મરણ શક્તિનો અભાવ જ છે.” સ્મૃતિના અભાવને ભ્રમ કે

બુદ્ધ કહેવામાં આવે છે. માણસ ખાવાની-પથ્યાપથ્યની ભૂલો કરે છે તો તે માંદો પડે છે. ચાલવામાં ચૂકે છે તો તે ખાડામાં પડે છે અને વિચારમાં ચૂકે છે તો તેનું આધ્યાત્મિક પતન થાય છે. તે ઘણા દોષોથી ઘેરાઈ જાય છે. જ્યારે માણસ સ્મૃતિવાન હોય છે ત્યારે તેની શારીરિક અને માનસિક શક્તિ પણ સતેજ, બળવાન અને જગૃત હોય છે. પરિણામે તે પોતાના ધ્યેયમાં પૂરી સફળતા મેળવે છે.

ભગવાન બુદ્ધે આય-અષ્ટાંગિકા માર્ગમાં, “સમ્યક્-સ્મૃતિ”ને પણ એક ભાગ બતાવ્યો છે. ભગવાન મહાવીરે તેને ‘અપ્રમાદ’ કે અપ્રમતતા તરીકે બતાવી છે. મહર્ષિ પતંજલિએ તેને યોગ ગણાવીને ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાનો ભાગ ગણ્યો છે.

સ્મૃતિ એટલે શું?

સ્મૃતિનો વિકાસ કરવો એ વિષય ચર્ચાતાં પહેલાં સ્મૃતિ શું છે? તે જોઈ લઈએ. સ્મૃતિ એટલે સામાન્ય રીતે જોયેલી, સાંભળેલી, વાંચેલી કે વિચારેલી વાત અને વસ્તુને મગજમાં સાચવીને વ્યવસ્થિત રીતે ભરી લેવી; તેમ જ તે વસ્તુને સમયસર, આવશ્યક લાગે ત્યારે એ જ રીતે ખીજા આગળ પ્રગટ કરી દેવી. આમાં પ્રથમ ભાગ સ્મૃતિ તરીકે ગણી શકાય; ત્યારે પછીનો ભાગ વિકાસ તરીકે ગણાવી શકાય. શરૂઆતમાં અંગત સ્મૃતિ વિકાસ થાય છે. પછી વ્યાપક સ્મૃતિ વિકાસ થાય છે.

જૈન દર્શ પ્રમાણે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમના કારણે કાષ્ઠ જોયેલી, સાંભળેલી કે વિચારેલી વસ્તુ પુનઃ પ્રગટ થતી એનું જ નામ સ્મૃતિ છે. તત્વાર્થસૂત્રમાં તો સ્મૃતિને મતિજ્ઞાનના જ પર્યાય-વાસી શબ્દ તરીકે ગણાવી છે :—

મતિઃ સ્મૃતિઃ સંજ્ઞા ચિંતાઽભિનિબોધ ઈત્યનર્થાન્તરમ્

—એટલે કે મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા (જીણવું), ચિંતા, અભિનિબોધ એ બધા શબ્દો એક અર્થવાળા છે. સ્મૃતિ ખરા અર્થમાં ત્યારે જ કહી

શકાય જ્યારે જોયેલી, સાંભળેલી, વાંચેલી કે વિચારેલી વસ્તુને સમ્યક્ રીતે અને સમયસર પાછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તરત કહી શકાય. એ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે વિષયનું ગ્રહણ ધારણ કે ઉદ્દ્યોધન (પુનઃ સ્મરણ) વ્યવસ્થિત રીતે થાય. આને એ રીતે પણ કહી શકાય કે ધારણા શક્તિનું ઉદ્દ્યોધન કરીને બહાર લાવવાનું નામ જ સ્મરણ શક્તિ છે. ખીજા શબ્દોમાં વિચારીએ તો ગ્રહણશક્તિ, ધારણાશક્તિ, નિર્ણયશક્તિ, નિરીક્ષણશક્તિ પરીક્ષણશક્તિ અને સ્ફુરણશક્તિ વગેરે બધી શક્તિઓનું ઉદ્દગમ સ્થળ સ્મરણ શક્તિ છે, તેને સૂર્ય કહી શકાય તો આ બધી શક્તિઓને તેનાં કિરણો રૂપે ગણી શકાય. સ્મરણશક્તિ આત્માની અનંત શક્તિ પૈકી એક વિશિષ્ટ શક્તિ છે. શરીરમાં આત્મા હોય ત્યાં સુધી જ એ સંભવે છે. ચેતન ચાલી જતાં તે પણ ચાલી જાય છે.

સ્મૃતિ-વિકાસ એટલે ?

આવી અનંત શક્તિશાળી વસ્તુ સ્મૃતિ છે અને તેવી સ્મૃતિનો ફેલાવો કરવો, વ્યાપક બનાવવી, શુદ્ધ અને સતેજ બનાવવી, એનું નામ સ્મૃતિ-વિકાસ છે. સ્મૃતિનો વિકાસ કરવા માટે અલગ અલગ યુગમાં શોધાયેલ અનેક માર્ગો છે; અસંખ્ય પ્રક્રિયાઓ છે. આ બધા અંગે કોઈ એક વ્યક્તિ વિશેષ, એક યુગમાં વિચારી શકે જ નહીં, તે બધાનો એક સાથે પ્રયોગ પણ એક વ્યક્તિના જીવનમાં અશક્ય છે. તે છતાં ટુંકમાં આ મુદ્દા અંગે તેમજ એના કેટલાંક મુખ્ય માર્ગો અને પાસાંઓ ઉપર છણાવટ કરતાં યથાર્થ સ્મૃતિ-વિકાસ કોને કહેવાય? તેનો ખ્યાલ આવી શકશે.

સ્મૃતિ અંગે જોયું કે તેમાં ધારણા મુખ્યત્વે છે. ત્યારે કોઈપણ વસ્તુની સ્મૃતિને મગજમાં સ્થિર રાખીને તેનું ઉદ્દ્યોધન કે સમયસર પુનઃસ્મરણ થવું; એ સ્મૃતિ-વિકાસ થયેા કહેવાય. સ્મૃતિની ખિલેલી એ અવસ્થા-વિશેષને વિકાસ ગણી શકાય. આમાં પણ જાંડી નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણની બુદ્ધિ વડે કાળનાં પડોને ચીરીને પણ નિર્ણય કરી

વાતને સ્થિર કરવી તે વિશેષ વિકસિત અવસ્થા છે. તેનાથી પણ આગળ વધીને સામી વ્યક્તિના ભાવોને ઓળખીને તેવા જ પ્રગટ કરવા તે સ્મૃતિ-વિકાસની શ્રેષ્ઠ અવસ્થા છે. તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાનની અવસ્થા પણ કહી શકાય !

આનો એક દાખલો લઈએ. રામ અને કૃષ્ણ એ મિત્રો હતા. બન્ને સાથે ભણતા હતા. ભણ્યા પછી અલગ થઈ ગયા. વર્ષો આદ બન્ને મળ્યા. રામે તે દરમિયાન આધ્યાત્મિક સાધના કરી. કૃષ્ણે પૈસો પેદા કર્યો પણ તેને આરામ ન હતો.

બન્નેના ચહેરા ઉપર વર્ષોનાં વહેણો વહી ચૂક્યા હતાં. તે છતાં જ્યારે કૃષ્ણને રામે જોયો તો તરત તેને થયું કે “આ તો કૃષ્ણ જ હોવા જોઈએ ?” આમ સ્મૃતિનું સ્પુરણ થાય તેને સ્મૃતિનો સામાન્ય વિકાસ ગણી શકાય.

રામે કૃષ્ણને બોલાવ્યો : “અરે કૃષ્ણ !”

કૃષ્ણે પહેલાં તો તેને ન ઓળખ્યો. પછી ધ્યાનથી જોતાં તેને લાગ્યું કે આ તો રામ છે. તે બોલી ઊઠ્યો : “અરે...રામ !”

રામે કહ્યું : “બહુ જ પૈસાદાર થઈ ગયો લાગે છે !”

કૃષ્ણે કહ્યું : “હા... પણ તું ?”

રામે કહ્યું : “આપણે તો અધ્યાત્મ માર્ગના પથિક છીએ ! પણ, કૃષ્ણ પૈસો મળવા છતાં તું સુખી નથી લાગતો !”

કૃષ્ણે કબૂલ કર્યું કે તે ખરેખર સુખી ન હતો.

આમાં રામ કૃષ્ણને ઓળખે છે, તે સ્મૃતિ વિકાસ સામાન્ય છે. જો કે તેને કૃષ્ણને ઓળખવામાં તેના નાનપણના ચહેરા સાથે હમણાંના ચહેરાનું નિરીક્ષણ અને વિશ્લેષણ તો કરવું પડે છે, પણ, તે એને એમ કહે છે કે “તું ધનવાન થઈ ગયો લાગે છે” એ સ્મૃતિ-વિકાસ છે અને તેથી આગળ “પૈસો મળવા છતાં તું સુખી લાગતો નથી !” એ સ્મૃતિની વિશેષ વિકસિત અવસ્થા છે.

કેટલાક લોકો એવી ફરિયાદ કરતા હોય છે, કે અમને યાદ રહેતું નથી અગર તો અમને એ વસ્તુ યાદ રહેશે નહીં, કે અમારામાં સ્મરણ શક્તિનો અભાવ છે, તો તે તેમની બ્રાંતિ છે. કોઈપણ સ્ત્રી કે પુરુષ સ્મૃતિ વગરનાં નથી. દરેકમાં ઓછાવત્તા અંશે સ્મૃતિ રહેલી જ હોય છે. તેઓ સામાને જોઈને કહે કે “આપણે આટલા વર્ષો પહેલાં મળ્યાં હતાં અથવા તમે ફલાણાના દીકરા ને?” આ બધી બાબતો સ્મૃતિની છે.

આ સ્મરણશક્તિ વેર-વિખેર થઈ જતાં તદ્દન મર્યાદિત બની જાય છે; તેનામાં હલુપ બાવી જાય છે. સ્મરણશક્તિને સંગઠિત કરીને તેનો વિકાસ સાધવામાં આવે તો તે અમત્કારો સર્જી શકે છે. તેનો પ્રવાહ અલગ-અલગ દિશાઓમાં વહી જતાં જ તેનું બળ ઓછું થઈ જાય છે. જરૂર એ છે કે તેનો વિકાસ પ્રારંભથી અને ખરી દિશામાં થાય.

સ્મૃતિનો વિકાસ બાળક ગર્ભમાં આવે ત્યારથી થઈ જાય છે. ગર્ભમાંથી બહાર આવ્યા બાદ બાળક થોડા વખતમાં ધણું શીખી લે છે. જેમ જેમ તે મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તે મા, બા, મામા, બાબા, બાપા વગેરે શબ્દોને ગ્રહણ કરતું જાય છે. ધણીવાર તો તે આસપાસમાં રહેતા જેટલા પ્રકારના લોકો હોય છે તેટલી ભાષા બોલે છે. મુંબઈ જેવા શહેરમાં નાનું બાળક ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી વગેરે ભાષા ધણી સરળતાથી બોલતાં શીખી શકે છે. હમણાં જ છાપામાં આવ્યું હતું કે એક અઢી વર્ષનું બાળક એક પુસ્તકાલયમાં ધણું પુસ્તકો એક સાથે વાંચી ગયું હતું. નાનું બાળક નાનપણથી એકીટશે જોતું હોય છે; ધ્યાનથી સાંભળતું હોય છે. અને ધણી બાબતોને ગ્રહણ કરતું હોય છે; કારણ કે સ્મૃતિનો સંબંધ અનંતયુગનો સાથે હોય છે. જન્મથી જ “મરણપર્યંત સ્મૃતિ વિકાસનું કાર્ય ચાલુ જ હોય છે. આજે ધણા વાલીઓ એમ માને છે કે છોકરો નહીં બહેન તો ઠોઠ રહી જશે પણ વાલીઓને એવો ખ્યાલ આવે કે ધણીવાર સ્કૂલના ઠોઠ નિશાળીયાઓ જગતના મહાપુરુષો થઈ શક્યા છે. તે તેમના સ્મૃતિ વિકાસને આભારી છે તો તેમની એ ભ્રમણા બાંગી પડશે.

ખરેખર માણસને એ ખ્યાલ નથી કે કુદરતે અથવા નિસર્ગમૈયાએ તેને સ્મરણશક્તિની કેટલી વિશિષ્ટ શક્તિ આપી છે? તેને બિંદુસાવી શકાય છે અને આગળ વધી શકાય છે. તેના બદલે એ શોકા બાગ્યના બગેસે કે દૈવી ચમત્કારના આશરે એસી જાય છે અને પોતે અકર્મણ્ય બની જાય છે. તેમને દરેક અસાધારણ ઘટનામાં દૈવી સંકેત નજરે પડે છે. તેઓ જડ પદાર્થોમાંથી કુતપન્ન શક્તિ અંગે પણ એવી જ કલ્પના કરી શકે છે. તેઓ નિસર્ગે આપેલી આ તેમજ એવી બીજી શક્તિઓનો વિકાસ કે અનુભવ કરતા નથી અને પોતાની કિંમતી બિંદુગીને નાશવાન ક્ષણિક પદાર્થો મેળવવા પાછળ ખચી દે છે. તેમને અતઃકરણની આ શક્તિઓનો અનુભવ નહીં હોવાથી તે બાહ્ય શક્તિઓને ઘણું મહત્ત્વ આપી તેની પાછળ ફાંફાં મારતા હોય છે.

દરેક માણસમાં સ્મરણ શક્તિ છે, તે નિસર્ગ તરફથી મળેલી છે. તે અણુરૂપે છે. તેનો વિકાસ કરવામાં આવે તો તે આખા પરમાણુ વિશ્વને આવરી શકે છે. આ વિકાસ કરવાની તક કે અધિકાર નિસર્ગે જીવાત્માને આપી દીધો છે. તેને પુરૂષાર્થ કહેવામાં આવે છે. આ પુરૂષાર્થ પ્રગટ છે ત્યારે ભાગ્ય શુભ છે. તેથી પુરૂષાર્થને પ્રગટાવી શકાય છે તે નિશ્ચિત છે અને સ્પષ્ટ છે. કેટલાક માણસો ભાગ્યને આંતરે એસી રહે છે તે નકામું છે. પુરૂષાર્થથી ભાગ્ય પ્રગટી શકે છે. એ દિશામાં ખરો પ્રયાતન થવો જોઈએ. ખાસ કરીને સ્મૃતિ વિકાસ માટે ભાગ્યને હાથ દઈને એસી શકાતું નથી.

જો વ્યક્તિ સ્મરણશક્તિના વિકાસ માટે પુરૂષાર્થ નથી કરતો તેની સ્મરણશક્તિ કટાયેલી તલવાર જેમ નકામી થઈ જાય છે, જેમ જમીનમાં દટાયેલો ખજાનો કામમાં ન આવે તેમ તે બિનઉપયોગી બને છે. માણસને જો પોતાની રૂચિનો ખ્યાલ (સ્મૃતિ) હોય તો તે સ્મૃતિ-વિકાસ અવસ્ય કરી શકે છે. તે સાધ્ય છે. અ-સાધ્ય નથી.

મહાકવિ કાલિદાસ એટલો મૂખ હતો કે જો ડાળી ઉપર બેઠો

હતો તેને જ કાપતો હતો. પણ તેણે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો અને આગળ જતાં તે સંસ્કૃતનો કવિ શિરોમણિ ગણાયો.

જે લોકો આ વાત નહીં સમજીને પોતાની જીવન યાત્રામાં દીન : દીન કે પરાધીન ભાવના લઈને ચાલે છે અને પોતાની સ્મૃતિ વિકાસનો પ્રયત્ન કરતા નથી તેઓ પાછળ રહી જાય છે. પણ જેઓ તેને યોગ્ય વર્ણાંક આપીને આગળ વધે છે. તેઓ મહાન બની શકે છે.

સુંદર સ્મૃતિ અસરકારક વ્યક્તિત્વનું એક મુખ્ય અંગ પણ છે. આવા વિકાસ માટે વધારે પ્રયત્નની જરૂર પડતી નથી. તે માણસના પોતાના હાથમાં છે. તેનો વિકાસ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ છે. તેથી દરેક વ્યક્તિએ તે કરવો જોઈએ. સાધકોએ અને સતોએ તો તે બાબતમાં જરા પણ બેદરકારી ન દાખવવી જોઈએ.

સ્મૃતિવિકાસ કેવી રીતે ?

સ્મૃતિ-વિકાસ બે રીતે થાય છે પૂર્વ સંસ્કારોથી અને વર્તમાન અભ્યાસથી. આ બંનેમાં પારસ્પરિક સંબંધ છે. કેટલીક વ્યક્તિઓમાં પૂર્વ સંસ્કારના કારણે નિમિત્ત મળતાંજ સ્મૃતિ વધારે જોવામાં આવે છે આવા વિકાસમાં વધારે પ્રયત્નની જરૂર પડતી નથી. આ અંગે આપણે જૈન ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના નાનપણનો દાખલો લઈએ :—

અમદાવાદની એક પોળમાં એક બાઈ ત્રણ દિવસથી ભૂખી હતી. તેને એવો નિયમ હતો કે જ્યાં સુધી હું ‘લક્ષ્મી સ્તોત્ર’ નહીં સાંભળું ત્યાં સુધી ખોરાક નહીં લઉં. તેને આવડતું નહીં એટલે ઉપાશ્રયે જઈ ગુરુજીના મોંઢે સાંભળતી હતી. શ્રાવણનો ધોધમાર વરસાદ ત્રણ દિવસથી પડતો હોઈને તે ઉપાશ્રયે જઈ શકી નહીં. તેમાં તેની તબિયત લથડી હતી.

ઉપવાસનો ચોથો દિવસ હતો. પોતાની માને કાંઈ પણ ન ખાતી જોઈને તેના સાત વરસના દીકરાએ તેને કહ્યું : “બા ! તું ત્રણ દિવસથી કેમ ખાતી નથી ! તને શું દુઃખ છે ? તું નહીં ખાય તો હું પણ આજે નહીં ખાઉં !”

બાળકના પ્રેમ ભર્યા શબ્દો સાંભળી માનું વાત્સલ્ય ઊભરાઈ આવ્યું. તેણે બાળક જસાને છાતી સરસો ચાંપ્યો. તેણે કહ્યું : “દીકરા ! ભક્તામર સાંભળ્યા વગર હું કંઈ પણ લેતી નથી. ત્રણ દિવસથી વરસાદ પડે છે અને મારાથી ઉપાશ્રયે જઈને ભક્તામર સંભળાયું નથી. તેથી હું કેવી રીતે જમું ?”

નાના બાળક જસાએ કહ્યું : “તો બા ! મને કહેવું હતું ને ! હું તને સંભળાવી દેત !”

માને આશ્ચર્ય થયું. તેણે કહ્યું : “દીકરા ! તને તો એક અક્ષર પણ આવડતો નથી. પછી ભક્તામર ક્યાંથી શીખ્યો ?”

જસાએ કહ્યું : “લે બા...હમણાં જ સંભળાવું.....!”

—અને તેણે શરૂ કર્યું :—

ભક્તામર પ્રણત મૌલિ મણિ પ્રમાણાં.....

—પહેલી કડીથી લઈને તે ૪૮ શ્લોક કડકડાટ બોલી ગયો. તેની મા તો હર્ષભેર આંસુ સાથે સાંભળતી રહી. તેણે બાળકને ગળે લગાડીને કહ્યું : “દીકરા... ! ક્યાંથી આ શીખી આવ્યો ?”

“બા ! તે દિવસે તારી સાથે ઉપાશ્રયે ચાલ્યો હતો ત્યારે મુનિ મદારાજ પાસે સાંભળ્યું હતું તે મને યાદ રહી ગયું છે !”

પોતાના બાળકની આવી તીક્ષ્ણ સ્મૃતિ જોઈને માને હર્ષ થયો. મા-દીકરો તે દિવસે જન્મ્યા. આજ બાળક આગળ જતાં ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી રૂપે થયા. તેમની પ્રખર બુદ્ધિ, વિદ્યા અને સ્મૃતિની ધણી અદ્ભુત વાતો આજે પણ સાંભળવા મળે છે.

અહીં સ્મૃતિ-વિકાસમાં પૂર્વ સંસ્કારો કારણભૂત બન્યા હતા. એવા જ એક ખીજો દાખલો પણ છે.

રાજા બોજના દરબારમાં કવિ ધનપાલનો ધણો જ આદર સત્કાર થતો હતો. તેમણે વર્ષોના પરિશ્રમે બાણબદ્ધ રચિત “કાદંબરી”નું

ભાષાંતર પ્રાકૃત ભાષામાં કર્યું. તેમણે એ ભાષાંતર એકવાર રાજા ભોજને સંભળાવ્યું. રાજાએ કહ્યું : “ એ ગ્રંથ સાથે મારું નામ જોડી દો ! ”

કવિએ ના પાડી. રાજા બહુ જ ગુસ્સે થઈ ગયો. તેણે એ ગ્રંથ લઈને તેને બાળી નાખવાનો આદેશ આપ્યો. પંડિત ધનપાલ નિરાશ થઈ ગયા. તે વીણે મોંએ ઘેર આવ્યા.

પિતાનું મોં ઉદાસીન જોઈ તેમની પુત્રી તિલકમંજરીએ કહ્યું : “ બાપુ ! આજે ચિંતામાં કેમ બેઠા છો ? ”

કવિએ બધી હકીકત કહી સંભળાવી. પુત્રીએ કહ્યું : “ તમે ચિંતા ન કરો ! મેં તે ગ્રંથ વાંચ્યો હતો અને મને અક્ષરે અક્ષર યાદ છે. હું બોલતી જઈશ અને આપ તેને ફરીથી લખો ! ”

પુત્રીની આવી અજબ સ્મરણ શક્તિથી કવિ ખુશ થયા. તિલકમંજરી બોલતી ગઈ તેમ તેઓ લખતા ગયા અને તેમણે એ ગ્રંથ પૂરો કર્યો. તેમણે પુત્રીના નામ ઉપરથી એ ગ્રંથનું નામ “ તિલકમંજરી ” રાખ્યું.

આવી સ્મરણશક્તિમાં પૂર્વ સંસ્કારો નિમિત્ત હોય છે; પણ, સ્મૃતિનો વધારો વિકાસ આ જન્મમાં કરેલા વિધિવત્ અભ્યાસથી થઈ શકે છે. તેના થોડાક દાખલા લઈએ :—

(૧) ઇરાનનો રાજા સાઈરસ પોતાની સેનાના દરેક સૈનિકનું નામ પોતે મોઢે યાદ રાખી શકતો. તેના સેનામાં જે સૈનિક દાખલ થાય તેને તે એક વખત સારી પેઠે જોઈ લેતો અને તેનું નામ મગજમાં રાખી લીધા પછી તે એને ભૂલતો નહીં. આ સ્મરણશક્તિ અભ્યાસથી વધી હતી.

(૨) અકબર બાદશાહના દરબારમાં અબુલફઝ નામનો વિદ્વાન હતો. તે એક પુસ્તક વાંચી લેતો. પછી તેના દરેક પાનામાં શું લખ્યું છે તે કહી શકતો હતો. એટલી તેની સ્મૃતિ તીવ્ર હતી.

(૩) અમેરિકામાં આસાઓ નામનો એક વનસ્પતિ શાસ્ત્રવેત્તા હતો. તેણે અભ્યાસથી ૨૫ હજાર વનસ્પતિઓનાં નામો મોઢે કરી રાખ્યાં હતાં.

(૪) કૃપાધ્યાય યશોવિજયજી અને વિનયવિજયજી જ્યારે કાશીમાં એક બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે ભણતા હતા ત્યારે તે પંડિતજી પાસે એક કિંમતી ગ્રંથ હતો. તેમાં ૧૨૦૦ શ્લોક હતા. ધણે આગ્રહ કરવા છતાં તેઓ તે ગ્રંથ ખતાવતા ન હતા.

એકવાર પંડિતજી કોઈ કામસર બહારગામે ગયા. પાછળથી યશોવિજયજી અને વિનયવિજયજીએ પંડિતાણી પાસે આવીને તે ગ્રંથ જોવા માટે આપવાની માગણી કરી. બન્નેનો આગ્રહ જોઈને તે ગ્રંથ તેમને આપી દીધો. તે ગ્રંથ લઈને પ્રારંભના ૭૦૦ શ્લોક યશોવિજયજીએ અને બાકીના ૫૦૦ વિનયવિજયજીએ એક રાતમાં કંઠસ્થ કરી લીધા. અને ગ્રંથ પંડિતાણીને પાછો આપી દીધો. બન્નેએ એકબીજા પાસે સાંભળીને પૂરો ગ્રંથ કંઠસ્થ કરી લીધો.

બપોરે પંડિતજી જ્યારે ભણાવવા બેઠા ત્યારે તેમણે તે ગ્રંથ મારી માગી. પંડિતજીને વિશ્વાસ ન બેઠો અને તેમને શ્લોકો સંભળાવવાનું કહ્યું. બન્ને જણે કુડકુડાટ ૧૨૦૦ શ્લોક સંભળાવી દીધા. પંડિતજી સાંભળીને દિગ્ધ થઈ ગયા. તેમની આંખમાં પ્રેમાશ્રુ ઊભરાવા લાગ્યાં. તેમણે પોતાના બન્ને શિષ્યોને આવી અદ્ભૂત સ્મૃતિના અભ્યાસ માટે અભિનંદન આપ્યા.

મનુસ્મૃતિ, પારાશરસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, દારિનસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિઓ સમાજ વ્યવહારના અનુભવોનું સંગ્રહ કરીને જ લખેલ છે. તેથી જ એમનું નામ 'સ્મૃતિ' પડ્યું છે. અગાઉ પરાપૂર્વથી સાંભળીને જ જ્ઞાન અપાતુ. વેદો, પુરાણો આગમે એ રીતે જ આપણી વચ્ચે છે. ઝંનાગમેને કિંપિ બદ્ધ કરવાનો તો વળી અલગ ઇતિહાસ છે.

દેવર્હિ ગણિ આચાર્યના સમયે કહેવાય છે કે એક શિષ્યને

સૂઠનો ગાંગડો સાંજે પરત કરવાનું યાદ ન રહ્યું. પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે તેને તે યાદ આવ્યું. તે વખતે દેવદિંગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિચાર કર્યો કે હવેના સાધકોની સ્મૃતિઓ મંદ થતી જાય છે. આમ જ થશે તો આગમોના પાઠો ભૂલાર્ધ જશે. કંઠસ્થ કરવાથી તે સુરક્ષિત રહેશે નહિ. એટલે તેમને લિપિબદ્ધ કરવા જોઈએ. તે માટે પાટલિપુત્રમાં પ્રમુખ વિદ્વાન સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનું એક સંમેલન બરાયું. તેમાં જેમને જેમને જે જે યાદ હતું અથવા વિસ્મૃત જેવું થઈ ગયું હતું તે બધું જ્ઞાન સ્મરીને યાદ કરીને સંકલિત કરાયું અને આગમો વ્યવસ્થિત રીતે લખાયાં.

ટૂંકમાં વર્ષો જૂનાં સંભારણાં પણ અભ્યાસ કરવાથી યાદ થઈ શકે છે. આપણું મગજ બલે નાનું છે, પણ તેમાં ગોઠવણ બહુ મોટી હોય છે. જન્મજન્મમાંતરોના સંસ્કારો એમાં કડીબંધ ગોઠવાયેલા છે. અભ્યાસથી જેમ જેમ સંસ્કારોને ઉખેડવામાં આવશે તેમ તેમ બધું યાદ આવતું જશે. આ વિકાસ સ્મૃતિને કેળવવાથી થઈ શકે છે. એના માટે સ્મૃતિ સુધાર માટે જે બાધક કારણો છે તેમને છોડવાં જોઈએ અને સાધક કારણોને અપનાવવાં જોઈએ. આ અંગે હવે પછી વિચારણા કરશું.

સ્મૃતિ વિકાસના સ્ત્રોત

એ બાળકે એક માથે જન્મ્યા, એક સાથે રમ્યાં, એક જ મા-બાપના હાથ નીચે ઉછર્યા; તે છતાંયે તેમાંનાં એક બાળકની બુદ્ધિ-સ્મૃતિ તીવ્ર હોય છે અને બીજાની મંદ હોય છે. આનાં કારણો જાંડા-ભૂથી તપાસશું તો જણાશે કે બન્નેની સ્મૃતિના સ્ત્રોતો છે તેમાં ઘણું અંતર છે. એમ બની શકે કે તેમાંથી તીવ્ર સ્મૃતિવાળા માટે તેનાં પૂર્વજન્મના સંસ્કારો સ્ત્રોત રૂપે બન્યા હોય છે અને તેથી તેની આ જન્મની સ્મૃતિ વિકાસની સાધના ઝડપી બની શકી. અત્રે એવા સ્મૃતિ વિકાસના સ્ત્રોતો ઉપર છણાવટ કરશું.

પૂર્વજન્મના સંસ્કાર :

આ સ્ત્રોતોમાંનો એક મુખ્ય સ્ત્રોત છે પૂર્વજન્મના સંસ્કાર. એવી કેટલીક વ્યક્તિઓ જોવા મળે છે કે જેમણે આ જન્મમાં સ્મૃતિ વિકાસ માટે કંઈ પણ ન કર્યું હોય; છતાંયે નાનપણથી તેમની સ્મૃતિ એટલી બધી તીવ્ર હોય છે કે તેઓ અધરા શાસ્ત્રોના-ધર્મગ્રંથોના પાઠ ઝડપથી યાદ કરી કડકડાટ બોલી દે છે. ઘણીવાર તેમને બણ્યા વગર પણ દુહરતી રીતે શાસ્ત્ર-ગુણ કે શાસ્ત્રનું રહસ્ય યાદ રહી જાય છે.

થોડાં વર્ષો ઉપર બાપામાં વાંચ્યું હતું કે એક ૧૦-૧૨ વર્ષના વર્ધના નાના બાળકને વેદો તથા ધર્મશાસ્ત્રો મોઢે છે; તે શાસ્ત્રના પાઠો કડકડાટ બોલી જાય છે તેને જોવા માટે લોકો દૂરદૂરથી આવતા હતા અને તેને ધર્મ સંબંધી જે પ્રશ્નો પૂછતા તેનો તે સારી પેઢે તે જવાબ આપતો હતો.

શંકરાચાર્યની સ્મરણશક્તિ નાનપણથી જ તીવ્ર હતી. તેમને ૮ વર્ષની નાની ઉંમરે બોધ થઈ ગયો હતો. તેમણે નાનપણમાં સંન્યાસ

અહણ કરી લીધો હતો અને ગીતા, ઉપનિષદો તેમજ વેદો ઉપર બાળ્યો રચી કાઢ્યાં હતાં.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ નવેક વર્ષની ઉંમરે મોક્ષમાળા જેવો ઉત્તમ ગ્રંથ લખ્યો હતો. તેમજ નાનપણથી જ તેઓ કાવ્યો અથવા લાગ્યા હતા. તેત્રીસમે વર્ષે તેઓ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે તેઓ આટલું બધું ક્યારે લખ્યા? ત્યારે માનવું પડશે કે સ્મૃતિનો સંબંધ જન્મોનો છે. એવીજ રીતે ધણાં લોકોને અક્ષરજ્ઞાન ન હોવા છતાં તેમણે કાવ્યો રચ્યાં છે; ભજન બનાવ્યાં છે અને તેમાં અદ્ભૂત કાવ્ય તત્ત્વની સાથે ગેયતાની ક્ષમતા છે.

તન્નિસર્ગાદ્ધિગમાદ્વા

એટલે કે સમ્યક્દર્શન કે સમ્યક્જ્ઞાન નિસર્ગથી અથવા બીજાના નિમિત્તે કે પ્રેરણાથી થાય છે. જૈનશાસ્ત્ર ભગવતીસૂત્રમાં બતાવવામાં આવ્યું છે પરબ્રહ્મમાં—પૂર્વજન્મોમાં ઉપાર્જિત જ્ઞાન, બીજા જન્મમાં યાદ રહી શકે છે. આ ભવનું તો યાદ રહેજ છે.

આનો અર્થ એ થયો કે કેટલાક માણસોમાં જે અપૂર્વ જ્ઞાન જોવામાં આવે છે કે ધર્મશાસ્ત્રો કે ગ્રંથોના પાઠોની સ્મૃતિ તેમને થઈ આવે છે. અથવા અન્ય ભાષામાં બોલી શકે છે તેનું કારણ પૂર્વોપાર્જિત જ્ઞાન છે. પૂર્વજન્મમાં મેળવેલ જ્ઞાનનાં બીજાં તો અંતરાત્મામાં પડ્યાં હોય છે. તે નિમિત્ત મળતાં એકાએક ઊભરાઈ આવે છે. જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાન (પૂર્વભવો કે જન્મોની સ્મૃતિ)નો મૂળ સ્ત્રોત પણ એ જ છે. આ જન્મમાં જેની સ્મૃતિ નિર્મળ થઈ જાય છે; બુદ્ધિનાં આવરણો હટી જાય છે અથવા તો ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ જાય છે તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થાય છે. એવી જ રીતે સ્મૃતિને! ઉદય પણ જેના મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થયો હોય તેને કોઈની પ્રેરણા; બોધ કે શિક્ષણ વગર સહેજે થઈ જાય છે.

નાનું બાળક જગતમાં આવે છે. એકીટશે માને અને આસપાસ-

વાળાને જોતું રહે છે. તે અનેક વાતોને ફરી મગજમાં ભરે છે. તે મોઢું ચાપ છે, ધુવાન ચાપ છે, વૃષ્ઠિ ચાપ છે અને અનેક પ્રકારના સંસ્કારો તેના મગજમાં સ્મરાયેલા રહે છે. જે માનવીશ કૃત્યો તે કરશે તો ફરી માનવજન્મ મળશે એ પૂર્વજન્મના સંસ્કારો સ્મૃતિ-વિકાસના સ્રોત રૂપે બનીને રહેશે.

ગર્ભસ્થ સ્થિતિ :

સ્મૃતિ-વિકાસનો બીજો સ્રોત છે—ગર્ભમાં રહેલી સ્થિતિ—આપણે ત્યાં ધ્રુવ-પ્રદક્ષાદથી લઈને શિવાજી સુધીના ધણા એવા દાખલા મળે છે જેમાં ગર્ભમાં રહેવા છતાં સ્મૃતિનો વિકાસ થતો રહે છે અને જ્ઞાન મળે છે. અભિમન્યુ જ્યારે માતાના ગર્ભમાં હતો ત્યારે યુરુ તેની માતાને ધણી વિદ્યા અંગે વાતો કરતા. તેમાં તેમણે ચક્રવ્યૂહ (કોટો) ભેદવાની વાત કહી. પ્રવેશની વાત તો માએ સાંભળી પણ નીકળવાની વાત સાંભળતી વખતે તેને ઝોક આવી ગયું. પરિણામે અભિમન્યુને ચક્રવ્યૂહમાં પ્રવેશનું જ્ઞાન મળ્યું. મહાભારતના સમયે તેણે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેથી મોટા મોટા મહારથીઓને પણ આશ્ચર્યમાં નાખી દીધા હતા.

જાણ મનોવિજ્ઞાનના એક પાશ્ચાત્ય ડોક્ટરનું કહેવું છે : “ગર્ભથી માંડીને ૬ વરસ લગીમાં માનવ-જાળક મોટાભાગે બધું જ જ્ઞાન મેળવી લે છે. ત્યાર પછી તો તે તેનો નિદ્રાગીર અભ્યાસ જ કરતો રહે છે!” નાનપણમાં કે ગર્ભમાં મળેલ જ્ઞાનના ધણા દાખલાઓ અરેબર આશ્ચર્ય પમાડે તેવા હોય છે. તેનું મૂળ કારણ ગર્ભસ્થ સ્થિતિ વડે સ્મૃતિ-વિકાસનો સ્રોત છે.

માતા-પિતાના સંસ્કારો :

ગર્ભમાં રહેલ જાળકને જે આટલું બધું યાદ રહી જતું હોય તો ગર્ભથી બહાર આવ્યા બાદ કેટલું બધું જ્ઞાન મેળવી શકાય ! વિચાર

કરવાથી તરત જળાશે કે આપણે વહેવાર ભાષાનો શબ્દ બડોળ કેટલો બધો હોય છે? બાળક તે બધું શીખી ગય છે. અલગત તેમાં બાળકની પોતાની પૂર્વજન્મની ઉપાર્જિત જ્ઞાનની મૂડી હોય છે પણ નાનપણમાં માતા-પિતાના નિમિત્તે તેને ઘણું નવું શીખવાનું મળે છે. અને સમાજ દ્વારા તેને ઘણું વધારવાનું મળે છે.

ત્રીશેક વર્ષ ઉપર અજમેર સાધુ સમ્મેલન વખતે અમારે ખ્યાવર જવાનું થયું. ત્યાં રાગપ્રતાપજી શાસ્ત્રી નામના એક પંડિત પોતાની આઠ અને દશ વર્ષની બે પુત્રીઓને લઈને આવેલા. તેમણે કહ્યું :
- “આ બાળાઓને ગીતાનો કોઈ પણ શ્લોક પૂછો તો તે કહી શકશે!”

અમને થયું કે એ નહીં બોલી શકે.

પણ, જ્યારે અમે એમને પૂછવા બેઠા તો એ છોકરીઓ કડકડાટ શ્લોકો બોલવા લાગી. એક કન્યા તો શ્લોકોનો અર્થ પણ કરી દેતી હતી. પંડિતજીને તેનું કારણ પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે તેમની માતા નાનપણથી હાલરડાંમાં ગીતાના શ્લોકો જ બોલતી હતી. તેથી તેમને તે યાદ રહી ગયા.

પુરાણમાં મદાલસા રાણીનું એક આખ્યાન આવે છે. તે હાલરડાંમાં પોતાનાં બાળકોને આત્મજ્ઞાન પાતી હતી :—

શુદ્ધોઽસિ બુધ્ધોઽસિ નિરંજનોઽસિ, સંસાર માયા પરિવર્જિતોઽસિ ।

સંસાર સ્વપ્નં ત્યજ મોહનિદ્રાં મદાલસા વાક્યમુવાચ પુત્રં ॥

“દીકરા! તું શુદ્ધ છો, બુદ્ધ છો, નિરંજન છો, સંસારની માયાથી રહિત છો! આ સંસાર એક સ્વપ્ન છે. તું મોહનિદ્રા તજીને જાગૃત થા.” આમ મદાલસા પોતાના બાળકોમાં આત્મજ્ઞાન ભરતી. પરિણામે તેના સાત બાળકો થોડાંક મોટાં થઈને ત્યાગી બની ગયાં હતાં. તેમને નાનપણમાં સાંભળેલું આત્મજ્ઞાન યાદ આવી ગયું.

શિવાજીમાં વીરતાના સંસ્કારો નાનપણમાં સાંભળેલ વીરતાની

ઐતિહાસિક વાર્તાઓને લીધે જ આવ્યા હતા. ટુંકમાં, નાનપણમાં જે સ્મૃતિ-વિકાસ થાય છે તેનો સ્રોત માતા-પિતાએ આપેલ સંસ્કારો અને છે.

સ્વયંબોધ-પ્રત્યેકબોધ :

કેટલાંક માણસોને માતા-પિતા કે સમાજના વાતાવરણના સંસ્કારો વગર જ આપમેળે બોધ થઈ જાય છે. તેને સ્વયંબોધ થયો કહેવાય છે. આની પાછળ પૂર્વજન્મના સંસ્કારો અને કર્મોનો ક્ષયોપશમ કારણભૂત હોય છે. તેમને સ્મૃતિની પરંપરાએ પોતાના સ્વરૂપની સ્મૃતિ થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ આજ્ઞાન હોતું નથી તેથી તેમની સ્થિતિ નિરાલંબન હોય છે. તે કોઈ ગુરુ પાસે દીક્ષા લેતા નથી પણ પોતે જ મુનિવેષ ધારણ કરે છે. આત્મામાં પડેલા જન્મજન્મના સંસ્કારો શુદ્ધ અને નિર્મળ થતાં તેઓ અનાયાસે સ્મૃતિ વડે ઉદ્ધ્યુક્ત થઈ જાય છે. તીર્થંકરો બધા આવા સ્વયંસંપુદ્ધ હોય છે. એમનાં જ્યારે અન્તઃસ્ફુરણ થાય છે કે મારે હવે ત્યાગમાર્ગ સ્વીકારીને તીર્થસંઘની રચના કરવી જોઈએ. તેથી તે સ્વયંમેવ દીક્ષા લે છે; પુદ્ધ થાય છે અને અંતે સિદ્ધ થાય છે.

આવો જ એક ખીજો પ્રકાર છે સાલંબન પુદ્ધ થવાનો ! તેમાં કોમન કોઈ એક નિમિત્તને લઈને સ્મૃતિ વડે અન્તઃપ્રેરણા જનમે છે; તેઓ વૈગય લે છે. આવો પ્રત્યેકપુદ્ધ કહેવામાં આવે છે. આમાં પણ સ્મૃતિ વિકાસનો સ્રોત રહેલ છે.

ધરકંડુ રાજાને પોતાના પોઠિયાને જોઈને આવું જ્ઞાન થયું. તેમણે જે પોઠિયાને દૂત પાઠીને કહેયો હતો, તે ધરડો થવા આવ્યો. એકવારના બળવાન પોઠિયાના દાડકાં દેખાતાં તેમને થયું કે આ શું ? સેવકોને પૂછ્યું તો તેમણે જણાવ્યું કે “ સઘળા પ્રાણીઓની આવી જ દશા થવાની. આપની પણ આવી જ દશા થશે.” તેથી ધરકંડુ રાજાને વૈરાગ્ય આવી ગયો અને પોતાની પૂર્વ સ્મૃતિઓનો ઉદ્ધવ થતાં તેમણે દીક્ષા લીધી.

એવી જ રીતે કાઈને વાદળો ઝીંઈને, કાઈને સ્ત્રીને ભેઈને, કાઈને અભિલેખો ભેઈને, કાઈને મૂર્તિ ભેઈને સ્વરૂપ-સ્મૃતિ ધાવ-ભોધ થાય. તે બધા જૈન દષ્ટિએ પ્રત્યેકબુદ્ધ કહેવાય છે.

ભગવાન બુદ્ધના પિતાએ તેમને નાનપણથી એ રીતે રાખવા પ્રયત્ન કર્યો કે ક્યાંય સંસારની દશાનો તેમને ખ્યાલ ન આવી જાય. એટલે કે સંસારના દુઃખ તેમની નજરે જરા પણ ન ચડે.

પણ એક વખત તેઓ છન્નક સારથી સાથે ફરવા નીકળ્યા. ત્યાં તેમને એક સૂકલકડી ધરડો મળ્યો, બુદ્ધે પૂછ્યું : “આ કોણુ છે ?”

છન્નકે કહ્યું : “આ ડોસો છે, તેની કમ્મર વાંકી વળી ગઈ છે. ધડપણમાં બધાની એ જ દશા થવાની છે !”

વળી આગળ જતાં એક મકડું મળ્યું, બુદ્ધે પૂછ્યું : “આ કોણુ છે ? અને આ બીજા બધા શા માટે વલોપાત કરે છે ?”

છન્નકે કહ્યું : “રાજકુમાર ! આ મકડું છે, એના શરીરમાંથી આત્મા નીકળી ગયો છે. તેને બાળવા લોકો લઈ જાય છે. તેથી સગાંવહાલાં તેના વિયોગમાં રડે છે. જગતમાં જન્મે છે તેને એક દિવસ જરૂર મરવાનું છે !”

આ સાંભળી બુદ્ધે અંતરમાં ડોકિયું ક્યું. ત્યાં એક રોગીને જોયો. તેની ચામડીમાંથી પીપ નીકળતું હતું. તેણે છન્નકને પૂછ્યું : “આ કોણુ છે ? તેના શરીરને શું થયું છે !”

છન્નકે કહ્યું : “તે રોગી છે, તેને એપી દરદ થયું છે, જ્યાં શરીર છે ત્યાં દરેકને રોગ થઈ શકે છે.”

આ ત્રણે વાતો ઉપરથી બુદ્ધને જગતનાં દુઃખની સ્મૃતિ થતાં તેમને વૈરાગ્ય થઈ ગયો. તેમણે એ ત્રણે પ્રસંગોથી પ્રેરણા મેળવી હતી તેથી તેમને પ્રત્યેકબુદ્ધ કહી શકાય.

સ્વયંસ્ફુરણા :

કેટલીક વખત માણસને પોતાના અંતરથી કેટલીક વાતો સૂઝી આવે છે અને તેથી તે સ્ફુરણા પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. એને ન્યાય દર્શનમાં “ પ્રાતિભ-જ્ઞાન ” કહેવામાં આવે છે. તે પણ સ્મૃતિ વિકાસનો એક સ્રોત જ છે.

“ આજે મારું કામ સફળ થશે ! ” “ આજે અમુક વ્યક્તિ મારા ઉપર પ્રસન્ન થશે જ ! ” “ મારું મન સાક્ષી આપે છે કે આ કામ સફળ નહીં થાય ! ” આ બધી સ્વયંસ્ફુરણા પ્રાતિભ-જ્ઞાનમાં જાય છે. સ્વયંસ્ફુરણામાં ભૌતિક સફળતા કરતાં આધ્યાત્મિક સફળતાનો વિશેષ અંશ હોય છે. જ્યારે સ્ફુરણા થાય છે ત્યારે અંતરમાં એક જાતનો પ્રકાશ થાય છે. જૈન દર્શન પ્રમાણે સ્ફુરણા થતાં આવમનના પ્રકાશના કિરણો પ્રગટ થયા; એમ કહી શકાય. આવમનને જૈનદર્શનમાં ચેતન સામીપ્ય રૂપ માનવામાં આવ્યું છે. તેના કારણે જીવનમાં ઉન્નત દશા તરફ વળાય છે. આ અંગે એક શાસ્ત્રનો દાખલો લઈએ.

કોશ્લાખી નગરીમાં પ્રભૂતધનસંચય નામનો શ્રેષ્ઠીપુત્ર રહેતો હતો. એને એકદા આંખની ભારે વેદના થઈ. એના પિતા ખૂબ ધનાઢ્ય હતા. તેમણે ઉપચાર કરાવવામાં કંઈ પણ ખાટી ન રાખ્યું. વૈદો, નિમિત્તશો, ખાવા-ભૂવા બધાને તેડાવ્યા પણ કંઈ અસર ન થઈ.

બધાની સેવા ચાલુ હતી. માનું વહાલ હતું, પત્નીની અખંડ સેવા હતી. પિતા ખડે પગે ઉભા રહેતા હતા. બહેનો ભાઈ-ભાઈ કરીને ઓછી થઈ જતી હતી. ભાઈઓ પાંડવો જેવા હતા. બધા દુઃખી થઈને રહી જતા પણ કોઈ તેમનું દુઃખ દૂર કરી શકતા ન હતા.

તેથી શ્રેષ્ઠીપુત્રે એક રાતના ઝિંડું ચિંતન કર્યું. તેને સ્વયંસ્ફુરણા થઈ : “ હું આ સાંસારિક માયાથી અનાસક્ત થઈ, ધરત્યાર છોડીને ત્યાગમાર્ગ સ્વીકારું તો મારી આ અશ્લુવેદના મટી જાય ! પછી આ જન્મતના દુઃખનું કારણ શોધું ! ”

આવી રપુરણા થતાં શ્રેષ્ઠીપુત્રે સંકલ્પ કર્યો અને સવાર થતાં તેની વેદના મટી ગઇ. રોગ મટી ગયા પછી તે પોતાના સંકલ્પ ઉપર દૃઢ રહ્યા અને કુટુંબને વાત કરી તેની રજા લઈ ધરખાર છોડીને સાધુ બન્યા. જૈનાગમમાં તેમનો દાખલો અનાથીમુનિની કથા રૂપે છે.

આમ સ્મૃતિ-વિકાસનો સ્રોત સ્વયંરપુરણા પણ બને છે.

સ્વતઃપ્રેરણા :

સ્મૃતિ-વિકાસના સ્રોત રૂપે સ્વતઃપ્રેરણાને પણ ગણાવી શકાય. કેટલીક એવી વ્યક્તિઓ હોય છે જેમને ક્રોધને કોઈ નમિત્તે સ્વતઃપ્રેરણા થઈ જાય છે. તેને ઘણા લોકો અંતરનો અવાજ પણ કહે છે.

વાલ્મીકિ જંગલી બીલ હતા. તે વટેમાર્ગીઓને લૂટતા અને ત્રાસ આપતા. તેમજ ઘણીવાર મારી નાખતાં. એક દિવસ તેમને નારદઋષિને ભેટો થયો. તેમને પણ લૂંટવા-મારવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ત્યારે નારદે કહ્યું : “ મને ભલે લૂંટજે, પણ એક વાત તારા કુટુંબીઓને પૂછી આવ કે તેઓ તારા આ બધા દુષ્કર્મમાં ભાગીદાર છે ને ? મને તારા જેવા પડછંદ અને બલિષ્ઠ વ્યક્તિનાં જીવનને આવાં દુષ્કર્મમાં સપડાયેલું જોઈને દુઃખ થાય છે ! ”

વાલ્મીકિને નારદમુનિ તરફ શંકા ગઈ કે આ મને ધરે મોકલીને છટકી જશે. એટલે તેણે નારદને ઝાડ સાથે મુશકેટાટ બાંધ્યા. પછી તે ધરે ગયો અને ઘેર જઈ પત્ની વગેરેને નારદમુનિનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

બધાએ કહ્યું : “ અમે તમારાં દુષ્કર્મમાં શેના ભાગીદાર બની શકીએ ? તમે સુકર્મ કરીને પણ આપણાં બધાનું ભરણ-પોષણ કરી શકો છો. ”

વાલ્મીકિને ત્યાંજ અંતરમાં સ્વતઃપ્રેરણા થઈ ગઈ. તે ત્યાંથી દોડતો નારદ પાસે આવ્યો. તેમના બધાને છોડી તેમના પગે પડીને કહ્યું : “ મને ખરો બોધ થઈ ગયો છે. મારો અપરાધ ક્ષમા કરો અને સત્કર્મનો માર્ગ બતાવો ! ”

નારદજીએ તેમને ઋષિ બનાવ્યા અને રામનામનો મંત્ર આપ્યો. વાલ્મીકિએ ત્યારબાદ આશ્રમમાં રહીને, સાત્વિક જીવન ગાળ્યું અને સાધના કરી. એકવાર એક ક્રોધ પક્ષીના જોડકાંમાંથી એકને, એક પાર્શ્વીએ મારી નાખ્યું. તે જોઈને તેમની વાચા શ્લોકરૂપે સ્ફૂરિત થઈ :—

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વગમ : શાશ્વતી : સમા :

પત્કૌચ મિથુના દેકમવધોઃ કામ મોહિ મ

—અરે વ્યાધ! જ તું સેકડો વરસો સુધી રખડતો રહીશ; પ્રતિષ્ઠા પામીશ નહીં. કારણકે તે એક આશાભર્યા પ્રેમી ક્રોધ જોડકાંમાંથી એકને મારી નાખ્યું છે.”

તેમજે એમાંથી જગતને રામાયણ જેવો અમરગ્રંથ આપ્યો. અહીં જોવાનું એ છે કે વાલ્મીકિ તે અગાઉ ભણ્યા નહતા કે કવિ પણ નહતા. પણ, તેમના પૂર્વજન્મના સંસ્કારો, પ્રત્યેકબોધ અવસ્થા અને સ્વતઃ સ્ફૂરણાએ તેમની સ્મૃતિએ સળવળી ઊઠી. આમ ત્રણ સ્રોતોએ તેમને અમરકાવ બનાવવામાં સહાયતા કરી અને નારદમુનિનું સાંભળી તેમને સ્વતઃ પ્રેરણા થઈ. તેથી તેમની સ્મૃતિનો વિકાસ થયો.

એક બીજો પસંગ કપિલ નામના બ્રાહ્મણ-પુત્રનો છે.

કપિલ બ્રાહ્મણ પુત્ર હતો. તેના જાપ નાનપણમાં મરી ગયા. માતાને થયું કે આ છેકરો ભણે તો મારું. એટલે તેના પિતાના મિત્ર ઇન્દ્રત નામના ઉપાધ્યાયને ત્યાં તેને મૂકી શિક્ષણ લેવા મોકલ્યો. ઉપાધ્યાયે તેને ખૂબજ વદાલથી રાખ્યો. તેના જન્મવાની વ્યવસ્થા એક શેઠને ત્યાં કરી આપી. તે બ્યાં જન્મતો હતો ત્યાં રસોઈ બનાવનાર એક દાસી હતી. તે રૂપાળી અને દેખાવડી હતી. તેમ જ કપિલ પણ રૂપાળો અને દેખાવડો હતો. બન્ને વચ્ચે પ્રેમ થયો અને અભ્યાસ, અભ્યાસના ઠેકાણે રહ્યો. તેની ઈચ્છા હતી કે દાસી સાથે ધરસંસાર માંડવો.

એકવાર કૌમુદી-ઉત્સવ થવાનો હતો. તેમાં બધી સ્ત્રીઓ નવાં

કપડાં ધરેણાં પહેરીને જતી હતી. તે દાસીને પણ ઈચ્છા થઇ. તેણે કપિલને કહ્યું. કપિલે કહ્યું કે “ મારી પાસે ખરીદવા માટે કાંઈ નથી ! ”

દાસીએ હઠ પકડી.

કપિલે કહ્યું : “ કોઇ રસ્તો બતાવ, તો હું ધન લાવી શકું ! ”

દાસીએ કહ્યું : “ વિદ્વાન છો. શ્લોક રચી રાજા પાસે જવ ! વહેલી સવારના પહેલો જો મળે તેને બે માસા સોનું એ આપે છે ! ”

કપિલ ધૂનમાં ને ધૂનમાં અર્ધરિત્તે નીકળી પડ્યો. પહેરેદારો તેને ચોર સમજીને પકડી ગયા. સવારે રાજા આગળ તેને હાજર કર્યો. રાજાએ પૂછપરછ કરતાં કપિલે બધી વાત કહી. રાજાને વિશ્વાસ બેસે છે અને તે પ્રુશ્ચ થઇ કપિલને કહે છે : “ તમારી ઈચ્છા હોય તે પ્રમાણે માંગો ! હું તમને આપીશ ! ”

કપિલ રાજા થયો. વિચાર કરવા લાગ્યો કે બે માસા સોનામાં કેટલા દિવસ ચાલે ? તેનો લોભ વધતો ગયો. અંતે તેને રાજ્ય પણ નાનું લાગ્યું ! રાજ્યની માંગણી કરવા જાય છે ત્યાં તેના મગજમાં સ્મૃતિનો સ્ત્રોત પ્રવેશે છે કે રાજ્યથી પણ શું શાંતિ મળશે ? તો ખરી શાંતિ ક્યાં ? તે તો ત્યાગ કરવામાં છે; ભોગ-વિલાસની તૃપ્તિમાં શાંતિ નથીજ !

કપિલની અંદર સ્વતઃ પ્રેરણા થઇ : “ તું અહીં કેમ આવ્યો ? બણવા માટે... ! દાસી માટે તો નહીં ને ! કોનો દીકરો ? બ્રાહ્મણનો ! કોણે મોકલ્યો... ? માતાએ ! શા માટે ? બણવા... પછી આ બધું શું થઈ રહ્યું છે ? ”

કપિલના હૃદયમાં ઊંડું ચિંતન જાગ્યું ! તેને થયું કે સાચી સત્તા કે સંપત્તિ તો મારી અંદર છે—બહાર નથી. મારે તેને મેળવવા માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. બસ આમ મનોમંથન થતાં તેને કેવળજ્ઞાન થયું.

આવી અંતઃપ્રેરણાને આધ્યાત્મિક પ્રેરણા કહેવાય છે. આ સ્વતઃપ્રેરણા કે અંતરનો અવ્રાજ પણ સ્મૃતિ વિકાસનો સ્ત્રોત છે.

પરપ્રેરણા :

ઘણીવાર બીજાની પ્રેરણાથી સ્મૃતિ જગૃત થઈને તેનો વિકાસ થાય છે. એટલે પર-પ્રેરણાને પણ સ્મૃતિ-વિકાસનો સ્ત્રોત માનવામાં આવે છે. આવી પ્રેરણા, મૌન-પ્રેરણા, મૂકપ્રેરણા અને વાચિક-પ્રેરણા રૂપે હોય છે.

મૂક પ્રેરણા મોટા ભાગે પોતાના આચરણ વડે સામાને મળે છે. એટલે કહ્યું છે :—

“ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યાખ્યાનં શિષ્યાસ્તુ છિન્ન સંશયો”

‘ઘણીવાર ગુરુનું મૌન વ્યાખ્યાન શિષ્યના સંશયોને છિન્નભિન્ન કરનારું થાય છે. તેથી શિષ્યને તેના સાચા અર્થની સ્મૃતિ થઈ જાય છે.

આશ્રમમાં કાંઈ બાઈ બહેનની ભૂલ થઈ જતાં તેને જો પોતાની મેજે ભૂલ યાદ ન આવે તો ગાંધીજી તેને યાદ અપાવવા માટે જાને ઉપવાસ કે પ્રાણશ્રિત ઉપર બેસી જતા. તેથી ભૂલ કરનારના અંતરને પ્રેરણા મળી જતી અને તે પોતાની ભૂલનું સ્મરણ કરી, પ્રશ્નાત્તાપ-પૂર્વક તેને સુધારી લેતો.

રમણ મહર્ષિના આશ્રમમાં જિંદગીથી કંટાળેલો એક અંગ્રેજ આવ્યો હતો. એમ કહેવાય છે કે તેના જીવનમાં અશાંતિ હતી અને તે ત્યાં પ્રેરણા લેવા આવ્યો હતો. તે ત્યાં એક-એ દિવસ રહ્યો કે આપોઆપ તેને શાંતિની પ્રેરણા થવા લાગી અને તેને ભૂલાયેલો શાંતિનો સાચો માર્ગ મળવા લાગ્યો. પવિત્ર વ્યક્તિના સાનિધ્ય માત્રથી માણસની સ્મૃતિ ખિલી જાડે છે.

સંત ફ્રાંસિસ યુરોપના પવિત્ર સંત થઈ ગયા. એકદા તેમના શિષ્યે તેમને કહ્યું : “ગુરુવર ! આપ હમણાં ઉપદેશ આપતા નથી, તો આવતી કાલે જરૂર આપજો !”

“શાફ... !” એમ કહીને તેમણે શિષ્યને સંતોષ આપ્યો બીજે દિવસે તેઓ પોતાના શિષ્યોને સાથે બેઠીને નગરમાં ગયા. ત્યાં સૌરીએ

શરીએ ક્યાં પણ તેમણે ઉપદેશનું એક વચન પણ ન કહ્યું. ચાર વાગે પાછા મઠમાં આવી ગયા. શિષ્યની ધીરજ ખૂટી. તેણે પૂછ્યું : “ગુરુજી ! આપે ગર્ભ કાલે કહેલું કે આજે પ્રવચન આપીશ, છતાં એક પણ વચન ન ઉચ્ચાડ્યું તે કેમ ?”

સંત-શંસિસે કહ્યું : શિષ્ય ! તું આમાં જાણતો નથી. આપણે શહેરમાં જે વખતે ફરી રહ્યા હતા તે વખતે મૂક ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા. આપણી તરફ જોઈને લોકો આપણા જીવનથી અનેક જાતનો બોધ ગ્રહણ કરી રહ્યા હતા. આપણે તેમને સંયમની સ્મૃતિ કરાવી રહ્યા હતા !”

તુકારામ અને એકનાથ મહારાષ્ટ્રના ઉચ્ચ કોટિના સંતો થઈ ગયા. બન્ને સમકાલીન હતા. એકવાર બન્નેનું મિલન થવાનું હતું. લોકોને ખબર પડી. એટલે મોટું ટોળું ભેગું થયું. બધાને થયું કે “મઝા પડશે. બે વાદ-વિવાદ કરશે પછી જોશું કે કોણ જીતશે ?” પણ, લોકોની ભાવના ફળી નહીં. બન્ને નદીના બે કિનારે બેસી રહ્યા. ઇશ્વારથી તત્ત્વસ્મરણ કરાવ્યું અને વિદાય લઈને અલગ થયા. તેમને જે તત્ત્વ મળવાનું હતું તે મળી ગયું અને લોકોને પણ ખ્યાલ થયો કે તેઓ તો માત્ર કૃતૂલ વશ ભેગા થયા હતા.

જૈન શાસ્ત્રોમાં આચાર્ય માટે કહેવાય છે કે તે શિષ્યને પ્રેરણા (ચોયણા) અને પ્રતિપ્રેરણા (પડિચોયણા) આપતા રહે છે. શિષ્યને સાચા રસ્તાની સ્મૃતિ કરાવવા માટે અને ખોટા રસ્તે જવાની ભૂલની સ્મૃતિ કરાવી; સાફ કરાવવા માટેની આ પ્રેરણાને પરતઃવાચિક પ્રેરણા કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધસેન દ્વિવાકરનો એક પ્રસંગ છે. તેમના ગુરુ વૃદ્ધવાદી આચાર્યને ખબર મળે છે કે તેમના શિષ્યને વિદ્યાનો ગર્વ થયો છે અને તે નીચે ઊતરી રહ્યો છે. તેમણે સંદેશ મોકલ્યો પણ કંઈ અસર ન થઈ. એટલે ગુરુ જાતે બોધ પમાડવા માટે સાદા વેશમાં જાય છે.

રસ્તામાં તેમણે સિદ્ધસેનને પાલખીમાં બેસીને જતાં જોયો. ભોઈ
 લોકો પાલખી ઉપાડીને ચાલે છે અને છડી પોકારાય છે :
 “ સિદ્ધસેનનો જય થયો !”

ગુરુ મજુરના વેશમાં ગયેલા એટલે ઓળખાતા ન હતા. તેમણે
 એક ભોઈને કહ્યું : “ મને ઉપાડવા દે !”

એક ભોઈ ખસી ગયો. ગુરુએ ખધો ડાયકયો. પણ વૃદ્ધ હોવાથી
 બારને લીધે તે ખધો નભ્યો. પાલખીમાં બેઠા બેઠા સિદ્ધસેન
 દિવકરે કહ્યું :-

“ મુરિ માર મરાક્રાંતઃ સ્કંધસ્તે કિમુ વાઘતિ

અરે ભોઈ ! તને બહુ બાર લાગે છે ! તારો ખંભો દુઃખે છે ?”

ત્યારે આચાર્ય વૃદ્ધવાદી જવાબ આપે છે :-

“ ન તથા વ્રાઘતે સ્કંધો યથા ‘વાઘતિ’ વાઘતે

તારા ખંભાનો બાર બારે લાગતો નથી જેટલો તારો ‘ખાધને’ના
 બદલે ‘ખાધતિ’નો ખોટો શબ્દપ્રયોગ નડે છે !”

સિદ્ધસેન ચમક્યા ! આ બૂઝ સુધારનાર ભોઈ ન હોય શકે.
 તેમણે નીચે જોયું તો ગુરુદેવને જોયા. તરત પાલખીમાંથી કૂદીને
 ગુરુચરણે પડી મારી માગી અને પૂછ્યું : “ તમે...!”

“ હા...તને તારા સ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવવા માટે જ આવ્યો છું.
 દિવાકર લોકોને પ્રકાશ આપે છે. તે લોકો માટે બોજરૂપ નથી બનતો !”

સિદ્ધસેન સામાન્ય માણસ ન હતા. તેઓને ટકોરો બસ. તેમને
 પોતાની બૂઝ સમજાઈ અને પોતાના સ્વરૂપની તેમને સ્મૃતિ તાજી થઈ.

આમ સાચી વાતની સ્મૃતિ બીજાના મૌન, ઇશ્વારા કે વાણીથી
 થાય છે. એટલે પરતઃ પ્રેરણાને પણ સ્મૃતિ વિકાસનો સ્રોત કહ્યો છે.

મૌન :

મૌનમાં બહારનો કોણાહલ બંધ થઈ જતાં અંતરની સ્મૃતિઓના પડો એક એક કરીને બહાર આવતા જાય છે. મૌનમાં નીરવતા અને નિસ્તબ્ધતા હોય છે તેથી માણસ પોતાની ભૂલોને યાદ કરી શકે છે; નવું ચિંતન કરી શકે છે અને એકાગ્ર થતાં નવાં સત્યો મેળવી શકે છે.

દરેક ધર્મમાં મૌનનું મહત્વ બતાવવામાં આવ્યું છે. ઋષિ-મુનિઓએ જંગલમાં જઈ મૌન ધ્યાન કરીને દર્શન, ચિંતન અને ધર્મના ગ્રંથો રચ્યાં છે. સ્મૃતિઓ પણ સમાજના વિવિધ વિધિ-વિધાનો જ્ઞાતિ રિવાજોને યાદ કરીને રચાઈ છે. તે પણ મૌન રહીને જ. મૌનમાં કેટલાયે ગૂઢ પ્રેક્ષોનો ઉકેલ સ્પુરી આવે છે. એટલે મૌન એ સ્મૃતિ વિકાસનો સ્રોત છે.

બધા પવિત્ર સ્થળોએ ફરીને ચીનનો બાદશાહ કન્દ્યુશીયસ પાસે ગયો. તેણે ત્યાં જઈને અંતરવેદના રજૂ કરી : “ ત્રીસ વર્ષ સુધી પવિત્ર સ્થળોએ રહેવા છતાં મને જે સુખ-શાંતિ મળવાં જોઈએ તે મળ્યાં નથી. આપની પાસે એટલા માટે આવ્યો છું કે આપ મને તેનો કોઈ રસ્તો બતાવો !”

કન્દ્યુશીયસે પોતાની સ્વભાવિક શાંત મુદ્રામાં કહ્યું : “ હમણાં તે! તમે ઉતાવળમાં છો અને હું પણ ખીજા કામમાં વ્યસ્ત છું, માટે આપ પંદર દિવસ પછી આવજો. ત્યાં સુધી રાજમહેલમાં રહેજો પણ એક શરત તમારે પાળવી પડશે કે તમારે એકાંતવાસ મૌન સાથે રાખવો પડશે !”

બાદશાહને શાંતિ થઈ. તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. પરિણામે તેને ત્રીસ વર્ષમાં જે શાંતિ નહોતી મળી તે પંદર દિવસના એકાંત-મૌનમાં મળી ગઈ. આમ મૌન પણ સ્મૃતિ વિકાસનો એક સ્રોત છે.

આગાહી :

એવો જ સ્મૃતિ વિકાસનો એક સ્ત્રોત આગાહી છે. તે પ્રમાણે થનાર ઘટનાની સ્મૃતિ પહેલાથી થઈ જાય છે. ધણાને બાવિમાં થનાર ઘટનાનો સંકેત આગાહીથી મળે છે. ધણાંને પોતાનું મરણ અમૂક સમયે જ થશે એમ જણાઈ આવે છે. આવા બધા સંકેતો સ્વપ્નમાં, તંદ્રામાં કે એકાંત મૌનમાં બેઠા બેઠા પણ થાય છે. કેટલાક લોકો સંયમી અને સત્યનિષ્ઠ હોય છે. આવા લોકો સાચી વ્યક્તિને જોઈને કહે છે તે ખરું પડે છે. એટલું જ નહિ તેઓ અન્ય સંબંધી જે વાતો કરે છે તે પણ ખરી પડે છે. તે આગાહી છે. આ વિષય જ્યોતિષથી તદ્દન અલગ જ છે.

મહેન્દ્રગામાં એક ખેડૂત હતો. તે બહુ જખરો અને બંડખોર હતો. તેણે ધણાં દુકાનદારો પાસેથી માલ ઉધાર લીધો હતો પણ પૈસા ન ચૂકવતો. એકવાર તેને આગાહી થઈ કે “અમુક દિવસે બાર વાગે હું મરી જવાનો છું.” એટલે તેણે પોતાની પત્નીને એક દિવસ પહેલાં કહ્યું : “આજે મને સારું ખવડાવી દે. આવતી કાલે હું તો રામના ચરણે ચાલ્યો જઈશ !”

પત્નીએ કહ્યું : “કંઈ ગાંડા થયા કે ! એવું તે કંઈ બનતું હશે !”

ખેડૂતે તેને સુંદર રસોઈ કરવાનું કહ્યું. તે દુકાનદારો પાસે ગયો. તેણે બધાને પૈસા ચૂકવ્યા અને બધાને રામ રામ કરી માફી માગતાં ઉપરની વાત કરી. દુકાનદારો પણ હસવા લાગ્યા. ખીજે દિવસે તે નદાર્થ ધોઈને અચ્ચાર વાગે જમી કરીને બેસી ગયો. બરાબર બાર વાગ્યા સુધી જે મળે તેને રામ-રામ તેણે કર્યા. ઠીક બાર વાગતાં તે લાંબો થઈ ગયો. બધાએ બોલાવ્યો પણ તેના પ્રાણ નીકળી ચૂક્યા હતા. આમ આગાહી થતાં તે પોતાનું જીવન સુધારી શક્યો હતો.

વહી :

વહી પણ સ્મૃતિ-વિકાસનો એક સ્ત્રોત છે પણ તે આગાહી કરતાં જરાક જૂદી છે. કુરાનમાં વહીની વાત આવે છે કે હજરત મુહંમદ સાહેબને વહી આવતી હતી. તેમને પછેડી ઓઢીને સુતા સુતા કુદરતી અવાજ આવતો. એ અવાજને સાંભળીને તેમને અન્તઃ સ્ફૂરણાથી કેટલીક કુરાનની આયતોનું સ્મરણ થયું હતું. વહીનો સામાન્ય અર્થ છે શાસ્ત્રોનું અર્થજ્ઞાન સ્મરણ.

તીર્થંકરો જે વાણી બોલે છે, તેને ગણધરો સૂત્ર અને અર્થરૂપે રચે છે. એમાં પણ વહી જેવું જ છે આમ આગાહી વહી સ્મૃતિના સ્ત્રોતો છે પણ તેનો ઉપયોગ ભૌતિક સુખો માટે થતો નથી. તેમ કરવાથી તે નષ્ટ થઈ જાય છે.

સ્વપ્ન :

સ્વપ્ન પણ ભવિષ્યની સ્મૃતિ વર્તમાનમાં કરાવે છે. દરેક સપનાં સાચાં હોતાં નથી. કેટલાંક તો ભ્રમણા-ગ્મણ જેવાં હોય છે. દિવસના જોયેલી કે ચિચારેલી વાત પણ ઘણીવાર સ્વપ્નમાં આવે છે. કેટલાંક સ્વપ્નના સાચાં આગાહી કરનારાં હોય છે તે સૂચવે છે કે શું બનાવ બનાવતો છે? આમ તો સ્વપ્નશાસ્ત્ર પણ એક અલગ શાસ્ત્ર છે. તેમાં સ્વપ્નનાં ભેદ, શુભ-અશુભ સ્વપ્નનો ફળાદેશ; દુષ્ટસ્વપ્ન-નિવારણ-વિધિ વગેરે વાતો વિસ્તારથી આપવામાં આવે છે.

જૈનસૂત્રોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે દરેક મહાપુરુષ જ્યારે માતાના ગર્ભમાં આવે છે ત્યારે તે માતાને સ્વપ્ન આવે છે. ભગવાન મહાવીરની માતાને ચૌદ સ્વપ્ન આવ્યાં હતાં. રામ-કૃષ્ણ-બુદ્ધ જ્યારે ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે તેમની માતાને પણ અદ્ભૂત સ્વપ્ન આવ્યાં હતાં. તેથી તેઓ ધારે છે કે તેમની કૃપે કોઈ મહાન-જીવ આવ્યો છે.

અહીં આપણને સ્વપ્ન વડે આગાહીનાં દર્શન થાય છે. સ્વપ્ન વડે અન્ય વાનો પણ પ્રગટ થાય છે.

માટલિયાજીએ પોતાને આવેલ એક સ્વપ્નની વાત કરી હતી કે તેમને સ્વપ્નમાં મૂર્તિ દેખાણી જે કહેતી હતી કે મને અ-પૂજ રાખવામાં આવે છે. તેની બાજુમાં ઊભું ઝાડુ હતું. તેમણે પોતાના પિતાશ્રીને વાત કરી. તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે ખરેખર પૂજારી તેને પૂજતો નહોતો. ઊભા ઝાડનો અર્થ એ હતો કે તેમના પિતાએ મંદિરમાં વાપરવાના સો રૂપિયા અંગત ખર્ચમાં વાપરી નાખ્યા હતા.

દમણાં એક પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું કે એક માણસને સ્વપ્ન આવ્યું કે તેના મિત્રને તે મોટર નહોવાથી ઘોડા-ગાડીમાં મળવા જાય છે. તેને રસ્તામાં પડેલી એક કાળી વસ્તુ દેખાય છે. તે જાનરીને લે છે. તે પાકિટ હોય છે. તેમાંથી દશ પેન્સ નીકળે છે. ખીજે દિવસે યોગાનુ યોગ એવું જ થાય છે. તેને મોટરના અદલે ઘોડા-ગાડીમાં જવું પડે છે. તેને એ કાળી વસ્તુ દેખાય છે. તે પાકિટ હોય છે. તેમાંથી દશ પેન્સ જ મળે છે.

સ્વપ્નની આવી વાતોને ધણીવાર લોકો ચમત્કાર માની લે છે પણ તે તો પવિત્ર કે અપવિત્ર જીવનના પડખા રૂપે છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સત્તા પછી માણસની ચાર દશાઓ થાય છે :— નિદ્રા, તંદ્રા, જાગૃત અને તુટીયા. તે પૈકી તુટીયા દશા એજ સ્વપ્ન છે. નિદ્રાનો સંજ્ઞ તબ સાથે, તંદ્રાનો સંજ્ઞ મન સાથે અને જાગૃતિનો સંજ્ઞ ચેતન સાથે છે. જે ચેતની હોય છે તેની દશા તુટીયા કહેવાય છે.

સ્વપ્નનાં અનેક કારણો છે :—દોજરીનો અપચો, અવગચ્છા, બેચેની, ચિંતા અને વ્યગ્રતામાં માણસ હોય ત્યારે તેને કાલ્પનિક સ્વપ્ન આવે છે. ધણીવાર નિર્મળ ગતિ અને સ્મૃતિના કારણે સ્વપ્ન થતાં

આગાહી-સૂચક સ્વપ્નો કાંઈ છે. સંત્રાટ ચંદ્રગુપ્તને ઝીવાં સ્વપ્નો આવેલાં, કાદપનિક સ્વપ્નો બૂલાવાં નોંધીએ. આગાહીવાળા સ્વપ્નો આગળ વધારનારાં છે પણ તે ગુપ્ત રહે તો સાઈ.

આમ સ્વપ્ન પણ સ્મૃતિ-વિકાસનો સ્ત્રોત છે. તેની સાથે પૂર્વજન્મ સંસ્કાર, ગર્ભસ્થિતિ, મા-પાપના સંસ્કાર, સ્વયંબોધ, પ્રત્યેકબોધ, સ્વયંસ્પુરણા, સ્વતઃપ્રેરણા, પરપ્રેરણા, માન, આગાહી, વહી અને સ્વપ્ન પણ સ્મૃતિ વિકાસના સ્ત્રોતો છે જેને લીધે માણસની સ્મૃતિ-પરંપરા ચાલુ રહી શકે છે.

સ્મૃતિ - વિકાસના આધારો

સ્મૃતિ - વિકાસના ઓનો હાજર હોય અને સ્મૃતિ - વિકાસના આધારોનો ખ્યાલ ન હોય ત્યાંસુધી સ્મરણશક્તિ વિશ્વાસ - યોગ્ય કે વધારે ઉપયોગી ન થઈ શકે. તેથી સ્મૃતિ - વિકાસના આધારો અંગે ક્રમશઃ વિચાર કરવાનો છે.

સ્વસ્થ શરીર :

સુંદર - સ્મૃતિનો મૂળ આધાર શરીર છે. જો શરીર સ્વસ્થ ન હોય તો સ્મૃતિ પણ ઝંખવાઈ જાય છે. ઘણા એવા રોગો હોય છે જેમાં સ્મૃતિ નબળી પડી જાય છે; જૂની સ્મૃતિનો લોપ પણ થાય છે. શરદી, સળેખમ, માથાનો દુખાવો, તાવ, વગેરે દર્દોથી પીડાતો માણસ યાદ કરવાનું કાર્ય કરી શકતો નથી. જો પરાણે કરવા જાય છે તો તેનાથી યાદ થવું નથી. સ્મૃતિ નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે.

શરીર તંદુરસ્ત હોય તો મન પણ તંદુરસ્ત રહે છે અને સ્મૃતિ પણ સારી પેઠે કામ કરતી રહે છે. એટલે શરીરને સ્વસ્થ રાખવા માટેના યોગ્ય ઉપાયો કરવા જોઈએ શરીર બગડે છે-ખરાબ ખાનપાનથી, વ્યસનોથી અને અનિયમિતતાથી.

રાજસી અને તામસી ખોરાકની અસર તરત શરીર ઉપર પડે છે. જે જે માણસ માંસાહાર કરતો હોય, ખૂબ તીખાં તમતમતાં, મરી-મસાલાંવાળો, દુષ્પાચ્ય અને વાસી ખોરાક લે છે તેનું સ્વાસ્થ્ય તરત બગડે છે-તેનું શરીર અનેક રોગોનું ઘર બને છે અને તેની સ્મૃતિ બ્રષ્ટ થાય છે.

દારૂ, બાંગ, ગાંજો, અફીણ, તમાકુ, ખીડી-સિગારેટ તેમજ ખીજ નશાવાળા કેદી પદાર્થોનું જે માણસ સેવન કરતો હોય તેની સ્મૃતિ પણ તેથી હુપ્ત થઈ જાય છે.

ખોરાકની તો શરીર ઉપર જખ્ખર અસર પડે છે. તેનો એક દાખલો લઈએ :-પ્રાચીન સમયમાં એકવાર ઝેડસલેમ ઉપર બેબિલોનનો બાદશાહ ચઢી આવ્યો હતો. તે વિનય મેળવી કેટલાક યુવાનોને પકડીને પોતાને દેશ લઈ ગયો હતો. તેમાંથી કેટલાકને રાજસેવા યોગ્ય બનાવવા માટે ત્રણ વર્ષ સુધી પોતાના ખર્ચે બાણુવાની તથા રહેવા-જમવાની સગવડ કરી આપી. તેણે એક રસોઈયાને રાખી તેમના ખાનપાનની ખાસ વ્યવસ્થા કરાવી. તેને કહેવામાં આવ્યું કે આ યુવકોની બરાબર સંભાળ રાખજે. એમના ખાનપાનમાં જરાયે કચકસર કરતો નહીં.

તેથી તે રસોઈયો દરરોજ રાજસી અને તામસી તેમજ સ્વાદિષ્ઠ અને ગરિષ્ઠ ભોજન આપવા લાગ્યો. તેની સાથે દારૂ કે ખીજું કેફી પીણું પણ આપવા લાગ્યો. આવું ભોજન ખાઈને ડેનિયલ નામનો એક યુવક કંટાળી ગયો. તેણે સંકલ્પ કર્યો કે હું આજથી સાદો અને સાસ્તિક ખોરાક જ લઈશ. તેણે પોતાનો વિચાર ખીજા બે-ત્રણને જણાવ્યો. તેઓ પણ તેમાં લાલ્યા. તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય રસોઈયાને જણાવ્યો કે “ હવેથી અમને સાદો ખોરાક જોઈએ ! ”

રસોઈયાએ કહ્યું: “ એમ નહીં બને ! બધાને માટે થાય છે તે જ તમને મળશે. વળી બાદશાહ મને ટપકો આપશે.”

યુવકોએ કહ્યું: “ અમે દશ દિવસ સુધી સાદા શાકાહાર ઉપર રહેશું. જો અમારું સ્વાસ્થ્ય બગડશે તો તમારો ખોરાક ચાલુ કરી દેશું ! ”

રસોઈયો માની ગયો. દશ દિવસ પછી ચારે યુવકો, ખીજા યુવકો કરતાં વધારે સ્ફૂર્તિવાળા, આનંદી અને સ્વસ્થ જણાતા હતા. તેમનો અભ્યાસ પણ પ્રગતિજનક હતો. રસોઈયાએ તેમનો સાદો ખોરાક ચાલુ રાખ્યો. ત્રણ વર્ષ પછી આ ચારેય વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિદ્યાભયમાં સૌથી વધારે પ્રખર બુદ્ધિવાળા, સ્વસ્થ અને સુંદર લાગવા લાગ્યા. બાદશાહે તેમને પોતાના અંગરક્ષક તરીકે નીમ્યા. એટલે સ્વસ્થ

શરીર માટે રાગસી અને તામસી ખેરાક તથા દેશી પીણામાંથી અને કુવ્યસનોથી બચવું જોઈએ.

એવી જ રીતે સ્વસ્થ શરીર માટે અહ્યર્ચ્ય પ્રેમ, વ્યાયામ અને નિયમિતતાની ઘણી જરૂર છે. સમયસર ઊઠવું, સમયસર ખાવું-પીવું, સમયસર અંધી ક્રિયાઓ કરવી અને સમયસર સૂવું જોઈએ. વધારે પડતું જાગવું, હૃદયહારનો શ્રમ કરવો, વધારે આરામ કરવો અથવા વધુ-પડતું ખાવું-પીવું પણ સ્વાસ્થ્યને માટે નુકશાનકારક છે. તેની શરીર ઉપર ઊંધી અસર થાય છે અને માંદગી આવવાનો સંભવ છે.

માંદગી આવે ત્યારે ઉત્તેજક એલોપેથિક દવાઓ કે હોમોપેથિક ન લેવાં, પણ કુદરતી ઉપચાર કે આયુર્વેદિક વનસ્પતિક ઉપચાર કરીને તે રોગને મટાડવો જોઈએ. નહીં-તર ઉત્તેજક દવાઓના કારણે એક રોગ જતા બીજો રોગ થઈ જાય છે. તેથી સ્મૃતિ નબળી પડે છે. સ્વસ્થ શરીર એટલે જાડું-પાડું નહીં, પણ સ્ફૂર્તિવાળું, કસાપેલું, ઉદ્ગાસિત આકૃતિવાળું શરીર.

સ્વસ્થમન :

સ્વસ્થ સ્મૃતિનો બીજો આધાર છે સ્વસ્થ મન, મનમાં ખોટા વિચારો પેસી જતાં તે સ્મૃતિને પોતાની કાર ખેંચીને નબળી બનાવી દે છે. ગંદા, દુષ્ટ અને ખરાબ વિચારો સતત આવ્યા કરે તો તે માણસની સ્મૃતિને નિરોધ અને નિર્વીર્ય કરી મૂકે છે. તે કોઈ પણ કાર્યમાં સફળ થઈ શકતો નથી. તે અગાઉ યાદ કરેલું બધું ભૂલતો જાય છે.

સંસ્કૃતમાં સૂચિત છે :—

યદ ધ્યાયતિ તદ્ભવતિ

—જેવા મનથી વિચારો કરે છે તેવો તે થાય છે.

વિચારો ન બગડે તે માટે માણસે સ્વસ્થ મન રાખવું જોઈએ. સારી વસ્તુઓનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. એટલે જ જપ કરવાનું મદ્ય

અનોખું છે. કોઈ પણ વાતમાં લીન થવા માટે—તન્મય થવા માટે જાપ કરવો જરૂરી છે. જાપ કરવાથી તે જ વસ્તુમાં સ્મૃતિ અખંડ ચાલુ રહે છે. ધ્યાન પણ એટલા માટે જ કરવામાં આવે છે. જે માણસ સતત આર્ત ધ્યાન કે રૌદ્ર ધ્યાન કરતો હોય છે, તેની સ્મૃતિ રાત-દિવસ, ચિંતા, વિકાર કે આવેગોને લઈને દુબળી પડી જાય છે. તેને જે યાદ કરેલું હોય છે તે ભૂંસાઈ જાય છે.

મનની સ્વસ્થતા માટે યમ-નિયમ અને સંયમ-બ્રહ્મચર્ય પાળવાં જોઈએ. યમમાં આહસા-સત્ય અયૌર્ય, નીતિ, પ્રમાણિકતા વગેરે આવે છે. નિયમમાં સુંદર ટેવો આવે છે. નિયમિત જીવન આવે છે. સંયમમાં ઇન્દ્રિયોનો સંયમ આવે છે અને બ્રહ્મચર્ય વડે કામ-વાસનાને જીતવાની હોય છે. બ્રહ્મચર્ય વગર સ્વસ્થ મનની કલ્પના અશક્ય છે. અસંયમી અને વિકારી મન માણસની સ્મૃતિને બગાડી નાખે છે. તેની શુદ્ધ સ્મૃતિ ધીરે ધીરે લુપ્ત થતી જાય છે. પણ જે યમ-નિયમ-સંયમમાં પાકે છે તે એકાગ્ર બનીને આગળ વધી શકે છે.

પોતાની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં નેપાલિયનને અકલોની ગામમાં એક હજમને ત્યાં રહેવું પડ્યું. નેપાલિયન ઘણો જ સ્વસ્થ અને સુંદર યુવાન હતો. તેને જોઈ હજમની પત્ની તેના ઉપર મુગ્ધ થઈ ગઈ અને તેને પોતાની જાળમાં ફસાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. પણ નેપોલિયને પોતાના ઉપર સંયમ રાખ્યો અને અભ્યાસમાં જ મનને પરોવી રાખ્યું. તેને તે સ્ત્રીને જોવાની તક કે પુરસદ જ ન હતી. તે અભ્યાસ પૂરો કરીને ગયો.

તે પોતાના દેશના પ્રધાન સેનાપતિ તરીકે ચૂંટાયો ત્યારે તે પેલા હજમના ઘરે ગયો. હજમની પત્ની બેઠી હતી. તેને જોઈને નેપોલિયને પૂછ્યું : “તમને યાદ છે કે તમારે ત્યાં નેપોલિયન નામનો એક જુવાન રહેતો હતો.

તે બાઈએ કહ્યું : “જવા દો એમની વાત ! તદ્દન નીરસ

હતો, ક્રિતાબોનો કાડો જ હતો. મારી સાથે હસીને વાત પણ કરતો ન હતો !”

નેપોલિયને કહ્યું : “ દેવી ! તમે ઠીક કહો છો. હું તે જ નેપોલિયન છું. ને હું તમારી રસિકતામાં ફસાઈને સયમ ખોઈ બેસત તો આજે હું ભણીગણીને જે પદને લાયક થયો છું, તેને યોગ્ય ન બનત !”

આમ સ્વસ્થ મન સ્મૃતિ વિકાસનો મુખ્ય આધાર છે. મનની એકાગ્રતાથી સ્મૃતિ કેવી રીતે ખીણે છે તે હવે પછી આગળ ઉપર વિચારશું.

સ્વસ્થબુદ્ધિ :

સ્મૃતિ વિકાસનો ત્રીજો આધાર છે સ્વસ્થબુદ્ધિ. સ્વસ્થબુદ્ધિથી ઘણા માણસો વ્યવસ્થિત રીતે યાદ કરી શકે છે. અસ્વસ્થ કે અન્યવસ્થિત બુદ્ધિથી માણસની બુદ્ધિ ખગડે છે અને તે યાદ રાખવા લાયક વસ્તુને યાદ કરી શકતો નથી. બુદ્ધિનું કાર્ય નિર્ણય કે નિશ્ચય કરવાનો છે. બુદ્ધિને નકામી રાખવાથી તે કટાર્થ જાય છે. તેવી જ રીતે બુદ્ધિ પાસેથી હદ બહારનું કામ લેવાથી તે કામ આપતી નથી

કોઈ પણ પાઠ કે વસ્તુ યાદ કરતાં પહેલાં એ જોવું જોઈએ કે આપણું મગજ તાજું છે કે નહીં : થાકેલું મગજ વિશ્વસ્ત રીતે સ્મરણનું કાર્ય કરી શકતું નથી. મસ્તિષ્કના જ્ઞાનતંતુઓ શિથિલ હોય ત્યારે તે કોઈ વિષયને દૃઢતાથી ગ્રહણ કરી શકતા નથી. મસ્તિષ્ક ઉપર વધુ પડતું દબાણ આવતાં, લોહીનું દબાણ, હૃદય રોગ વગેરે લાગુ પડે છે. તેથી રાત્રે વિશ્રાંતિ લેવાની ખાસ જરૂર છે.

સવારે બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં જેને અમૃતકાળ કહેવામાં આવે છે; મગજ તદ્દન તાજું હોય છે તે વખતે કોઈ પણ વિષય સરળતાથી યાદ થઈ શકે છે. ઘણાંને રાત્રિનો સમય અનુકૂળ પડે છે. મતલબ એ કે બુદ્ધિને

જરૂરી વિશ્રામ મળવો જોઈએ. જેથી યાદ કરવાની ઉત્સુકતા, રસ અને રુચિ જાગે અને શાંતિથી પાઠ યાદ કરી શકાય.

દૃઢસંકલ્પ :

બુદ્ધિનું કાર્ય છે સંકલ્પ કરવો. સ્વસ્થ બુદ્ધિ વડે દૃઢ સંકલ્પ કરવો જોઈએ કે “ હું આજે આટલું યાદ કરીને જ ઊઠીશ. આજે મારે આટલા પાનાંનો સાર ચોક્કસ યાદ કરવાનો છે.” આમ સંકલ્પ કરીને યાદ કરવાની ટેવ પાડે તો ધીમે ધીમે સ્મૃતિ-વિકાસ ચોક્કસ થઈ શકે.

એક કોલેજમાં એક વિદ્યાર્થીએ એવો સંકલ્પ કર્યો કે હું એમ. એ. પાસ થઈને આ શાળાનો મુખ્ય આચાર્ય (પ્રીન્સીપાલ) બનીશ. બીજા વિદ્યાર્થીએ તેને પ્રીન્સીપાલ કહીને ચીડવતા પણ તે કંટાળતો નહીં, ઊલટું તેણે પોતાના હોસ્ટલની ચોપડીએ ઉપર તેની યાદ નિમિત્તે ‘P’ અક્ષર લખ્યો. તેના દૃઢ સંકલ્પથી તે દરેક પરીક્ષા પ્રથમ શ્રેણીમાં પસાર કરતો ગયો. M.A. થઈ ગયા બાદ સંયોગવશાત્ ત્યાંના પ્રીન્સીપાલની બદલી થઈ અને આને રાખવામાં આવ્યો. આવો છે દૃઢ સંકલ્પનો પ્રભાવ !

નિષ્ઠા :

દૃઢસંકલ્પ હોવા છતાં સ્મૃતિ-વિકાસ માટે નિષ્ઠા હોવી જોઈએ. નિષ્ઠાવાન માટે અલ્પપરિશ્રમથી વસ્તુઓ યાદ કરવાનું તરત બને છે. ગીતામાં કહ્યું છે :—

શ્રદ્ધા વાંલ્લભતે જ્ઞાનમ્

શ્રદ્ધાવાન હોય છે તે જ્ઞાન મેળવી લે છે. દરેક વસ્તુને કાળજી રાખીને તે યાદ કરી શકે છે.

સતત પુરૂષાર્થ :

નિષ્ઠાની સાથે સતત-પુરૂષાર્થ પણ સ્મૃતિ-વિકાસનો મોટો આધાર છે. પુરૂષાર્થ કરવાથી જડબુદ્ધિ માણસ પણ વિદ્વાન બની જાય છે. હિંદી કવિ વૃંદ કહે છે :—

કરત કરત અભ્યાસ કે જડમતિ હોય સુજન
રસજ્ઞ આવત જાત સિલ પર દેત નિશાન

અંગાણમાં બેવહેવ નામના એક વ્યાકરણકાર થઈ ગયા. તેમણે મુગ્ધ બોધ કલાપ નામનું વ્યાકરણ રચ્યું છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તેમની ખુદ્ધિ અહુ જ મંદ હતી. તેમને યાદ કરેલું મગજમાં ટકે જ નહીં. અને કંટાળીને તેમણે ભણાવાનું માંડી વાળવાનો વિચાર કર્યો.

તેમના ગુરુને આ વાતની જાણ થઈ. એટલે તેઓ તેમને કુવા ઉપર લઈ ગયા. ત્યાં પનાવ્યું કે જો આ પથ્થર કેટલા કઠોર છે. તે છતાં આ દોરડી વારંવાર ઘસાતાં તેની અંદર ખાડો પડી ગયો છે.

તે જોઈને બેવહેવને થયું કે “મારી ખુદ્ધિ તો આટલી કઠોર નથી. હું કઠોર પરિશ્રમ કરું તો જરૂર એ પદ્માશે !” તે દિવસથી તેણે કઠોર પુરુષાર્થ પોતાના અભ્યાસમાં કરવો શરૂ કર્યો. તેમની ખુદ્ધિ ખીસતી ગઈ. સ્મૃતિના પડદા ખુલ્યા અને તેઓ પોતાના ઉદ્દેશમાં સફળ થયા.

આમ સ્વસ્થ શરીર, સ્વસ્થ મન, સ્વસ્થ ખુદ્ધિ (ચિત), દૃઢસંકલ્પ, નિષ્ઠા અને સતત પુરુષાર્થ એ સ્મૃતિ-મંદિરના આધાર-સ્તંભો છે. જેના ઉપર કરેલ સ્મૃતિનું ચણતર વર્ષો સુધી સ્થાયી રહી શકે છે.

સ્મૃતિવિકાસમાં બાધક કારણો.

સ્મૃતિ-વિકાસના સ્રોતો વહેતા હોય, યોગ્ય આધાર હોય તે છતાં કેટલાંક કારણો એવાં છે જ્યાં સુધી તેમને દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સુંદર સ્મૃતિ કેળવી શકાતી નથી. આ બાધક કારણો કયાં છે તે અંગે વિચારીએ.

આખા દિવસમાં થનારી દરેક ઘટના કે મળનારી દરેક વ્યક્તિને યાદ રાખી શકાતી નથી. તેમજ સવારથી સાંજ સુધી કે રાતમાં ઊઠનાર દરેક વિચાર, સ્વપ્નને પણ નોંધી શકાતાં નથી. માણસનું મગજ ટેપ રેકાર્ડિંગ જેવું નથી જેમાં દરેક વાતો કે પ્રસંગ અંકિત થઈ જાય. તેણે તો એ જ યાદ રાખવાનું છે જે હિતકર હોય અને ઉપયોગી હોય. ઘણીવાર ખિનજરૂરી અને નિરૂપયોગી વાતો પણ મગજમાં ભરાતી રહે છે; અને જરૂરી વાતો યાદ રહેતી નથી. કેટલાક માણસો ધરેથી નીકળે એટલે ડાયરીમાં-પાનામાં નોંધી લે છે કે તેમણે શું શું કરવાનું છે. નહીંતર કોઈ ચીજ રહી જતાં ફરીવાર ધકકો ખાવો પડે. અહીં સ્મૃતિ બરાબર કામ કરે તો એવું ન બને. સ્મૃતિ ઉપરના આવરણો કે બાધક તત્ત્વોને દૂર કરી દેવામાં આવે તો દરેક સ્મરણીય વસ્તુનું સ્મરણ (જેને યાદ રાખવું હોય તે) રહી શકે.

જૈનદર્શનમાં જ્ઞાનાવરણને તેનું મૂળ બાધક કારણ માનેલું છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન, જ્ઞાતી અને જ્ઞાનનાં સાધનોની નિરંતર આશાતના કરવાથી જે કંઈ બંધાય છે, તેના ફળ સ્વરૂપે જ્ઞાન ઉપર આવરણ આવે જાય છે અને તેથી સ્મૃતિ પણ મંદ બને છે.

સ્મૃતિ ઉપર અવિશ્વાસ : તે ઉપરાંત અન્ય કારણોમાં સર્વ પ્રથમ બાધક કારણ છે પોતાની જ સ્મૃતિ ઉપર અવિશ્વાસ કરવો. પોતાની સ્મૃતિ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ચાલીએ તો ધાર્યું યાદ રહી શકે. પણ

ઘણા લોકોને રોઢણાં રડવાની ટેવ જ હોય છે. આવા લાઘવગ્રંથિથી પિડાતા લોકો સ્મૃતિ વિકાસમાં સફળ થતા નથી. એના કારણે પ્રખર સ્મૃતિવાળો વિદ્યાર્થી પાછળ રહી જાય છે. ફરી તેનામાં જ્યારે તેની સ્મૃતિ ઉપર વિશ્વાસ એસાડવામાં આવે ત્યારે તેનો પ્રસુપ્ત આત્મા જાગે છે અને તે પાછો પ્રથમ આવી શકે છે. આવું બનતું ઘણીવાર જોઈએ છીએ. ઘણા લોકો સ્મૃતિ-વિકાસ માટે બદામ, માખણ કે આલીનું લી ખાય છે; પણ તેના કરતાંયે આત્મવિશ્વાસ કેળવવો એ ચરિયાતી વસ્તુ છે.

યાદ રાખવાની અનિચ્છા : સ્મૃતિ ઉપર ઘણીવાર અવિશ્વાસ તો હોતો નથી પણ કોઈ વસ્તુને જોઈ-સાંભળીને ભૂલી જવાય એવું પણ બને છે. થોડા વખત પછી તેની સ્મૃતિ પણ ભૂંસાઈ જાય છે. ત્યારે સ્મૃતિ નબળી છે એમ માનવામાં આવે છે. પણ ખરું કારણ તો તે વિષયને યાદ રાખવાની અનિચ્છા હોય છે. અનિચ્છા થતાં અપેક્ષા કેળવાય છે. તેવી વ્યક્તિ એમ ધારે છે : ‘મૂકો, આ લખને! આને યાદ કરીને શું કરવાનું છે? તેની સાથે આપણે શો સંબંધ!’

એટલે કોઈ પણ વ્યક્તિ, વાત કે વિષયના સંપર્કમાં આવતાં તે અંગે વિચાર કરવો જોઈએ કે એ ઉપયોગી છે કે નહીં? જો ઉપયોગી હોય તો ઇચ્છાપૂર્વક તેને યાદ રાખવી જોઈએ. તે અંગે દરેક બાબતો ધ્યાનપૂર્વક જોવી, સાંભળવી કે વિચારવી જોઈએ. આમ ઇચ્છાપૂર્વક યાદ કરેલ વિષય સ્મૃતિમાંથી ભૂંસાતો નથી.

શ્રવણ-વાંચનની અરુચિ : ઘણીવાર ઇચ્છાપૂર્વક સ્મરણ રાખવા જતાં છતાં તે વાત થોડા દિવસોમાં ભુલાઈ જાય છે. એનું કારણ સ્મરણ રાખવાની અરુચિ છે. ઘણી બહેનો ફરિયાદ કરે છે કે : “અમારું મગજ ચાલતું નથી કે યાદ રહેતું નથી!” પણ તેની વિરૂદ્ધમાં, તેમનું કોઈ એ અપમાન કયું હોય, દપકો આપ્યો હોય, ગાળો દીધી હોય, મેલ્યાંટાણાં માર્યાં હોય, લમ વખતે વહેવાર ઓછો કર્યો તે બધું તેમને કેમ યાદ

રહે છે? એટલે કે તે વાતમાં તેમને રસ છે. જે વાતમાં રસ ન હોય તે યાદ રહેતી નથી.

કેટલીક વાર જીવનની ગૂઢ અને વિશિષ્ટ ઘટનાઓ ઓચિંતી સ્મૃતિપટ પર તરી આવે છે. જેની કલ્પના પણ નહીં કરી હોય. જાડાણથી વિચારતાં જણાશે કે તે ઘટનાઓમાં અજ્ઞાત રીતે રસ રહેલો હોય છે. ઘણા વિદ્યાર્થી કઠણ અને નીરસ જણાતાં વિષયોને સરળતાથી યાદ કરે છે તેનું કારણ તેમની તેમાં રહેલી રુચિ છે. ન્યાય, વ્યાકરણ, ગણિત જેવા વિષયો કેવળ રુચિના કારણે સરળતાથી યાદ થઈ શકે છે. એટલે સારી સ્મૃતિ કેળવવા માટે, જે વિષયો યાદ ન રહેતાં હોય તે બધામાં રુચિ કેળવી અને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કોઈ વસ્તુને તરત ભૂલી જઈએ છીએ તેનું કારણ તે અંગે અરુચિ અને રસનો અભાવ જ છે. સિનેમાના ગીતો ઘણા લોકો એક વખત સાંભળીને યાદ કરે છે તેનું કારણ તેમાં રસ અને રુચિ છે. એવી જ રીતે ઘણા એકવાર શિક્ષક પાસે સાંભળીને તે વિષયને યાદ કરી લે છે; તેનું કારણ પણ રુચિ અને રસ છે. એટલે રસપૂર્વક વાંચવાથી કોઈપણ વસ્તુ સ્મૃતિમાં સ્થિર થઈ જશે.

મહત્ત્વ કે લાભની સમજણ :

કેટલીક વખત માણસને કોઈ વસ્તુનું મહત્ત્વ સમજતું નથી. તેમ જ તેનાથી થતો માનસિક વિકાસનો લાભ પણ સમજતો નથી. ત્યારે તે વિષયમાં રુચિ અને પ્રયત્ન હોવા છતાં તે યાદ રહેતો નથી. એટલે જે માણસ વિષયને યાદ રાખવા ઇચ્છતો હોય તેણે તે વિષયનું મહત્ત્વ સમજતું જોઈએ; અને તે વિષયની સ્મૃતિથી મોટા લાભની શ્રદ્ધા મગજમાં સારી પેઢે બેસાડી દેવી જોઈએ. શરૂઆતમાં થોડોક શ્રમ તો કરવો પડશે પણ પછી તે વસ્તુ એટલી બધી રુચિકર અને રસપ્રદ થઈ જશે કે તેને તે યાદ રાખ્યા સિવાય ગમશે જ નહિ. ગણિત, ન્યાય, વ્યાકરણ વગેરે વિષયો નિરસ ગણાય છે પણ તેમના જેટલા ચોક્કસ

વિરતો બીજા કોઈપણ નથી. ચોક્કસ વિષય હંમેશા રસપ્રદ હોય છે પણ તેનું મહત્ત્વ સમજાતું નથી ત્યાં સુધી તે નીરસ રહે છે; જ્યારે તેના કાલની સમજણ પડે છે ત્યારે લોકો એમાં એટલા રૂપી જાય છે કે તેઓ તેમાં જ તન્મય બની જાય છે.

ભૂલવા લાયક વસ્તુની સ્મૃતિ :

ઘણી વાતો કે વસ્તુઓ ભૂલવા લાયક હોય છે. પણ માણસ તેને યાદ કરીને મગજમાં ખોટો કચરો ભરી દે છે. તેથી સ્મરણ કરવા યોગ્ય વસ્તુની સ્મૃતિ દ્વાર્ધ જાય છે. એટલે જે વસ્તુને સ્મરણ કરવી અનિવાર્ય હોય તે વસ્તુની સ્મૃતિ રાખવા માટે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઘણા લોકો એવી વસ્તુનું સ્મરણ કરવા માટે ગાંઠ વાળી લે છે. જેથી ગાંઠ જેતાં તે તરત યાદ આવી જાય.

શ્રીમદ રાજવ્યંજી જલવા લાયક વસ્તુને ભૂલવાનો પુરુષાર્થ કરતા હતા. તથા જે યાદ રાખવા લાયક વસ્તુ સમજતા તેને યાદ રાખી શકતા. એકદા એક માણસનું ભરતિયું ખોવાઈ જવાથી એ અહુ ચિતિત હતો. શ્રીમદજીએ તેને કહ્યું : “ભરતિયું કયાં ખોવાયું છે તે હું નથી જાણતો; પણ તેમાં જે વિગત હતી તે લખાવી દઉં !” તેમણે એ વ્યક્તિને તદ્દન ખરા આંધ પ્રમાણે તાકા. વાર અને ક્ષિંપ્ત લખાવી દીધાં, નવાઈ લાગશે કે તેમણે આ અધું શી રીતે લખાવ્યું ?

તેનું કારણ એ છે કે તેમનું ચિત્ત એકાગ્ર હતું અને તેઓ ભૂલવા લાયક વસ્તુમાં ચિત્ત પરોવતા ન હતા; તાકા ખરીદતી વખતે તેઓ વેપારી પાસે ડબ્બા હતા અને ત્યાં તેમનું ચિત્ત એકાગ્ર હતું.

રામાયણમાં સુગ્રીવ-અંગદ વગેરેનું વર્ણન આવે છે કે જ્યારે તેઓ રામ સાથે અયોધ્યામાં આવ્યા ત્યારે પોતાના ધરે જવાનું ભૂલી જ ગયા. ત્યાં તુલસીદાસજી તેમની આ મનોવૃત્તિને ઉપમા આપીને કહે છે :—

જિમિ પર દ્રોહ સંવન મન માંહિ.

—જેમ સંત લોકો તેમના પ્રત્યે બીજાએ કરેલ દ્રોહને ભૂલી જાય

છે તેમ અંગદ, સુગ્રીવ વગેરે પણ અયોધ્યા આવીને પોતાનું ઘર ભૂલી ગયા.

ઘણીવાર ભૂલી જવા જેવી બાબતો : “આણે મને માર્યો, ગાળો આપી વગેરે” યાદ રખાય છે. તેથી યાદ રાખવા જેવી બાબતો ભૂલી જવાય છે. આ ચાલુ ફરિયાદ છે કે કઈ વસ્તુ ભૂલવી અને કઈ વસ્તુ ન ભૂલવી ? આની ગોઠવણ કરતાં આવડવી જોઈએ કે શું પોતાને જરૂરી છે-ઉપયોગી છે ? બાકી જેમ નકામો કચરો ઘર બહાર ફેંકી દેઈએ એમ બિનજરૂરી બાબતોને હટાવી નાખવી જોઈએ. એ માટે વિવેક સારાસાર, નિર્ણય શક્તિ બહુ જ ઉપયોગી છે.

જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય બ્રહ્મજિજ્ઞાસાનાં પહેલાં લક્ષણ તરીકે વિવેક શક્તિને બતાવે છે. વિવેક જ ભૂલવા લાયક વસ્તુને ભૂલાવી દેવાના સફળ શ્રમમાં સહાયક બનશે.

મનની ચંચળતા :

ઘણીવાર વાતોમાં રસ પણ હોય છે; ઉપયોગી બાબતોને યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. તે છતાં તે થોડાક સમય પછી મગજમાંથી સરી જાય છે. મગજમાં તેની સ્થિર સ્મૃતિ રહેતી નથી. તેનું કારણ છે મનની ચંચળતા. જેનું મન અનેક કાર્યોમાં પડેલાયું હોય; તેનું મન એક પણ વિષય ઉપર સ્થિર થઈ શકતું નથી. જેમ ચંચળ જળ ઉપર ચિત્ર ન દોરી શકાય, તેમ જ અસ્થિર પત્ર પર ચિત્રનું આલેખન ન થઈ શકે તેમ અસ્થિર અને ચંચળ ચિત્તમાં કોઈ પણ વસ્તુના સંસ્કાર ટકી શકતા નથી.

સ્મરણશક્તિના વિકાસમાં મનની ચંચળતા ઘણી જ બાધક છે. એ ચંચળતા વીજળીની જેમ કોઈ એક વિષય ઉપર ટકતી નથી. ચંચળતાને દૂર કરવા અને સ્મૃતિને સ્થિર કરવા માટે એકાગ્રતાની સાધના કરવી અત્યંત જરૂરી છે. એકાગ્રતા વડે ઘણો સમય નષ્ટ થતો બચે છે. કલાકોમાં યાદ ન થતી વસ્તુ મિનીટોમાં એકાગ્રતા વડે યાદ થાય છે.

માત્ર તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એકાગ્રતા અંગે વધારે વિવેચન અવધાન પ્રક્રિયાના હવે પછીના પ્રકરણોમાં કરશું.

અહણુ શક્તિમાં ઈન્દ્રિય-કુંઠિતતા :

જ્યારે ઈન્દ્રિયો પોતાના વિષયોને અહણુ કરવામાં કુંઠિત થઈ જાય છે ત્યારે પણ સ્મૃતિ વિકાસ અટકી જાય છે. જ્યારે વસ્તુને બરાબર અહણુ ન કરી શકાય તો પછી તેને યાદ કઈ રીતે કરી શકાય? આમાં અપવાદ રુપે કુદરતી કે અકસ્માતથી ઈન્દ્રિયોની શક્તિનો નાશ થાય છે ત્યાં એવી આશા રાખવી અસ્થાને છે. તે છતાં યે હમણું તો વિજ્ઞાને શોધ કરી છે અને ખોવાયેલી ઈન્દ્રિયના સ્થાને તેવી જ ઈન્દ્રિય કે સાધનસામગ્રી રીટ કરી દેવામાં આવે છે જેથી તે ઈન્દ્રિય તેનું કામ કરી શકે છે. તે ઉપરાંત પણ એવું છે કે એક ઈન્દ્રિય કુંઠિત થતાં, બીજા ઈન્દ્રિયો તેનું કામ ઉપાડી લે છે અને સ્મરણશક્તિ વધુ સતેજ બને છે. આ છતાં યે જેની ઈન્દ્રિયો સામ્યૂત છે તે છતાં તે તેનો દુરુપયોગ કરીને પોતાની તે સંબંધી શક્તિને કુંઠિત કરી નાખે છે; તે ધારે તો પુનઃ અભ્યાસ અને પ્રયોગથી તેને સતેજ કરી શકે છે. પણ હાથે કરીને કુહાડો મારવા જેવું. ઘણું બેઠકારીનું કાર્ય કરે તો પછી તેમની સ્મૃતિ મંદ બનવાનો સંભવ છે.

ઘણી વાર ઈન્દ્રિયની શક્તિ કુંઠિત થવાનું કારણ કુશીલ અને દુરાચાર સેવન છે. જે વ્યક્તિ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તેનામાં સ્મૃતિની અપૂર્વ તીક્ષ્ણતા જોવા મળે છે. જ્યારે ઘણા બ્રહ્મચર્યનો વારંવાર ભંગ કરીને અન્ય ઈન્દ્રિયોની શક્તિને પણ કુંઠિત કરી નાખે છે. આ અંગે સ્વસ્થ શરીર હોવું કેટલું જરૂરી છે તેનો અગાઉ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

પુનરાવર્તન ન કરવાની વૃત્તિ :

ઘણી વાર એક વિષયને સારી પેઠે ગોખીને યાદ કરી લીધા પછી અને તે નહીં બૂલાય એમ વિશ્વાસ હોવા છતાં અણીના ટાંચે તે વિષય

યાદ આવતો નથી. એનું કારણ એ છે કે તે વિષયનું એ-ત્રણ વાર પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી.

સંસ્કૃત વ્યાકરણ ભણનાર વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે કે એક વખત ગોખીને યાદ કરી લેવાથી તે યાદ રહેતું નથી. એટલે તેઓ એને વારે ઘડીએ ગોખતા હોય છે. જેથી તેમના મગજમાં તે ચોટી જાય. તે ઉપરાંત જે વિષયને દીર્ઘકાળ સુધી યાદ રાખવો હોય તેનું પુનરાવર્તન ઘણી વાર કરવું જોઈએ. કદાચ એટલો સમય ન હોય તો પણ યાદ કરેલ કે સાંભળેલ વિષયનું ઓછામાં ઓછા એ દિવસ સુધી સવારના પહોરમાં આખું સ્મરણ કરી લેવું જોઈએ.

અર્થ-સમજૂતી વગર યાદ કરવાની વૃત્તિ :

ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અર્થ સમજ્યા વગર કોઈ પાઠને ગોખતા હોય છે; પરિણામે તે તાત્કાલિક યાદ તો થઈ જાય છે પણ પાછો એવો ભૂલાય છે કે તેની સ્મૃતિ પણ રહેતી નથી. એટલે જે પાઠ કે વાત યાદ રાખવા માગીએ, તેનો અર્થ-સમજૂતી બરાબર સમજીને યાદ કરવું જોઈએ. તેથી મૂળ પાઠ ભૂલાઈ જાય તો યે અર્થના અનુસંધાનમાં તે યાદ આવી જશે.

સંસ્કૃતનો એક વિદ્યાર્થી હતો. તે “ શકલ ” અને “ સકલ ” અન્નેના અર્થો સમજ્યા વગર કોપ રૂતો હતો. તેથી જ્યારે તે અન્નેના અર્થો કરવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે ખોટા અને વિપરીત અર્થો કરી નાખતો.

એકદા તેને તેના શિક્ષકે કહ્યું : “ જો વર્ણમાળામાં પહેલાં તાલવ્ય “ શકાર ” આવે છે પછી દંત્ય “ સકાર ” એટલે પ્રથમ જે ‘ સકલ ’ શબ્દ છે તેનો અર્થ ખંડ કે ટુકડો હોય છે. પછી જે, ‘ સકલ ’ આવે છે તેનો અર્થ પૂર્ણ કે સમસ્ત હોય છે. પહેલાંનો અર્થ ખંડ અને પછીનો અર્થ અખંડ થાય છે. એમ સમજીને તું ગોખીય તો તરત અન્નેના અર્થ મગજમાં બેસી જશે અને યાદ રહી જશે ! ”

તેણે એમ કયું પછી તેણે કેઈ દિવસ અન્નેના અર્થો કરવામાં ગોટાળો કર્યો ન હતો.

સહયોગીકરણ અને વર્ગીકરણ કરીને યાદ ન કરવાની વૃત્તિ :

કેટલાક માણસો વસ્તુને ગ્રહણ કરતી વખતે સંબંધ જોડતા નથી અગર તો અનેક વસ્તુઓ યાદ રાખવી હોય તો તેનું વર્ગીકરણ (classification) કરતા નથી; તેથી તેમને તે વસ્તુ કે વસ્તુઓ યાદ રહેતી નથી.

એક પ્રાધ્યાપક એક સ્થળે “ રેટિયા દારા અહિસા ” ઉપર બોલવા ગયા. તેમણે વિષય તૈયાર કર્યો હતો પણ સંબંધ વગર. તેથી વ્યાખ્યાન મંચ ઉપર અધું બૂલી ગયા અને બોલ્યા તે અસંગત બોલવા જેવું થયું. તેઓ મુંઝાયા. ત્યાં તો તેમને રેટિયો કાંતતા ગાંધીજીનું ચિત્ર દેખાયું કે તરત તેમને તે યાદ આવ્યું અને પછી તેમણે રેટિયો ગાંધીજી, અહિસા, સ્વપરિશ્રમ વગેરે અથા મુદ્દાઓને જોડ્યા અને તેમનું વ્યાખ્યાન ધણું સુંદર થયું.

એટલે કેટલીક વખત એક વસ્તુને સ્મરણ કરવા માટે તેના સહ-ચારની બીજી વસ્તુને જોડી દેવામાં આવે તો એમ કરતાં ધણી બાબતો યાદ રહી જાય છે. જેમકે અમુક ક્ષોડેની પાંચડી આવી, એટલે પોશાક આવે, તેમની ભાંગા આવી—આમ ધણી વસ્તુઓ યાદ રહી જાય છે અને તેમની એક વસ્તુ અન્યના સંબંધ સાથે યાદ રાખવાની હોય છે. જેથી તે વસ્તુને યાદ આવતાં કે તેના સંબંધી વસ્તુ યાદ આવતાં, અન્ય વસ્તુઓ ઝગાડી ડોકે છે.

આ અંગે એક સૂત્ર છે :—

“ एक संबंधी स्मरणं अपर संबंधि स्मारकम् ”

એક વાતનું સ્મરણ. બીજાના સ્મારક-સ્મરણ રૂપે થઈ આવે છે.

અવધાન પ્રયોગમાં તો આની ડાલે અને પગલે જરૂર પડે છે; અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

એવું જ વર્ગીકરણનું છે. કોઈ વ્યક્તિ ૧૫ અલગ અલગ વસ્તુ-ઓનાં નામો યાદ રાખવા માટે કહે; તો તેને વર્ગીકરણ વગર યાદ રાખવા જશે. તો તેમાંથી અમુક તો ભૂલાઈ જ જશે. વર્ગીકરણ કરવાથી તે સરળતાથી યાદ રહી જશે. વર્ગીકરણ કરવામાં સમાન ગુણ કે જાતિવાળી વસ્તુને એક વર્ગમાં ગોઠવવી જોઈએ.

કોઈકે પાંચ અલગ ફળોના નામ, પાંચ સ્ટેશનરીનાં નામ અને પાંચ કટલરીનાં નામ આપ્યાં. તેને અવ્યવસ્થિત કે વ્યુત્ક્રમથી યાદ રાખવા જશું તો તે યાદ નહીં રહે પણ ઉપર જણાવેલ રીતે યાદ કરવાથી તરત યાદ થઈ જશે અને યાદ રહેશે પણ ખરી.

ભાવાવેશથી યાદ કરવાની વૃત્તિ :

કામ, ક્રોધ, મોહ, ભય વગેરે ભાવાવેશો છે. તેથી પ્રેરાઈને કોઈ પણ વસ્તુ યાદ કરવા જશે તો તે યાદ નહીં રહે; બલકે યાદ કરેલ વસ્તુ આ બધા ભાવાવેશોના કારણે ખરે ટાણે ભૂલાઈ જશે; તેમજ તેને ભોંઠા પડવું પડશે.

પૂર્વગ્રહ :

પૂર્વગ્રહને પણ ભાવાવેશમાં ધણું ખપાવે છે. પણ તેનું અગ્રગ મહત્વ છે. તે પ્રારંભમાં નાનો સરખો હોય છે પણ તેના લીધે માણસ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનથી વંચિત થઈ જાય છે. સ્મૃતિ-વિકાસમાં પૂર્વગ્રહ ધણો બાધક છે.

આ પૂર્વગ્રહના કારણે ખીજા પ્રત્યે મોહ, દ્રેષ ધૂણા કે ક્રોધથી જોવાય છે. તથા તેમાંથી સારો ભાવ લેવાતો નથી. તેના કારણે જ્ઞાન કે સ્મૃતિ-વિકાસનો જે મસાલો ખીજા પાસેથી મળી શકે છે તે લેવાતો નથી.

જૈન પરિભાષામાં તેને સ્મૃતિજ્ઞાન માટે અંતરાય કર્મેદ્ય કહેવાય છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મબંધનનાં કારણો
ખતાવવામાં આવ્યાં છે :—

તત્પ્રદોષ, નિન્દવ, માત્સર્યનિરાયાસાદ્વનોપઘાતઃ જ્ઞાન દર્શનાવરણ યોઃ

—એટલે કે જ્ઞાની કે ગુણી વ્યક્તિ કે જ્ઞાન પ્રતિ સ્વત્વમોહના
કારણે એના દોષો જોવા, એનાથી મળેલું જ્ઞાન છુપાવવું; એના પ્રત્યે
છર્પા—મત્સર ભાવ રાખવો, એનું જ્ઞાન ન વધી જાય અગર તો લોકો ન
ઝીલે તે માટે અવરોધો ઊભા કરવા. એનું અપમાન કરવું કે લોકનજરમાં
હલકો દેખાડવો વગેરે કારણો જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મ
બંધનના કારક છે.

આપણી આગળ ટોઈ વ્યક્તિનો, સંસ્થા કે સમાજનો, ધર્મ કે
પ્રદેશનો પ્રસંગ હોય તો આપણે પૂર્વગ્રહની દષ્ટિ એજ તેનું તારણ
કાઢીએ છીએ. દા. ત. આજે રાજકારણની બોલબોલા હોઈને રશિયા
કે અમેરિકાની વાત આવતાં જોતે જોના પ્રતિ રાગ હશે; તે તે દેશની
વાતજ સાચી માનશે. તે ઉપરાંત એ બંને દેશોને પૂર્વગ્રહ હોઈતેઓ
સામાની દરેક વાતને શંકાથી ફૂંકી ફૂંકીને જોઈ તપાસશે.

એવી જ સ્થિતિ સમાજની છે. હિંદુ—મુસ્લિમ મળે ખરા; પણ
મનમાં થાય કે “ચેતતા રહેજો. દાળમાં કંઈક કાળું છે !” મુસલમાનોને
એમ જાગે કે “હું આટલો બધો નમતો રહું !” તેથી તે સમાજથી
અંતડો પડી જાય છે. તેની સાથે રહેવા છતાં અવિશ્વાસથી જુએ છે.
તેથી તે કંટાળીને વિચારે છે કે “જોમને છોડ્યા તેમની સાથે જાઉં
તો સાફ ને ! અળતો મળશે ?” તે જ્યાં આમ કરવા જાય છે તરત
સામેવાળા બોલશે કે “જોયું ને ! આખરે તો ગયોને !” અમે કહેતાજ

હતા કે એના ઉપર વિશ્વાસ મૂકવા જેવો નથી.” હમણાં “મુસ્લિમ સમ્મેલન મળ્યું. તેની સામે હદુઓ પૂર્વગ્રહથી જુએ છે.

જેમ કોમ કોમની વાત થઈ, દેશ-દેશની વાત થઈ તેમ પક્ષ-પક્ષ વચ્ચે પણ બને છે. કોંગ્રેસી ગમે તેટલો સારો હશે તો પણ બીજા પક્ષવાળા તો ફીક આજના સર્વોદયી કાર્યકરો પણ તેને શંકાની નજરે જોવાના. આમ ગળગળાટ ચાલ્યા જ કરવાનો. એવું વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે પણ “આ મારો દુશ્મન છે. આણે મારા માટે આમ કહ્યું છે.” આ બધું પૂર્વગ્રહને આભારી છે. પૂર્વગ્રહથી નાની નાની બાબતોમાં મન ઓટાવાયું પડ્યું રહે છે અને સ્મૃતિ ત્યાંજ થંભી જાય છે.

પૂર્વગ્રહને દૂર કરવાનો એકજ ઉપાય છે વિશ્વાસ. કૈકેયીએ ગમે તે ક્યું પણ રામે તેના પ્રતિ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ્યો. તેનું અંતે કેટલું રૂડું પરિણામ આવ્યું ? વિભીષણ રામ પાસે શરણે આવ્યો ત્યારે હનુમાન અને સુગ્રીવ જેવા મહાબળીને પણ શંકા ગઈ. તેઓ પૂર્વગ્રહ ન ટાળી શક્યા. પણ ભગવાન રામચંદ્રજીએ તો તેનામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ્યો. તેનું પરિણામ લંકા વિજયમાં યોગ્ય સહાયતા રૂપે મળ્યું.

ગાંધીજીએ મુસ્લિમો ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો તો એકંદરે ફાયદો જ થયો. મહંમદઅલી-શૌકતઅલી ફરી ગયા, જિન્ના બદલાઈ ગયા પણ સરહદના ગાંધી જેવા હજુ ટકી રહ્યા છે. તે ઉપરથી પરિણામનું તારણ કાઢવું જોઈએ. જો ગાંધીજી બધા મુસ્લિમો પ્રતિ અવિશ્વાસ રાખત તો એક આખો વર્ગ સાવ અતડો પડી જત. છેતરનારો હંમેશા છેતરાશે. માટે વિશ્વાસથી નજીકમાં જાઓ. વિશ્વાસ દરેક પર કેળવવાથી આત્મીયતા લાગશે અને મળવા જેવો અનુભવ પણ મળી શકશે. પૂર્વગ્રહના કારણે અમુક માણસો પ્રતિ ગાંઠ બંધાય છે વળી ઉપરથી તેલનું ટીપું

પણ મૂકાય છે. આમ કરવાથી સામાના દોષનો કયરો મગજમાં દેવવાઈ
ગય છે. તેના દોષ દૂર કરાવી શકાતા નથી.

એટલે ખીજના ગુણો જુઓ, ઉદાર બનો, વિશ્વાસ રાખો, અનડા
રહેશો તેથી કોઈ કામ થવાનું નથી. આજે તો સાથે રહીને કામ કરવાનો
જમાનો છે. સાથે સાથે રહેવું છતાં લેપાવું નહીં, આત્મીયતા ખોવી
નહીં, એ કળા શીખી લઈએ તો આનંદથી રહી શકાય. તે માટે
પૂર્વગ્રહથી સર્વપ્રથમ મુક્ત થવું જોઈએ. જેથી સ્મૃતિને ઉદ્ધાર
બનાવી શકાય.

ઉપર સ્મૃતિ વિકાસનાં આશ્રક કારણો બતાવ્યાં છે. તે અધ્યાયને
વીણી-વીણીને દૂર કરી નાંખવાં જોઈએ. તેથી સ્મૃતિનો સતત વિકાસ
થતો રહેશે.

સ્મૃતિ વિકાસનો ક્રમ

સ્મૃતિનો વિકાસ એકદમ થતો નથી. તેનાં સાધનો હોય, સ્ત્રોત હોય અને આધક કારણોનું નિવારણ થાય તે પછી પણ તેનો એક ક્રમ છે તે પ્રમાણે જ તેનો વિકાસ થાય છે. જૈન સૂત્રોમાં સ્મૃતિ-વિકાસનો એક ક્રમ બતાવવામાં આવ્યો છે. તેને આપણે સ્મૃતિ-ઉદ્ભવોદય ક્રમ પણ કહી શકીએ. તે આ પ્રમાણે છે :—(૧) અવગ્રહ, (૨) ઇહા, (૩) અવાય કે અપાય, (૪) ધારણા અને (૫) પુનઃસ્મરણ. આને વિગતવાર તપાસીએ :—

અવગ્રહ : સૌથી પહેલાં અવગ્રહ થાય છે. આપણે કોઈ પણ ચીજ યાદ રાખવા માગીએ છીએ ત્યારે સૌથી પહેલાં તે પદાર્થનો, તે તે ઇન્દ્રિયોનો સાથે સહેજે સ્પર્શ થાય છે. પછી તે ઇન્દ્રિય-આંખ હોય, કાન હોય, નાક હોય, જીભ હોય કે હાથ-પગ. તે પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. આમ વસ્તુ કે પદાર્થના ઇન્દ્રિયને થતાં પહેલા સ્પર્શને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અવગ્રહ છે. તે વસ્તુનો પહેલો સ્પર્શ બરાબર ન હોય તો તેની આગળની ભૂમિકા થતી નથી કે બરાબર થતી નથી; તે ચીજ યાદ રહેતી નથી.

દા. ત. આંખ એક વસ્તુને જોઈ રહી છે. તેવામાં બીજી વસ્તુ ત્યાંથી પસાર થાય છે કે બીજી ઇન્દ્રિયોનો કોઈ વિષય ચાલે છે—જેમકે સંગીત વગેરે. કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થાય તો તે સમયે મન એક વસ્તુને જ ગ્રહણ કરશે. તે જેમાં વધુ તન્મય હશે તેજ તેને સ્પર્શશે. જો તે કોઈ વસ્તુને જોતો હશે તો ત્યારે સંગીત કે સ્પર્શની સ્મૃતિ તેને નહીં રહે અને તે ગ્રાહ્ય નહીં બને. એટલે જે વસ્તુને યાદ રાખવી હોય તે તરફ એકાગ્રતા સર્વ પ્રથમ કેળવવી જોઈએ. નહીંતર આ જગતમાં એક જ ક્ષણે ઇન્દ્રિયોના એટલા બધા વિષયો ચાલે છે કે ન યાદ કરવાનું

યાદ રહી ગય છે અને યાદ કરવાનું ભૂલાઈ ગય છે. અવગ્રહમાં વસ્તુનો સ્મૃતિ-સ્પર્શ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ.

એક વાર મહાતિથ્ય નામના બૌદ્ધ બિહુ રસ્તા ઉપરથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. ત્યાં તેમને એક જુવાન બહેન મળ્યા. તેમનું ધ્યાન એ તરફ ન હતું. તે બાઈ પસાર થઈ ગઈ પછી એનો પતિ ત્યાંથી નીકળ્યો અને તેને પૂછ્યું : “ આ રસ્તે જતાં કોઈ સ્ત્રી તમને મળી ? ”

મહાતિથ્યે જવાબ વાળ્યો : “ તે સ્ત્રી હતી કે પુરુષ તેનો મને ખ્યાલ નથી. કોઈ હાલતું ચાલતું પૂતળું હતું એટલું ખરું ! ”

આ હતી વિસ્મરણીય વસ્તુ પ્રતિ ધ્યાન ન આપવાની વાત.

એવી જ રીતે સૂરી સંત હખીબને ત્યાં વર્ષોથી ઝૂબેદા નામની દાસી રહેતી હતી. પોતે સંત હોઈને પ્રભુના ધ્યાનમાં જ લીન રહેતા. એમને ખ્યાલ ન હતો કે આ દાસી કોણ છે? એક વાર તેમણે ઝૂબેદાને જ પૂછ્યું : પેલી ઝૂબેદા દાસીને બોલાવ તો બહેન ! ”

ઝૂબેદાએ કહ્યું : “ હું જ ઝૂબેદા છું. આટલા વર્ષોથી રહું છું તે છતાં યે ખ્યાલ નથી ? ”

મતલબ એ કે જે વસ્તુને માણસ એકાગ્રતા કે ઇચ્છાપૂર્વક ગ્રહણ કરતો નથી તે યાદ નથી રહેતી.

રામાયણમાં લક્ષ્મણનો એક પ્રસંગ છે. રાવણ સીતાજીનું અપહરણ કરીને વિમાનમાં લઈ જતો હતો ત્યારે સીતાજીએ કેટલાંક ધ્રુવેણાં નીચે નાખી દીધાં હતાં. સીતાની શોધમાં જતાં રામચંદ્રજીને તે મળ્યાં. તેમણે લક્ષ્મણને પૂછ્યું : “ બાઈ, ખતાર તો આ ધ્રુવેણાં સીતાનાં છે કે કેમ ? ”

લક્ષ્મણે જવાબ આપ્યો : “ આ કુંડળ કે કેપૂર જે ઉપરનાં અંગનાં ધ્રુવેણાં છે તેને હું ઓળખતો નથી પણ નૃપુર (ઝાંઝર) જે

પગનાં ધરેણાં છે તેને હું ઓળખું છું. કારણકે પ્રાતઃચરણ વંદન કરતી વખતે મારું ધ્યાન તે તરફ જતું હતું.

આ ઉપરથી જણાય છે કે જે દૃશ્ય કે શ્રાવ્ય વસ્તુ પર ધ્યાન ચોંટે છે, તે જ યાદ રહી જાય છે. જ્યાં ધ્યાન નથી ચોંટતું તે વસ્તુ ભૂલાઈ જાય છે. જેટલું વધારે આપણું ધ્યાન સ્મરણીક વસ્તુ ઉપર વધારે એકાગ્ર થાય છે તેટલું જ વધારે આપણે તે વસ્તુને ગ્રહણ કરી શકીએ. સામાન્ય રીતે વસ્તુને સ્પર્શ કરવો, ગ્રહણ કરવો તે અવગ્રહ છે તેમાં અવલોકન, શ્રવણ, સ્પર્શન કે આસ્વાદન આવી જાય છે.

આ અવગ્રહની પણ બે ભૂમિકા છે. પ્રથમ વસ્તુની અસ્પષ્ટ ઝાંખી થાય છે તે વ્યંજનાવગ્રહ છે. ત્યાર પછી વસ્તુની વધારે સ્પષ્ટ ઝાંખી થાય છે તેને અથવિગ્રહ કહેવામાં આવે છે. આવી અસ્પષ્ટ ઝાંખી તો પાંચે ઇન્દ્રિયો વડે થતી હોય છે. બે માણસો એક સાથે કામે જતા હોય છે. કોઈ ઘટના થાય છે ત્યારે એકને તેની ચોક્કસ સ્મૃતિ રહી જાય છે જ્યારે બીજાને તેની સ્મૃતિ તદ્દન રહેતી નથી. તેનું કારણ અવગ્રહ જ છે. જેણે ચોક્કસ અવલોકન અથવા સારી પેઠે ગ્રહણ કર્યું હોય છે તેની ધારણા બળવતી અને સુદૃઢ હોય છે. એટલે અવગ્રહમાં વસ્તુનો સહેજ સ્પર્શ થાય છે—આ કંઈક છે, આ શું છે? એની ખબર સ્પષ્ટ રીતે નથી હોતી—આ વ્યંજનાવગ્રહમાં છે. પછી અથવિગ્રહમાં ચોક્કસાઈ આવે છે.

ઈલા :

અવગ્રહને સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે વસ્તુનો સ્પર્શ થયો. જેમકે કોઈ વસ્તુ અથડાઈ ત્યારે ઇલા ત્યાર પછીની ભૂમિકા છે. તેનો અર્થ ઇચ્છા કે સ્પૂહા રૂપે ઘટાવી શકાય. વસ્તુ છે—તો તે શું છે? આમ નિશ્ચય કર્યા પહેલાંની ભૂમિકા ઇચ્છા છે. ઇચ્છા વગર સ્મૃતિરૂપે કોઈ વસ્તુને પકડીને રાખી શકાતી નથી.

ક્યારેક કોઈક માણસ કંટાળીને કહી દે છે ; “છોડો એ વાત !

મૂકો આ લપ ! આપણે તેના તરફ ધ્યાન જ નથી આપવાનું !” જે વ્યક્તિને અવગ્રહ થયા પછી તેનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છા થતી નથી; એટલે તે એ વસ્તુને છોડી દે છે; તેને નિશ્ચય થતો નથી. જે વ્યક્તિ નિશ્ચય કરવા માગે છે તે કોઈપણ વસ્તુને ગ્રહણ કર્યા પછી તેનો કિલ્લોપોડ કરે છે; વિશ્લેષણ કરે છે, મનન કરે છે. તેને ઇલા કહેવામાં આવે છે.

આપણે અવગ્રહ અને ઇલા બન્નેનું અંતર સમજવા માટે જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઇન્દ્રિયા વિષયોને લઈએ. જેમકે આપણને કોઈ ઠંડી વસ્તુનો સ્પર્શ થયો. આમ સ્પર્શની જાણકારી તેને અવગ્રહ કહી શકાય. આ સ્પર્શ ઠંડો છે એ બીજી ભૂમિકા છે ! તે સ્પર્શ કેવો છે ? તેના ઉપરથી જવાબરૂપે મળેલી હકીકત છે. એવી જ રીતે આ સંગીત છે, નૃત્ય છે એ બધાની પહેલી ઝલક અને તે સંગીત છે, નૃત્ય છે એ ત્યારબાદની ભૂમિકાને ક્રમશઃ અવગ્રહ અને ઇલા ગણી શકાશે.

અવાય :

અવાય ત્યાર પછીની ભૂમિકા છે; જેમાં મન ચોક્કસપણે નક્કી કરે છે કે મને જે સ્પર્શ થયો છે તે ઠંડો છે; પણ આ ઠંડો સ્પર્શ બરડનો જ છે. કોઈ ઠંડી કાયાનો નહીં. એટલે કે આ નહીં, પણ આ. આ પ્રકારનો નિશ્ચય અવાય વડે થાય છે. આ સંગીત જ છે—પણુ તે ફિલ્મી નહીં શાસ્ત્રીય છે; આ ગંધ છે; પણુ સુગંધ જ છે; આ ખાવાનું છે, તેમાં મિકાઈ છે—ફરસાણુ નથી...આવી બધી બાબતોનો નિર્ણય, સંશય, તપસ્ય કે અનધ્યવસાયને દુર કરીને થાય છે,

જેમની સ્મૃતિ મંદ છે તેઓ અવગ્રહ પછી ઇલા સુધી આવતાજ નથી. ઇલા પછી અવાય સુધી જવાની તો તેમની ધીરજ રહેતી નથી. ખરેખર કોઈ વસ્તુને યાદ કરવાનું કાર્ય “અવાય” સુધી પહોંચ્યા બાદ જ શરૂ થાય છે. જેમકે કોઈ વ્યક્તિને જોયા બાદ તે વ્યક્તિ છે, એ અવગ્રહની ભૂમિકા છે; તે વ્યક્તિ કોણુ છે તે ઇલાની ભૂમિકા છે; અને તે કાન્યકુબ્જનો હોવો જોઈએ કારણુ કે તેની વેશભૂષા એવી છે.

એટલે તે પાટલિપુત્રનો નહીં પણ કાન્યકુબ્જનો હોવો જોઈએ; આ ભૂમિકા અવાયની છે. ત્યાર પછી તેના મગજના ખાનામાં તેની સ્મૃતિ સ્થિર થઈ જશે.

ધારણા :—કોઈ વસ્તુનો નિશ્ચય કરી લીધા પછી મનમાં તે સ્થિર થઈ જવી, એ ધારણા છે. કેવળ અવાય-નિશ્ચયથી કામ ચાલતું નથી. ઠેક ધારણા સુધી તેનો પુરુષાર્થ થાય તો જ તે સ્મૃતિરૂપે ટકી શકે અને તેનું પુનઃસ્મરણ થઈ શકે. કોઈકે કપ્પાટ ઉઘાડ્યો એટલેથી કામ પતતું નથી; પણ કપ્પાટ ઉઘાડ્યા પછી વસ્તુને યથાસ્થાને મૂક્યા સિવાય કપ્પાટ ઉઘાડવાથી ફાયદો શું ? અવાય સુધી અમૂક કપ્પાટને જ ઉઘાડવો એ નકકી થાય છે પણ સ્મૃતિનો કપ્પાટ ઉઘાડીને સ્મરણીય વસ્તુને યથાસ્થાને મૂકવી એ ધારણાનું કાર્ય છે.

ધારણાનો સરળ અર્થ એ થાય છે કે સ્મૃતિના ખાનામાં સ્મરણીય વસ્તુઓ મૂકવી-ગોઠવવી જે માણસ દૃઢ નિશ્ચય કરે કે મારે આટલું યાદ કર્યા સિવાય બીજું નથી તો તેને તે વસ્તુ જરૂર યાદ રહેશે.

કેટલીક વખત ધારણા કર્યા છતાં તે વસ્તુ યાદ આવતી નથી. ત્યારે માણસ માથા ઉપર હાથ રાખીને તેને યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. એનો અર્થ એ થયો કે તે એ વસ્તુને સ્મૃતિના ભંડારમાંથી બહાર કાઢવા મથે છે. ઘણી વાર ભૂલાઈ ગયેલી વાત અચાનક યાદ આવી જાય છે. પરીક્ષાના સમયે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ઉદાસ થતા દેખાય છે; કારણ કે તેમને કશુંયે યાદ હોતું નથી. એમ પણ થાય કે આ પરીક્ષા શું આપશે. પણ, પરીક્ષા આપતી વખતે તેમની સ્મૃતિ એકાએક જાગૃત થઈ જાય છે. તેમને ભૂલાયેલી બધી વસ્તુ એકાએક યાદ આવી જાય છે. સ્મૃતિનાં પડજો નીકળી જાય છે. એને ઘણા લોકો દેવ-દેવીનો પ્રસાદ, કે માનતાનો ચમત્કાર માને છે. ખરી રીતે તો એ તેમની સુદૃઢ ધારણાનો જ ચમત્કાર છે. વિષયને સુનિશ્ચિત કર્યા બાદ

જે સુસ્થિર સંસ્કાર ઘડાય છે તેને જ ધારણા કહેવાય છે. ધારણા દઢ થાય તેમ પુનઃસ્મરણ તરત થાય.

કેટલાક જૈન દર્શનિકો માને છે કે અવાય અને ધારણાની વચગાળાની સ્થિતિનું નામ સ્મરણ છે. સ્મરણને અવિચળ રીતે રાખવું એનું નામ ધારણા છે. “અવિચ્યુર્ઘ હોધ ધારણા” એ રીતે જે વિષયને સ્થિર કર્યા બાદ તે સ્મૃતિશેષ ન થાય તે ધારણા છે. વણા વિદ્વાનો ધારણાને વિશ્રાંતિની અવસ્થા માને છે. જે નિશ્ચયપૂર્વક ગ્રહણ કરાય છે અને તેની સ્મૃતિના ખાનામાં વિશ્રાંતિ એ જ ધારણા છે; જે પુનઃસ્મરણ વખતે જાગૃત થઈ જાય છે.

પુનઃસ્મરણ :

ધારણાનો ખીજો એક પક્ષ છે પુનરાવર્તન. ગ્રહણ અને પુનઃસ્મરણની વચલી અવસ્થામાં ગ્રહણ કરેલી વસ્તુને વારે ધડીએ પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. આ પુનરાવૃત્તિ ધારણાને વધારે ચોક્કસ બનાવવા માટેની અવસ્થા છે. તેથી પુનઃસ્મરણ સરળતાથી થાય છે. વિષયને સતત ગ્રહણ કરવાથી જ્યારે ઇન્દ્રિયો થાકીને ક્ષોથપોથ થઈ જાય છે. એટલે આંખ, કાન, નાક વગેરે ઇન્દ્રિયોને થોડે થોડે આંતરે વિશ્રાંતિ આપવી જોઈએ. આ ગાળામાં ગ્રહણ કરેલ વિષયનું પુનરાવર્તન કરવું જોઈએ.

સારી પેટે ગ્રહણ કરેલી વસ્તુ પણ પુનરાવર્તન ન કરવાથી મગજમાંથી સરી જાય છે. આ અંગે ગુરુ ચેક્ષાનો એક સંવાદ સુપ્રસિદ્ધ છે. ગુરુ પૂછે છે :—

પાન સહે, ઘોડા બંદે વિદ્યા વીસર જાય!...!

તઠ્ઠે પર રોટી જલે કહો ચેલા કિણ ન્યાય ?

ચેક્ષા જવાબ આપે છે ;—“ ગુરુશ્ચ દેર્શા નાંય ! ”

એટલે કે પાન, ઘોડો, વિદ્યા અને રોટી એ ચારેયને ફેરવવામાં નહિ આવે તો ખગડી જાય છે, પાન સડી જાય છે; ઘોડો અડિયત્ત બને છે. વિદ્યા બૂઝાય છે અને તાવડી ઉપરની રોટી ખળવા લાગે છે.

એક જ સ્મૃતિનું પણ છે. ગૃહિત વિષયોનું વારંવાર પુનરાવર્તન નહીં કરવામાં આવે તો તે નષ્ટ થઈ જાય. અવગ્રહ, ઇલા, અવાય, ધારણા વડે ગ્રહણ કરવા માટેનો શ્રમ નિષ્ફળ જાય છે. જ્યારે પુનઃસ્મરણ બરાબર થતું નથી. કારણ કે સ્મૃતિ અંગેના બધા શ્રમની કિંમત પુનઃસ્મરણ છે.

અવગ્રહ વગેરેના દોષો : ગ્રહણ વિધિથી જ નિશ્ચયમાં દોષ આવે છે-ગ્રહણ સમ્યક્ પ્રકારે નહીં થવાથી ધારણામાં દોષ આવે છે અને તે દોષ પુનઃ સ્મરણ વખતે તરી આવે છે. દર્શનશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આવા દોષો ત્રણ છે :-સંશય, વિપર્યય, અનધ્યવસાય.

સંશય : સંશયનો અર્થ છે બે નિશ્ચયો વચ્ચેની ડામાડોળ સ્થિતિ. બે જાતના વિચારો પૈકી કોઈ એક ચોક્કસ વિચાર કે નિષ્કર્મ ઉપર પહોંચ્યા વગર પુનઃસ્મરણ બરાબર થતું નથી.

એક માણસે કદિ ‘રોઝ’ નામનું પ્રાણી જોયેલું નહીં. તે ગાય જેવું હોય છે. ગાય અને રોઝ વચ્ચેનો ફરક તેના મગજમાં બરાબર કલપેલો નહીં. તે અંગે ગ્રહણ પણ કરેલું નહીં. એક દિવસ તે પોતાના પ્રવાસી મિત્રો સાથે જંગલમાં ગયો. ત્યાં તેણે ‘રોઝ’ જોયું. પ્રવાસી મિત્રોએ પૂછ્યું : “આ શું છે?”

“જંગલી ગાય છે!” તેણે જવાબ વાળ્યો.

પેલા લોકોને વિશ્વાસ ન થયો એટલે તેમણે ફરીથી પૂછ્યું. તેણે કહ્યું : “કાં તો જંગલી ગાય છે, નહીંતર રોઝ છે.”

અહીં આ ભાઈએ ગ્રહણ કરતી વખતે રોઝ અને ગાયનો ફરક બંનેનું પૃથક્કરણ કરીને સરખી રીતે પકડ્યો ન હતો. જો તેણે પહેલાંથી જ બંને વિધિનો ઉપયોગ કર્યો હોત તો કદાચ આ સંશયવાળી દશા થાત નહીં. પુનઃ સંસ્મરણ વખતે તે સંશય નડત નહીં.

વિપર્યય :

વિપર્યય એટલે ગ્રહણ કરતી વખતે રહી ગયેલા દોષો છે. તે

પુનઃ સ્મરણ વખતે નડે છે. કોઈ વસ્તુને યાદ કરતી વખતે એકદમનાઓ મગજમાં એક સાથે દોડે છે. એક સ્પષ્ટ અને ખીજી અસ્પષ્ટ. એકાગ્રતાના અભાવે કોઈ નિશ્ચય ન થયો એટલે પુનઃ સ્મરણ વખતે અસ્પષ્ટ કદપના તરી આવે; સ્પષ્ટ કદપના મંદ પડી ગઈ.

એક વખત એક મુનિને ૫-૭ માઈલને આંતરે ગામ હતું ત્યાં જવું હતું. પેલા ગામના લોકોને પૂછ્યું કે, “તે ગામનું નામ શું છે?”

ગામના લોકોએ કહ્યું : “પહેલાં અમુક નામનું ગામ આવે છે પછી એક માઈલના આંતરે ખીજું ફલાણા નામનું ગામ આવે છે.” ગામનું નામ ગ્રહણ કરતી વખતે મુનિજીના અન્ય મનસુખાને લીધે પછીના ગામનું નામ પહેલું અને પહેલાંના ગામનું નામ પછીના યાદ રહી ગયું. મુનિજી પછીનાં ગામે પહોંચ્યા અને ત્યાં જઈને તેમણે પૂછ્યું, “આ ફલાણું ગામ ને?”

લોકોએ કહ્યું : “બાપજી! આપ એ ગામ તો એક માઈલ પાછળ મૂકી આવ્યા.”

એવી જ રીતે ઘણી વાર નામ અને નંબર સરખાં યાદ રહેતાં નથી તેના કારણે પુનઃ સ્મરણ વખતે અન્ય સ્મરણ થઈ જાય છે અને તેના કારણે માણસને ભોંકા થવું પડે છે.

અનધ્યવસાય :

એ પણ ગ્રહણ સમયે પૂરી રીતે નિશ્ચય નહીં કરવાથી થાય છે. તેથી પુનઃ સ્મરણ વખતે અડધું યાદ આવે છે અને અડધું યાદ આવતું નથી. કેટલીક વાર અત્યંત મહત્વની વસ્તુ માણસ કહેવા ઇચ્છે છે પણ ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં તે પૂર્ણરૂપે યાદ આવતી જ નથી. અપૂર્ણ વાતનું મહત્ત્વ નથી.

અનધ્યવસાયને અભાવ પણ કહી શકાય. બાવપૂર્વક વસ્તુ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તેનું પુનઃ સ્મરણ બરાબર થાય. ત્યારે અભાવ

કે વિભાવપૂર્વક વસ્તુ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે કાંતો તદ્દન યાદ નહીં થાય, અથવા સાવ સ્પષ્ટ નહીં થાય; અથવા જે ભાવે કહેવાઈ હશે તેના કરતાં વિપરીત અર્થે જ રજૂ કરવામાં આવશે.

એટલે જે વિષયનું પુનઃ સ્મરણ કરવાની ઇચ્છા હોય તે અંગેના સંસ્કારો જ્યાં સુધી સ્મૃતિનાં ખાનામાં સ્થિર નહીં થઈ જાય ત્યાં સુધી તે વિષયનો સંબંધ છોડવો નહીં જોઈએ. જોઈને, વાંચીને કે સાંભળીને તેની સાથે તેને લગતી કોઈ વસ્તુનો સંબંધ કે પૂરી કલ્પના જોડી દેવી જોઈએ. જેથી પુનઃ સ્મરણ વખતે અચકાવું ન પડે.

પુનઃસ્મરણમાં બાધક તત્ત્વો :

પુનઃસ્મરણ વખતે બુદ્ધિશાળી અને પરિપક્વજ્ઞાન વાળા માણસો પણ કેટલીકવાર ઠિંગમૂઠ થઈ જાય છે. અગર તો તે વસ્તુ વિસ્મૃત થઈ જાય છે; અને નિર્બળ સ્મૃતિ કે અલ્પજ્ઞાન વાળા માણસો તેનાથી આગળ વધી જાય છે. આવું શાથી થાય છે! એનું કારણ છે પુનઃસ્મૃતિમાં બાધક તત્ત્વોનું આક્રમણ. આ આક્રમણનું જ્ઞાન તેમને કેટલીક વાર પુનઃસ્મરણ વખતે થઈ જાય છે. કેટલીક વાર તો કારણ એટલું સ્પષ્ટ હોય છે કે ખીજા લોકો પણ પકડી લે છે. આ બાધક કારણોમાં, કામોત્તેજના, ક્રોધનો વેગ, ભયાત્મક ભાવના, અવિશ્વાસ કે સભાભય, અથવા ધ્યાનચલિત થવું વગેરે છે. આ બધી ભાવનાત્મક ઉત્તેજનાઓ કે આવેશની લાગણીઓ છે.

ઘણીવાર કામોત્તેજક વાસના કે મોહાત્મક આકર્ષણ જેને અન્યલિંગી આકર્ષણ કહેવાય છે તેના પ્રવાહમાં સ્ત્રી કે પુરૂષો એટલા બધા તણાઈ જાય છે કે તેમને પોતાનું અસ્તિત્વ પણ વિસ્મરિત થઈ જાય છે. ઉત્તેજિત ભાવનાઓ સ્મૃતિને ક્ષીણ કરી નાખે છે; જ્ઞાનતંતુઓને શૂન્ય કરી નાખે છે. એવી જ રીતે ક્રોધના આવેગમાં પણ માણસ ભાન ભૂલી જાય છે.

તે વખતે તેના મમજમાં ગરમી ધણી ચડી જાય છે. તેનું શરીર કાંપવા લાગે છે; જેનો પ્રભાવ સ્મૃતિ ઉપર અચૂક રીતે પડે છે. એવી પરિસ્થિતિમાં માણસ ગમે તેટલો મેઘાવી (શાણો) હોય પણ તેની ધારણા કુંડિત થઈ જાય છે. ગમે તેટલી સમ્યક્ રીતે અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણા કરેલી હોય તો પણ પુનઃ સ્મરણ થતું નથી. એટલે વાદવિવાદ, ભાષણ, સંવાદ કે વાર્તાલાપ વખતે ક્યારેય ઉત્તેજિત થવું ન જઈએ.

એક વખત વાદવિવાદ પ્રતિયોગિતાની સભામાં બે વિદ્યાર્થીઓ વાદવિવાદ કરી રહ્યા હતા. તેમાં જે કંઈક મંદ યુદ્ધિનો હતો તેણે એવા શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો, જેથી ત્રીજા સ્મૃતિવાળો વિદ્યાર્થી ઉત્તેજિત થઈ ગયો. પરિણામે તેના આખા શરીરે ગભરામણ અને ધ્રુન્નરી છૂટવા લાગી. તેની ફલીસો પ્રસંગ મૂલીને થવા લાગી. તે અગડઅગડ બોલવા લાગ્યો અને અતે પોતે શું બોલ્યો છે, તેનું જ્ઞાન થતાં ચૂપ થઈને બેસી ગયો. પરિણામે મંદ યુદ્ધિવાળો વાદવિવાદ છૂટી ગયો. એટલે કામચેગ, કોષાવેશ તેમ જ વધુ લાગણીવાળા માણસોના અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણા દૃઢ તથા પ્રખર હોવા છતાં પુનઃ સ્મરણ વખતે તેઓ પાછા પડે છે.

ભયાત્મક ભાવનાઓ પણ પુનઃ સ્મરણમાં બાધક છે. સભા-ભય પણ એવો જ ભય છે. જે સારામાં સારી સ્મૃતિવાળાને બોલતા બંધ કરી દે છે. મારી આગળ મોટા વિદ્વાનો બેઠા હશે, આ લોકો મારી ટેકડી કરશે—આવી આવી બીકથી ધણી પ્રખર ધારણાવાળા લોકો પણ પુનઃ સ્મૃતિ કરી શકતા નથી. સારી પેઠે વિષય તૈયાર કરીને આવનાર વક્તાને શબ્દો જડતા નથી; ટાંટીયા ધ્રુન્નવા લાગે છે અને ત્યાંથી નાસી છૂટવાની વૃત્તિ જોર પકડે છે. આમ બીક-ભય લાઘવગ્રંથિ પેદા કરનારી હોય છે. તેને આત્મગૌરવની ભાવના વડે દૂર કરવી જોઈએ.

એવું જ એકાગ્રતાનું છે. ધ્યાન વિચલિત થઈ જતાં, પુનઃ સ્મરણમાં

બાધા પેદા થાય છે. એક વ્યાખ્યાતા પોતાના વિષય ઉપર ધારાપ્રવાહે ભ્રાપણુ કરતો હતો. સભામાં જરા ઘોંઘાટ કે શ્રોતાઓનું હલન ચલન થતાં તેનું ધ્યાન ખસી ગયું; પરિણામે તે મૂળ વિષયથી ખસીને તદ્દન એવી તથ્યહીન વાતો કરવા મડે છે કે તે વિષય બહાર જ બાકતો નજરે ચડે છે. એટલે ઘોંઘાટ કે સભાનો શોર વગેરે થાય. તેથી એકાગ્રતા ન તૂટવી જોઈએ અને મૂળ વિષય ઉપર ચિત્તને એકાગ્ર કરવું જોઈએ. કોઈ કલ્પનાની સાથે તે વિષયને અવધાન વડે જોડી દેવો જોઈએ.

આમ અવગ્રહ, ઇલા, અવાય, સ્મરણ, ધારણા અને પુનઃ સ્મરણ એ સ્મૃતિ વિકાસનો ક્રમ છે. અવગ્રહનું કામ ઇન્દ્રિયો વડે, ઇલાનું કામ મન વડે, અવાયનું કામ બુદ્ધિ વડે અને ધારણાનું કામ ચિત્ત વડે થાય છે. જેથી આ બધાં સાધનો વડે પુનઃ સ્મરણનું કાર્ય થાય છે. તેમાં જે બાધક કારણો અને દોષો છે તેનાથી બચીને સ્મૃતિ વિકાસ માટે તેમનો ઉપયોગ કરવો જઈએ.

સ્મૃતિ વિકાસનાં સાધનો - ૧

ઇન્દ્રિયો

સ્મૃતિ વિકાસના ક્રમમાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે અવગ્રહનો ઉપયોગ ઇન્દ્રિયો વડે થાય છે. એટલે કે ઇન્દ્રિયો અવગ્રહનું સાધન છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તેને કરણ કહેવામાં આવે છે. આ આધનનો સમ્યક્-ઉપયોગ, દુરુપયોગ કે અનુપયોગ ત્રણેય થઈ શકે છે.

ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ :

માણસ જે પોતાની ઇન્દ્રિયોનો સમ્યક્ પ્રકારે ઉપયોગ કરે-સારાં કાર્યોમાં એ શક્તિ વાપરે તો સ્મૃતિ-વિકાસ તેના માટે સરળ થઈ શકે. વિષયો મન કે બુદ્ધિના મંદિરમાં પ્રવેશ કરે તે પહેલાં તેની તપાસ-નિરીક્ષણનું કામ કરનાર દ્વારપાલ રૂપે ઇન્દ્રિયો છે. જે તે વિષયને પ્રવેશ કરતાં પહેલાં અરાઅર તપાસી લે તો જે વસ્તુ સ્મૃતિના ખાનામાં પ્રવેશવા લાયક છે તેનો જ પ્રવેશ થઈ શકે. તેને જ ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકે; ધારણ કરી શકે. હવે આ ઇન્દ્રિયો જે મન કે કુબુદ્ધિ પાસેથી લાંચ લઈને કે લોભમાં તણાઈને ખોટા વિષયોને પેસવા દે અને સારા વિષયોને બહાર રાખે; તો તે ઇન્દ્રિયોનો દુરુપયોગ થયો કહેવાશે. એટલે કે ઇન્દ્રિયો પોતાની શક્તિને વિપરીત માર્ગે ખર્ચે છે, અથવા વધારે ખર્ચે કે જરૂર વગર ખર્ચે છે. તેથી ધીમે ધીમે તે ઇન્દ્રિયોની શક્તિ મંદ પડી જાય છે. એટલે સ્મૃતિ પણ મંદ પડી જાય છે.

ઘડપણમાં ઘણાં લોકોની આજ ઇન્દ્રિયોની વિષયગ્રાહક શક્તિ મંદ પડી જાય છે ત્યારે તેની સાથે તેમની યાદશક્તિ પણ મંદ પડી જાય છે. એવી જ રીતે માણસ પોતાની ઇન્દ્રિયો વૈકળી કોઈ એકનો ઉપયોગ જ

કરતો નથી તેથી તે ઇન્દ્રિયની શક્તિ કટાઈ જાય છે. આ અનુપયોગ થયો ગણાશે. કોઈ માણસ પાસે તલવાર છે પણ તે તેનો ઉપયોગ ન કરે તો તે કટાઈ જાય છે અને વધારે કામ આપી શકતી નથી. એવું જ ઇન્દ્રિયોનું છે. જો ઇન્દ્રિયો વડે સળંગ કામ ન લેવાય તો તેની ગ્રહણ શક્તિ મંદ પડી જાય છે.

ઇન્દ્રિયોના ભેદ :

જૈન દર્શનમાં ઇન્દ્રિયોના મુખ્ય બે ભેદ કહ્યા છે :—“દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય; અથવા બાહ્ય-ઇન્દ્રિય અને આભ્યંતર ઇન્દ્રિય. દરેક ઇન્દ્રિયની બહારની આકૃતિ-આકાર-પ્રકારને દ્રવ્યેન્દ્રિય-બાહ્યેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. જેમ કાનનું રૂપ છે; નાકના ખાડા છે; આંખનાં ડોળા છે; જીભની ચામડી છે અને આકૃતિ છે. પણ આ એકલી દ્રવ્યેન્દ્રિય કામમાં આવતી નથી. મઝ્ઘાને બધી બાહ્યેન્દ્રિ હોય છે પણ તે કામ આપી શકતી નથી. એવી જ રીતે આંધળાને આંખના ડોળા હોવા છતાં તે જોઈ શકતો નથી. એટલે ભાવેન્દ્રિય કે આભ્યંતરેન્દ્રિય અગત્યની વસ્તુ છે. તે દરેક ઇન્દ્રિયની શક્તિ છે. જેમ ટોચમાં પાવર (મસાલો) હોય તો જ તે પ્રકાશ આપી શકે. તેવી જ રીતનો પાવર ભાવેન્દ્રિય રૂપે દરેક દ્રવ્યેન્દ્રિયના ખોખાં સાથે હોય છે જે વિષયને ગ્રાહી શકે છે.

એવી જ રીતે આ બે પ્રકારની ઇન્દ્રિયોના પાંચ ભેદ બતાવ્યા છે :— કાન (શ્રોત્રેન્દ્રિય) આંખ (ચક્ષુઇન્દ્રિય) નાક (ઘ્રાણેન્દ્રિય) જીભ (રસનેન્દ્રિય) અને શરીર (સ્પર્શેન્દ્રિય). વૈદિક દર્શનમાં કોઈક તેના ૧૦ અને મનને ગણીને કોઈક ૧૧ ભેદ બતાવે છે. તે આ પ્રમાણે છે :— પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તો જૈનદર્શન પ્રમાણે જ છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો આ પ્રમાણે છે :—વાક્ (વાણી) પાણિ (હાથ) પાદ (પગ) ગુહ (મળદ્વાર) અને ઉપસ્થ. (એટલે જનનેન્દ્રિય).

ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ :

બધી વખત એક ઇન્દ્રિયનું કામ કરવામાં બીજી ઇન્દ્રિય પણ

મદદ આવતી હોય છે. જેમકે પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય તો તેને કાઢવા માટે હાથ વગેરે અન્ય ઇન્દ્રિયો મદદ આપે છે. આંખ તે સ્થાનને જુએ છે; કાન તેનો અવાજ સાંભળે છે; જીભ કાંટો કઢાવવા માટે ખીજાને ખેંચે છે. સ્પર્શન્દ્રિય તે સ્થાનનો સ્પર્શ કરે છે.

આ ઇન્દ્રિયોના સંબંધ એકબીજા સાથે જોડાયેલો છે, કોઈ માણસની આંખ ચાલી જાય છે ત્યારે તેનું કામ સ્પર્શન્દ્રિય, શ્રવણન્દ્રિય વગેરે કરતી હોય છે. એક માણસ એક હાથે અપંગ થઈ ગયો હતો. ત્યારે તેના ધરે કોઈ બીજું કામ ચલાવનાર નહીં હોઈ, તેજ માણસ અનાજ એક હાથે તોળતો અને બીજા હાથનું કામ પગેથી લેતો. તેમાં તે અત્યંત પાવરધો થઈ ગયો હતો. માતૃસમાજ (ઘાટકોપર)માં એક બહેન દરરોજ ૩-૪ રૂ.નું કામ કરે છે, તે એક હાથે અપંગ છે. છતાં મસાલો ફૂટી લે છે.

શ્રીમદ રાજચંદ્ર એકવાર જમવા બેઠા. શાક આગ્યું તેમાં મીઠું છે કે નહીં તેનો ખ્યાલ તેમને જીભથી ચાખ્યા વગર માત્ર આંખથી જોતાં જ આવી ગયો હતો. જીભથી ચાખ્યા વગર એ રીતે આંખથી ખ્યાલ આવવાનું કારણ ઇન્દ્રિયોના પરસ્પરનો સંબંધ છે. કાંટો પગમાં વાગે છે પણ અસર આખા શરીરને થાય છે.

કુમારી હેલન કેલર નાનપણથી જ બહેરી, મૂંગી અને આંધળી હતી. તે છતાં કુમારી સલીવન જે તેની શિક્ષિકા હતી; તેણે તેને એવી તાલીમ આપી હતી કે કદાચ દેખતો માણસ એટલું કામ ન કરી શકે. જેટલું તે પોતાની ઇન્દ્રિયોના અભાવે કરી શકતી.

“અપંગની પ્રતિભા” નામના પુસ્તકમાં એક સ્થળે વાંચવા મળે છે કે એકદા તે એકલી ચાલી જતી હતી. પાછળથી ઘોડા દોડતા આવતા હતા. તે ઘોડાના ડાબડાનો અવાજ સાંભળી શકતી ન હતી તે છતાં તેને લાગ્યું કે ઘોડા આવી રહ્યા છે અને તે બાજુએ ખસી ગઈ. આમાં કોઈ નવાઈ નથી કારણ કે તેની બીજી ઇન્દ્રિયો તેને તે સંબંધી જ્ઞાન આપતી હતી.

આજે તો વિજ્ઞાન ખૂબ આગળ વધ્યું છે. કૃત્રિમ ઇન્દ્રિયોનાં ખોખાં ખેસાડવામાં આવે છે. મરેલાં માણસના ડોળા બીજાને ખેસાડીને તેને દેખતો કરી શકાય છે. નેમ છતાં યે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઇન્દ્રિયોમાં એક ઇન્દ્રિયની અવેળ બીજી ઇન્દ્રિય કરી લે છે. અહીં દ્રવેન્દ્રિય ન હોવા છતાં ભાવેન્દ્રિય તેનું કામ કરતી હોય છે.

પંડિત સુખલાલજી પ્રજ્ઞાચક્ષુ છે છતાં આંખવાળા કરતાં યે વધારે કામ કરી શકે છે તેનું કારણ એ છે કે તેમની એક ઇન્દ્રિય કામ કરતી બધ થઈ એટલે બીજી ઇન્દ્રિયો ખાસ તો શ્રવણેન્દ્રિય અને સ્મૃતિ સનેજ થઈ ગઈ.

ઇન્દ્રિયોની કાર્યપદ્ધતિ : સામાન્ય રીતે દરેક ઇન્દ્રિય સ્મૃતિ-વિકાસ અને જ્ઞાન-વિકાસનું મુખ્ય સાધન છે અને શરીરમાં દરેકનું પોતપોતાનું આગવું સ્થાન છે. તે છતાં યે તેમાં આંખ અને કાન એ બંને ઇન્દ્રિયોનું સૌથી વિશેષ સ્થાન છે. કારણ કે એ બંને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ જેટલી તીવ્ર હશે અગર તો એ બંને પોતાના કામમાં જેટલી કુશળ હશે તેટલી જ સ્થિરતાથી અને શીઘ્રતાથી સ્મૃતિનો વિકાસ થવાનો છે.

અહીં ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને ત્યારે જ સારી પેઠે ગ્રહણ કરી શકે જ્યારે તે કાર્યપદ્ધતિ હોય. ઇન્દ્રિયોની કાર્યક્ષમતા વધારવા માટે વૈજ્ઞાનિક ઢબે થોડોક અભ્યાસ પણ જરૂરી છે. ઇન્દ્રિયોની કાર્યપદ્ધતિ સ્મૃતિ-વિકાસનું મહત્વનું અંગ છે.

સ્મૃતિઓના વહેણ રૂપે ઇન્દ્રિયો :

કેટલીક વ્યક્તિઓની સ્મૃતિનું મુખ્ય વહેણ વાચા દ્વારા હોય છે. તેઓ સાંભળવા કરતાં પોતે વાંચીને ઝડપથી ગ્રહણ કરી શકે છે; યાદ કરી શકે છે. એવી જ રીતે કેટલાય માણસોની ચક્ષુગત શક્તિ વધારે પ્રખળ હોય છે. તેમનામાં વાંચવા કે સાંભળવા કરતાં જોવાની ભાવન તીવ્ર હોય છે. તેઓ એક વખત જ્યારે કોઈ ચીજને જોઈ લે છે, ત્યારે તેમને તે આખી વસ્તુનું ચિત્ર તેમની સ્મૃતિના ખાનામાં ઝડપાઈ જાય છે. કેટલાક કોકો સિનેમા જુએ છે. તેમાં સંગીત કરતાં વાર્તા તેમને

તરત અને સારી રીતે યાદ રહી જાય છે. કારણકે એવા લોકો હંમેશા દરેક પ્રસંગનું માનસમાં ચિત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે તેથી તે વસ્તુ તેમને યાદ રહી જાય છે. એટલા માટે જ હોલેંડમાં ઇતિહાસ દિવસ કે ચિત્રો બતાડીને તેમ જ ભૂગોળ ભ્રમણ કરાવીને દેખાડે છે. કેટલાક લોકોને કોઈ ચીજ મોઢેથી ગોખવા કરતાં તેમની કલ્પિતશક્તિ વધારે પ્રખર હોઈ સાંભળીને યાદ રહી જાય છે. તેમનો કલ્પનાગત વહેણ શ્રુતગત હોય છે. તેમને દશ વખત વાંચવા કરતાં એક વખત સાંભળવાથી તે વસ્તુ યાદ રહી જાય છે અને સ્મૃતિના ખાતામાં સ્થિર થઈ જાય છે. તદ્દન અબણુ માણસને જ્યારે સંગીત, ભજન કે દોહરાઓ ગાતા સાંભળીએ છીએ ત્યારે એમ ચોક્કસ સમજાઈ જાય છે કે તેમની શ્રોતગત શક્તિ વધારે પ્રબળ છે, તેના કારણે જ કેટલાયે ગ્રંથોના અવતરણો તેઓ કડકડાટ બોલી જાય છે.

ઈન્દ્રિયોની કાર્યક્ષમતા :

જેમને સ્મૃતિ-વિકાસ કરવો છે તેમણે પોતાની અને પ્રકારની શક્તિઓને તપાસવી જોઈએ અને અનેનો પ્રયોગ કરીને નિર્ણય કરવો જોઈએ કે તેમની આંખની શક્તિ પ્રબળ છે કે કાનની ? આ માટે એક પ્રયોગ કરવા જેવો છે. દશ ચિત્રો લેવાં તે એકી સાથે દેખાડવા અને સાથે જ તેમનાં નામો બોલવાં. જે તે વખતે સ્મૃત્તિનું વહેણ કલ્પિત હશે તો વસ્તુ કે ચિત્રો કરતાં શબ્દોને ઝડપથી ગ્રહણ કરવામાં આવશે. પણ જે તે ચક્ષુગત હશે તો તે શબ્દો કરતાં ચિત્રોને વધારે ઝડપથી ગ્રહણ કરવામાં આવશે. આમ પોતાની કઈ ઇન્દ્રિય વધારે પ્રબળ છે તેના નિર્ણય બંને કરી તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

કોઈ અગીયામાં કે શાંત સ્થળે ચાલ્યા જાય ! ત્યાં ટટાર બેસીને અગર તો ટટાર બિભા થઈને નજર સામે આવતી દરેક વસ્તુ કેપર નજર ફેરવો. એકવાર તો બધી વસ્તુઓ નજર આગળ આવી જશે. હવે બારીકાઈથી દરેક વસ્તુનું નિરીક્ષણ કરો. દરેક વસ્તુનું વિશ્લેષણ કરીને જુઓ કે કઈ વસ્તુ કોનાથી ભિન્ન છે ? એ બધાની ભિન્નતા મગજમાં

સ્થિર કરો. આમ નેત્ર વડે સૂક્ષ્મ અવલોકન વડે ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયની પદ્ધતા વધશે અને ધીમે-ધીમે તેની કાર્યક્ષમતા પણ વધશે.

હવે શ્રોત્રેન્દ્રિય કે કાનની કાર્યપદ્ધતા વધારવી હોય તો આંખો બંધ કરીને એકાગ્રતાપૂર્વક ત્યાંના વાતાવરણમાં ગાજતા જુદા જુદા ધ્વનિ-ઓનું વિશ્લેષણ કે વર્ગીકરણ કરો. દા. ત. આ રેડિયોનો અવાજ છે, આ મોટરનો ઘોંઘાટ છે. આ પક્ષીઓનો કલરવ છે; આ માણસોનો કોલાહલ છે. આમ કરવાથી સ્મૃતિનો પ્રવાહ શ્રોત્રેન્દ્રિયની શક્તિ તરફ વળશે અને કર્ણેન્દ્રિય વધારે સૂક્ષ્મ થશે અને શીઘ્ર ગ્રહણની કાર્યક્ષમતા પણ વધશે.

આમ રૂપના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને વિશ્લેષણથી ચક્ષુ-ઇન્દ્રિય તીવ્ર બને છે અને ધ્વનિનાં મોજાંઓ અને અવાજોને સૂક્ષ્મ રીતે પકડવાથી શ્રોત્રેન્દ્રિયની શક્તિનો વિકાસ થાય છે. બન્નેની કુશળતાથી સ્મૃતિ ખીણે છે. તેમજ ચિરસ્થાયી બને છે.

એવી જ રીતે સ્પર્શેન્દ્રિય કે રસનેન્દ્રિયની શક્તિનો વિકાસ તેના જુદા જુદા વિષયોને ગ્રહણ કરીને અને સૂક્ષ્મ રીતે વિશ્લેષણ કરીને એટલે કે એક બીજાથી પૃથક્ કરીને ભેજમાં તેની સ્મૃતિ સ્થિર કરવાથી થઈ શકે છે. ૫ ઇન્દ્રિયોના ૨૩ વિષયોને આધારે વિશ્લેષણ :

ઇન્દ્રિયોની કાર્યક્ષમતા વધારવા માટે પહેલાં તે તે ઇન્દ્રિયના વિષયને આધારે વિશ્લેષણ કે વર્ગીકરણ કરવું ઉપર જરૂરી બતાવ્યું છે. તે ૫ ઇન્દ્રિયોના ૨૩ વિષયો જૈનદર્શનમાં બતાવવામાં આવ્યા છે :— શ્રોત્રેન્દ્રિયના ૩ વિષય : જીવ શબ્દ, અજીવ શબ્દ અને મિશ્ર શબ્દ. (૨) ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના ૫ વિષય : કાળું, લીલું, રાતું, પીળું અને ઘોળું, (૩) રસનેન્દ્રિયના ૫ વિષય : તીખું, કડવું, કસાયલું, ખાટું અને ગળ્યું. (૪) દ્રાણેન્દ્રિયના બે વિષય : સુરભિગંધ અને દુરભિગંધ. (૫) સ્પર્શેન્દ્રિયના ૮ વિષય :—હળવું, ભારે, ઠંડું, ગરમ, ટુપું, ચીકણું, ખરબચડું (કડોર) અને કોમળ. આમ વિષયોનું વિશ્લેષણ કરવાથી પાંચે ઇન્દ્રિયોની કાર્યપદ્ધતા વધશે.

આમ કાર્યક્ષમ અને ગ્રહણપદ્ધત બનેલી ઇન્દ્રિયો જ અવગ્રહ સારી પેઢે કરી શકે અને સ્મૃતિ વિકાસના માર્ગમાં બહુ મદદગાર થઈ શકે છે.

સ્મૃતિ વિકાસનાં સાધનો ૨

મન-બુદ્ધિ અને ચિત્ત

સ્મૃતિ વિકાસનાં સાધનોમાં ઈન્દ્રિય અંગે વિચારણા કરવામાં આવી છે, કોઈ પણ વસ્તુને સ્મૃતિમાં ગ્રહણ કરવાનું પ્રથમ સાધન ઈન્દ્રિય છે. પણ તેના અંતરંગ સાધનો મન, બુદ્ધિ અને ચિત્ત છે. શરીર અને ઈન્દ્રિયો આત્માના આદ્ય કરણ છે. ત્યારે મન, બુદ્ધિ અને ચિત્ત તેના સ્વભાવિક આભ્યંતર કરણ છે. એટલે એમને અંતઃકરણ પણ કહી શકાય. ઈન્દ્રિય, એ સ્મૃતિની પહેલી ભૂમિકા અવગ્રહ માટેનું સાધન છે, પણ ત્યાર બાદની ઈલા, અવાય અને ધારણા માટેનાં સાધનો મન, બુદ્ધિ અને ચિત્ત છે. તેમનો સ્મૃતિ સાધનો શો સંબંધ છે તે અંગે તાત્ત્વિક રીતે વિચારણા કરીએ.

સાંખ્યદર્શનમાં વર્ણવેલ ૨૪ તત્ત્વો સાથે ૨૫ મું ઈશ્વર તત્ત્વ ભેળવીને, યોગદર્શને ૨૫ તત્ત્વોનું વર્ણન કર્યું છે. તે ૨૫ તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે :- ૫ મહાભૂત, ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય, ૫ કર્મેન્દ્રિય, ૫ તન્માત્રા, (કુલ ૨૦) (૨૧) અહંકાર, (૨૨) મહતત્વ બુદ્ધિ, (૨૩) પ્રકૃતિ, (૨૪) પુરૂષ અને (૨૫) ઈશ્વર તત્ત્વ.

યોગ દર્શન ઈશ્વર તત્ત્વને વિશેષ માને છે. આ તત્ત્વોને ગીતામાં કંઈક વિસ્તારથી ૩૧ તત્ત્વો રૂપે કહ્યા છે :-

‘ મહાભૂતાન્ય હંકારો બુદ્ધિર વ્યક્ત મેવચ ! ’

इन्द्रियाणि दशैकंच पंचचैन्द्रिय गोचरा : ’

ईच्छा-द्वेष-सुखं दुःखं संपात श्वेतना धृतिः ।

एतच्छेत्रं समासेन सविकार मुदाहृतम् ॥ ’

—ગીતા અ. ૧૩. શ્લોક ૫-૬

એટલે કે ૫ મહાભૂત, (૬) અહંકાર, (૭) બુદ્ધિ (૮) અવ્યક્ત, (૯-૧૪) ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય, (૧૫-૧૯) ૫ કર્મેન્દ્રિય, (૨૦) મન, (૨૧-૨૫) પાંચ ઈન્દ્રિય વિષય, (૨૬) ઈચ્છા (૨૭) દ્વેષ, (૨૮) મુખ (૨૯) સંઘાત, (૩૦) ચેતન, (૩૧) ધૃતિ. એમ ૩૧ તત્ત્વ સવિકાર ક્ષેત્ર શરીરનાં છે. આ ૩૧ તત્ત્વોથી માનવદેહ બનેલો છે. કેટલાક આની સાથે ૩૨મું ચેતના તત્ત્વ જોડીને તેને ૩૨ કરે છે.

આ તત્ત્વો બતાવવાનો આશય એ છે કે માનવ જીવનની સાથે આ બધાનો સંબંધ છે. ગીતામાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે શરીરથી ઈન્દ્રિયો પર છે, તેથી પર મન છે, મનથી પર બુદ્ધિ છે અને બુદ્ધિથી પર આત્મા છે. મતલબ કે આ બધાં સાધનોનો કરણ-ઉપકરણોનો આત્માની સાથે સંબંધ છે.

આ તત્ત્વોને ટુકડાંમાં જૈનદર્શને સાત તત્ત્વો રૂપે રજૂ કર્યા છે. (૧-૫) ૫ ઈન્દ્રિય (૬) મન અને (૭) આત્મા. સ્મૃતિને મનના ગુણ તરીકે કહી છે. પણ, મનનો બુદ્ધિની સાથેનો સંબંધ બતાવવા માટે બે પ્રકારનાં મન બતાવ્યાં છે. (૧) દ્રવ્ય મન (૨) ભાવ મન. ભાવમન, ચેતન સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે. અને દ્રવ્યમન બાહ્ય શરીર સાથે મુખ્ય સંબંધ ધરાવે છે. ઈન્દ્રિયોનું મૂળ ચેતન છે. ઘણીવાર બાહ્ય ઈન્દ્રિયોથી વિષય ગ્રહણ થતો નથી. જેમકે કેટલાક લોકો કાનથી નથી સાંભળતા, આંખથી નથી જોઈ શકતા છતાં એક એવું તત્ત્વ છે જેના વડે તેઓ વિષયને ગ્રહણ કરી શકે છે. તેને જૈનદર્શનમાં ભાવમન કહેવામાં આવે છે.

કુમારી હેલન કેલર માટે કહેવાય છે કે તે બોલનારનાં હોઠ ઉપર આંગળી મૂકીને તેનો કહેવાનો ભાવ સમજી જાય છે. પં. સુખલાલજી પ્રજ્ઞાચક્ષુ છે. તેમને દર્શન શાસ્ત્રનું અગાધ જ્ઞાન છે. તેમની સ્મૃતિનો સારો વિકાસ થયો છે તેનું કારણ તેમની અન્ય ઈન્દ્રિયો અને ભાવમનનો વિકાસ થયેલો છે. જૈનદર્શન કહે છે કે મતિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ કે ક્ષય દ્વારા એટલું ગ્રહણ કરી શકાય છે. સ્મૃતિ પણ

મતિજ્ઞાનનો જ પર્યાયવાચી શબ્દ છે. મન અને ચેતન એ બેની આસપાસ જ આ બધી શક્તિઓ જોડાયેલી છે.

મન : સ્મૃતિ વિકાસની ખીજ ભૂમિકાએ “ ઇહા ” આવે છે. તે માટેનું સાધન મન છે. કોઈ પણ યાદ કરેલી વસ્તુનું પુનઃ સ્મરણ સારી પેઠે થઈ શકે તે માટે ઇન્દ્રિયો વડે તે વિષયનું સારી રીતે ગ્રહણ થવું જરૂરી છે. જ્યાં સુધી અવગ્રહ બરાબર નહીં થાય ત્યાં સુધી તે વિષય મનમાં બરાબર બેસતો નથી. મનમાં બરાબર ન બેસે તો બુદ્ધિ તેના માટે બરાબર નક્કી કરી શકતી નથી. બુદ્ધિના યથાર્થ નિશ્ચય વગર ‘ ચિત્તમાં તે વસ્તુની સમ્યક્ ધારણા (સ્થિરતા) થતી નથી અને સમ્યક્ રીતે જે વસ્તુ ચિત્તમાં ધારેલી ન હોય તેનું પુનઃ સ્મરણ બરાબર થઈ શકતું નથી. પુનઃસ્મૃતિ માટે આ શ્રૃંખલા હોઈને સ્મૃતિ વિકાસના સાધન રૂપે ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તને ખતાવવામાં આવ્યા છે. તેમના વગર સ્મૃતિ થતી નથી.

આમાં મન ખરેખર બહુ જ શક્તિશાળી છે. એટલે જ કહ્યું છે:—

મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધ મોક્ષયો :

માણસોનાં બંધન અને મુક્તિનું કારણ મન છે. મન જો ધારે તો સ્મરણ શક્તિને બહુ જ પ્રખર બનાવી શકે છે. તે માટે મનની કાર્યક્ષમતા વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મનની કાર્યક્ષમતા કેમ વધે ?

મનની શક્તિનો વિકાસ સારા વિચારો, સુસંકલ્પો તેમ જ સત્કાર્યોમાં લાગ્યા રહેવાથી થાય છે. સારા વિચારોથી વિચાર શક્તિ અને સંકલ્પ શક્તિ વધે છે. મનોબળ મજબૂત કરવા માટે નાના નાના સામાન્ય વ્યાગના નિયમો લેવા જોઈએ અને મક્કમતાપૂર્વક પાળવા જોઈએ. તેમાં વચ્ચે વિઘ્નો આવે તો તેથી ગભરાવું નહીં, પ્રલોભનોથી અંગતવું નહીં ! આમ થતાં મન મક્કમ બનશે અને ધીમે ધીમે તે એટલું મજબૂત બની જશે કે તેના વડે મોટા મોટા સંકલ્પો કરી શકાશે. આ સંકલ્પો પ્રમાણે જ્યારે સુઘર્ષો આકાર લેવા શરૂ કરશે ત્યારે તે આ સંકલ્પશક્તિની સફળ પારિણમિક ક્રિયા રૂપે થશે. જીવનમાં

તેથી અનેરો આનંદ પ્રગટ થશે. આ સફળતા મનની શક્તિને વધુ બળ આપશે.

મનનાં લક્ષણો બતાવતાં વિવેકચૂડામણિમાં કહ્યું છે :—

સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મકં મન :

—જે સંકલ્પ અને વિકલ્પ કરે છે તે મન છે. સંકલ્પથી તેની શક્તિ વધે છે ત્યારે વિકલ્પોથી તે ખોટા તરંગોમાં ડૂબી જાય છે, તે તેની શક્તિનો હાસ કરે છે. આ માટે ખોટા વિચારો ન થવા જોઈએ અને કદી પણ નકામાં ન બેસી રહેવું જોઈએ. અગ્રેજીમાં કહ્યું છે :—

Empty mind is devil's work shop.

—ખાલી મન શયતાનનું કારખાનું છે. ખોટા વિચારો કે વિકલ્પોમાં મનને લગાડવાથી તે એક વિષયમાં એકાગ્ર રહી શકતું નથી. એકાગ્રતા વગર ગ્રહણ કરેલી વાત કોઈ દિવસ મગજમાં સારી પેઢે સ્થિર થઈ શકે નહીં. આવી વ્યક્તિ એક વસ્તુ ઉપર કદિ કમબદ્ધ વિચારી શકે નહીં.

એક પાશ્ચાત્ય લેખકે પોતાની જિંદગીમાં ૪૦૦ નિબંધો લખ્યા હતા. પણ, તે બધા અપૂર્ણ હતા. એનું કારણ તેનું મન એકાગ્ર ન હતું. તેથી બુદ્ધિ સ્થિર ન હતી. તેણે પોતાનાં સ્મૃતિ-વિકાસનાં આ અંતરંગ સાધનનો દુરપયોગ કરેલો.

એટલે મન જેટલું સ્પષ્ટ હશે તેટલી જ અવગ્રહરૂપે ગ્રહણ કરેલ વાત ધ્વારે સ્પષ્ટરીતે કાયમ થતાં તેની સ્મૃતિ સુસ્પષ્ટ થશે.

બુદ્ધિ અને તેની કાર્યક્ષમતા

સ્મૃતિની ત્રીજી ભૂમિકા માટે ‘અવાય’ છે, તેના માટેનું સાધન બુદ્ધિ છે. મન પછી તે તીવ્ર અને ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. મન તો કેવળ મનન જ કરે છે કે આ શું છે ? પણ બુદ્ધિ સાચા-ખોટાનો નિર્ણય કરે છે. અગાઉ જણાવ્યું તેમ ધણીવાર બુદ્ધિનો દુરપયોગ કરવામાં આવે છે. તે માટે તેને લાંચ આપીને ખોટા નિર્ણયો કરવામાં આવે

છે અથવા કુમાર્જી-ખોટી ટેવોના રસ્તે ઘસડીને લઈ જવાય છે. આમ બુદ્ધિ-શક્તિનો નાશ થાય છે. તેવી બુદ્ધિ સાચો નિર્ણય કરી શકતી નથી. બુદ્ધિનો સદુપયોગ થાય તો તેની કાર્યક્ષમતા વધે છે.

બુદ્ધિની કાર્યક્ષમતા વધારવા માટે જૈન શાસ્ત્રમાં બુદ્ધિના ચાર પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે :—(૧) ઔપપાતિકી, (૨) વૈનયિકી, (૩) કાર્મિકી અને (૪) પારિણામિકી. આને પુંકમાં અલગ-અલગ સમજાવે.

ઔપપાતિકી બુદ્ધિ : કેટલાંક માણસો ભણેલાં-ગણેલાં હોતા નથી પણ તેમની સામે કોઈ પ્રશ્ન આવે તો તેઓ તરત જવાબ આપે કે તેનું સમાધાન કરી શકે. તેઓ ચોપડી ભણેલા હોતા નથી કે શાસ્ત્રાભ્યાસ તેમણે કરેલો હોતો નથી. પણ તેમનું કોઠાડહાપણ કે તેમની હાજર જવાબી જોઈ કોઈ ચમત્કાર લાગે અથવા ઘણા કહે છે તેમ એ દેવીનું વરદાન લાગે. આવી તત્કાલ બુદ્ધિ ઔપપાતિકી બુદ્ધિ છે. એને નીતિકારો પ્રત્યુત્પન્નમતિ પણ કહે છે. આવી બુદ્ધિ અભયકુમારની હતી.

એકવાર સમ્રાટ શ્રેણિકની સભામાં ચર્ચા ચાલી કે ‘ જગતમાં કઈ વસ્તુ સસ્તી છે ? ’

ઘણાંખરાનો મત થયો : “ માંસ સહુથી સસ્તું છે. ”

અભયકુમાર પણ ત્યાં હાજર હતા. તેઓ માનતા હતા કે બુદ્ધિની નિર્મળતા માટે નિર્માસાહાર-વનસ્પત્યાહાર જરૂરી છે. માણસ ભૌતિક શક્તિ અને સ્વાદ માટે માંસાહાર કરતો હોય છે. પણ તે ભ્રમ છે. તે તામસી તેમજ પાચનમાં કઠણ હોઈને સરવાળે બધી રીતે હાનિકારક જ છે. અભયકુમારને થયું કે જો કોકે માંસાહાર સસ્તો છે અને બળ વધારનાર છે એમ વાત પ્રસરશે તો નુકશાન થશે. તેઓ તો માનતા હતા કે શાકાહાર વડે જ તેજસ્વિતા વધે છે.

તેમણે પોતાની ઔપપાતિકી બુદ્ધિ વડે મનમાં ગોઠવીને કહ્યું, “ તમે માંસને સસ્તુ કહો છો ? હું કહું છું કે તે સહુથી મોંઘું છે ! જે હજારો સોનામહોરો ખર્ચતાં પણ નથી મળતું ! ”

લોકોએ કહ્યું : “ તમને દુનિયાની ખબર નથી ! ”

અભયકુમારે કહ્યું : મને ખબર છે. કહો તો સાબિત કરી બતાવું. ! ”

બધા કમુલ થયા. તેમણે થોડા દિવસ જવા દીધા. પછી એકવાર રાજા શ્રેણિક સાથે યોજના ધડી તેમને માંદા જાહેર કર્યા પછી તેઓ દીવાન પાસે ગયા. તેમણે કહ્યું : “ મહારાજને અમુક જાતનું ગુમડું થયું છે, તે માટે માંસની જરૂર છે. ”

દીવાન કહે ! “ એમાં શું ? એ તો ધણું સસ્તું છે ! મંગાવી દઈએ ! ”

અભયકુમારે કહ્યું : એ માટે માણસનું માંસ જોઈએ. તમે તો મહારાજના બહુ જ વહાલા છો. તેમના માટે જરૂર પડે તો પ્રાણ પણ આપી શકો છો. તમે શરીરના ગમે તે ભાગમાંથી થોડુંક માંસ આપો તો યે ચાલશે. ”

દીવાન તો સાંભળીને અદ્ધર થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું : અભયકુમારજી ! માફ કરજો ! કોઈ ગરીબને પકડી લો. તે જૈસાની લાલચે પોતાનું માંસ કાપી આપશે. તેના જૈસા હું આપું ! ”

એમ કહીને દીવાનજી થેલી આપીને અંદર ચાલ્યા ગયા. અભયકુમાર કોટવાળ, શેઠ, સેનાપતિ, ગાથાપતિ સર્વે પાસે ગયા. બધાએ સોનામહોરો પણ માંસ આપવા કોઈ તૈયાર ન થયું. અંતે તેઓ “ માંસ સસ્તું છે આપી એમ કહેનારા ” પાસે ગયા. તેમણે પણ સોના મહોર આપી બીજા પાસેથી લેવાનું જણાવ્યું.

અભયકુમાર બીજે દિવસે બધી સોનામહોરોનો ઢગલો લઈને દર-બારમાં ગયો. તેણે તેનો ઢગલો કરતાં કહ્યું : “ મહારાજ ! આટલું ધન આપતાં પોતાનું માંસ મળતું નથી. માંસ સસ્તું છે, પણ બીજાનું-પોતાનું નહીં. ”

આમ ઔપપાતિકી યુદ્ધિથી અભયકુમારે તે બતાવી આપ્યું. જેમ અકબરની સલામાં ખીરબલ હાજરજવાખી માટે સુપ્રસિદ્ધ હતો.

વૈનયિકી યુદ્ધિ : આ યુદ્ધિ વિનયથી વધે છે. વિનયમાં અર્પણતા હોય છે તેથી યુદ્ધિ તીવ્ર બને છે. સ્મૃતિ તાજી થાય છે.

એકલવ્ય ભીલ હતો. તે દ્રોણાચાર્ય પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવા આવ્યો. પણ ભીલ જાતિનો હોઈ ગુરુએ તેને શિષ્ય ન બનાવ્યો અને વિદ્યા શીખવવાની ના પાડી. એકલવ્યના મનમાં ગુરુનો વિનય ઉઠેટ હતો. તેણે ગુરુની પ્રતિમા સ્થાપી અને ખાંતથી અભ્યાસ કરીને ધનુર્વિદ્યામાં પારંગતતા મેળવી. ગુરુદક્ષિણામાં ગુરુએ જમણા હાથનો અંગૂઠો માગ્યો તો અચકાયા વગર તેણે તે આપ્યો અને કાપા હાથે બધું ચલાવી લીધું. આ વૈનયિકી યુદ્ધિનું ફળ છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસનો એક પૈસાદાર ગૃહસ્થ શિષ્ય હતો. તેનો દીકરો જડ અને નકામો હતો. શ્રી રામકૃષ્ણે તેને પોતાની પાસે રાખ્યો અને અ-આ શીખવવા માંડ્યું. પણ, છ મહીનાની માથાકુટ બાદ પણ તે અ-આ લખતાં ન શીખી શક્યો. તે દરરોજ શ્રદ્ધાથી ગુરુ માટે ફૂલ લાવતો. કહેવાય છે કે રામકૃષ્ણજીના સ્વર્ગવાસ પછી તે છોકરો ઉપનિષદ જેવા ગ્રંથો ઉપર પ્રવચન કરવા લાગ્યો અને ઉપદેશ દેવા લાગ્યો. આ તેમના આશીર્વાદ અને વૈનયિકી યુદ્ધિનું ફળ હતું.

કાર્મિકી યુદ્ધિ : કર્મથી ખીલનારી યુદ્ધિનું નામ કાર્મિકી છે. સુથારનો દીકરો સુથારકામ તરત શીખી શકે; તેમ જુદા જુદા કર્મવાળાં માણસોનાં સંતાનોને તે તે કામની યુદ્ધિ સહેજે આવે તે કાર્મિકી યુદ્ધિ છે.

પારિણામિકી : કાર્યકારણબાવથી કે પ્રયોગ વડે જેવું પરિણામ આવે તે જોઈને જે યુદ્ધિ ખીલે તેને પારિણામિકી યુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. એક સત્યાર્થી સાધક જેમકે ગાંધીજી જેવા સત્યના પ્રયોગો

પાછળ જીવન ખપાવી દે અને તેમને જે બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તે આવી બુદ્ધિ હોય છે. એવી જ રીતે વૈજ્ઞાનિકોને પ્રયોગો વડે આવી બુદ્ધિ મળે છે. આ બુદ્ધિ પુસ્તકો કે શાસ્ત્રોમાંથી મળતી નથી પણ પ્રયોગો વડે અનુભવો દ્વારા મળે છે. સત્ય, અહિંસાના પ્રયોગો કરતાં ગાંધીજીનો અનુભવ વધ્યો હતો તેથી તેઓ આખા હિંદને એ રસ્તે વાળી શક્યા હતા.

ઉપર ચારેય પ્રકારની બુદ્ધિનો સદુપયોગ કરતાં તેની કાર્યક્ષમતા વધે છે પણ દુરુપયોગ કરવાથી ઘટે છે. ગીતામાં સદુપયોગ કરનારી બુદ્ધિને વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ કહી છે :—

“ વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ રેકેહ કુરુનંદન ! ”

સર્વ હિતકારી સત્ય માર્ગે ઉપયોગ કરવાથી પણ બુદ્ધિ કાર્યક્ષમ બને છે અને ઝડપથી તે શુદ્ધ નિર્ણય લઈ શકે છે. બુદ્ધિ શુદ્ધ અને નિર્મળ ત્યારે થાય છે જ્યારે લોભ, મોહ, માયા, ક્રોધ, ક્ષણની આસક્તિ વગેરે દોષોથી તે ઘેરાયેલી ન હોય. શુદ્ધ અને પવિત્ર બુદ્ધિ થતાં માણસ સ્થિતપ્રજ્ઞ બને છે. આવી બુદ્ધિ તારક બને છે.

જ્યારે બુદ્ધિનો દુરુપયોગ થાય છે કે કરવો દેવામાં આવે છે ત્યારે તે બુદ્ધિમારક બને છે. આજે વિશ્વના રાજકારણના પુરોહીની તેમ જ વૈજ્ઞાનિકોની બુદ્ધિ ખૂબજ પ્રખર છે, પણ તેના ઉપર અંકુશ ન હોવાથી કે ખોટા સ્થાપિત હિતોવાળાના અંકુશ તળે હોવાથી, તે સ્વચ્છંદ બુદ્ધિ ઉલ્ટે રસ્તે સંહારને માર્ગે વપરાય છે. તેમજ તે સ્વ-પર-મારક બને છે.

આઈસ્ટાઈનની બુદ્ધિ કેટલી પ્રખર હતી ? પરમાણુસ્ફોટની દિશા તેણે શોધી પણ અમેરિકાના હાથે તે શોધ વેચાઈ જવાથી આઈસ્ટાઈન પોતાની બુદ્ધિનો સદુપયોગ ન કરી શક્યો અને અતે તેને પ્રશ્નાતાપ થયો. જ્યારે અમેરિકાને પોતાના રાજકારણ તેમજ વિશ્વયુદ્ધ બંધ કરાવવા માટે હિરોશીમા અને નાગાસાકી ઉપર તે બોમ્બ ફેંકી કુરતા આચરવી પડી.

મારક બુદ્ધિ પોતાને થતાં સ્મૃતિ વિકાસમાં ધાતક બને છે.

નરકમાં, નારકીયોમાં મતિ, શ્રુત અને અવધિ ત્રણ જ્ઞાન ભલે ઉલટાં હોય. તે હોય છે તેથી તેમની સ્મૃતિ ખુબજ તીવ્ર હોય છે, પણ તે તીવ્ર સ્મરણ શક્તિ તેમને પૂર્વનાં વેરોનું સ્મરણ કરાવી પરસ્પરમાં આઝવા લડવા માટે વપરાતી હોય છે.

પણ, તેના અદ્ભુત બુદ્ધિ વડે થતી તીવ્ર સ્મૃતિ જો સ્વ-પર કલ્યાણના કાર્યમાં ઉપયોગમાં આવે તો વિશ્વમાં અનાયાસે સુખ શાંતિ થાય !

બુદ્ધિની કાર્યક્ષમતા વધારવા માટે નીચેના આઠ ગુણોને પણ વધારવા જરૂરી છે.

શુશ્રુષા, શ્રવણં ચૈવ ગ્રહણં, ધારણં તથા,

ઉહાડપોહો ડયંવિજ્ઞાનં તત્ત્વજ્ઞાનં ચ ધીગુણાઃ

(૧) સાંભળવાની ધૃતિ, (૨) સાંભળતું (૩) વિષયને ગ્રહણ કરવો, (૪) વિષય ન ભૂલાય તે રીતે મગજમાં સ્થિર ધારણ કરવો, (૫) જાણેલા વિષયના આધારે બીજા વિષયોને વ્યાપ્તિ દ્વારા યુક્તિથી ચિંતવવા (૬) શાસ્ત્રની ઉક્તિ અને યુક્તિ વડે વિરુદ્ધ વિષયને હટાવવો. (૭) ઉહાપોહ દ્વારા સંશય વિષય અને અધ્યવસાય દૂર કરીને અર્થને ગ્રહણ કરવો, તેમજ (૮) ઉહાપોહ દ્વારા નિર્ણીત અર્થજ્ઞાન વિષે નિશ્ચય થવો. આ આઠ ગુણો બુદ્ધિના છે. તેને કેળવવાથી બુદ્ધિ તીવ્ર અને શક્તિશાળી બનેશે.

ચિત્ત અને તેની કાર્યક્ષમતા

તીવ્ર બુદ્ધિ હોવાથી સ્મૃતિની ત્રીજી ભૂમિકાએ પહોંચ્યા બાદ ચોથી ભૂમિકા આવે છે ધારણ. તેના માટેનું સાધન ચિત્ત છે. બુદ્ધિને મગજ સાથે સંબંધ હોય છે ત્યારે ચિત્તનો સંબંધ હૃદય સાથે હોય છે. કેટલાક લોકો ચિત્તને હૃદય પણ કહે છે. બુદ્ધિ જ્યારે વધે છે અને હૃદય પાછળ રહી જાય છે ત્યારે તક વધે છે અને શ્રદ્ધા ધટે છે. માણસ એકલા તર્કના કારણે ઉલટા રસ્તે વહેલો ચઢી જાય છે. આ અસમતુલાને દૂર કરવા માટે બુદ્ધિ અને હૃદયની સમતુલા જાળવવી જોઈએ. અતિશ્રદ્ધાના કારણે વહેમ, અંધવિશ્વાસ કે પામરતામાં ન પડવું, અતિતર્ક

કરીને અધર્મના રસ્તે ન જવું, આમ ચિત્તની સમતુલા જાળવવાથી તેની કાર્યક્ષમતા વધે છે.

ચિત્તમાંથી ખોટી ધારણાઓ કાઢી નાંખવી જોઈએ. સારી ધારણાઓ ભરવી જોઈએ. રાગ, દ્વેષ, પૂર્વગ્રહ, વૈર, વિરોધ વગેરે કચરો ભરી રાખવાથી ચિત્તની શક્તિ દબાઈ જાય છે. ચિત્તની કાર્યક્ષમતા તેના સદુપયોગથી વધે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ જ્યારે નરેન્દ્રના રૂપમાં સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પાસે આવ્યા ત્યારે નાસ્તિક જેવા હતા. તેમના ચિત્તમાં પરમાત્મા કે આત્મા અંગેની વાતો ખેસતી ન હતી. પણ રામકૃષ્ણના સંસર્ગમાં આવતાં તેમનો તર્ક શ્રદ્ધા સાથે સમન્વિત થઈ ગયો. આમ બુદ્ધિ અને હૃદયનો મેળ થવાથી તેમની સ્મૃતિનો જે વિકાસ થયો તે સ્મૃતિ ધણુને અમત્કારિક લાગ્યા વગર નથી રહેતી.

નિયમિતપણે નોંધપોથી રાખવાથી તેના આધારે સ્વદોષ નિરીક્ષણ કરવાથી અથવા જૈન દષ્ટિએ સાચાં સામયિક-પ્રતિક્રમણ કરવાથી, મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તના સાધનો નિર્મળ બને છે અને સ્મૃતિનો વિકાસ સાચી દિશામાં સહેજે થઈ શકે છે.”

સ્મૃતિ-વિકાસના વૈજ્ઞાનિક ઉપાયો

સ્મૃતિ-વિકાસ કેટલીક વ્યક્તિઓ માટે સહજ હોય છે. તેમને કુદરતી રીતે સ્મૃતિનો વિકાસ થઈ જાય છે; અગર તો થોડાક પ્રયત્નો કે ઉપાયોથી અનાયાસે તેમની સ્મૃતિનાં પારણાં ઉઘડી જાય છે; પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે જેમની સ્મૃતિ સુષુપ્ત અવસ્થામાં હોય છે, તેને જગાડવા અને જે કંઈક બગાડ થયો હોય તો સુધારવા માટે વૈજ્ઞાનિક ઉપાયો વડે પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

સ્મૃતિવિકાસ તદ્દન અસાધ્ય તો નથી જ કેટલાક માટે તે સુસાધ્ય છે; કેટલાક માટે દુઃસાધ્ય છે. જ્યારે સ્મરણશક્તિ મંદ પડે છે ત્યારે મનાય છે કે તેનું મરણ નજીક આવી રહ્યું છે. ગીતામાં કહ્યું છે:—

સ્મૃતિ ભ્રંશાન્ બુદ્ધિનાશો, બુદ્ધિનાશાન્પ્રણયતિ

—સ્મૃતિનો હોપ થવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિ નષ્ટ થવાથી માણસ નષ્ટ થઈ જાય છે. દરેકમાં સ્મરણ શક્તિ તો સ્વાભાવિક રીતે પડેલી જ હોય છે; કદાચ તે મંદ દશામાં પણ હોય. પણ, સદંતર સ્મરણ શક્તિનો અભાવ, અમત્કાર જ ગણાશે. જેમની સ્મરણશક્તિ મંદ છે તેમને તે વિકસાવવા માટે નીચેના વૈજ્ઞાનિક ઉપાયોનો આધાર લેવો જોઈએ.

એકાગ્રતા :

સ્મૃતિ વિકાસ માટે સૌથી અસરકારક ઉપાય એકાગ્રતા છે. એકાગ્રતા આવવાથી માણસ કોઈ પણ વિષયમાં ઊંડો ઊતરી શકે છે અને ઊંડાણથી સ્મરણ કરી શકે છે. આ એકાગ્રતા કોની હોવી જોઈએ ? ખાસ કરીને તો મનની એકાગ્રતા સાધવાની હોય છે પણ તે માટે સર્વપ્રથમ શરીર અને ઇન્દ્રિયોની એકાગ્રતા આવશ્યક અને સહાયક છે.

હવે વિચારવાનું એ છે કે મન એટલું બધું ચંચળ છે કે પવનને પકડવો મહેલો છે; પણ મનને પકડવું મુશ્કેલ છે. તેને એકાગ્ર કરી શકાય ખરું? મન પ્રતિક્ષણ કોઈ ને કોઈ વિચારમાં દોડતું જ હોય છે. આ મનના વેગને એક જ વિચારધારા કે ભાવધારામાં વાળવાની જરૂર છે. તે એકાગ્રતાની પ્રથમ ભૂમિકા છે. ત્યારબાદ તે વિચારધારામાંથી જે વિચાર જોઈતો હોય તે તરફ એકાગ્ર થઈ શકાય. આવી એકાગ્રતા સ્મરણશક્તિમાં મદદરૂપ થઈ શકે છે.

પાતંજલ યોગદર્શનમાં મનના વિરોધ માટે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ ઉપાયો બતાવ્યા છે. તે ઉપરાંત મનની એકાગ્રતા માટે, યમ, નિયમ, આશન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એમ આઠ અંગો બતાવ્યા છે. ગીતામાં કહ્યું છે.

અનન્ય ચેતાઃ સતતં યોમાં સ્મરતિ નિત્યશઃ

એવો માર્ગ લઈએ કે જેથી ચિત્ત એકાગ્ર થઈ શકે અને આત્મસ્મૃતિ કે પ્રભુસ્મૃતિ ટકી શકે. પણ, એ માર્ગ બહુ કઠણ અને કષ્ટસાધ્ય છે. એટલે અન્ય સરળ માર્ગો અભ્યાસ માટે નીચે મુજબના છે તે અપનાવવા જોઈએ.

(૧) ત્રાટક : કોઈ પણ રુચિકર અથવા પ્રિય વસ્તુ સામે બંને આંખો હલાવ્યાં વગર, સ્થિર કરવી તે ત્રાટક છે. એ માટે ધીમે ધીમે ટેવ પાડવી જોઈએ. પહેલાં તો તમારું મન તેમાં એકાગ્ર થશે નહીં. આમતેમ ભાગશે પણ અભ્યાસ થઈ જતાં તે સાધ્ય થશે. ત્રાટક માટે પહેલાં લીલા રંગના છોડ સામે ત્રાટક શરૂ કરવાથી વધારે લાભદાયી થશે.

(૨) પંજથી પીડેલાં નયન (પામિંગ) બંને આંખોને બંધ કરવી તેને બંને હાથોના પંજ (પામ)થી ઢાંકી દેવી અને મનને કોઈ પણ છબિમાં એકાગ્ર કરવું એ પામિંગ કહેવાય છે. આંખો બંધ કરીને પણ કોઈ એક વસ્તુની મનમાં ધારણા કરવી અને તેમાં જ મનને એકાગ્ર કરવું તે પણ એક રીત છે.

(૩) અંગુલી પર્વગણના : ખુદ્દલી હવામાં, શાંત વાતાવરણમાં બેસીને દષ્ટિને દરેક આંગળીના વેદા ઉપર ફેરવો, કોઈ બીજા સંકેત વગર માળા લીધા વગર ૧૦૦૮ સુધીની ગણતરી વેદા વડે આંખો ત્યાં ફેરવીને કરવાનો અભ્યાસ કરો. અથવા કોઈ જીપ આંગળીના વેદા વડે કરો અને તેને ૧૦૮ સુધી વધારો, શરૂઆતમાં મુશ્કેલી જણાશે-કંટાળો આવશે; પણ અંતે અભ્યાસથી એકાગ્રતા વધતા પ્રસન્નતા વધશે.

(૪) પૃષ્ઠ શબ્દ ગણના : ચોપડીનું કોઈ એક પાનું ઊઘાડો અને તેની દરેક લીટીના અક્ષરોને ગણીને નોટ કરો. પાનાંની બધી લીટીના અક્ષરો ગણી તેનો સરવાળો કરો. ફરી બીજાવાર, ત્રીજાવાર એમ કરો. વખતની ગણતરીમાં કેટલો ફરક છે તે તપાસો ! જો ફરક આવતો હોય તો જાણવું કે અભ્યાસ અધૂરો છે. તેને પૂરો કરવાની જરૂર છે. એનાથી એકાગ્રતા વધશે.

(૫) સંકેત શબ્દ સંયોજન : એક પાનાં ઉપર ચાર કોઠા બનાવો. તે દરેકમાં એક એક અક્ષરનો સંકેત (Symbol) બનાવીને મૂકો. અક્ષરો સામે ન રાખો પણ તે સંકેતોના આધારે બને તેટલી ઝડપથી ઉચ્ચારણુ કરો. આમ બેવાર ત્રણવાર કરો. પહેલી બીજી અને ત્રીજી વખતના ઉચ્ચારણુમાં સમય અંતે શુદ્ધિનો કેટલો ફેર પડે છે તે નોંધી તેમાં એકાગ્રતા આવે તેવો પ્રયત્ન કરો.

(૬) બીડેલા નયને સ્મૃતિ પટ : આંખો બંધ કરીને પોતાના જીવનમાં બનેલા ભૂતકાળના બનાવોને યાદ કરો. એક પછી એક યાદ કરતાં જણાશે કે ઘણા ભૂલાઈ ગયેલા જેવા બનાવો કે સૂક્ષ્મ વાનો પણ સ્મૃતિપટ ઉપર ઉપસી આવ્યાં છે. આ અભ્યાસ વડે ભૂતકાળના બનાવોની સંકલના કરવામાં સ્મૃતિ-પાવરથી થર્મ શકશે.

(૭) કમળ શબ્દ સંયોજન : એક કાર્ડ ઉપર કમળનું ચિત્ર દોરીને તેની દરેક પાંખડી ઉપર વર્ણુમાળાનો એક એક વ્યંજન અક્ષર

લખો. પછી દૃષ્ટિ સ્થિર કરી દરેક વ્યંજન ઉપર એક એક એવા શબ્દની કલ્પના કરો, જેનો શરૂઆતનો વર્ણ તેજ વ્યંજન હોય. દા. ત. ‘ક’ વ્યંજનથી શરૂઆત કરો તો કમલ, કપિ, કવિ, કપોલ, કટિ, કટાહ, કળશ, કલા વગેરે. એમ ખ-ગ-વગેરે દરેક વ્યંજનની શરૂઆત કરીને શબ્દો બોલતો જવા. રોજનાં અભ્યાસથી જે દૃષ્ટિ પહેલાં આમ-તેમ ફરતી હતી. ચંચળ હતી તે ધીમે ધીમે સ્થિર થતી જણાશે; દૃષ્ટિ સ્થિર થવાથી મન સ્થિર થશે અને તેની સાથે કલ્પનાશક્તિ પણ વધશે.

(૮) વ્યસન વડે એકાગ્રતા કોઠ નિષેધ : આ રીતે એકાગ્રતાના અનેક સાધનો છે. તેના વડે મનને વિવિધ ઉપર ગતિશીલ રાખી શકાય છે. જેટલા લોકોએ પ્રયત્ન વડે સ્મૃતિનો વિકાસ કર્યો છે તેનું મૂળ આ છે. ઘણી વ્યક્તિઓ વ્યસનોથી મનને એકાગ્ર કરે છે. જેમકે ઘણા બીડી-સિગરેટ પીને મનને એકાગ્ર કરે છે. ઘણાં જોગી-બાવાઓ ગાંજો, ભાંગ, ચરસ, ચીલમ, અરીણ વગેરે પીને મનને એકાગ્ર કરે છે. વ્યસનો કરતાં એકાગ્રતા માટે સાત્ત્વિક ઉપાયો સારા. વ્યસનો નાનાં હોય કે મોટાં પણ અશુદ્ધ સાધનો છે. તેમનાથી શુદ્ધ સાધ્ય પામી શકાતું નથી; એટલું જ નહીં કુટેવોની પરેશાની પણ વધતી જાય છે.

(૯) યમ-નિયમ વડે એકાગ્રતા : ભારતના મહાન દાર્શનિક વાયસપતિમિત્ર લગ્ન કરીને આવ્ય. તે દિવસથી બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ટીકા લખવા લાગ્યા. પોતાના આ કાર્યમાં એટલા બધા એકાગ્ર થઈ ગયા કે તેમનાં પત્ની સાંજે દીવો પેટાવા આવતાં પોતાને ભોજન પીરસતાં તોય તેમનું ધ્યાન તે બાજુ જતું નહોતું. આર-આર વરસના વહાણાં વહી ગયાં. એક દિવસ દીવો ઓલવાઈ ગયો હતો તે ફરીથી પેટાવવા જ્યારે તેમનાં પત્ની આવ્યાં ત્યારે તેમનું ધ્યાન તેના ચેહરા તરફ ગયું. અને કહ્યું તમે કોણ ... ! ‘હું તમારી પત્ની છું.’ “તે આટલા વરસ થયા તોય તમે કોઈ દિવસ વાત ન કરી !” “હું બણીતી હતી કે તેમ કેટલું

મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કરી રહ્યા છો !” વાયસ્પતિમિત્રે એને ધન્યવાદ આપ્યા અને કહ્યું—અમે જો વિષયવાસનામાં પડી ગયા હોત તો આટલો સુંદર અન્ય મારાથી ન લખી શકાત. તમારા સહયોગને લીધે જ હું આ અંથ પૂરો કરી શક્યો છું. અને હવે તમારા નામ ઉપરથી જ એ લીકાનું નામ ‘ભામતી’ રાખું છું.”

આ હતી સ્મૃતિને જાગૃત અને તીવ્ર રાખવા માટે એકાગ્રતાની સાધના. એની એકાગ્રતા યમનિયમથી જ થઈ શકે છે.

પણ, મન એકાગ્ર ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે તેના દુરુપયોગ ન થતા હોય. અસ્વસ્થ વિચારોમાં, આળસમાં કે પ્રમાદમાં મનને પરોવી દઈએ તો એકાગ્રતા ન આવે. મનને ગમે ત્યાં રમ્પડતું ન મૂકવું જોઈએ. તોજ તે એકાગ્ર અને અને એકાગ્ર થતાં સ્મરણ શક્તિ વધે.

કલ્પના શક્તિનો વિકાસ :

વર્તમાન યુગમાં ગોખીને યાદ રાખવાની પદ્ધતિ કરતાં કલ્પના ચિત્રો વડે યાદ રાખવાની પદ્ધતિ શિક્ષણમાં ચાલુ છે તેથી યાદ રાખવાનું મહેલું થઈ પડે છે. આજના યુગમાં માનવજગત વૈજ્ઞાનિક સાધનોથી અને ગતિવાન વાહન વડેવારેથી ખુબ નડક આવી ગયું છે. તેના એકમંતના પ્રશ્નો સાથે જોડાયેલા હોય છે. માનવની કલ્પનાશક્તિ અચપણથી જ ખુબ ખીસે છે. આખે જોયેલું જેમ યાદ રાખવામાં સરળ થાય છે તેમ કલ્પના થી યાદ રાખી શકાય. પણ તેના સંબંધ જોવામાં આવે તો તે તરત યાદ રહી જાય છે.

એટલે સ્મૃતિવિકાસ માટે કલ્પનાશક્તિ વધારવાની જરૂર છે. કલ્પનાનો એકાગ્રતા સાથે સંબંધ છે ખરો, પણ કલ્પનાશક્તિ વધારવાનો વિષય એકાગ્રતા પછીનો છે. એકાગ્રતા થાય પણ કલ્પના ના સાક્ષે કે ન વધે તો સ્મૃતિ ચિરઃસ્થાયી અને વિકસિત ન થાય. કલ્પના એવી પાંખ છે કે જેના વડે સ્મૃતિ-વિકાસ સુધી પહોંચી શકાય છે.

કલ્પનાનો અર્થ છે મન વડે જોવું. કોઈપણ વસ્તુ કે વિષય અંગે મગજમાં તેને લગતું ચિત્ર ઉપસાવવું તેનું નામ કલ્પના છે. માણસને બધા પ્રાણીઓ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ કલ્પનાશક્તિ મળેલી છે. કલ્પના વડે જ તે ચંદ્રલોક, રોકેટ, અવકાશયાત્રા વગેરે સુધી પહોંચી શક્યો છે. જળ, સ્થળ, નભ બધાને તેણે પોતાની કલ્પનાશક્તિ વડે કાબૂમાં કરી લીધાં છે. અંધકારયુગનો માનવ કલ્પનાશક્તિના વિમાનમાં બેસીને જ આજે પ્રકાશ-યુગ સુધી પહોંચી શક્યો છે. કલ્પનાશક્તિનું મહત્ત્વ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બંને માટે છે. તેથી દરેકે તેના યથાશક્ય પ્રયત્નપૂર્વક વિકાસ સાધવો જોઈએ.

કોઈ વિષયને યાદ રાખવો છે તો તેની સાથે કોઈ રસિક કલ્પના કે ભાવચિત્રને જોડી દેવું જોઈએ. તેથી જો ઘડીભર માટે મૂળ વિષય ભૂંઝાય જાય તો કલ્પનાના આધારે તે વિષયને પાછો પકડી શકાશે.

કોઈ વિષયને યાદ કરવા માટે તેમાં રસ જાગવો જોઈએ; જે શ્રદ્ધાથી જાગે છે. આ રસ જગાડવા માટે કલ્પનાચિત્રનો સહારો લેવો સારો છે. કલ્પનામાં આંખ, કાન અને મન ત્રણે વસ્તુ મુખ્યત્ત્વે કામ કરે છે. આંખ વિષયને જોઈને ભર્મિનો પડે છે, કાન તેને સાંભળીને મનમાં કલ્પનાના ઘોડા દોડાવે છે. જોયેલું યાદ રહે તેમ સાંભળેલું પણ યાદ રહી જાય છે; કેવળ તેની સાથે તે વસ્તુની આકૃતિ મનમાં સ્પષ્ટ થવી જોઈએ. જંગલનું ધ્યાન ધરતાં તેનું આખું ચિત્ર મનમાં દોરાઈ જવું જોઈએ. દા. ત. તેમાં વહેતી નદી, લીલાંછમ ઝાડો, પહાડો, ઉછળતાં વાંદરા, કલરવ કરતાં પંખી, ચીસો પાડતા હાથી, ગરજતા સિંહ વગેરે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે જે વસ્તુની કોઈ આકૃતિ નક્કી નથી, તેની સાથે કલ્પનાચિત્ર કે કલ્પનાને શી રીતે જોડાય? તે માટે કલ્પનાને બે ભાગમાં વહેંચવી પડશે. :— (૧) ભાવાત્મક કલ્પના, (૨) રૂપાત્મક કલ્પના. ભાવાત્મક કલ્પનાને પ્રતીકકલ્પના કે પ્રતિનિધિકલ્પના પણ કહી

શકાય. રૂપાત્મક કલ્પનામાં તે વસ્તુનું વાસ્તવિક ચિત્ર મગજમાં અંકિત થઈ જવું જોઈએ. જેમ આંખાને યાદ રાખવા માટે તેની સાથે તેના રંગ, રૂપ, ગુણ, સ્વાદ તેમજ સ્વાનુભવનું સંયોજન કરીને આંખાનાં અનેક રૂપોને સ્થિર કરી લેવાં જોઈએ. તે કેરી-કેરી-આંખો-આંખો ગોખવા કરતાં વધારે સરળતાથી, ઝડપથી સ્થિર થઈ શકશે.

ભાવાત્મક કલ્પનામાં આ વસ્તુ હોતી નથી. તે કલ્પના જરા અધરી પણ છે. વસ્તુ-ચિત્ર કરતાં ભાવને યાદ રાખવાનું કાર્ય કઠણ છે. એટલે ભાવને યાદ રાખવા માટે તેના પ્રતિનિધિને કે પ્રતીકને યાદ કરી કલ્પના કરવી જોઈએ. દા. ત. અહિંસા=ભગવાન મહાવીર, કૃષ્ણા=ભગવાન ખુદ્ધ, સત્ય=હરિશ્ચન્દ્ર, સત્યાગ્રહ=ગાંધીજી, બુદ્ધિ=અભયકુમાર, ઋદ્ધિ=શક્તિભદ્ર વગેરે. એવી જ રીતે વસ્તુના સ્વાદ માટે પણ તેના પ્રતીકો યાદ કરી લેવાં જોઈએ. ખાંડ=નીમક, મીઠું=મધ, ખાટું=લીંબુ વગેરે.

આમ રૂપાત્મક અને ભાવાત્મક બંને કલ્પનાચિત્રો વડે કલ્પનાશક્તિ વધારવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જે સ્મૃતિવિકાસનો અમોઘ ઉપાય છે. અવધાન માટે કલ્પનાચિત્ર બહુ જ ઉપયોગી નીવડે છે.

સાહચર્ય :

ધણીવાર રૂપાત્મક કે ભાવાત્મક ચિત્ર મગજમાં ગોડવી લેવાં છતાં તેનો સાહચર્ય સંબંધ ન જોડાય, ત્યાં સુધી તે વસ્તુ કે નામ યાદ રહેતાં નથી. દરેક સ્મૃતિ, ખીજ કોઈ સ્મૃતિ સાથે જોડાયેલ છે. તેને બહાર લાવવા માટે સાહચર્યનો સિદ્ધાંત ઉપયોગી થાય છે.

એ વિદ્યાર્થી શિક્ષક પાસે સાથે - સાથે જાય છે. એકનું નામ છે હનુમાન અને ખીજનું નામ છે ભોળાનાથ. બંનેનાં નામો વારેવારે પૂછવા છતાં શિક્ષકને યાદ રહેતાં નથી. હવે જો હનુમાન સાથે તેમની આકૃતિનું ચિત્ર જોડી દેવાય અને ભોળાનાથ સાથે શંકર તેમની જટા, ભોળપણ જોડી દેવાય તો બંનેને જોતાંજ તેમનાં નામો

શિક્ષકને યાદ આવી જશે; ગાંધીજીને યાદ કરતાં તેમની પોતડી યાદ આવશે. સાથે જ તેઓ કેવી રીતે બોલતા તે પણ યાદ આવી જશે.

સાહચર્ય એક એવો આધાર છે કે જેને લીધે એક વસ્તુને જોતાં તેની સાથે વિચારેલ કે જોડાએલ બીજી વસ્તુ યાદ આવી જાય છે. તે અંગેની વાર્તા પણ યાદ આવી જાય છે. રામ ચાખડીમાં નહોતા પણ ભરતજીને ચાખડી જોતાં રામ યાદ આવી જતા.

એક સાથે બધી વસ્તુઓ જોઈ શકાતી નથી. પણ એક વ્યક્તિને યાદ કરતાં, તેના માથે શું હતું, પગમાં શું હતું, એ બધું તેમ જ તેના સગાસંબંધીઓ બધા યાદ આવી જાય છે. તે માટે સર્વપ્રથમ આંખો બંધ કરવી જોઈએ અને પછી યાદ કરવાની આદત કેળવવી જોઈએ. હવે જ્યારે કોઈ પહેલાં મળેલો માણસ મળશે તો પ્રથમ તેને ચહેરો યાદ આવશે અને એમ થશે કે, “આને મેં ક્યાંક જોયલો છે!” પછી વિગતો યાદ આવશે અને ધીમે ધીમે તમે યાદ કરીને કહેશો : “અરે તમે...! તમને મેં ફલાણા સ્થળે, ફલાણા વેશમાં જોયા હતા; ખરું ને! તમે ફલાણાના મિત્ર થાઓ.” એમ કરતા કરતા તમે તેની ઘણી વાતો કહી જશો.

આ અભ્યાસ સરળ છે. પ્રણાલિ પણ સહેલી છે. સાહચર્યને સુદૃઢ બનાવવા માટે ‘ઓળખાણ’ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી શકાય. કોઈ વિષય, વસ્તુ કે નામના પ્રથમ પરિચયમાં જ એક બારીક સર્વેક્ષણ વડે તેની ભિન્નતાને પકડી લેવી જોઈએ. જે તેને બીજી વસ્તુથી અલગ કરતી હોય. એ સરખી વસ્તુ એક સાથે જોતાં કેટલીક વાર તેમાં ભેદ પાડવો મુશ્કેલ થઈ જાય છે. તે વખતે તેને કદ પ્રમાણે ક્રમમાં રાખીને યાદ કરવાથી તેમનો ભેદ પાડી શકાશે. દા. ત. બે ચોપડીઓ એક-સરખી લાગે છે. પણ એકના પૂઠાંનું બાઈન્ડિંગ ખરબચડું છે. બીજાનું સારું છે. આ ઓળખાણ એટલે કે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન વડે બે ચોપડીઓને જુદી જુદી તારવી શકાશે.

સંકલન પદ્ધતિ :

શબ્દોને એકબીજા સાથે જોડવા એને સંકલન કહેવામાં આવે છે. એક શબ્દને બીજા શબ્દ સાથે કલ્પનાના દોરારથી એવી રીતે જોડવો કે જેથી તે સ્મૃતિની માળામાં સરળતાથી પડ્યો રહે.

પ્રયોગરૂપ ધારે કે આ દશ શબ્દો યાદ રાખવાના છે :—ખેડૂત, માળા, ફૂલ, સ્વર્ગ, ગાંધી, અમેરિકા, અન્યાય, પરમાત્મા, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિય. તેને જોખવા જતા મગજ ઉપર વધારે બોલો પડશે, સમય પણ વધારે લાગશે પણ કલ્પનાને સતેજ કરીને એ બધાનું પરસ્પર સંકલન કરીને યાદ કરશો તો યાદ રહી જશે. જુઓ તેને આમ સંકલન કરો તો :—

- ૧ ખેડૂત = ખેડૂતના હામમાં માળા છે.
- ૨ માળા = માળામાં ૧૦૮ ફૂલ છે.
- ૩ ફૂલ = ફૂલ તો સ્વર્ગમાં પણ હોય છે.
- ૪ સ્વર્ગ = સ્વર્ગમાં ગાંધીજી ગયા.
- ૫ ગાંધીજી = ગાંધીજીનું નામ અમેરિકામાં પણ પ્રસિદ્ધ છે.
- ૬ અમેરિકા = અમેરિકામાં પણ અન્યાય થાય છે.
- ૭ અન્યાય = અન્યાયને પરમાત્મા સાંખી શકતો નથી.
- ૮ પરમાત્મા = પરમાત્માને મુસલમાન પણ માને છે.
- ૯ મુસલમાન = મુસલમાન ખ્રિસ્તિયને માનતા નથી.
- ૧૦ ખ્રિસ્તિય = ખ્રિસ્તિય ખ્રિસ્તી લોકોનો ધર્મગ્રંથ છે.

આ રીતે અભ્યાસ કરવાથી ઘણું વાક્યો સરળતા અને ઝડપથી યાદ રહી શકે છે અને તે જલદી ભૂલાશે પણ નહીં. આ પદ્ધતિ એક રીતે રસિક પણ છે. આના નિરંતર અભ્યાસથી ૫૦૦ શબ્દો સુધી, ભલે તે ગમે તેવા અસંવદ્ધ હોય તોયે યાદ રહી શકે છે.

સંકેત શૈલી :

ધણીવાર ભાષણ વાર્તાલાપ કે વાદવિવાદ કરતી વખતે મગજમાં

એટલું બધું યાદ રહી શકતું નથી. તે અંગે મુદ્દાઓ કે નોંધ ટાંકવામાં આવે છે. તેને એવી રીતે સંક્ષેપ કે એક સૂત્રમાં સાર રૂપે નોંધ કરવામાં આવે છે કે કે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેના આધારે આખી વાત યાદ થઈ જાય છે.

સંક્ષેપીકરણ કે સૂત્ર-શૈલી ભારતમાં બહુ પ્રાચીનકાળથી ચાલુ છે. દર્શન શાસ્ત્રો, વ્યાકરણ, ધર્મગ્રંથો વગેરે માટે ઋષિઓએ સૂત્રશૈલી અપનાવી હતી. સંકેત શૈલીના નીચે મુજબ પ્રયોગો થઈ શકે :—

(૧) ચિહ્નાંકન : જે લીટીને મહત્વપૂર્ણ માનીએ તેની નીચે લીટી દોરતાં આપણું ધ્યાન તેના ઉપર કેન્દ્રિત થઈ શકે.

(૨) ભાવગ્રહણ : જે પદ્ય વગેરેને યાદ રાખવું હોય તો તેના ભાવનું એક આખું ચિત્ર આપણા મગજમાં આવી જવું જોઈએ. જેથી તે ભાવ ચિત્ર પ્રમાણે આખું પદ્ય યાદ આવી જાય.

(૩) સૂત્ર-શૈલી : કોઈ લાંબા વિષયને એક વાક્ય કે એક સૂત્રમાં સમાવી લેવામાં આવે અગર તો સારાંશને અનુપ્રાસમાં જોડી દેવાય. જેમકે “એ જુ સન-ત્રીશ દિશ” એટલે કે એ = એપ્રિલ, જૂ = જૂન, સ = સપ્ટેમ્બર, ન = નવેમ્બર આ ચાર માસના દિવસ ત્રીશ હોય છે; બાકીના ૩૧ હોય છે. ફેબ્રુઆરીના તો લીપ-ધરિર મૂકીને ૨૮ દિવસ જ હોય છે. આમાં ચાર માસનો પહેલો અક્ષર લખને કવિતામાં જોડી દેતાં તે સરળતાથી યાદ રહી શકશે.

ધ્વનિગ્રહણ :

જગતની બધી ભાષા કોઈ જાણતું નથી. તેથી જે ભાષાઓ આપણે જાણતા નથી તેના શબ્દો યાદ રાખવા હોય તો શ્રવણેન્દ્રિયની ક્ષમતા વધારવી પડશે અને તે ભાષાના અવાજને તેજ રૂપમાં ગ્રહણ કરવાનો અભ્યાસ કરવો પડશે. આમ અભ્યાસ થવાથી અજાણી ભાષાને ગ્રહણ કરવામાં સરળતા રહેશે. તે ઉપરાંત એ અજાણી ભાષાને પરિચિત ભાષા સાથે કલ્પનાથી જોડવી પડશે. તેથી તેને અજાણી ભાષાનું સ્મરણ થઈ શકે.

જેમકે કોઈ એ અંગ્રેજીનું એક વાક્ય કહ્યું : “ માર્છ ડિયર એકર ”
જો સાંભળનાર અંગ્રેજી ન જાણતો હોય પણ હિંદી જાણતો હોય તો
તે, તે ભાષાને પોતાની હિંદી સાથે આ રીતે જોડશે:— માર્છ (માના),
ડિયર (દિયર) એકર (એ કર (હાથ) વાળો છે) એટલે આ, દિયર એ
હાથવાળો છે. આ કલ્પના સાથે તેને અંગ્રેજીના શબ્દો “ માર્છ ડિયર
એકર ” યાદ રહી જશે. જો કે આ પદ્ધતિ વધારે શુદ્ધ કે વૈજ્ઞાનિક તો
ન જ કહી શકાય.

સ્પર્શ - પ્રયોગ :

ખીજી ઇન્દ્રિયો જેમ સ્પર્શેન્દ્રિય વડે સ્મરણ રાખવાનો અભ્યાસ
થઈ શકે છે. અવધાન પ્રયોગ કરતી વખતે પહેલાં જોયા વગર આંખો
બંધ કરીને તરત ખતાવવાનો પ્રયોગ કરવાથી સોફો આશ્ચર્યમાં પડી જશે;
અને તે વાતનું સ્મરણ પણ સહેલાઈથી રહી શકશે.

અવધાન પ્રક્રિયા :

સ્મૃતિના વિકાસ માટે અને ચિરસ્થાયી ખતાવવા માટે અવધાન
પ્રક્રિયા સૌથી વધારે ઉપયોગી છે. એમાં આંકડા સાથે શબ્દોને એવી
રીતે ગોઠવી દેવામાં આવે છે કે જેથી તરત યાદ આવી જાય. તે બંને જ
એક સંગઠિત અને મુયોજિત વ્યવસ્થિત સ્મૃતિ છે. અવધાન ક્રિયાના
પ્રયોગો ઘણાએ જોયા હશે. તે મુજબ અવધાન ક્રિયા, ચિત્તને એકાગ્ર
કરીને વિષયોને મરિતજ્ઞમાં ધારણ કરવાની એક પદ્ધતિ છે.

તેના અંગે અલગ પ્રકરણમાં હવે પછી જણાવટ કરશું.

અવધાન-પ્રક્રિયા શું અને શી રીતે?

અવધાન પ્રક્રિયા સ્મૃતિ વિકાસનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે. સ્મરણ-શક્તિ અને અવધાન એક હોવા છતાં, ખરું જોતાં બે છે. એક ઉપેય છે અને બીજો ઉપાય છે. એક સૂર્ય છે તો બીજું તેનાં કિરણો રૂપે છે. અવધાન પ્રક્રિયા એક સુસંગઠિત અને સુયોજિત વ્યવસ્થિત સ્મૃતિ છે. તેના વડે ચિત્તને એકાગ્ર કરીને વિષયોને ધારણ કરી શકાય છે. સ્મૃતિના વિકાસ માટે અને ચિરસ્થાયી બનાવવા માટે અવધાન પ્રક્રિયા સૌથી વધારે ઉપયોગી છે. તેમાં આંકડા સાથે શબ્દોને એવી રીતે ગોઠવી દેવામાં આવે છે જેથી તરત યાદ આવી શકે.

અવ ઉપસર્ગ પૂર્વક ‘ધા’ ધાતુ ઉપરથી અવધાન શબ્દ નીપજ્યો છે. એટલે સંસ્કૃત ભાષા પ્રમાણે એનો અર્થ થાય છે અવ + ધા, અવ એટલે એકાગ્રતાથી સમ્યક્ પ્રકારે મસ્તિષ્કમાં વિષયને ધારણ કરીને રાખવો તે. એનો અર્થ એ થયો કે બધી ઇન્દ્રિયોને તે તે વિષયમાં એકાગ્ર કરીને મુખ્યત્વે આંખ અને કાન બે ઇન્દ્રિયોને વિષયમાં તલ્લીન કરીને, અથવા વિષયની નજીક જઈને એકાગ્રતાપૂર્વક ધારણ કરીને રાખવો. આંખથી જે જોવાય તે પદાર્થ તરત યાદ રહી જશે. તેવી જ રીતે કેટલાક માણસોને અગાઉ જણાવ્યું તે પ્રમાણે સાંભળેલું વધારે યાદ રહે છે. પણ મોટા ભાગે વક્તાને આંખથી જોયા સિવાય સાંભળવાથી તેના કથનનો બહુ ખ્યાલ નહીં આવે, ઘણી વાર યાદ પણ નહીંવત્ જ રહેશે.

અવધાનમાં એક વખત વસ્તુને મગજમાં ધારણ કર્યા પછી આંખ બંધ કરીને તેને પાછી યાદ કરવાની હોય છે. તેથી તે વસ્તુ ચિરસ્થાયી રહી શકશે અને પુનઃસ્મરણ વખતે ભુલાશે નહીં.

અવધાન પ્રક્રિયામાં આંકડા યાદ રાખવા માટે કેટલાક સંકેતો ગોઠવેલા હોય છે. દુનિયામાં આંકડા અને અક્ષરો તો ચોક્કસ છે. ભાષા

ભણે જુદી હોય પણ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ સમાન જ હોય છે. દશ આંકડામાં દુનિયાના અઘા આંકડા આવી ગય છે. તેવી જ રીતે સ્વરો ૧૨ અને વ્યંજન ૩૩ કુલ ૪૫ અક્ષરોમાં આખી દુનિયાની અધી ભાષાઓનો સમાવેશ થઈ ગય છે.

અવધાનમાં દરેક અક્ષરના આકાર, ઉચ્ચાર અને સંયોગનો વિચાર કરીને આંકડા સાથે શબ્દો ગોઠવવામાં આવે છે. એની સાથે વ્યંજનોને જોડી દેવામાં આવે છે. સ્વરોને છૂટા રાખવામાં આવે છે. જેથી તેમને ગમે ત્યાં ગોઠવી શકાય. અઘાયે વર્ણો એવી રીતે ગોઠવવામાં આવે છે કે તેની આકૃતિ અને ઉચ્ચારણ કે ધ્વનિનો મેળ ખેસી શકે.

કેટલાક ધ્વનિપ્રધાન અને કેટલાક આકૃતિ પ્રધાન અંક ચિત્રો નીચે પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યા છે :—

ધ્વનિપ્રધાન = અંકસમાન

ઊટ	=	૮
સંયો	=	૪
શિવ	=	૫

હવે સંખ્યા સાથે અક્ષરોને કઈ રીતે મેળવવા તે વિચારીએ. જેમકે ‘૨’ (અગડો)ની આકૃતિ ૨ જેવી છે. તેને ગ પણ મળતો આવે છે એટલે અંક ૨ (એ)ની સાથે ૨ અને ગ શબ્દો ગોઠવ્યા. ૧ નો આકાર ન જેવો છે. ન માંથી છ અને મ થાય છે એટલે ૧ થી ન, મ, છ, એ ત્રણે લીધા. શૂન્ય માટે ઉચ્ચાર લીધો અને તેની સાથે શ, પ, સ લીધા. આમ નીચે પ્રમાણે ગોઠવણ કરવામાં આવી :—

સંખ્યા	અક્ષર	પ્રતિનિધિ શબ્દ
૧	ન, મ, છ	મા
૨	ગ, ર,	ગા
૩	ધ, ધ, દ	ધી

૪	ચ, જ, ઝ	ચા
૫	પ, ય, વ	પાઉં
૬	છ, ક, ફ, ખ	ફઈ
૭	ત, થ	સીતા
૮	ટ, ઠ, ડ, ઢ	સોટી
૯	લ, ળ, હ, બ, ભ,	સાલ
૦	શ, પ, સ,	—
૧૦	...	નસ

તો ઉપર મુજબ એક અંકથી દશ અંક સુધી માટેના અક્ષરો અને પ્રતિનિધિ શબ્દો કે સંકેતો પાકાં કરી લેવાં જોઈએ. હવે તેની સાથે એટલે કે આંકડા સાથે શબ્દો એવી રીતે ગોઠવો કે તરત યાદ આવી જાય.

દા. ત. નવના આંક સાથે ‘સુખ’ શબ્દને યાદ રાખવો. નવ આંકડાનો સંકેત શબ્દ ‘સાલ’ છે. તેની સાથે સુખને જોડશો તો વાક્ય બનશે “સાલ ઓઢવાથી સુખ થાય છે. તેની સાથે એનું ચિત્ર પણ ભેજામાં ગોઠવી લેવું જેમકે સાલ ઓઢેલો માણસ સુખ ભોગવે છે. આમ જે આંકડા સાથે જે શબ્દને ગોઠવવાનો હોય તેને ગોઠવી લઈ, ભેજાના ખાનામાં મૂકી દો જેથી પછી જ્યારે પૂછે ત્યારે તેને અવધાન પ્રક્રિયા વડે બતાવી શકાય.

પ્રયોગ માટે નીચેના શબ્દો આપવામાં આવ્યા છે તેને કઈ રીતે આંકડા સાથે જોડતાં તે યાદ રહે તે બતાવવામાં આવ્યું છે :—

ક્રમ	યાદ રાખવાનો શબ્દ	જોડવાનો	સંકેત	યાદ રાખવાનું વાક્ય
		= અંક =	+	

૧ સવિતા ૪ ચા = સવિતા ચા પીએ છે.

૨ ચંદન ૨ ગા = ગાને માથે ચંદન લગાડ્યું છે.

૩	રામ	૭	સીતા = રામ સીતા વનમાં જાય છે.
૪	ફળ	૫	પાઉં = પાઉં સાથે ફળ ખવાય છે.
૫	સદા	૮	સોટી = સોટી સદા સ્મરણ કરાવે છે.
૬	અતિથિ	૧૦	નસ = નસ વાંકી રાખનાર અતિથિ આવ્યો.
૭	પ્રેમ	૩	ઘી = ઘી પ્રેમથી ખવાય છે.
૮	કપૂર	૧	મા = માના હાથમાં કપૂર છે.
૯	આનંદ	૬	ફર્ષ = ફર્ષ આનંદમાં છે.
૧૦	ઉનાળો	૯	સાલ = સાલ ઉનાળામાં ફાવતી નથી.

આમ યાદ રાખવાના શબ્દોનું જોડાણ સંકેતો સાથે કરવાથી તે તરત યાદ થઈ જાય છે અને તરત તેને પુનઃસ્મરણ પણ કરી શકાય છે.

આંકડા યાદ રાખવા માટે અવધાન-વિશેષ એ રીતો બતાવી છે :—(૧) અંક કથા પદ્ધતિ, (૨) અંક ચિત્ર પદ્ધતિ.

અંક કથા એટલે તે અંક સાથે આંકડાના શબ્દો ગોઠવીને જે વાક્ય જેવું આવે તેને કોઈ એક વાર્તાના મથાળાં રૂપે ગોઠવી લો તો તે સંખ્યા યાદ રહી જશે. દા. ત. કોઈએ ૧૮ ૧૦ ૯૦ ની સંખ્યા યાદ કરવા માટે આપી. તેને એમને એમ યાદ રાખવા માટે બહુ જ તીવ્ર સ્મૃતિ જોઈએ પણ બધાને નહીં ફાવે. અવધાન પ્રક્રિયા પ્રમાણે આ બધા આંકડાના અક્ષર સંકેતો ગોઠવવા પડશે. જેમકે ૧ નો સંકેત 'ન' છે; ૮ નો 'ટ', ૧ નો 'ન', ૦ નો 'સ', ૯ નો 'હ' અને ૦ નો 'સ'. એટલે અંક કથા આમ થઈ :— 'નટ ન સહસ'. તેને 'નટનું સાહસ' રૂપે મગજમાં ગોઠવી શકાશે. હવે તે પ્રકારે આખી વાર્તા ગોઠવી મગજમાં યાદ રાખો. 'નટનું

સાહસ '. યાદ રહેશે. આમ આંકડાના પ્રતિનિધિ અક્ષરો વડે અંક કથા યાદ કરી લેવી જોઈએ.

કેટલીક વખત અંક કથાને બદલે અંક-ચિત્ર ગોઠવવું સરળ પડે છે. દા. ત. કોષ્ટકે ૨૪૨૫૪૩ નો આંકડો આપ્યો. તેની અંક કથા તૈયાર કરવા જતાં મોડું થઈ શકે એટલે તાબડોતોબ અંક-ચિત્ર તૈયાર કરી મગજમાં ગોઠવવું પડશે. ૨ નો સંકેત અક્ષર '૨', ૪ નો 'જ', ૨ નો '૨', ૫ નો 'પ', ૪ નો 'ચ', ૩ નો 'દ'. એટલે શબ્દો થયા - રાજ્ઞ ર્પચદ - તેને યાદ કરી શકાય. બન્ને પદ્ધતિનાં એક-એક અંકના સંકેત અક્ષરો એક કરતાં વધારે હોય છે ત્યાં અર્થવાળું વાક્ય બને તે રીતે શબ્દો લેવા અને સંપૂર્ણ અર્થ પ્રગટ કરે તે રીતે અનુસ્વારો ઉમેરવા જોઈએ.

અભ્યાસ માટે થોડાક પ્રયોગો લઈએ :—

સંખ્યા	સંકેત અક્ષરો	અંક વાક્ય
૬૦૧૧૮૯	= છ, શ, ન, મ, ટ, લ	= છાશનું માટલું.
૩૫૯૫૨૨૧૧૬૮	= દ, વ, જી, પ, ર, ર, ગ, ન, છ, ટ	= દીવાળી પર રંગ ન છાંટો.
૩૯૧૬૯૬	= દ, જી, મ, ક, જી, છ	= દાળમાં કાળું છે.
૯૪૨૮૯૬	= ભ, મ, ર, ડ, જી, છ	= ભમરો ડાળે છે.

અવધાન કરતી વખતે એક ખીજી વાત યાદ રાખવાની છે કે કઈ સંખ્યાના અવધાનમાં કયો આંકડો પૂછવામાં આવ્યો છે ? તેનો ખ્યાલ રાખવા માટે તે નંબરના શબ્દ સંકેતો પણ તેની સાથે ગોઠવવા પડશે. આપણે અગાઉ એકથી દશ સંખ્યાના પ્રતિનિધિ શબ્દો જોઈ ગયા. તેનો વધારે વિસ્તાર કરી સો સંખ્યા સુધીના પ્રતિનિધિ શબ્દો આ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય.

અમંક	શબ્દ	અમંક	શબ્દ	અમંક	શબ્દ	અમંક	શબ્દ	અમંક	શબ્દ
૧	મા	૨૧	રણુ	૪૧	જમો	૬૧	ઝાણાં	૮૧	ડ.મ.
૨	ગા	૨૨	ગોર	૪૨	ચોર	૬૨	ઝારા	૮૨	ડમ
૩	ધી	૨૩	રાધા	૪૩	ચાદો	૬૩	કાંઠા	૮૩	ડાયા
૪	ચા	૨૪	રાગ્ન	૪૪	ચાંચ	૬૪	કાચ	૮૪	ટોળે
૫	પાઉં	૨૫	રાંપ	૪૫	ચાંપ	૬૫	ઝાપું	૮૫	ટોપી
૬	ફા	૨૬	રીંછ	૪૬	ચાક	૬૬	કાકા	૮૬	ઢાકા
૭	સીતા	૨૭	રથ	૪૭	જતિ	૬૭	ઝાતી	૮૭	ઢૂધ
૮	સોટી	૨૮	રોટી	૪૮	જટા	૬૮	ખાટ	૮૮	ટોટો
૯	સાલ	૨૯	ગાલ	૪૯	જળ	૬૯	ફળ	૮૯	ઢાલ
૧૦	નસ	૩૦	ધાસ	૫૦	વાંસ	૭૦	તાસ	૯૦	ભેસ
૧૧	મનુ	૩૧	ધાણા	૫૧	પાન	૭૧	થાણા	૯૧	ખાન
૧૨	નારી	૩૨	ધર	૫૨	પત્ર	૭૨	તાર	૯૨	ખાગ
૧૩	નદી	૩૩	દાદા	૫૩	વાદી	૭૩	તુંદ	૯૩	લેધે.
૧૪	મોજું	૩૪	ધમ્મ	૫૪	પોંચી	૭૪	તાજ	૯૪	લોજ
૧૫	માવો	૩૫	દવા	૫૫	પાવો	૭૫	નોપ	૯૫	લાવા
૧૬	માછી	૩૬	ધોકો	૫૬	પીછું	૭૬	તાકો	૯૬	લંકા
૧૭	માથું	૩૭	દાંત	૫૭	પોતું	૭૭	થોથાં	૯૭	લાતી
૧૮	નટ	૩૮	દડો	૫૮	પાટ	૭૮	થડ	૯૮	લોટો
૧૯	નળ	૩૯	દાળ	૫૯	વાળ	૭૯	થાળી	૯૯	લળ
૨૦	રસ	૪૦	ચાસ	૬૦	ઝાશ	૮૦	ડાંસ	૧૦૦	નિસાસો

આ આખું કોષ્ટક મોંઢે યાદ કરી લેવું જોઈએ. દરેક અંક સાથે તેનો પ્રતિનિધિ શબ્દ યાદ જ રહેવો જોઈએ. જેમ નં. ૪૪ એટલે ચાંચ, નં. ૮૭ એટલે ટૂથ-વગેરે અવધાન કરતી વખતે ઉપમું અવધાન ચાલતું હોય અને ૧૭૯૯૧૬ની સંખ્યા યાદ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હોય તો ઉપ અંકનો પ્રતિનિધિ શબ્દ-દવા છે. સંખ્યાન શબ્દો પ્રમાણે મ, ત, લ, લ, ન, છે- મોતીલાલની છે વાક્ય બની શકે છે. તે પ્રમાણે ઉપમા અવધાનનો આંકડો ૧૭૯૯૧૬ને આ પ્રમાણે સરળતાથી યાદ રાખી શકાય. “દવા મોતીલાલની છે.” એટલું ખાસ ભૂલવું નહીં કે આ પ્રતિનિધિ શબ્દો જ તમારી કાયમી અવધાન પ્રક્રિયાની મૂડી છે. અવધાન પ્રયોગ કરીને એ યાદ રાખેલું ભૂંસી નાખવું પણ આ તો કપાટના ખાનાંની જેમ યાદ સદા રાખવાં.

આને યાદ રાખવાની એક બીજી પદ્ધતિ પણ છે. તેમાં આંકડાના આંકડા અને યાદ રાખવા માટે શબ્દો ગોઠવવા પડે. દા. ત. કોષ્ટકે ૬૧૧૮ રકમ યાદ કરવા આપી. તેને યાદ કરવા માટે એક કદપના ચિત્ર આ પ્રમાણે પણ ગોઠવી શકાય :-૬ જણ પાસે ૧-૧ (એક-એક) સોટી છે. એમાં ૬૧૧ આંકડાનો ઉપયોગ એમને એમ કરવામાં આવ્યો છે. અને ૮ નો પ્રતિનિધિ શબ્દ સોટીનો ઉપયોગ સુંદર રીતે થયો છે. આ પણ એક જાતની અંક કથા થઈ ગઈ.

તે ઉપરાંત અગાઉ બતાવેલ સ્મૃતિ-વિકાસના વૈજ્ઞાનિક ઉપાયો પૈકીના, સાહચર્ય પદ્ધતિ, વર્ગીકરણ, સંકલન, સંકેતશૈલી કે સંક્ષેપ્તકરણ અને ધ્વનિગ્રહણ પ્રણાલિના ઉપાયોનો પણ અવધાન પ્રયોગોમાં ધણો જ ઉપયોગ છે. તે ખૂબ જ સહાયક બને છે. કદપના-વિકાસ તો સહાયક છે જ. તે ઉપરાંત ગણિતના પ્રયોગો, હંદ વિજ્ઞાન અને કાવ્યશાસ્ત્રની કુશળતા પણ અવધાનમાં સહાયક છે.

ટીમોથી નામના તીવ્ર સ્મૃતિવાળા એક ખ્રિસ્તીભાઈની વાત છે. તેમની સ્મૃતિ અગાઉ :તો ધણી જ મંદ હતી. એકવાર તેમની વાર્ષિક

પરીક્ષા આવી રહી હતી. પણ તેમને કશું જ યાદ રહેતું ન હતું. ઇતિહાસ વિષયમાં તો તદ્દન કાચા. સન, પાત્રો કે કંઈ યાદ ન રહે. એકવાર નિરાશ થઈને બેઠા હતા તેવામાં તેમને એક વિચારસ્ફુરી આવ્યો કે હું ઇતિહાસનાં પાત્રો અને તેની ઘટના સાથેના વરસ અને તારીખ જો આ વિદ્યાલયમાં ઉગ્રેષા ઝાડોની સાથે ગોઠવીને યાદ રાખું તો કેમ? છેવટે તેમણે ઝાડોના શબ્દચિત્રો ગોઠવી, અવધાન પ્રક્રિયા પ્રમાણે યાદ રાખવાનો પુરુષાર્થ કર્યો અને તેઓ પોતાની પરીક્ષામાં સારા ગુણોથી પાસ થયા. આગળ જતાં તેઓ બસો વાક્યો અને શબ્દો ક્રમશઃ યાદ કરીને ફરી એ જ ક્રમે બોલી જવા સુધીની યાદ-દાસ્ત વધારી શક્યા હતા.

એટલે અવધાન પ્રક્રિયાનો વિધિવત્ સહારો લેવામાં આવે તો સ્મૃતિ સારી પેડે ખીલી શકે છે અને ત્યારે વ્યક્તિને એમ થશે કે શું મારી યાદદાસ્ત આટલી બધી ખીલી છે. તે જોઈને તેને પોતાને અને બીજાને પણ નવાઈ ભાગશે.

અવધાન પ્રયોગ, ઉદ્દેશ્ય અને શતાવધાન

અવધાન પ્રક્રિયા સ્મૃતિ વિકાસ માટેનો અચૂક ઉપાય છે. આજે તેનો ઉપયોગ મોટા ભાગે પ્રદર્શન કરવામાં થાય છે. ખ્યાતિ કે નામના મેળવવા માટે થાય છે. અવધાન પ્રયોગનો ખરો ઉદ્દેશ્ય તો અધ્યાત્મ સાધના હોવો જોઈએ. તેનાથી સીધે સીધું આત્મ-કલ્યાણ થતું નથી. પણ અવધાન જે અંતરના ઊંડાણથી અધ્યાત્મ સાધના માટે થાય તો તેનાથી આત્મસાધના ઉજ્જવળ અને છે, એમાં કોઈ શંકા નથી.

આજે જગતમાં બે પ્રવાહો ચાલે છે—ભૌતિક પ્રવાહ અને આધ્યાત્મિક પ્રવાહ. ભૌતિક પ્રવાહ નીચે ખેંચે છે—અવનતિ તરફ લક્ષ જાય છે; જ્યારે આધ્યાત્મિક પ્રવાહ, ઉપર લક્ષ જાય છે. ઉન્નતિ કરાવે છે. આપણું જીવન આ બે પ્રવાહો વચ્ચે ઝોલાં ખાય છે. અવધાન વડે સ્મરણ શક્તિ ખીલે તો સાધકે તેનો ઉપયોગ ભૌતિક પ્રવાહ તરફ કરતાં અટકવું જોઈએ.

અવધાન પ્રયોગની શરૂઆત ક્યારથી થઈ તેનો કોઈ ચોક્કસ ઇતિહાસ મળતો નથી. પણ એક વસ્તુ સંભળાય છે કે સોથી માંડીને હજાર અવધાન કરનારા (સહસ્ત્રાવધાની) પણ ભારતમાં થયા છે. અકબર બાદશાહના માનીતા બાનુચંદ્ર ગણિ શતાવધાની થઈ ગયા છે. સમયસુંદર ઉપાધ્યાય પણ અવધાની થઈ ગયા છે. પં. રત્નચંદ્રજી મહારાજ આ જમાનાના શતાવધાની થઈ ગયા છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી એમના કરતાં વધુ સુંદર અવધાન કરતા હતા. પણ બહુ ખ્યાતિ વધી જતાં જાહેર પ્રદર્શન તદ્દન બંધ કરી દીધું. પ્રજાચક્ષુ શ્રી ગુટલાલજી અંધ હોવા છતાં શતાવધાન કરી શકતા હતા. તેમની તીવ્રશક્તિના કારણે તેમને ‘ભારતમાર્તંડ’નો ખિતાબ મળ્યો હતો. મેં (સંતબાલજીએ) કેટલાક ભાઈબહેનોને અવધાન પ્રયોગ શીખવ્યા છે. દા. ત. શ્રી ધીરજ-

લાલ ટોકરશી શાહ વગેરે. પછી તેઓએ જાતે પણ વિકાસ કર્યો છે. હવે તો દેરાવાસી, સ્થાનકવાસી તેમ જ તેરાપંથી સમ્પ્રદાયમાં પણ કોઈ કોઈ મુનિ જાહેર અવધાનો કરવા લાગ્યા છે. પણ યાદ રાખવાનું છે કે કેવળ પ્રદર્શન માટે અવધાનો થાય તે સ્વ-પર-ત્રેયમાં સાધક ન બનતાં બાધક પણ બની શકે છે.

અવધાનકારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો આદર્શ આંખ આગળ રાખવો જોઈએ. તેઓ અવધાન દેખાડવા માટે નહોતા કરતા; પણ આત્મભાન માટે સ્મૃતિ-વિકાસનો ઉપયોગ કરતા હતા. તેમણે જોયું કે લોકો મારી પ્રશંસા કરે છે ત્યારે તેમનું ચિંતન ચાલ્યું : “આ પ્રશંસા કોની ?”

“શ્રીમદ્દી....!”

“આ શ્રીમદ્ કોણ...?”

“આ દેહદારીની જ વાત થાય છે ને ! પ્રશંસા થાય છે તે ઉપરની શુદ્ધિની, ઉપલા સ્તરની, અંદરનું તો કોઈ જોતું જ નથી.”

“ઉપરનું સૌ કોઈ નિહાળે...,
હીતરનું નહ કોઈ લાળે...!”

—શરીરને ઉપરથી જોઈએ તો તે ધણું સુંદર લાગે, જોડા ઊતરીએ એટલે માંસ-મજ્જા, લોહી-હાડ વગેરે દેખાય છે. એથી જોડા ઊતરતાં તેમાં તમોગુણ, રજોગુણ અને સત્ત્વગુણ દેખાશે. એથી જોડાણમાં જતાં આત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી શ્રીમદ્જી જોડા ઊતરે છે અને અવધાન પ્રયોગનું પ્રદર્શન બંધ કરે છે.

કેટલાક લોકો જ્યારે પ્રશંસા થવા માંડે છે ત્યારે જોડા ઊતરતા નથી અને અવધાન-પ્રયોગના પ્રદર્શનમાં જ અટકાઈ જાય છે. તેથી વિકાસમાં ધણી બાધા જોવા થાય છે. પછી અવધાન સાથે ચમત્કારને જોડી દેવામાં આવે છે. ખરી રીતે તો અવધાન સ્મૃતિ-પ્રખરનાનો ચમત્કાર જ છે પણ લોકો ચારિત્ર્યના ખરા વિકાસને, ચમત્કારને મહત્ત્વ

ન આપતાં તેને મહત્ત્વ આપવા લાગી જાય છે. એટલે જ મેં (સંતબાલજી) નાસિકના અવધાન પ્રયોગ પછી જાહેરમાં પ્રદર્શન કરવું છોડી દીધું છે: કારણ કે મને જ્યારે જણાયું કે મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ અવધાન જોયા પછી ‘ એને ચમત્કારરૂપે જ જોવા લાગ્યા.’

આજે ઘણા લોકો અવધાનનું પ્રદર્શન કરી લોકોને જાંઘે રસ્તે દોરે છે. અવધાન ખરેખર સ્મૃતિવિકાસ કરીને જીવનમાં જોડા ઉતરવા માટે છે ત્યારે આજે તેનો ઉપયોગ જાંઘે રસ્તે થઈ રહ્યો છે. અવધાન, ચમત્કાર માટે નહીં, પણ યુદ્ધિની તેજસ્વીતા વધારવા, મનને મજબૂત કરવા અને અંતરના જોડાણથી પોતાની જાતને જોવા માટે છે; ત્યારે આજકાલના અવધાનોમાં એવું જોડાણ એણું હોય છે. કેવળ બાહ્ય પ્રદર્શન માટે તેનો ઉપયોગ ઇચ્છનીય કે અનુકરણીય નથી. અવધાન વડે ભૌતિક વાતોને ભૂલીને આધ્યાત્મિક ગુણોને યાદ રાખતાં શીખવું એ જ, એનો ચરમ ઉદ્દેશ્ય છે.

હવે શતાવધાન શું છે? તે અંગે વિચારીએ! તેમાં એક સાથે શ્રીતાઓએ અલગ-અલગ પ્રકારે પૂછાયેલા સો વિષયોની સ્મૃતિનો સમાવેશ કરવાનો હોય છે. અને શ્રીતા ફરી પૂછે ત્યારે મગજના ખાનામાં ગોઠવેલ તે વસ્તુને બહાર કાઢીને પ્રગટ કરવી એટલે કે કહી દેવાની છે. આટલું સમજી લઈને શતાવધાન કરનારે તે એક પૂરી તૈયારી કરવી જોઈએ; નહીંતર એ સાહસ જોખમી બની શકે. શતાવધાન કરનારનું શારીરિક, માનસિક સ્વાસ્થ્ય બરાબર હોવું જોઈએ. માનસિક ચિંતા, વ્યગ્રતા, બ્યાકુળતા, ચંચળતા કે માથાનો દુઃખાવો હોય, તેણે શતાવધાનનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ.

શતાવધાન કરનારે, કરતાં પહેલાં અવધાન પ્રક્રિયાની વિધિ, આંકડા, શબ્દો કે વાક્યો યાદ રાખવાની રીત બરાબર જાણી લેવી જોઈએ. તે કલ્પના શક્તિમાં નિષ્ણાત હોવો જોઈએ. તેની મેધા-શક્તિ એટલે

કે ધારણા શક્તિ પ્રયત્ન હોવી જોઈએ. વિષય ગ્રહણ શક્તિ; ઇન્દ્રિય શક્તિ-પદ્ધતિ, તેમજ તીવ્ર અતુમાન શક્તિ પણ તેનામાં હોવી જોઈએ.

તે ઓછામાં ઓછી ત્રણ ભાષા-હિંદી, માતૃભાષા અથવા ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી કે કોઈ એક પ્રાંતીય ભાષા અને સંસ્કૃત ભાષા-નો જાણકાર હોવો જોઈએ. કાવ્ય-પિંગળ જાણનાર હોવો જોઈએ જ્યોતી તે શ્લોક રચના કરી શકે. પ્રવચન કરવાની પદ્ધતિ તેમાં હોવી જોઈએ અને તેની પ્રવચન શૈલી મનોરંજક તેમજ આકર્ષક હોવી જોઈએ. સંસ્કૃત ભાષામાં ભાષણ આપવાનો અભ્યાસ હોય તો વધુ સારું છે. સંગીતકળા જાણતો હોય તો સોનામાં સુગંધ લળ્યા જેવું ગણાશે.

જાહેરમાં શતાવધાન કરતાં પહેલાં ૪૦-૫૦ અવધાન સુધી યાદ રાખવાની પોતાની શક્તિની પરીક્ષા જાતે કરી લેવી જોઈએ. તેમજ નજીકના સાથી જનો પાસે પણ કરાવી લેવી જોઈએ. તેણે અકોના સંકેત અક્ષરો, તેમજ પ્રતિનિધિ શબ્દો મગજરૂપી કપ્પાટમાં યાદ રાખી ગોઠવી લેવા જોઈએ; નહીંતર ખરે ટાણે તેને પોતાની સ્મૃતિ દગો દઈ શકે છે.

જે પ્રશ્નો પૂછાતા જાય તેમનો ક્રમ નંબર તરત શબ્દચિત્રની સાથે ગોઠવી દેવો જોઈએ. નહીંતર પછી બૂલી જવાશે અને ગોટાળો થઈ જશે. દા. ત. ૫ નંબરવાળા પ્રશ્નકારે એક સંખ્યા : યાદ : રાખવા માટે આપી છે-‘૧૭૯૯૧૬’ હવે એને તરત ૫ નંબરના શબ્દચિત્ર “પાઠ”ની સાથે જોડીને “પાઠ” મોતીલાલનો છે” એમ વાક્ય રચના કરી લેવી જોઈએ.

અવધાનોની સંકલના સરળ રીતે કરવી જોઈએ; જ્યોતી યાદ રાખવામાં મુશ્કેલી ન પડે. પ્રશ્નોમાં એક બીજાની સાથે સાંકળ રહેવી જોઈએ. શતાવધાનનો ક્રમ આ પ્રમાણે હોવો જોઈએ !—પ્રારંભમાં

અંકે સ્મૃતિ કે પદાર્થ સ્મૃતિનાં ૯ અવધાન ૫-૫ના ક્રમથી લેવાં જોઈએ; કારણકે આંકડા અને પદાર્થ હેવટ સુધી યાદ રહી શકે છે; તેમજ વચમાં તેને પુનરાવર્તન કરવાનો સમય પણ મળી જાય છે. ત્યારબાદ શબ્દ સ્મૃતિ એટલે હિંદી કે ગુજરાતી ભાષાનાં શબ્દો કે વાક્યો યાદ રાખવા માટેનાં અવધાનો કરવાં જોઈએ. તેનાં ૨૦ અવધાનો લઈ શકાય. ત્યાર પછી પદ્ય શ્લોક રચનાનાં અગર તો સંસ્કૃત વાક્યોનાં અવધાનો કરવાં જોઈએ. એનાં ૧૦ અવધાનો લઈ શકાય. ત્યારબાદ સરળ અને કઠણ એવા ગણિતના ૧૫ પ્રશ્નો લેવા જોઈએ અને અંતે ૧૦ અવધાનો ભાષાસ્મૃતિના એટલે કે અપરિચિત ભાષાનાં વાક્યો કે શબ્દો યાદ રાખવાનાં અથવા યંત્રોનાં કરવાં જોઈએ. આમ બધા મળીને સો અવધાન આ પ્રમાણે થઈ જાય છે !—

એક સ્મૃતિનાં તથા પદાર્થ સ્મૃતિનાં	— ૪૫ અવધાનો
શબ્દ સ્મૃતિનાં	— ૨૦ અવધાનો
શ્લોક કે સંસ્કૃત વાક્ય સ્મૃતિનાં	— ૧૦ અવધાનો
ગણિત સ્મૃતિનાં, સ્પર્શનાં કે પ્રકીર્ણ	— ૧૫ અવધાનો
અપરિચિત ભાષા સ્મૃતિનાં તથા યંત્રોના	— ૧૦ અવધાનો

કુલે ૧૦૦ અવધાનો

આ પ્રમાણે શતાવધાનનાં અવધાનોનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. તેમાં પણ પોતાના પ્રખર વિષયનાં થોડાંક વધારે અને બીજાનાં થોડાંક ઓછાં કરી શકાય છે. જેમકે શ્લોક રચતાં ન આવડે અને યંત્રો-ચોક્કાં યાદ હોય તો તેનાં વધારે કરી શકાય. ગણિત સ્મૃતિ કરતાં ભાષા સ્મૃતિ વધારે પ્રખર હોય તો અપરિચિત ભાષાનાં અવધાનો વધારે કરી શકાય. કાવ્ય રચતાં આવડે તો તેનાં અને ગાતાં આવડે

તો તેનાં અવધાનો પણ કરી શકાય. વચમાં ભાષાના વિષયનો મુદ્દો લઈને, અવધાન કરીને તે વિષય ઉપર ખોલી પણ શકાય છે. કોયડાઓ પણ વિવિધ રજૂ કરી શકાય. વચ્ચે વચ્ચે વાર્તા કરીને લીધેલા પ્રશ્નોત્તરો ફરી ફરી યાદ કરી લેવા. કેટલાક અવધાનકારો અવધાનોની સંખ્યા વધુ દેખાડે છે, પણ તેમની ગુણવત્તા ઓછી હોય છે. ન્યારે કેટલાક અવધાનકારો સંખ્યા ઓછી દેખાડે છે, પણ ગુણવત્તા ધણી વિશેષ હોય છે. ગુરુદ્વાલજી, શ્રીમદ્ વગેરેની ગુણવત્તા વિશેષ હતી.

આમ સૌ વાતો એકી સાથે મગજમાં ગ્રહણ કરીને સ્થિર કરી લે અને પૂછવા ટાણે ખરી રીતે કહી દે તો તે શતાવધાની કહેવાય છે. આ ‘શતાવધાની’ જેમ બાહ્ય વસ્તુઓને યાદ રાખી શકે છે તેમ અંતરંગત વસ્તુઓને યાદ રાખે તો તેનાથી તેની આત્મશક્તિ પણ વધી શકે છે.

ગણિતના પ્રયોગો અને સ્મૃતિ-વિકાસ

ગણિત વડે જે માનસિક એકાગ્રતા થાય છે તે પૂર્ણ અને વિશુદ્ધ હોય છે. જૈનાગમોમાં ગણિત-અનુયોગનું વર્ણન ખૂબ વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે. ગણિત ધણીને ચડતું નથી. તે વિષય આમ કંઈક અંશે મૂંઝવણભર્યા લાગે છે. પણ તેમાં રસ જાગે તો તે જ સરળ અને સરસ બની શકે છે. ગણિત માટે એકાગ્રતાની સહુથી વધારે જરૂર છે. તેના માધ્યમથી પ્રાપ્ત સંખ્યા તથા અંકોને યાદ રાખવાનું કામ તો વળી ભારે મુશ્કેલ છે; પણ જોડા ઊતરતાં તે ખૂબ રસિક બને છે. જગતમાં ગણિતનું મહત્ત્વ વધારે છે. અવધાન-પ્રક્રિયામાં ગણિતના પ્રયોગો જ્ઞાન-વર્ધનની સાથે સાથે શુદ્ધ મનોરંજનનું કામ પણ કરે છે. એટલે સ્મૃતિ-વિકાસની સાથે ગણિતનો અતિ નિકટનો સંબંધ છે.

કહેવાય છે કે નળરાજ ઝપાટાખંધ ચાલતા રથમાંથી એઠા એઠા ઝાડનાં પાદડાં ગણી શકતા હતા. આપણે ત્યાં લીલાવતી ગણિત પ્રસિદ્ધ છે. તત્કાલ-જ્ઞાની-ગણિતના ‘ગુટ’ પણ શીખવવામાં આવે છે. જેથી સ્લેટ કે કાગળ-પેન્સીલ વગર મોઢેથી તરત દાખલા કરી દેવામાં આવે છે. ૧૫-૨૦ અંકના સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર કે ભાગાકાર મોઢેથી કરવાના ઉપાયો; તેમ જ તે સાચા છે કે ખોટા તે તપાસવાની ચાવી સહેલાઈથી થઈ શકે; એ રીત મોટા મોટા વિદ્વાનોને પણ આશ્ચર્યમાં નાખી દે છે.

ગણિતનો ઉપયોગ સાધુસંતો તેમ જ લોકસેવક માટે પણ છે. કોઈ પણ સંસ્થાકીય ઔદ્યોગિક વિકાસ કે ગ્રામવિકાસની યોજના અંગેની ગણતરી મોઢેથી કરી શકે તો તે જનતા કે સરકારને સમજાવી શકે. સંસ્થાકીય કે સહકારી યોજનાઓ કે કાર્યોમાં ક્યાંક અનૈતિકતા

કે ગડબડ થતી હોય તો તેને ગણિતજ્ઞ હોય તે તરત જાણી શકે અને બતાવી શકે.

જીવનમાં એવા અનેક પ્રશ્નો આવે છે ત્યારે ગણિત આવડતું હોય તો તરત તેનો ઉકેલ કાઢી શકાય. એટલે કે પરિણામ માટે જલદી ગણિત કરી તેનો તાજો મેળવી લઈએ તો વાંધો નહીં આવે. ગણિત ન જાણીએ તો ત્યાં ને ત્યાં અટકી પડાય; અગર તો બીજાનો આધાર લેવો પડે.

[૧] ગણિતના કેટલાક પ્રયોગો

હવે ગણિતના કેટલાક પ્રયોગો લઈએ. ગણિતમાં સર્વપ્રથમ સરવાળો આવે છે. તેથી સરવાળાથી શરૂ શરીએ.

સરવાળો : ૧ થી ૫૫ સુધીનો ક્રમથી એટલે કે ૧+૨+૩+૪+૫ આમ પંચાવન સુધીનો સરવાળો કરવો હોય તો શું કરવું? એની એક રીત એ છે કે વચલી રકમ લઈ છેલ્લી મોટી રકમને તેની સાથે ગુણવી. દા. ત. ૧ થી ૫૫ના સરવાળામાં અડધી રકમ એટલે ૨૮ ને ૫૫ની સાથે ગુણવી. $૨૮ \times ૫૫ = ૧૫૪૦$ આ ગુણાકાર એ જ એનો જવાબ છે.

સમ ફરકવાળો સરવાળો તપાસવાની રીત : આવો સરવાળો તપાસવા માટે દરેક લાઈનની સંખ્યાનો જુદો જુદો સરવાળો કરવો જોઈએ. પછી અધી લાઈનોનો સરવાળો કરવો. જે યોગફળની સંખ્યાની સાથે ઉપલી લાઈનોનો યોગ મળી જાય તો સમજવું એ સરવાળો સાચો છે.

$$\text{દા. ત. :- } ૧૨૩૪ = ૧૦ = ૧ + ૦ = ૧$$

$$૫૬૭૮ = ૨૬ = ૨ + ૬ = ૮$$

$$૯૦૧૨ = ૧૨ = ૧ + ૨ = ૩$$

$$૧૫૯૨૪ = ૨૧ = ૪ + ૮ = ૧૨$$

$$= ૨ + ૧ = ૩ \quad = ૧ + ૨ = ૩$$

બાદબાકી તપાસવાની રીત :

હવે બાદબાકીનો એક પ્રયોગ લઈએ.

બાદબાકી સાચી છે કે કેમ; તે તપાસવા માટે ઉપરની મોટી સંખ્યા અને નીચેની નાની સંખ્યા બંનેનાં જુદા-જુદા સરવાળા કરીને તે બેની બાદબાકી કાઢવી. પછી બાદબાકીના જવાબની રકમનો સરવાળો કરવો. પછી તાળો મેળવવો. જો બંને રકમ બરાબર હોય તો સમજવું કે બાદબાકી સાચી છે નહીંતર ખોટી છે.

$$\begin{array}{rcl}
 \text{દા. ત.} & ૨૫૭૪ & = ૧૮ = ૧ + ૮ = ૯ \\
 & ૧૪૩૩ & = ૧૦ = ૧ + ૦ = ૧ \\
 \hline
 & ૧૧૪૨ & = ૮ \quad ૯ - ૧ = ૮
 \end{array}$$

ગુણાકારના પ્રયોગ :

હવે ગુણાકારને લઈએ. ગુણાકાર સમ આંકડા અને વિષમ આંકડા બંનેનો હોઈ શકે. તેમજ એક આંકડાથી માંડીને ૧૦ આંકડા સુધીનો સહેલાઈથી થઈ શકે.

પહેલાં સમસંખ્યાના ગુણાકારની રીત જોઈએ. સમસંખ્યાના ગુણાકાર કરવાની બે રીતો છે. દા. ત. ૫૬×૫૬નો ગુણાકાર કરવાનો છે. આમાં ગુણાંક ૫૬માંથી ૬ ઘટાડી તેને ૫૦ કરવા અને ગુણ્ય ૫૬ માં એ ૬ ઉમેરવા—એટલે ૬૨ થશે. હવે ૬૨×૫૦ નો ગુણાકાર કરવો. તે ૩૧૦૦ થશે. જે ૬ નો ફરક કયો હતો તેનો વર્ગ કરવો એટલે કે ૬×૬=૩૬. તેને એ સંખ્યામાં ઉમેરવો—એટલે ૩૧૦૦+૩૬= ૩૧૩૬ ગુણાકાર આવ્યો. જો ૬૨×૬૨ નો ગુણાકાર કરવો હોય તો ગુણાંકમાંથી ૧૨ ઓછા કરી તેને ૫૦ કરી; ગુણ્યમાં ૧૨ ઉમેરતાં ૭૪ થયા. તેથી ૭૪×૫૦=૩૭૦૦ આવશે. ૧૨ના ફરકના વર્ગફળ કરતાં ૧૨×૧૨=૧૪૪ થયા તેને ૩૭૦૦ માં ઉમેરતાં, ૩૭૦૦+૧૪૪=૩૮૪૪ ગુણાકાર આવ્યો. આની બીજી રીત—જાક સરખા કરીને થઈ શકે.

જેમ કે ૬૨×૬૨ નો ગુણાકાર કરવામાં ગુણકમાંથી ૨ ઓછા કરી તેને ૬૦ કરવા અને ૨ ના ફરકને ગુણ્યમાં ઉમેરી દેવાથી તે ૬૪ થયા, એટલે $૬૪ \times ૬૦ = ૩૮૪૦$ થયા; હવે જે ૨ નો ફરક છે તેનો વર્ગ કરતાં $૨ \times ૨ = ૪$ આવ્યા. તેને ૩૮૪૦ માં ઉમેરતાં ૩૮૪૪ ગુણાકાર આવ્યો.

(૨) પીછી રીત : દા. ત. ૬૨×૬૨ નો ગુણાકાર કરવો હોય તો તેમાંના દશક અને એકમ ને બે ભાગમાં છૂટા કરવા. જેમકે ૬ અને ૨ દશકનો દશક સાથે અને એકમનો એકમનો એકમ સાથે ગુણાકાર કરવો. $૬ \times ૬ = ૩૬$ અને $૨ \times ૨ = ૪$ બે રકમને બે રકમથી ગુણીએ તો ગુણાકાર ૩ થી ૪ આંકડામાં આવતું હોઈ વચ્ચે એક શૂન્ય ઉમેરવું તે પ્રમાણે ૩૬ અને ૪ની વચ્ચે ૦ રાખતાં ૩૬૦૪ની સંખ્યા થઈ. હવે એકમના આંકડા (છેલ્લાં આંકડા) ને એટલે કે ૨ + ૨ ને દશક હોઈ તેથી ગુણવા તેથી ૨૪ આવશે. હવે ૩૬૦૪ના બે ભાગ કરવા ૩૬ અને ૦૪ તેમાં ઉપરના ૨૪ના બે ભાગ કરીને વચમાં ઉમેરવા જેમકે :—

$$\begin{array}{r} ૩૬ | ૦૪ \\ + \quad ૨ | ૪ \\ \hline ૩૮ | ૪૪ \end{array}$$

—આમ ગુણાકાર ૩૮૪૪ આવ્યો.

વિષમ આંકડાનો ગુણાકાર :

આના માટે એક દાખલો લઈએ જેમકે ૨૩૨×૩૨૪ નો ગુણાકાર કરવો છે. તો સહુથી પહેલાં છેલ્લા એકમ ૨×૪ નો ગુણાકાર કરવો. તે $૨ \times ૪ = ૮$ આવ્યા. તો છેલ્લી રકમ ૮ મૂકવી. હવે પાછળ જતાં \times કોસમાં ગુણાકાર કરવો એટલે કે $૪ \times ૩ = ૧૨$ અને $૨ \times ૨ = ૪$ થયા. બન્નેનો સરવાળો $૧૨ + ૪ = ૧૬$ થયો. એમાંથી ૬ અગાઉના ૮ આગળ મૂકી ૬૮ કરી એક વધ્યા રાખ્યા. હવે ત્રણે આંકડાનો ગુણાકાર \times કોસમાં કરવાનો રહેશે. તે આ રીતે કે (૧) પહેલી રકમનો

પહેલો અંક ૨ અને બીજી રકમનો છેલ્લો અંક ૪ = ૨×૪ ; ૮, પછી પહેલી રકમની વચલી રકમનો ગુણાકાર $૩ \times ૨ = ૬$, અને છેલ્લે પહેલી રકમનો છેલ્લો અને બીજી રકમનો પહેલો અંક $૨ \times ૩ = ૬ =$ આમ $૮ + ૬ + ૬ = ૨૦$ થશે તેમાં અગાઉ ૧૬ ના વધ્યા ૧ ને ઉમેરતાં ૨૧ થશે તેથી ૬૮ આગળ ૧ મૂકી ૧૬૮ કરી ૨ (બે) વધ્યા કરવો પડશે. હવે પાછા ફરતાં એકમને મૂકી બાકીની રકમને \times કોંસમાં ગણવા પડશે. જે આ પ્રમાણે થશે :— $૩ \times ૩ = ૯$ અને $૨ \times ૨ = ૪$ બન્નેનો સરવાળો $૯ + ૪ = ૧૩$ થશે તેમાં અગાઉના ૨ (બે) વધ્યા ઉમેરતાં ૧૫ થશે તેમાંથી ૫ ને ૧૬૮ ની આગળ મૂકતાં ૧૫૬૮ થશે અને એક વધ્યા કરવા પડશે. પછી છેલ્લાં રહેતાં શ્વતકના (ગુણ્ય-ગુણક) આંકડાને ગુણવા. તેથી $૨ \times ૩ = ૬$ થશે. તેમાં વધ્યા ૧ ને ઉમેરતાં ૭ થશે આને ૭૧૬૮ આગળ મૂકતાં ૭૧૬૮ જવાબ આવી ગયો.

જવાબ તપાસવાની રીત :

આ ગુણાકારનો જવાબ સાચો છે કે કેમ તે તપાસવા માટે ગુણાકાર-શોધન-પદ્ધતિ છે. તે પ્રમાણે ગુણ્ય અને ગુણકની રકમનો સીધામાં સરવાળો કરી બન્ને ને ગુણવા અને જે ગુણકાર આવે તેના આંકડાનો સરવાળો જવાબના આંકડાના એકમ સુધીના છેલ્લા સરવાળાને મળતો આવશે. તે પ્રમાણે ૨૩૨ એટલે $૨ + ૩ + ૨ = ૭$ અને ૩૨૪ એટલે $૩ + ૨ + ૪ = ૯$ થયા હવે $૭ \times ૯ = ૬૩$ થયા. તેમાં $૬ + ૩ = ૯$ થયા. હવે જવાબનો આંકડો $૭ + ૫ + ૧ + ૬ + ૮ = ૨૭$ થયો. તે $૨ + ૭ = ૯$ થયા. માટે આ જવાબ સાચો છે એમ માનવું.

નવના આંકની આમાં ખૂબી છે. ગણિતમાં તેની મહત્તા છે. આ રીતને ગુણાકાર શોધન કહે છે. એનો નિયમ એ થાય છે કે ગુણ્ય અને ગુણક બન્નેની સંખ્યાનો જુદો જુદો સરવાળો કરીને બન્નેના સરવાળા ને ગુણવા. પછી જે આંકડો આવે તેની સંખ્યાનો સરવાળો કરવો. પછી દાખલાના ગુણાકારની આવેલી રકમનો સરવાળો કરવો.

બન્નેનો સરવાળો બરાબર હોય તો સમજવું કે ગુણાકાર સાચો છે, નહીંતર ખોટો છે.

દા. ત. ૪૩ ને ૨૧ સાથે ગુણવા છે. તેનો ગુણાકાર થયો ૯૦૩. તે $૯ + ૦ + ૩ = ૧૨$ થયા અને $૧ + ૨$ નો સરવાળો ૩ થયો. ગુણના ૪૩ એટલે $૪ + ૩ = ૭$ અને ગુણક ૨૧ એટલે $૨ + ૧ = ૩$ ને ગુણતાં $૭ \times ૩ = ૨૧$ થયા. એટલે $૨ + ૧ = ૩$ થયા. બન્નેનો તાળો મળી ગયો. એટલે ગુણાકાર સાચો છે.

ભાગાકાર તપાસવાની રીત :

ભાગાકાર તપાસવામાં ભાજકના સરવાળાને ભાગફળના સરવાળા સાથે ગુણવું. પછી તેમાં શેષના સરવાળાને જોડવો. ત્યાર પછી ભાજ્ય-સંખ્યાનો સરવાળો કરવો. બન્નેનો સરવાળો મળે તો સમજવું કે ભાગાકાર સાચો છે.

દા. ત. :—૨૫૨૭૨૬ ÷ ૨૧

= ૨૧) ૨૫૨૭૨૬ (૧૨૦૩૪

$$\begin{array}{r}
 ૨૧ \\
 \times ૪૨ \\
 \hline
 ૪૨ \\
 ૦૦૭૨ \\
 ૬૩ \\
 \hline
 ૦૬૬ \\
 ૮૪ \\
 \hline
 ૦૧૨
 \end{array}$$

ભાજક ૨૧ ના આંકડા ૨ + ૧ નો યોગ ૩

ભાગ ફળ ૧૨૦૩૪ ના આંકડા ૧ + ૨ + ૦ + ૩ + ૪ નો યોગ ૧૦ = ૧ + ૦ = ૧ બન્નેને ગુણતાં $૩ \times ૧ = ૩$ થયા.

શેષ ૧૨ ના આંકડા ૧ + ૨ નો યોગ ૩ થયો. તેને ઉપરના (ભાજકના) યોગમાં જોડતાં $૩ + ૩ = ૬$ થયા.

ભાજ્ય કળના આંકડા ૨૫ ૨૭ ૨૬ નો સરવાળો $૨+૫+૨+૭+૨+૬$
 $= ૨૪ = ૨ + ૪ = ૬$ થયા.

આમ બન્ને સરવાળો ૬ થાય છે તેથી ભાગાકાર સાચો છે.

ગુપ્તાંક પ્રકાશન :

સરવાળામાં કોઈ આંકડો છુપાવ્યો હોય તો તેને કેવી રીતે જાણવો ? એને જાણવાની રીત એ છે કે સરવાળાની દરેક લાઈનના આંકડાના યોગની સાથે યોગકળના સરવાળાની સંખ્યા સાથે તાળો મેળવવો.

દા. ત. :—સરવાળો આ પ્રમાણે છે તેમાં સરવાળાનાં યોગમાં જ છુપાવીને આપવામાં આવે છે. જેમકે :—

$$\begin{array}{rcl}
 ૬૯૭૪ & = & ૮ \\
 ૨૫૬૦ & = & ૪ \\
 ૨૮૩૨ & = & ૬ \\
 ૧૭૫૪ & = & ૮ \\
 \hline
 ૧૧૨૦ & = & ૪ + ૨૬ = ૨ + ૬ = ૮
 \end{array}$$

આમ સંખ્યાનો યોગ આવે છે ૮ અને યોગકળનો યોગ આવે છે ૪ એના ઉપરથી જણાય છે કે ૪ નો આંકડો ગુપ્ત રાખવામાં આવ્યો છે. (સરવાળો) ૧૪૧૨૦ થાય છે તેમાં ૪ ગુપ્ત રાખેલ છે તે મળી આવે છે.)

ગુણાકારમાં કોઈ આંકડો છુપાવવામાં આવ્યો હોય તો તેને શી રીતે જાણવો ? ગુણ્ય સંખ્યાના યોગની સાથે ગુણક સંખ્યાના યોગનો પરસ્પર ગુણાકાર કરવો. પછી ગુણાકાર (ગુણકળ)ની સંખ્યાના યોગ સાથે મેળવવો. જેટલી સંખ્યા કમ હોય તેટલી સંખ્યા છુપાવવામાં

આવી છે; એમ જણવું. દા. ત. $૮૨ \times ૨૪ = ૧૯૬૮$. એમાં તમે એક છુપાવો છો. તે જણવા માટે $૮ + ૨ = ૧૦ = ૧$, $૨ + ૪ = ૬$, પછી $૧ \times ૬ = ૬$ થયા. ગુણકારની સંખ્યાનો સરવાળો $૮ + ૬ + ૮ = ૨૩ = ૨ + ૩ = ૫$ થયો. $૬ - ૫ = ૧$ આવે. એટલે એકનો આંકડો છુપાવ્યો છે તે કહી શકાય.

બાદબાકીનો છુપો આંકડો બતાવવા માટેની રીત એ છે કે ઉપરની રકમના આંકડાના સરવાળામાંથી નીચેની રકમના આંકડાના સરવાળાને બાદ કરતાં જે વધે તેને બાદબાકીની બચેલી રકમના આંકડાના સરવાળા સાથે સરખાવતાં જેટલી સંખ્યા ઓછી આવે તે અંક છુપાવ્યો છે એમ જણવું.

દા. ત. $૧૨૩૫ - ૧૦૨૪ = ૨૧૧$ છે. એમાં કોઈકે ૧ ને છુપાવીને ૨૧ જણાવ્યા. હવે આંકડો બતાવવા માટેની રીત કરવી :—

$$\begin{array}{r} ૧૨૩૫ = ૧૧ \\ ૧૦૨૪ = ૭ = ૧૧ - ૭ = ૪ \\ \hline ૨૧ = ૨ + ૧ = ૩ \end{array}$$

આમ ૪ કરતાં ૩ માં ૧ અંક ઓછો છે, તે છુપાવેલી રકમ છે.

ભાગાકારમાં છુપો આંકડો બતાવવા માટેની રીત એ છે કે ભાજકના અને ભાગજનના સરવાળાને પરસ્પર ગુણી શેષના સરવાળા સાથે જોડી જે થોમ થાય, તેનો ભાજ્યસંખ્યાના સરવાળાની સાથે તાળો મેળવવો. જેટલી સંખ્યા કમ હોય તે જ અંક છુપાવ્યો છે એમ જણવું.

આ અંગે એક દાખલો લઈએ :— $૫૨૪ \div ૨૦$

$$\underline{૨૦} \mid ૫૨૪ \mid ૨૬$$

$$૪૦$$

$$\underline{૧૨૪}$$

$$\underline{૧૨૦}$$

$$૪$$

એટલે :—ભાજક સંખ્યા ૨૦ નો સરવાળો $૨ + ૦ = ૨$ થયો.

ભાજક સંખ્યા ૨૬ નો સરવાળો $૨ + ૬ = ૮$ થયો.

બંનેને ગુણવાથી $૨ \times ૮ = ૧૬$ થયા.

તેમાં શેષ બેડવાથી $૧૬ + ૪ = ૨૦$ થયા $= ૨ + ૦ = ૨$

હવે ભાજ્યનો યોગ $૫ + ૨ + ૪ = ૧૧ = ૧ + ૧ = ૨$ થાય.

આમ બંનેનો તાળો મળે છે. માનો કે ૪ નો આંકડો છુપાવ્યો છે તો ભાજ્યનો યોગ $૫ + ૨ = ૭$ થશે. પેલી રકમ જે ૨૦ હતી તેમાંથી ૭ જતાં ૧૩ રહ્યા એટલે $૧ + ૩ = ૪$ થાય. તે અંક છુપાવેલો હતો.

આ છુપાવેલો આંકડો ધુન્ય સિવાયનો જ હોવો જોઈએ. એ કહેવાની માગ્યે જ જરૂર હોય !

[૨] ગણિતના ચમત્કારો

ગણિતનો એક કોયડો :

કોઈ વ્યક્તિને ૧૧ કોડીઓ અથવા તો દાણા લઈ બે મુઠ્ઠીઓમાં વહેંચવાનું કહ્યો. ડાબી મુઠ્ઠીમાં જેટલી કોડી રાખી હોય તેને બમણી અને જમણા હાથમાં હોય તેને ત્રણ ગણી કરવાનું કહ્યો. પછી તે બેનો જે સરવાળો આવે તે પૂછી લેવો.

આમ કરવાથી ઓછામાં ઓછો ૨૩ (ત્રેવીશ) નો અને વધુમાં વધુ ૩૨ નો સરવાળો આવશે. માનો કે તે વ્યક્તિએ બંને મુઠ્ઠીમાં રાખેલ કોડીને તમારા કહેવા પ્રમાણે બમણી કે ત્રણ ગણી કરી બંનેનો સરવાળો ૨૩ કહ્યો. હવે તમારે જમણી મુઠ્ઠીની કોડીની સંખ્યા જાણવા માટે ૨૨ ના આંકડાથી ૩૧ સુધી ગણતરી કરવી અને જે સંખ્યા આવે તેને જમણી મુઠ્ઠીમાં કહેવી. જેમકે તેણે ૨૩ કહ્યા, તો ૨૨ પછી ૨૩ ૧ (એક) આંકડો છે તો જમણી મુઠ્ઠીમાં ૧ કોડી છે. કુલ કોડી અગીઆર હોય છે તેથી ૧૧ માંથી જમણા હાથની કોડી જતાં ડાબા હાથમાં ૧૦ રહેશે.

આનો તાળો મેળવીએ. એક ભાઈએ પોતાની ડાબી મુઠ્ઠીમાં ૨ અને જમણી મુઠ્ઠીમાં ૯ કોડીઓ રાખી છે. ડાબી મુઠ્ઠીની કોડી ૨ ને જમણી કરતાં ૪ અને જમણી મુઠ્ઠીની કોડી ૯ ને ત્રણ ગણી કરતાં ૨૭ આવી. બન્નેનો યોગ $૪ + ૨૭ = ૩૧$ થયો. તેમણે સરવાળો ૩૧ કહ્યો. તમે ૨૨ પછી ૩૧ સુધી ગણો. તે નવમે આંકડો છે એટલે તમે તરત કહી શકશો કે જમણા હાથમાં ૯ કોડીઓ છે. અને ડાબા હાથમાં પછી ૨ જ રહે તે બતાવવું અતિ સરળ છે.

તમે આમ તેનાં મનનો ધારેલો આંકડો તરત કહી દેશો તો તે આશ્ચર્યમાં પડી જશે.

છુપાવેલ આંકડો બતાવવો :

સામી વ્યક્તિ કોઈ પણ સંખ્યા આપે તો તેને નવની કોઈપણ સંખ્યા સાથે ગુણવા આપવી. જેમકે એણે ૨૨ નો આંકડો આપ્યો, તેને ૧૮ ($૧ + ૮ = ૯$) થી ગુણવા કહેવું. ગુણકાર ૩૯૬ આવ્યો. તે રકમમાંથી શૂન્ય સિવાયની કોઈ પણ રકમ છુપાવવાનું કહેવું. બાકી જે રકમ રહે તેનો સરવાળો શું થાય છે તે પૂછી લેવું. સરવાળામાં કેટલો આંકડો ઉમેરીએ તો નવના આંકે ભાગ જાય તે જોવું. જે આંકડો આવે તે જ છુપાવેલો આંકડો હોય છે.

ધારે કે ઉપલા ગુણકારની રકમમાંથી તેણે ૩ નો આંક છુપાવ્યો તો બાકીની રકમનો સરવાળો $૯ + ૬ = ૧૫$ આવ્યો. તે $૧ + ૫ = ૬$ થયા. એમાં ૩ ઉમેરવાથી ૯ થાય છે. અથવા ૧૫ માં ૩ ઉમેરવાથી ૧૮ થાય છે તો $૧ + ૮ = ૯$ થાય છે. એટલે ૩ નો આંક છુપાવ્યો છે. એમ નક્કી થાય છે. જો ૬ નો આંકડો છુપાવ્યો હોય તો $૩ + ૯ = ૧૨ = ૧ + ૨ = ૩$ એમાં ૬ ઉમેરવાથી ૯ થાય અગર ૧૨માં ૬ ઉમેરવાથી $૧૮ = ૧ + ૮ = ૯$ થાય. એટલે ૬નો આંકડો છુપાવ્યો છે તે જણવું.

છુપાવેલ પાસા બતાવવાની રીત :

૯ પાસામાંથી બે બાજુ વહેંચવાનું કહો. પછી જમણી બાજુના નેટલા પાસા રાખ્યા હોય તેને ૨૫ વડે ગુણુવા કહો. જે સંખ્યા આવે તેને બમણી કરવાનું કહો અને તેમાં પાંચ ઉમેરાવો. પછી ડાબી બાજુના પાસા તેમાં ઉમેરી દેવાનું કહો. બધી મળીને જે સંખ્યા થાય તે સાંભળી લો. તેમાંથી પાંચ (૫) ઓછા કરીને ડાબી બાજુના પાસા છુપાવ્યા છે તે કહેવા. અને બાકી જે આંક વધે તેને પાંચે ભાગવાથી જે ભાગાકાર આવે તેટલા પાસા જમણી બાજુએ છે એમ કહેવું. નહીંતર ૯માંથી ડાબી બાજુની સંખ્યા ઘટાડી જમણી બાજુની સંખ્યા પણ કહી શકાય.

દા. ત. સામી વ્યક્તિએ જમણી બાજુ ૪ અને ડાબી બાજુએ ૫ પાસા રાખ્યા. હવે ૪ ને ૨૫ થી ગુણુતાં ૧૦૦ થયા. તેના બમણા ૨૦૦ થયા. તેમાં પાંચ ઉમેરતાં ૨૦૫ થાય; તેમાં ડાબી બાજુનો સરવાળો ઉમેરતાં ૨૧૦ થયા. તે જણાવે એટલે પાંચ બાદ કરતાં ૨૦૫ આવ્યા. તેથી ૫ ડાબી બાજુના પાસા રહ્યા અને બાકી ૨૦ રહ્યા તેનો ૫ વડે ભાગાકાર કરતાં ૪ આવ્યા તેથી જમણી બાજુએ ૪ પાસા છે એમ કહી શકાય. આમ પણ ૯માંથી ૫ જતાં, જમણી બાજુએ ૪ આવશે.

ગુણાકારની સમાન સંખ્યાનો જાદુ :

માની લો કે સામા માણસને ૯ની સંખ્યાના ૯ આંકડા જોઈએ છે તથા બીજા એક ભાઈને ૬ની સંખ્યાના એકસરખા ૯ આંકડા જોઈએ છે. તો તે કઈ ગુણ્ય સંખ્યા અને ગુણક સંખ્યા વડે થઈ શકશે? તેમાં બે રીત છે :—

(૧)

૧૨૩૪૫૬૭૮

× ૮૧

૯૯૯૯૯૯૯૯૯૯

(૨)

૩૩૩૬૬૭

× ૧૯૯૮

૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬

આમાં બંને રીતની ગુણ્ય સંખ્યા ને આવી છે તેજ રહેશે અને તે યાદ કરી લેવાની છે. પણ ગુણક સંખ્યા બે અંકમાં અને ચાર અંકમાં કાઢવાની આવી આ પ્રમાણે છે. દા. ત. ૯ ના ૯ આંકડા મેળવવા છે તો ૯ ને ધ્રુવ માની તેની સાથે ને આંકડો જોઈતો હોય તેનો ગુણાકાર કરવો. જો ૫ ના જોઈતા હોય તો $૯ \times ૫ = ૪૫$ અને જો ૩ ના જોઈતા હોય તો $૯ \times ૩ = ૨૭$ ગુણક થશે.

દા. ત. :—

$$\begin{array}{r}
 ૧૨૩૪૫૬૭૮ \\
 \times ૪૫ \\
 \hline
 ૬૧૭૨૮૩૯૫ \\
 ૪૯૩૮૨૭૧૬૪ \\
 \hline
 ૫૫૫,૫૫૫,૫૫૫
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 ૧૨૩૪૫૬૭૮ \\
 \times ૨૭ \\
 \hline
 ૮૬૪૧૯૭૫૩ \\
 ૨૪૬૯૧૩૫૮૪ \\
 \hline
 ૩૩૩,૩૩૩,૩૩૩
 \end{array}$$

(૨) બીજા ઉદાહરણમાં ૩૩૩ ગુણકની ધ્રુવ સંખ્યા છે. તેમાં ૬ ના ૯ આંકડા લાવવા છે એટલે $૩૩૩ \times ૬ = ૧૯૯૮$ એમ ગુણાકાર કરી ગુણક સંખ્યા તૈયાર કરવામાં આવી છે. આમાં ગુણ્ય સંખ્યા હંમેશા ૩૩૩ ૬૬૭ રહેશે. પણ ને આંક લાવવો હોય તેની સાથે ૩૩૩ નો ગુણાકાર કરી ગુણક સંખ્યા મળી આવે છે. દા. ત. ૪ ના ૯ આંકડા લાવવા હોય તો $૪ \times ૩૩૩ = ૧૩૩૨$ ગુણક સંખ્યા થઈ.

(૩) એવા જ બીજા એકસરખા આંકડા લાવવા માટે કેટલાક પ્રયોગો છે. જેમકે ૮ ના એકસરખા આંકડા માટે તે સંખ્યાને ૭૩ ની ધ્રુવ સંખ્યાથી ગુણાકાર કરવો. તેની ગુણ્ય સંખ્યા ૧૫૨૨.૦૭ રહેશે. જેમકે ૭ ના ૮ અંક જોઈએ તો $૭૩ \times ૭ = ૫૧૧$ અને ૧ ના ૮ અંક જોઈએ $૭૩ \times ૧ = ૭૩$ ગુણકથી ગુણાકાર કરવાથી તે આવશે. જુઓ :—

$$\begin{array}{r} ૧૫૨૨૦૭ \\ \times ૫૧૧ \\ \hline ૭૭૭૭૭૭૭૭ \end{array}$$

$$\begin{array}{r} ૧૫૨૨૦૭ \\ \text{અને} \\ \times ૭૩ \\ \hline ૧૧૧૧૧૧૧૧ \end{array}$$

(૪) એવી જ રીતે ગુણ્ય સંખ્યા ૩૭૦ ૩૭૦ ૩૭ ને પણ ૩ ની ધ્રુવ સંખ્યા રાખી જે સંખ્યા જોઈતી હોય તેની સાથે ગુણાકાર કરીને, ગુણાકાર સાથે ગુણવાથી તે રકમ એકસરખી ૯ આંકડામાં આવશે. દા. ત. ૨ ના ૯ અંક જોઈએ તો $૩ \times ૨ = ૬$ અને ૫ ના ૯ જોઈએ તો $૩ \times ૫ = ૧૫$ થી ૩૭૦ ૩૭૦ ૩૭ ને ગુણાકાર કરવાથી તે રકમ નવ અંકમાં આવશે. જુઓ :—

$$\begin{array}{r} ૩૭૦૩૭૦૩૭ \\ \times ૬ \\ \hline ૨૨૨,૨૨૨,૨૨૨ \end{array}$$

$$\begin{array}{r} ૩૭૦ ૩૭૦ ૩૭ \\ \times ૧૫ \\ \hline ૫૫૫, ૫૫૫, ૫૫૫ \end{array}$$

એવી જ રીતે ૬ ના સમાન આંકડા માટે ૩૭૦૭૩ થી ઉપરની રીતે ગુણાકાર કરતા તે રકમ આવશે. આમ તરત મોટી મોટી સમાન સંખ્યા જોઈને ઘણાને જાદુ જેવું લાગશે પણ ખરેખર તે ગણિતના આંકડાઓનો જ જાદુ છે.

ભાગાકારના કોયડાઓ :

ઉપર ગુણાકારના ૯ આંકડાના અને ૮ આંકડાના જે પ્રયોગો આપ્યા છે તેનો પ્રયોગ ભાગાકારના કોયડા રૂપે કરી શકાય છે. તેમાં કોઈ પણ ભાજ્ય સંખ્યા એક સરખી ૯ અંક સુધી મૂકી તેના ભાગદળ (ભાગાકાર) રૂપે ૧૨૩૪૫૬૭૮ ને મૂકી દો! આમાં ભાજક સંખ્યા ગોઠવવાની છે. તે માટે જે અંદરનો અંક સમાન રૂપે હોય તેને ૯ થી ગુણાકાર કરતાં તે ભાજક સંખ્યા આવશે. જુઓ :—

(૧) $૭ \times ૯ = ૬૩$) ૭૭૭,૭૭૭,૭૭૭ (૧૨૩૪૫૬૭૮

$$\begin{array}{r}
 ૬૩ \\
 \hline
 ૧૪૭ \\
 ૧૨૬ \\
 \hline
 ૨૧૭ \\
 ૧૮૯ \\
 \hline
 ૨૮૭ \\
 ૨૫૨ \\
 \hline
 ૩૫૭ \\
 ૩૧૫ \\
 \hline
 ૪૨૭ \\
 ૩૭૮ \\
 \hline
 ૪૮૭ \\
 ૪૪૧ \\
 \hline
 ૫૬૭ \\
 ૫૬૭ \\
 \hline
 ૦૦૦
 \end{array}$$

(૨) જો નવ એકડા માંગે તો તે સંખ્યાને $૯ \times ૧ = ૯$ થી ભાગવી.

જો કોઈને વધારે પ્રભાવિત કરવો હોય તો ભાગવાની સંખ્યા અમણી કરી ભાગફળને તેનાથી અર્ધો એટલે કે ૬૧૭૨૮૩૯૬ આવશે એમ જણાવવું. આ સંખ્યા મોઢે રાખવી જોઈએ. ઉપરના સમસંખ્યાના ગુણાકારોને ભાગાકારના પ્રયોગો રૂપે પણ આજ રીતે ફેરવી શકાય છે.

[૩] યત્રો કે કોઠા બનાવવાના પ્રયોગો

નવ ખાનાનો યંત્ર બનાવવાની રીત :

નવ ખાનાનો યંત્ર બનાવા માટે ૩ થી ભાગી શકાય તેવી ઓછામાં ઓછી ૧૫ ના આંકડાની તો તે રકમ હોવીજ જોઈએ. હવે સામા

માણસે જેટલા આંકડાનો યંત્ર બનાવવા આપ્યો હોય તેને પહેલાં ૩ થી લાગી જે ભાગફળ આવે તેને વચમાંના ખાનામાં વચ્ચેજ મૂકવી. પછી ત્રીજા, છઠ્ઠા, પહેલા અને આઠમા ખાનામાં વચમાં મૂકેલ સંખ્યાથી એક એક સંખ્યા ક્રમશઃ વધારે મૂકવી, તેમજ સાતમા, ચોથા, નવમા અને બીજા ખાનામાં વચમાં મૂકેલ સંખ્યાથી એક એક ઓછી સંખ્યા મૂકવી. એટલે નવ ખાનાનો કોઠો તૈયાર થઈ જશે. દા. ત. કોઈ એ ૪૫ નો યંત્ર બનાવવા માટે કહ્યું તો ત્રણે ભાગતાં ૧૫ આવશે. તે વચમાંની સંખ્યા થશે. એવી જ રીતે ૮૧ નો યંત્ર હોય તો વચમાંની સંખ્યા ૨૭ થશે. તેમનાં યંત્રો આ પ્રમાણે થશે.

૧૮	૧૧	૧૬
૧૩	૧૫	૧૭
૧૪	૧૯	૧૨

૩૦	૨૩	૨૮
૨૫	૨૭	૨૯
૨૬	૩૧	૨૪

ગમે તેમ ગણતાં સરવાળો = ૪૫ થશે અને આનો સરવાળો = ૮૧ થશે.

સોળ ખાનાનો યંત્ર બનાવવાની રીત :

૧૬ ખાનાનો યંત્ર બનાવવા માટે જે થી લાગી શકાય તેવી અને ઓછામાં ઓછી ૩૬ ની રકમ હોવી જોઈએ. સૌથી પહેલાં એ યંત્રના ૧૬ ખાનાં બનાવીને તેમાં ૯ નો સરવાળો આવે તે પ્રમાણે બખ્ખેનાં જોડકાં આ પ્રમાણે સાથેના આઠ ખાનામાં ગોઠવવા :—ત્રીજા અને ચોથા ખાનામાં ૨ અને ૭ = ૯, પાંચમાં અને છઠ્ઠા ખાનામાં ૬ અને ૩ = ૯, અગીઆર અને બારમા ખાનામાં ૮ અને ૧ = ૯ અને ૧૩ મા ૧૪ મા ખાનામાં ૪ અને ૫ = ૯ ગોઠવી દેવા. હવે જે રકમ ધારી હોય તેને જે થી લાગીને જે ભાગફળ હવે તેમાંથી એક ઓછું કરીને

ક્રમે એક એક ઓછી રકમ ૨, ૯, ૧૬, ૭, ૮, ૧૫, ૧૦ અને ૧માં મૂકવી, દા. ત. કોઈ એ ૪૨૨૪ નો ૧૬ ખાનાનો યંત્ર બનાવવા માટે આપ્યો તો તે આ પ્રમાણે થશે :—

૪૨૨૪ નો કોડો

૨૧૦૪૨૧૧૧	૨	૭	
૬	૩	૨૧૦૮૨૧૦૭	
૨૧૧૦	૨૧૦૫	૮	૧
૪	૫	૨૧૦૬૨૧૦૯	

અથવા

૧૦૦ નો કોડો

૪૨	૪૯	૨	૭
૬	૩	૪૬	૪૫
૪૮	૪૩	૮	૧
૪	૫	૪૪	૪૭

આ બંને યંત્રોમાં આડો, ઊભો અને તિરછો ત્રણે બાજુની લાઇનને સરવાળો એક સરખો આવશે.

[૪] સન, તારીખ અને વાર કાઢવાની રીત

કયા સન અને કઈ તારીખે કયો વાર આવે તેની સરળ અને પ્રામાણિક પદ્ધતિ એ છે કે સર્વ પ્રથમ સદી (શતાબ્દી)ને જુદી કાઢીને જેટલાં વરસ ઉપર હોય તેને ચારે ભાગવા કારણ કે સદીમાં વરસ સિવાય દર ચાર વર્ષે એક લીપ-ધર (વર્ષ) આવે છે. તેમજ ૧૦૦ વરસે એક લિપ-ધર વટે છે. એટલે ૧૦૦ વર્ષમાં ૨૪ લીપ-ધરના દિવસો ઉમેરવાં. સદીને મૂકીને બાકીનાં જે વર્ષ છે તેને ચારે ભાગવાથી જે સંખ્યા આવે તેને સનની સાથે ઉમેરી દેવા. અને સાત વાર છે એટલે સાતે ભાગતાં જે શેષ રહે છે તે કોઠામાં બતાવેલ મહિનાની તારીખના ધ્રુવચંકની આગળથી ગણવું. જે વાર આવે તે જ વાર તે સનની તારીખે જાણવો. તેના થોડાક દાખલા લખીએ.

(૧) કોઈકે પૂછ્યું કે ૧૯૨૯ ની ૯ મી ફેબ્રુઆરીએ કયો વાર

હતો ? તો સર્વપ્રથમ ૧૯ મી સદીને અલગ કરી, ૨૯ ને ચારે ભાગતાં, ભાગફળ ૭ આવ્યો, તેમાં ૨૯ ઉમેરતાં ૩૬ થયા, તેને સાતે ભાગવાથી શેષ ૧ રહે છે. ૧૯૦૦ ની જન્યુ.ની ૧ તારીખે સોમવાર હતો (અતે આપેલ કોઠા પ્રમાણે) એટલે સોમવાર પછી ૧ ગણવાથી મંગળવાર આવે છે. હવે કોઠા પ્રમાણે મંગળવારે ફેબ્રુઆરીની ૫ મી તારીખ આવે છે. આપણને ૯ મી તારીખનો વાર કાઢવો છે. તે પ્રમાણે ૪ ઉમેરતાં શનીવાર આવે છે.

(૨) કોઈ પૂછે કે ૧૯૬૧ ની ૧ લી જન્યુઆરીએ કયો વાર હતો ? તો સૌથી પહેલાં ૬૧ ને ચારે ભાગતાં ૧૫ આવ્યા તેમાં ૬૧ ઉમેરતાં ૭૬ થયા. તેને સાતે ભાગતાં શેષ ૬ રહી. ૧૯૦૦ ની શરૂઆત સોમવારથી થાય છે એટલે સોમવારથી ૬ ઠો દિવસ રવિવાર આવે છે. એટલે રવિવાર હતો એમ નક્કી થયું.

(૩) કોઈ પૂછે કે ૧૯૬૫ ના ૫ મી માર્ચે કયો વાર આવશે ? ત્યારે ૬૫ ને ચારે ભાગવાથી ૧૬ ભાગફળ આવ્યાં. તેમાં ૬૫ ઉમેરતાં ૮૧ થયા. પછી સાતે ભાગવાથી શેષ ૪ રહે છે. ૧૯૦૦ ની ૧ લી જન્યુઆરીએ સોમવાર હતો. તેથી સોમવારથી ૪ ગણતાં શુક્રવાર આવશે. એટલે કે ૧૯૬૫ ની શરૂઆત શુક્રવારે થઈ. હવે કોઠા પ્રમાણે ૧ જન્યુઆરીએ શુક્ર હોય તો ૫ મી માર્ચે પણ શુક્રવાર જ આવશે.

આમાં ૧૯૬૪ ની શરૂઆત ગણવી હોય, તો તે લીપઘટિયર હોઈને એક દિવસ ઓછો ગણી, ગુરુવારના બદલે પુનવારથી ગણતરી કરવી. કારણ કે ૨૯ મી ફેબ્રુઆરી પતી ગયા પછી જ એમાં લીપ-ઘટિયર ઉમેરી શકાય છે. તેથી ફેબ્રુઆરી મહીના પછીથી જે વરસ ગણવું હોય તે વર્ષ શુક્રવારથી શરૂ થયું એમ ગણવું.

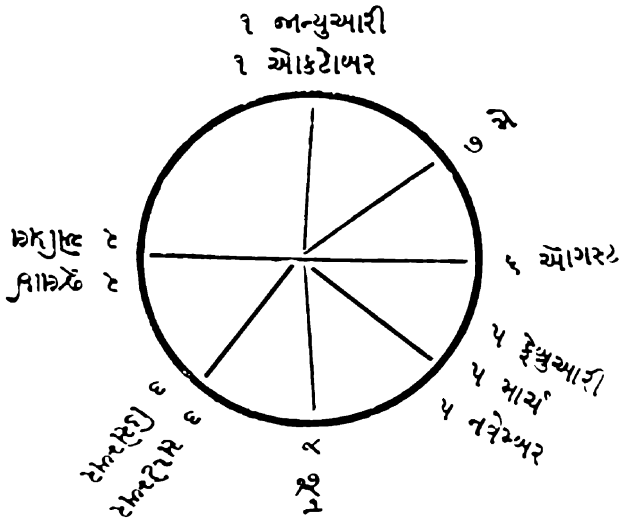
સદીના વારનો કોઠો

સદીના પ્રારંભનો કોઠો નીચે પ્રમાણે છે, તેને યાદ રાખવો જરૂરી છે :—

સન	૧૭૦૦ ની	જન્યુઆરીની	૧ લી તારીખે	શુક્રવાર
સન	૧૮૦૦ ની	જન્યુઆરીની	૧ લી તારીખે	બુધવાર
સન	૧૯૦૦ ની	જન્યુઆરીની	૧ લી તારીખે	સોમવાર

મહીનાના ક્રુવ અંકનો કોઠો

વર્ષની ૧ લી તારીખે જે વાર હોય તે જ વાર અલગ અલગ માસની કઈ તારીખે અચૂક આવે તે માટેનો કોઠો આ પ્રમાણે છે.

સન પ્રમાણે વાર બનાવવા માટે વિધિસર ગણતરી બરાબર કરવી જોઈએ જેથી વારમાં ફરક નહીં આવે. જે રીતે સાલ (સન), માસ અને તારીખ પરથી જેમ વાર કાઢી શકાય છે; તેમ સાલવાર અને તારીખ પરથી માસ અને સાલ, માસ અને વાર પરથી તારીખો પણ કાઢી શકાય છે. આમ ગણિતના જુદા જુદા મનોરંજક અને આશ્ચર્યજનક પ્રયોગોથી અનાયાસે રમૂનિ - વિકાસ થઈ શકે છે.

છંદ - વિજ્ઞાન અને સ્મૃતિ

સ્મૃતિ - વિકાસમાં અને ખાસ કરીને છંદ વિજ્ઞાનનું પોતાનું પણ મહત્ત્વ છે. સામાન્ય છંદનું જ્ઞાન હોય તો કોઈ પણ વિષય કે પ્રસંગને યોગ્ય લાગે તે છંદમાં ગૂંથી શકાય છે. મોટી મોટી દૃશ્યની વાતો નાનાં નાનાં સૂત્રોમાં જોવા મળે છે. છંદના સામાન્ય જ્ઞાન સાથે જો તીવ્ર સ્મૃતિનો મેળ હોય તો કોઈ પણ કાવ્ય કે શ્લોક રચતાં વાર ન લાગે. પરંતુ તેની સાથે સ્મૃતિ-વિકાસના ક્રમ અને ઉપાયોને ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસ કરવામાં આવે તોજ આમાં ધારી સફળતા મળી શકે.

છંદમાં નવ રસ પૈકી કયો રસ લાવવો, કયો અલંકાર લાવવો એ વળી જુદો વિષય છે. અહીં તેની ચર્ચા-વિચારણા કરવાની નથી.

અવધાન પ્રયોગમાં જેમ ગણિતના જુદા જુદા પ્રયોગો કરવામાં આવે છે તેમ છંદના પ્રયોગો પણ કરવામાં આવે છે. કોઈ કહેશે કે છંદ કે કાવ્યની સાથે અવધાનને શો સંબંધ છે? અવધાનનો સંબંધ તો સ્મૃતિ સાથે છે! તેનો જવાબ એ છે કે માણસની રુચિ કાવ્ય તરફ સહેજે જાય છે અને કાવ્ય વડે અનાયાસે જ્ઞાનોપાર્જન અને એકાગ્રતા મેળવી શકાય છે. જે પરંપરાએ સ્મૃતિ - વિકાસમાં સહાયક છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ ૧૦ વર્ષની નાની ઉંમરમાં મોક્ષમાળા લખી હતી. તેમજ નાનપણથી કાવ્ય બનાવવામાં તેઓ નિષ્ણાત થઈ ગયા હતા. તેથી તેમણે સુંદર કાવ્યો, કથાઓ અને ગ્રંથ રચી કાઢ્યાં. કવિ કાલિદાસ ગમે તેવા કઠણ શ્લોકની પાઠ્યૂર્તિ કે સમસ્યાપૂર્તિ કરી શકતા હતા. ઘણા લોકો આશુકવિ હોય છે. તેનું કારણ સ્મૃતિ - વિકાસજ હોય છે. પ્રાચીનકાળમાં, વિદ્યાર્થીકાળથી બાળકોને સંસ્કૃતના નીતિ શ્લોકો મોંઢે કરાવવામાં આવતા હતા. તેથી સ્મરણશક્તિ વધારવામાં મદદ

મળતી હતી. તેવીજ રીતે “અંતાક્ષરી (અંત્યાક્ષરી)”ની પ્રણાલી પણ એમાં સહાયક હતી.

છંદ પ્રકાર :

કાવ્ય રચના માટે જુદા જુદા છંદોનું જ્ઞાન જરૂરી છે. છંદ એ પ્રકારના હોય છે. માત્રિક અને વાર્ણિક. માત્રિક છંદમાં માત્રાના હિસાબે ગણતરી હોય છે. માત્રા એ પ્રકારની હોય છે લઘુ અને ગુરુ. જ્યાં બેડાક્ષરો હોય છે તેની પૂર્વનો અક્ષર ગુરુ ગણાય છે. લઘુ કે હસ્વનું નિશાન । છે ત્યારે ગુરુ કે દીર્ઘનું નિશાન ડ છે. બિન્ન બિન્ન છંદોમાં વપરાતી માત્રાઓ માટેના બિન્ન બિન્ન ગણ છે. તેને ઓળખવા માટે એક સૂત્ર છે :—

ય મા તા રાજ ભાન સલગમ્

આનો પહેલો શબ્દ હસ્વ કરીને ગણ માનવામાં આવેલ છે અને તેનાથી જે રીતે ત્રણ અક્ષરો આવે છે તે એની માત્રા છે. તે સમજવા માટે નીચેની સમજૂતી ઉપયોગી થશે :—

ગણનું નામ	ક્રમે આવતા અક્ષરો	માત્રા
ય ગણ	ય મા તા	। ડ ડ
મ ગણ	મા તા રા	ડ ડ ડ
ન ગણ	તા રા જ	ડ ડ ।
ર ગણ	રા જ ભા	ડ । ડ
જ ગણ	જ ભા ન	। ડ ।
ભ ગણ	ભા ન સ	ડ । ।
લ ગણ	ન સ લ	। । ।
સ ગણ	સ લ ગં	। । ડ

છંદમાં જ્યાં ગણનો સંકેત હોય ત્યાં તેની આમળ આપેલી માત્રાઓ સમજવી.

[૧] વાર્ણિક - છંદો

અનુષ્ટુપ :

અનુષ્ટુપમાં આઠ અક્ષરનું ચરણ હોય છે. ચાર ચરણનું આખું પદ બને છે. છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ, પાંચમો લઘુ, સાતમો અક્ષર પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં ગુરુ અને બીજા તથા ચોથા ચરણમાં લઘુ હોય છે. તેને શ્લોકમાં આ પ્રમાણે જાણવો :—

આખા ચે શ્લોકનો છઠ્ઠો ગુરુ ને લઘુ પાંચમો
બીજા ચોથે પદે હ્રસ્વ બાકીમાં દીર્ઘ સાતમો

તેનો દાખલો :—

બહાદ્ધર થજે બેટા, દિલનો દરિયો થજે ।

દર્દી દલિત દુઃખીના, તું જિનાં આંસુ લુછજે ॥

સંસ્કૃતમાં :—

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે, સમવેતા પુપુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાંડવાશ્ચેવ, કિમકુર્વત સંજય ॥

ઉપજાતિ : આ છંદમાં ૧૧ અક્ષર હોય છે. તેના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. ઉપેન્દ્રવજ્રા અને ઇન્દ્રવજ્રા. ઉપેન્દ્રવજ્રાનું લક્ષણ છે “ જભાન, તારાજ, જભાન, ગંગ ” એટલે એમાં ક્રમે ૧ જગણ, ૧ તગણ, ૧ જગણ અને બે ગુરુ હોય છે.

તેનો દાખલો :—

કિં બાલ લીલાકલિતો ન બાલઃ,

પિત્રોઃ પુરો જદર્પાતિ નિર્વિકલ્પઃ;

તથા યથાર્થ કથયામિ નાથ.,

નિજશયં સાનુ શયસ્ત વાગ્રે ॥

ઇન્દ્રવજ્રાનું લક્ષણ છે :—તારાજ તારાજ જભાન ગંગ એટલે ૨ તગણ એક જગણ અને બે ગુરુ હોય છે.

તેનો દાખલો :—

સત્વેષુ મૈત્રીં ગુણિયુ પ્રમોદં
કિલબ્દેષુ શ્રવેષુ કૃપા પરત્વં

વસંતતલિકા : આમાં ૧૪ અક્ષરો હોય છે. તેનું લક્ષણ છે
“ તારાજ બાનસ જબાન જબાન ગંગા ” એટલે ૧ તગણ, ૧ ભગણ,
૨ જગણ અને બે ગુરુ ક્રમશઃ હોય છે.

તેનો દાખલો :—

પ્રાતઃ સ્મરમિ હૃદિ સંસ્કૃરદાત્મ તત્ત્વં
દ્રુતવિલંબિત : આમાં ૧૨ અક્ષરો હોય છે. તેનું લક્ષણ
“ નસલ બાનસ બાનસ રાજબા. ” એટલે કે ૧ નગણ, ૨ ભગણ અને
૧ રગણ હોય છે.

તેનો દાખલો :—

શશિ દિવાકર ચૌર્ધ્વ ઝીડનં,
ગજ ભૂજંગ મયોરપિ બંધનં ।
મતિમતાં ચ વિલોક્ય હરિદ્રતાં;
વિધિરહા બલવાનિતિ મે મતિઃ ॥

માલિની : આમાં ૧૫ અક્ષરો હોય છે. તેનું લક્ષણ “ નસલ,
નસલ, માતારા, યમાતા, યમાતા ” છે એટલે કે ૨ નગણ, ૧ ભગણ
અને ૨ યગણ છે.

તેનો દાખલો :—

અપિહલ હર વિન્દ સ્પન્દ માનં મરન્દં ।
તવકિર્માપિ લિહં તો મંજુગુંજન્તુ ભૃંગાઃ ॥
દિશિ દિશિ નિરપેક્ષ સ્તાવકીનાં વિવૃણ્વન ।
પરિમલ મયમન્યો બાંધવો ગંધવાહુઃ ॥

હિંદામાં :—“ અહહ ! અમમ આંધી આ ગઈ તૂ કહાંસે ! ”

મંદાકાંતા : આમાં ૧૭ અક્ષરો હોય છે. તેનું લક્ષણ “ માતારા

ભાનલ નસલ તારાજ તારાજ ગંગાં ” એટલે કે ૧ મગણ, ૧ ભગણ, ૧ નગણ, ૨ તગણ અને ૨ ગુરુ હોય છે.

તેનો દાખલો :—

હા, પસ્તાવો ! વિપુલ ઝરાણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે
પાપી તેમાં કુબકી દઈને પુણ્યશાલી બને છે.

લલિત :

આમાં ૧૧ અક્ષરો હોય છે. તેનું લક્ષણ “ નસલ, રાજભા રાજભા લગાં ” એટલે કે ૧ નગણ, ૨ રગણ, ૧ લઘુ અને એક ગુરુ હોય છે.

તેનો દાખલો :—

સમજુ બાળકી જાય સાસરે,
વચન માડિતું ધ્યાનમાં ધરે.

શાર્દૂલ વિકીરિત :

આમાં ૧૯ અક્ષરો હોય છે. તેનું લક્ષણ છે—“ માતારા સલગાં જભાન સલગાં તારાજ તારાજગાં ” એટલે મગણ, સગણ, જગણ, સગણ ૨ તગણ અને એક ગુરુ હોય; તેને શાર્દૂલ વિકીરિત છંદ કહેવાય છે.

તેનો દાખલો :—

જ્ઞાને આપ ત્રિલોક વ્યાપક છતાં સ્વાધીન સંસારથી,
ને, તેથી પ્રભુ આપના અવનિથી મંદિર ઊંચે રહ્યાં.
શિખરિણી :

આમાં ૧૭ અક્ષરો છે. તેનું લક્ષણ છે—“ યમાતા, માતારા, નસલ, સલગાં, ભાનસ લગાં ” એટલે કે યગણ, મગણ, નગણ, સગણ, ભગણ ૧ લઘુ અને ૧ ગુરુ.

તેનો દાખલો :—

અસત્યોમાંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા ।
ઊંઠા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લઈ જા ॥

સગૃહરા :

આમાં ૨૧ અક્ષરો છે તેનું લક્ષણ છે—“ માતારા, રગજ્ઞા, બાનસ, નસલ, યમાતા, યમાતા, યમાતા.” એટલે કે મગણ, રગણ, બગણ, નગણ અને ૩ યગણ.

તેનો દાખલો :—

નો રોગા નૈવ શોકા, ન કલહકલના નારિમારી પ્રચારો
ત્રોટક :

આમાં ૧૨ અક્ષરો હોય છે. તેમાં ૪ સગણ હોય છે.

તેનો દાખલો :—

અપકૃત્ય તણા પથથી વળવું.

શાલિની :

આમાં ૧૧ અક્ષરો હોય છે. તેનું લક્ષણ—“ માતારા, તારાજ, તારાજ, ગંગ” એટલે કે મગણ, ૨ તગણ અને ૨ ગુરુ હોય છે.

તેનો દાખલો :—

માતા તારી સુજ્ઞતા એક પુત્રી,
કાળે કાળે દેહના દંડ દે છે.

ભૂજંગી (ભૂજંગપ્રયાત) :

આમાં ૧૨ અક્ષરો છે. તેમાં ૪ યગણ હોય છે.

તેનો દાખલો :—

તદુક્તં કવીન્દ્રૈઃ ભૂજંગ પ્રયાતં

વંશસ્થ :

આમાં ૧૨ અક્ષરો હોય છે. તેનું લક્ષણ—“ તારાજ, તારાજ, જમાન , રાજજ્ઞા ” છે. એટલે એ તગણ, એક જગણ અને એક રગણ હોય છે.

તેનો દાખલો :

નારાજ ના થા યજમાન રાજ હા !
જ્યો ન મેં તારણહાર આપસો ॥

[૨] માત્રિક છંદો

દોહરો :

આમાં પહેલાં અંતે ત્રીજા ચરણમાં ૧૩ માત્રા હોય છે તેમજ બીજા અંતે ચોથા ચરણમાં ૧૧ માત્રા હોય છે, તેને ચાર ચરણ હોય છે.

તેનો દાખલો :—

નિરખીને નવયોવના લેશ ન વિષય નિદાન ।

ગણે કાઠની પૂતળી તે ભગવાન સમાન ॥

સોરઠો :

દોહાનો ઉલ્લેખ સોરઠો છે. તેમાં ૧-૩ ચરણમાં અગીયાર માત્રા અને ૨-૪ ચરણમાં ૧૩ માત્રા હોય છે.

તેનો દાખલો :—

લેશન વિષય નિદાન, નિરખીને નવયોવના

ચોપાઈ :

આમાં સોળ માત્રા હોય છે અને ચાર ચરણમાં દરેકને સમાન માત્રા હોય છે.

તેનો દાખલો :—

રઘુકુળ રીતિ સદા ચક્ષી આઈ ।

પ્રાણ જાય અરૂ વચન ન જાઈ ॥

સવૈયા એકત્રીશ :

આમાં ૩૦ માત્રા હોય છે.

તેનો દાખલો :—

જનસેવાના પાઠ શિખવ્યા મધ્યમ માર્ગ બતાવીને
સંન્યાસીનો ધર્મ ઉજાણ્યો વંદન કરીએ શુદ્ધ તને

હરિગીતિ :—

આમાં ૨૮ માત્રા હોય છે.

તેનો દાખલો :—

ખડુ પુણ્ય કરા પૂજથી શુભ દેહ માનવનો મળ્યો ।
તોયે અરે, ભવચક્રનો આંટો નહીં એકે રહ્યો ॥

ગઝલ :

આમાં ૧૪ માત્રા હોય છે.

તેનો દાખલો :—

ગુઝરે જે શિરે તારે ।
જગતનો નાથ તે સે'જે ॥
ગણ્યું જે પ્યારું પ્યારાએ ।
અતિ પ્યારું ગણી લે જે ॥

આમ જુદા છંદોમાં કાવ્ય રચના કરવાથી મનોરંજનની સાથે સ્મરણશક્તિ પણ વધે છે.

[૩] પાદ પ્રતિ

છંદોનું જ્ઞાન હોય તો કોઈ પણ પાદ પ્રતિ કરવી હોય તે. તે સરળ થાય છે. સર્વ પ્રથમ એ સરળતાએ સમજાય છે કે કાવ્યની છેલ્લી કડી ક્યાં છંદમાં આપી છે તેથી શેષ મળતી કડીઓ તે છંદમાં ગુંથવામાં સરળતા રહે છે. અવધાન કરતી વખતે પાદપ્રતિ કરવાની કળા પણ હોવી જોઈએ. દા. ત. કોઈએ એક ચરણ આપ્યું :—

સિન્દૂર બિન્દુ વિધવા સલાટ

—હવે સૌથી પહેલાં છંદ કયો છે તે જોવું જોઈએ. પછી તેના અર્થને અંધએસતાં ત્રણ ચરણો બનાવવાં જોઈએ. આ છંદ ઇન્દ્રવજનો

છે. તેની પાદ-કડી-પૂર્તિ આમ કરી શકાય :—

(૧) લસેન્ન રાજ્યં જનલક્ષિ યત્નો,
સંકિર્ણ દષ્ટિર્જન સેવકેષુ ।

પ્રમાદ યુત સાધુગણો યથાડયં,
સિન્દૂર બિન્દુ વિધવા લલાટે ॥

(૨) પાંચાલ પુત્ર્યાઃ સતિ પંચપત્યાઃ
વૈધવ્યયુક્તં સુભગં સતીત્વં ।

આસકત્ય ભાવાત્ શુશુભે હિ તસ્મિન્
સિન્દૂર બિન્દુ વિધવા લલાટે ॥

[૨] કોઈકે પાદપૂર્તિ માટે એક બીજું ચરણ આપ્યું :—
“તકં શકસ્ય દુર્લભમ્” એનો શ્લોક અનુષ્ટુપમાં છે. તેની પાદપૂર્તિ આ પ્રમાણે કરી શકાય :—

ગામયે ભારતે રાષ્ટ્રે તકાદિ સુલભંભુવિ ।

દિવિ ઘેનોર ભાવા હિ, તકં શકસ્ય દુર્લભમ્ ॥

[૪] શ્લોક રચના :

અવધાન કરનારમાં કોઈ વિષય ઉપર તરત શ્લોક રચવાની કળા પણ હોવી જોઈએ. દાખલા તરીકે કોઈએ “કિકેટની રમત શું સૂચવે છે?” એ વિષય ઉપર શ્લોક બનાવી આપવા કહ્યું. તે આ પ્રમાણે બનાવી શકાય :—

પ્રક્ષિપ્તં તુ કરદ્વયેન કલયા યત્કન્દુકં તત્ર વૈ,
કિન્તવ્યૈઃ પ્રતિતાડનં કૃત્તમયો હ્યુચ્છાલ્ય ફરીકૃતં ।

ગૃહસ્થાન્તો ડબ્યજનાઃ પ્રધાવ્ય વિજયં પ્રાપ્યાડપિ તૈર્હારિતમ્
તાત્કીડેવભાવે પરાજય જયૌ રપાતાં સદાડડન્દૈ ॥

ઉપરનો શ્લોક શાદ્દલ વિકીડિતમ્ માં છે.

[૫] અઘાક્ષરી

અઘાક્ષરી એટલે શ્લોક કે કાવ્યના પ્રારંભમાં કોઈ આપેલ અક્ષર કે વાક્ય ઉપર શ્લોક કે કાવ્યની રચના, તેનો અક્ષર ક્રમેથી ઊભો આવે એ રીતે કરવી. અવધાનમાં તેની આગવી વિશેષતા છે.

દા. ત. કોઈ એ ‘સીતારામની આઘાક્ષરી કરવા આપી તો તે આ પ્રમાણે થાય :—

સિતા માહુત્ય વૈરાગ્યે
તાપાદ્ દગ્ધો મૃતસ્તથા
રાવણો સ્વકૃતિં લોકતુ
મગચ્છદ્ ઘોર દુર્ગતિમ્

એવી જ રીતે કોઈ બીજાએ મહાવીરને શ્લોકમાં ગોઠવવા કહ્યું, તે આ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય :—

મનસા કર્મણા વાચા
હાનિ લાભાદિકે ભવે
વીતરાગત્વ સિદ્ધ્યર્થં
રક્ષયેત્ સમતા ધનમ્

આ અને એવી બીજી શ્લોક રચનાની ચાતુરીથી શ્રોતા એક વખત તો આશ્ચર્યમાં પડી જાય છે. આ બધા પ્રયોગોમાં સ્મૃતિ વિકાસનો હેતુ સચવાતો જોઈએ, અને તે માટે નિરંતર અભ્યાસ અને સાધના પણ એટલાં જ આવશ્યક છે.

આંતરિક અવધાન-પ્રયોગ

અવધાન-પ્રયોગ વડે સ્મૃતિની વૃદ્ધિ અને વિકાસ અંગે અગાઉ સંક્ષેપમાં વિચારાયું છે. જે અવધાન-પ્રયોગની ક્રિયા બાહ્ય વસ્તુ પ્રત્યે થાય છે તે ભૌતિક વસ્તુઓ અંગેની સ્મરણ-શક્તિ જ વધારે વિકસી શકે. પણ, જે અવધાન-પ્રયોગની ક્રિયા આંતરિક હોય તે તેની પોતાના આત્મા કે વિશ્વ-આત્માઓ પ્રત્યેની સ્મૃતિ વિકસી શકશે. તે માટે અવ્યકત-જગત પ્રત્યે એકાગ્ર થઈને આંતરિક અવધાન-પ્રયોગ કરવાનું સૂચવવામાં આવે છે.

સ્મૃતિના પ્રવાહો બે તરફ વહે છે—આંતરિક અને બાહ્ય. બાહ્ય પ્રવાહથી ભૌતિક વિકાસ વધારે થઈ શકે છે; પણ જ્યારે સ્મૃતિનો પ્રવાહ આંતરિક બને છે ત્યારે આધ્યાત્મિક વિકાસ થાય છે. જેટલા મહાપુરુષો થયા છે તેમણે પોતાની સ્મૃતિનો પ્રવાહ અંતરના ઊંડાણમાં વહેવડાવ્યો છે. અંતરના ઊંડાણમાં જતાં પોતાના આત્મા અને વિશ્વ-આત્મામાં કંઈ પણ ફરક દેખાતો નથી. વિશ્વમાં જે પ્રકાશ દેખાય છે તે મારો જ પ્રકાશ છે; તેમજ વિશ્વમાં જે દોષો દેખાય છે તેમાં પણ હું જવાબદાર છું, એમ સમજી વિશ્વાત્મા સાથે એકત્ર સાધના માટે તે ઉદ્ધાર બને છે; ઉચે ચઢે છે.

આંતરિક અવધાન-પ્રયોગની ક્રિયા શરૂ થાય છે ત્યારે અવ્યકત દેખાતા વિશ્વ ઉપર પોતાના આંદોલનોનો પ્રભાવ પડે છે અને તેમાં એકાગ્રતા બહોળો ભાગ ભજવે છે. એવાં આંતરિક અવધાનમાં જગતના દોષો અથવા ભૌતિક વાતોને જૂલતા શિખાય છે અને જગતના ગુણો અથવા આધ્યાત્મિક વાતોને યાદ રાખતાં શિખાય છે. જગતની સાથે એ રીતે આત્મીયતા સધાય છે.

આ અંગે એક બે દાખલાઓ લઈએ.

સ્વામી રામતીર્થની સ્મૃતિ બહુ જ તીવ્ર હતી. પણ તેમણે પોતાની

સ્મૃતિનો ઉપયોગ પોતાના આત્મા સાથે વિશ્વાત્માઓનો સંબંધ શોધવા અને યાદ રાખવામાં કર્યો. જ્યારે તેઓ હિમાલયના ધોર જંગલોમાં આત્માનંદની મસ્તીમાં ફરતા હતા ત્યારે તેમને જંગલના હિંસક પશુઓ-વાઘ, વર, સિંહ વગેરેનો ભય લાગતો ન હતો.

ઉપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો :—

તત્ર કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુ પશ્યતઃ :

—જે આખા જગતને એકત્વની દૃષ્ટિએ જુએ છે—સંભારે છે તેને કોઈ મોહ કે કોઈ શોક હોઈ શકે ખરો ! એમ જ સ્વામી રામતીર્થનું થયું.

રામતીર્થ એકવાર જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં, પર્વતોમાં બરફની ખીણો આડી આવી ગઈ. તેને જોઈને તેમણે આજ્ઞા કરી : “ઓ હિમાલયની બરફની ખીણો અને ટોચો તમે મને રસ્તો આપી દો ! તમારો માલિક તમને ફરમાન કરે છે !”

કહેવાય છે કે એમ કહેતાં જ રસ્તો થઈ ગયો. કેટલી આત્મીયતા હશે એમની ! તેઓ પોતાને વિશ્વનો શહેનશાહ કહેતા હતા. આને આંતરિક અવધાન પ્રયોગની સિદ્ધિ રૂપે માની શકાય.

આ આખા વિશ્વની અંદર એક અનેાખી સામ્યતા પ્રવર્તે છે. દરેકમાં ચેતનનો એક પુવારો ઊડ્યા જ કરે છે. માત્ર અવ્યક્ત જગત પ્રત્યે એકાગ્રતા કેળવવી એવી શક્તિ સાંપડે છે. જ્યારે “હું કોણ છું ?” એ અંગે, “હું નથી માણસ, નથી જાતિ, હું તો ચેતન છું” અને ચેતનનો ખરો વિચાર આવે એટલે વિશ્વ-ચેતન પ્રત્યે આત્મીયતા સધાઈ જાય. એટલે કે વિશ્વ વાત્સલ્યની વાત સમગ્ર જાય. પરિસ્થિતિ પરિવર્તન પણ ત્યારે જ કરી શકાય; જ્યારે એવો ભાવ થાય કે આ આખું વિશ્વ મારું છે.

એવી જ રીતે રાણકદેવીનો પ્રસંગ છે. તે રાખેગાર પાછળ સતી થવા જાય છે. સતી એટલે કેવળ બળી મરવું નહીં. પણ સત્ ચહે અને

શરીર ગૌણ અને તેમજ ચેતન મુખ્ય થાય. ચેતન મુખ્ય થાય ત્યારે આખા વિશ્વ ઉપર તેનો પ્રભાવ પડે. સતી રાણકદેવીમાં ચેતનાનું સત્ એટલું ચઢી ગયું કે તેનો આદેશ ગિરનાર પર્વતે પણ માનવો પડ્યો.

કહેવાય છે કે રાણકદેવી, રા'ખેંગારના દેહ પડ્યા પછી ગિરનારને કહે છે :—

“ઉંચો ગઢ ગિરનાર, વાદળથી વાતું કરે.

પડતાં રા'ખેંગાર તું ખરડીને ખાંગો કેમ નવ થયો. •

મતલબ કે તે કહે છે કે “રા’ પડ્યો અને તું હજી ઉભો છે ! તને શરમ આવતી નથી?” આમ કહેતાંની સાથે ગિરનાર પર્વતની શિક્ષાઓ ધડધડ કરતી પડવા માંડે છે. પણ રાણકદેવીને તરત વિચાર આવે છે કે એનો શું દોષ ? અહીંના રહેવાસીઓનો શો વાંક ? તેમને આના પડવાથી ઘણું નુકશાન થશે. એટલે તે ફરી કહે છે :—

મા પડ મા પડ મારા વીર.....!

નોંધારાનો આધાર, ચોસલાં કોણ ચડાવશે !”

છેવટે તો તે નારી છે. તેનામાં માતાનું હૃદય રહેલું છે. એટલે હ્યા આવી જાય છે; ખરી રીતે તો તેને વાત્સલ્યરસ ભરવા માટે વિશ્વ-પાત્ર નાનકડું બની જવું જોઈએ. જેમ એક માતા ગમે તેટલાં અને ગમે તેવાં પોતાનાં ગંદા, કાણાં, ખોડાં અને અજ્ઞાન બાળકોને સાચવે છે; વાત્સલ્ય છોડતી નથી. તેમ તેણે વિશ્વની માતા બનીને આખા જગત પ્રતિ પ્રેમ પાથરવો જોઈએ.

રાણકદેવી રા'ખેંગારને પોતે યાદ કરે છે. નારીને પોતાનાં શીલ અને સત્યમાં એકાગ્ર થવા માટે પતિનું સ્મરણ કરવાનું કહ્યું છે. છેલ્લી ઘડી સુધી પતિને પ્રભુ માનીને તેની સ્મૃતિ રાખવી એ પતિવ્રત-ધર્મ કહેવાય છે. પણ પતિમાં પ્રભુતા ન હોય તો માત્ર તેના શરીરની જ સ્મૃતિ રાખવી, એ બરાબર નથી. ખરી રીતે પતિના ચેતનને વિશ્વ ચેતનમાં એટલે કે પ્રભુમાં મળવા માટેના પ્રયત્નોની સ્મૃતિ રહેવી જોઈએ

અથવા પતિના આત્મ મુણેની સ્મૃતિ રહેવી જોઈએ. મતલબ એ કે મુખ્યત્વે ચેતનની સ્મૃતિની અખંડ જ્યોત પ્રજ્જ્વલિત રહે તે વસ્તુ સ્મૃતિ-વિકાસ માટે કરેલ આંતરિક અવધાન દ્વારા થવી જોઈએ. એની પ્રતીતિ માટે જ અવધાન પ્રયોગ છે.

ભગવાન મહાવીરે અવ્યક્ત જગત પ્રત્યે એકાગ્ર થવા માટે અભિગ્રહ ક્યો હતો; જેને આપણે આંતરિક અવધાન કહી શકીએ. આજે તો જોનોમાં નોટા ભાગે બોજનની આખતમાં જ અભિગ્રહ હોય છે. પણ, અભિગ્રહનો સાચો અર્થ એ છે કે સમાજને ચેતના ભિમુખ કે સત્યાભિમુખ કરવા માટે કોઈ સંકલ્પ મનમાં ધારવો-ગ્રહણ કરવો અને ગ્રહણ કરેલ સંકલ્પ પ્રમાણે જ્યાંસુધી પુર્તિ ન થાય કે યોગ ન મળે ત્યાં સુધી ખોરાક ન લેવો અને તેની તૈયારી પ્રાણ્ત સુધી પણ રાખવી. “અન્નં વે પ્રાણા:” કહીને ઉપનિષદમાં ખોરાકને પ્રાણ કહેવા છે. એટલે અભિગ્રહમાં, તે વાત પૂરી ન થાય ત્યાંસુધી ખેતક ન લેવો અને પ્રાણ છોડવો પડે તો છોડવો; એ વસ્તુ હોય છે. આમાં શરીર ગોણુ અને છે અને ચેતના મુખ્ય. આ ચેતનાનો સંબંધ પેલા સંકલ્પની સાથે જોડાઈ જાય છે. તે ધીમેધીમે અવ્યક્ત જગત ઉપર અસર કરે છે.

ભગવાન મહાવીરના જીવનમાં આવા એક અભિગ્રહનો પ્રસંગ છે. તેઓ એક એવો અભિગ્રહ લે છે જેથી સમાજ અથવા અવ્યક્ત જગત કેન્દ્રિત થઈ જાય છે. તેમનો અભિગ્રહ આ પ્રમાણે હતો:—“કોઈ રાજકુમારી, ક્ષત્રિય કન્યા દાસી વેષે વેચાયેલી હોય, માથે મૂડેલી, માત્ર એક વસ્ત્ર ધારણ કરેલી, હાથે હાથકડી, પગમાં બેડી, ત્રણ દિવસની ભૂખી હોય, આંખમાં આંસુ અને ચહેરા ઉપર પ્રસન્નતા હોય, તે અડ-દના આકળા ભિક્ષામાં આપવા ઈચ્છતી હોય તોજ મારે આહાર લેવો; નહીંતર નહી.”

અહીં આપણને ખ્યાલ આવશે કે આપણી ચેતનાની અવ્યક્ત ચેતના કે અવ્યક્ત જગત ઉપર શી અસર થાય છે ! કેવી રીતે થાય છે ! ભગવાન મહાવીરને આ અભિગ્રહના કારણે પાંચ માસ અને પચ્ચીશ

દિવસ આહાર વગરના થઈ ગયા હતા. હજીસુધી તેમને ખોરાક મળ્યો ન હતો. ઉપવાસમાં જ આટલા બધા દિવસો ગયા, અભિગ્રહ હજી પૂરો થયો ન હતો.

કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે ભગવાન મહાવીરને તો બધું જ જ્ઞાન હતું; એટલે જ તેમને ધારેલું મળેલું. પણ જો એમ હોય તો તેમને સાડા પાંચ માસ સુધી ઉપવાસ કરવાની શી જરૂર હતી ! અભિગ્રહ ધારણ કરતાં પહેલાં જે દિવસે ચંદનબાળા બાકળા ખાવાની હતી તેથી એક દિવસ પહેલાં તેઓ અભિગ્રહ ધારણ કરી શકત ! પણ ખરી વાત તો એ હતી કે તેમને કેવળ જ્ઞાન તો આ પછી જ થયું. તેમણે અભિગ્રહ લીધો ત્યારે એટલો જ વિચાર કર્યો હશે કે “ભલે, મારું શરીર પડી જાય પણ હું જે ઇચ્છું છું તે અવ્યકત જગતની સાથે તાળો મળી જાય !”

આ એક પ્રયોગ હતો. તેમાં ભારે રહસ્ય છુપાયેલું છે. મહા-પુરૂષોનો સંકલ્પ ઇષ્ટોનું સર્જન કરવા માટે જ હોય છે. તે જમાનામાં નારીને ઘેટાંબકરાંની જેમ બજારમાં વેચવામાં આવતી. તે દાસી તરીકે ખરીદનારના ઘરે રહેતી અને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરતી. એટલે સુધી કે તે ખરીદનારનો તેના ઉપર સંપૂર્ણ કબ્જો રહેતો. ધારે તો ઉપ-પત્ની તરીકે પણ તેનો ઉપયોગ-ઉપભોગ કરી શકતો. એટલે કે નારી-ગુલામીની પ્રથાનું કલંક ભારત જેવા સુસંસ્કૃત દેશોમાં હતું.

ચંદનબાળા પણ એવી જ એક ખરીદાયેલી દાસી હતી. તે રાજ-કુમારી હતી પણ પકડાઈ જતાં તેને એક સામાન્ય ગુલામ તરીકે વેચવામાં આવી. ધના શેઠે તેને ખરીદી હતી. તેને દીકરી તરીકે રાખતા હતા. દાસીને દીકરી જેમ રાખવી એ તેમની પત્ની મૂળા શેઠાણીને ગમતું નહતું. એક દાસીને આટલી હદ સુધી ચડાવવી ન જોઈએ તે તેના મનને સાલતું હતું. અધુરામાં પૂરું એકવાર તેણે બન્નેને સંપ્રકરણમાં જોયા. એક દિવસ શેઠ બહારથી થાકેલા આવ્યા હતા, એટલે પગ ધોવા માટે બેનું પાણી ચંદના પાસે મંગાવ્યું. ચંદના પાણી લાવીને શેઠને

પોતાના આપુજી માની પોતે તેમના પગ ઘોવા મંડી. પગ ઘોતી વખતે તેના વાળ વારે ઘડીએ પાણીમાં પડી જતા હતા શેડે હાથથી તેના વાળ ઉઘા કર્યા. બસ, બળતામાં ઘી હોમાયું.

એટલે એક દિવસ જ્યારે શેઠ બહારગામ ગયેલા હતા ત્યારે તક જોઈને શેઠાણીએ ચંદનબાળાના હાથે પગે બેડીએ નાખીને તેના મસ્તકનું મુંડન કરાવીને ભોંયરામાં પૂરી દીધી. જ્યારે ત્રણ દિવસે શેઠ પાછા ફર્યા અને તેમણે ચંદનબાળાને ખુમ પાડી. પણ, કોઈ જવાબ ન મળ્યો.

શેઠે મકાનની તપાસ કરી. શેઠાણી ત્યાં આવ્યાં નહતા. તેઓ દરેક ખંડના દ્વાર પાસે જઈને ચંદના-ચંદના ખુમો પાડવા લાગ્યા. અને ભોંયરા પાસેથી ધીમે અવાજ આવ્યો. શેઠે ભોંયરું ઉઘાડ્યું. ત્રણ દિવસની ભૂખી ચંદનબાળા છે એમ જાણી ઘરમાં તપાસ કરે છે તો અડદના બાકળા બહાર રાખેલા મળે છે. તે તેને આપે છે અને જુહારને બેડી-હાથકડી તોડવા માટે બોલાવવા જાય છે.

ભૂખી ચંદનબાળા, અડદના બાકળા હાથમાં લેવા જાય છે. ત્યાંજ ભિક્ષાનો અભિગ્રહ ધારણ કરેલ ભગવાન મહાવીર પધારે છે. તેમને જોઈને તે બહુ જ હર્ષિત થાય છે. ભગવાનની બધી વાતો પૂરી હોય છે; પણ એક નથી થતી. આંખમાં આંસુ. મહાવીર પાછા ફરે છે અને ચંદનબાળા પોતાને અભાગણુ સમજીને આંસુ સારે છે. મોંમાંથી સીસકારો નીકળે છે. પ્રભુ પાછા વળીને જુએ છે. તેમનો અભિગ્રહ પૂરો થાય છે અને ચંદનબાળાના હાથેથી અડદના બાકળા વહોરે છે. ભગવાન મહાવીરને ૫ માસ અને ૨૫ મે દિન પારણું થાય છે અને ચંદનબાળાને ત્રણ દિવસના ઉપવાસનું પારણું થાય છે. કેવો એ સુયોગ થાય છે !

અહીં ૫ માસ ૨૫ દિવસમાં ભગવાન મહાવીરના ચેતનના આંદોલનોની અવ્યક્ત રીતે એ અસર થઈ કે આખો સમાજ દાસ-દાસી વિકૃતિના અનિષ્ટ પ્રત્યે કેદ્રિત થઈ ગયો અને તે અમાનવીય કૂર પ્રથાને

નાબૂદ કરવા તૈયાર થઈ ગયો. આમાં ભગવાન મહાવીરની વિશ્વાત્મા પ્રત્યે એટલી તીવ્ર શ્રદ્ધા હતી; એટલે જ આ કામ પૂરું થયું. આમ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત જગતનો મેળ પડી ગયો. ચેતનાની એકાગ્રતાથી જ એટલે કે આંતરિક અવધાનથી ! અભિગ્રહ તો એમનો બાહ્ય પ્રયોગ હતો.

એટલે અહીં અવધાનનો અર્થ થાય છે અવ્યક્ત જગતની સ્મૃતિમાં જે ચીજ પડેલી છે તેને એકાગ્રતા વડે બહાર લાવવી. અથવા આજુબાજુના જગતની સ્મૃતિને ધારણ કરવી; કેદ્રિત કરવી. જે કાંઈ પોતાને મળ્યું, પોતે ધારણ કરી રાખ્યું છે તે જ્ઞાનને આખા જગતને આપવું; બહાર લાવવું—પ્રગટ કરવું, તેને પણ આંતરિક અવધાન કહી શકાય. આમ બાહ્ય-અવધાનની શક્તિને અંતરાભિમુખ કહી, જ્ઞાન, તપ, સંયમને ઉન્નત કરવાં એ જ આંતરિક અવધાનનું રહસ્ય છે.

સ્મૃતિ-વિકાસનું કૃણ : પૂર્વજન્મ સ્મૃતિ

સ્મૃતિ-વિકાસ અંગે આટલું અધું વિચારવા પાછળ મુખ્ય હેતુ શું છે ? કોઈ પણ વસ્તુ તેના પરિણામ જાણવા વગર સિદ્ધ કરવામાં, તે અંગે પ્રયત્ન કરવામાં ઊત્સાહ રહેતો નથી. સ્મૃતિ-વિકાસનું જે તાત્કાલિક કૃણ છે તે પૂર્વજન્મ સ્મૃતિ છે અને સ્થાયી કૃણ છે. સંપૂર્ણ આત્મા એટલે પરમાત્માનું પદ પ્રાપ્ત થવું. અહીં પૂર્વજન્મ સ્મૃતિ અંગે વિચાર કરશું.

આ મન જે ક્ષપરથી નાનું અને સામાન્ય દેખાય છે તેની શક્તિ અને વિકાસનો જે સાચો ખ્યાલ આવે તો અકિત થયા વગર રહેવાનું નથી. બાહ્ય મનના ઊંડાણમાં સંસ્કારનાં કેટલાંયે પડળો છે. તે જ્યારે જ્યારે નિમિત્ત મળે છે ત્યારે સ્મૃતિ વડે પ્રગટ થાય છે. મનોવૈજ્ઞાનિકો આને Sub Conscious Mind (સબ કોન્સીયસ માઈન્ડ=અજ્ઞાત મન) કહે છે. આપણે તેને ભાવ-મન કે આંતર્ગન કહીએ છીએ. આ આંતર્મન જીવની સાથે લાગેલું છે અને સ્મૃતિ વિકાસનું જે કોઈ તાત્કાલિક કૃણ હોય તો પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ થવી છે. માણસની કે જીવાત્માની મોટી લાચારી એ છે કે તે એ નથી જાણી શકતો કે તે ક્યાંથી આવ્યો ? તે કોણ હતો ? તેમજ આસપાસના સંબંધો અંગે કોઈ પ્રયોજન ખર્ચ કે ગયા જન્મમાં આજના સંબંધોથીએતો સંબંધ કઈ રીતે હતો ? આ લાચારીને સ્મૃતિ-વિકાસ એક અવસ્થાએ પહોંચીને દુર કરે છે. કહેવાય છે કે જાળક નાનું હોય છે ત્યારે તેની સાથે અને પૂર્વજન્મની સંસ્મૃતિ હોય છે. પણ નવા જન્મના સંસ્કારો અને વાતો તેના ક્ષપર જામે છે અને તે વિસ્મરિત થઈ (જૂલાઈ) જાય છે.

આજના મનોવૈજ્ઞાનિકો પૂર્વભવ અંગે કંઈ કહેતા નથી અથવા તેઓ એમાં માનતા નથી. પણ જાળકને જે સંસ્કારો મળે છે તેમાં અમુક સંસ્કારો ક્યાંથી આવ્યા ? તેનો કોઈ ખુલાસો કરતા નથી. સામાન્ય રીતે માણસને ત્રણ પ્રકારના સંસ્કારો મળે છે :— મા-બાપના, સમા-

જના અને પૂર્વજન્મના. એટલે જ એક જ મા-બાપના બે છોકરાઓમાં ધણો તફાવત નજરે પડે છે. માણસોની પોતાની ભિન્નતા એટલી બધી હોય છે કે “પાંચે આંગળીઓ બરાબર નથી” “મુઠે મુઠે મંતિ ભિન્ના:” જેવાં સૂત્રોનું પ્રચલન થયું છે. આતું મુખ્ય કારણ તો અજ્ઞાત એવા પૂર્વજન્મના સંસ્કારો છે. આ સંસ્કારોને પોતાના પુરૂષાર્થના સંસ્કારો, મા-બાપના સંસ્કારોને લોહીના સંસ્કારો; અને સામાજિક સંસ્કારોને વાતાવરણના સંસ્કારો ગણી શકાય.

એક જવાર આપણને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ થાય તો ? એ સહુથી સુખદ ઘટના ગણી શકાશે ! પણ તે યર્ષ શકે છે અને તે સ્મૃતિ-વિકાસની નિરંતર ઉચ્ચતર પ્રક્રિયાથી. જૈન દર્શન કહે છે કે સ્મૃતિ ઉપર પડેલ મોહ, લોભ, કામ, ક્રોધ, મદ વગેરેનાં આવરણો દૂર થવાથી એટલે કે મતિજ્ઞાનાવરણીય (જ્ઞાનને ઢાંકી દેતા) કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશ્ચમના કારણે સ્મૃતિ નિર્મળ યર્ષ જવાથી કેટલીક વ્યક્તિઓને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થાય છે તેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન કહેવાય છે. અલબત્ત જાતિ-સ્મરણજ્ઞાન મોહ, લોભ વગેરે હોય તેથી યર્ષ શકે છે. પણ તેથી ભંચે જવાતું નથી. જાતિસ્મરણ જ્ઞાનની વધુમાં વધુ સીમા બતાવતાં જૈન સૂત્રો કહે છે કે વધુમાં વધુ એક સાથે નવસો જન્મોની સ્મૃતિ યર્ષ શકે છે. એક સાથે ત્રણ જન્મની સ્મૃતિ-જાણકારીની વાત છાપામાં આવે જ છે. જન્મ-જન્માંતરની વાતો જાણે તેને ચમત્કાર ગણી શકાય પણ તેનો ચારિત્ર્ય સાથે અવિનાભાવ સંબંધ હોતો નથી. પણ તેવી સ્મૃતિ યર્ષને જે ચારિત્ર્યના સંપૂર્ણ વિકાસ તરફ જીવન વળે તો તેને જરૂર ચારિત્ર્યનો ચમત્કાર માનશું અને તેને મહત્વ આપશું.

પૂર્વજન્મસ્મરણનું જ્ઞાન દરેકને થતું નથી. એનું કારણ એ છે કે દરેકની સ્મૃતિનો તેટલી હદે વિકાસ થતો નથી. દરેકની બુદ્ધિ અને સ્મૃતિ નિર્મળ થતી નથી. તે સિવાય યાદ રાખવા જેવી વસ્તુઓ યાદ રાખવી અને ભૂલવા જેવી વસ્તુઓ ભૂલી જવી એ ટેવ ન પડવાના કારણે ધણો નકામો કચરો જામે છે તે હટતો નથી.

છાપામાં ઘણીવાર પૂર્વજન્મની સ્મૃતિના કિસ્સાઓ આવતા હોય છે. હમણાં વાંચવામાં આવ્યું હતું કે એક દસ વરસના બાળકને પોતાના પૂર્વજન્મનું ઘર યાદ આવી મયું. તે પોતાના પિતા વગેરેને આગ્રહ કરવા લાગ્યો કે, “ મને મારા ઘરે લઈ જાઓ ! ” તે ઘર બીજા ગામમાં હતું. બાળકના અતિઆગ્રહના કારણે બધા તેને ત્યાં લઈ ને ગયા. તેણે પોતાનું ઘર અને પોતાની પૂર્વજન્મની પત્ની ઓળખી લીધાં. તે કહેવા લાગ્યો કે હું કલાણા નામનો શેઠ હતો. મારા નામનું વિદ્યાલય ચાલે છે. તેણે પોતાના પૂર્વજન્મના ઘરના નોકરો તે કાળે હતા તેમના વિષે પૂછપરછ કરી. તે ત્યાં જન્મ્યો અને પછી પાછો પોતાના બાપાના ઘરે આવતો રહ્યો.

આવાં જ બીજાં અનેક બાળકો વિષે અલગ અલગ કિસ્સાઓ છાપામાં વાંચવામાં આવે છે. આ અંગે કોઈએ વધુ ઊંડી તપાસ એક વિષય તરીકે કે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની એક શાખા તરીકે કરી નથી—તે આશ્ચર્યની વાત છે. પરિણામે આ બધા પ્રસંગો કિસ્સાઓ રૂપે રહી જાય છે. પણ રખે કોઈ એમ માની એસે કે જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થાય તે મહા-જ્ઞાની છે. તેના ઉપરથી ઘડો લઈને જો સ્મૃતિ આત્મ-વિકાસ માટે તત્પર અને તો જ ને કુપયોગી છે. આવા ઘણાં પ્રસંગોમાં એવું પણ જાણીતું મળે છે કે ઘણીવાર બાળક આસપાસ થતી વાતોથી પણ તેની વાતના આભાસને મનમાં ધારણ કરી લે છે અને તેની તીવ્રતા પણ તેને એમ માનવા પ્રેરે છે.

એટલું ખરું કે મોટા બાળે નાના બાળકને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ થયાની વાતો સંભળાય છે. તેનું કારણ એ છે કે નાનું બાળક બૂલવા જેવું બૂલી જાય છે અને યાદ રાખવા જેવું યાદ રાખવા પ્રયત્ન કરતું હોય છે. પણ મોટું થયા બાદ તે બૂલવા જેવી વાતોને પણ પકડી રાખે છે. જેનો સ્મૃતિપટ કારી પાટી (સ્ટેટ) જેવો હોય છે તેના ઉપર સ્મૃતિ-સંસ્કારો તરત ચોટી લે છે. આવું બાળક મોટું થતાં પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ સદંતર બૂંસાઈ જાય છે. તેનું કારણ ચિત્તની મલીનતા, સ્મૃતિ-વિકૃતિ અને આસક્તિ છે. “ એકોઽ હં બહુસ્વામ ” એવી આસ-

કિતથી માણસ સંતાનવૃદ્ધિમાં પડે છે ત્યારે સ્મૃતિ, વિકૃત થાય છે, એટલે મોટા થયા બાદ જેને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થાય છે તેનું કારણ અંતઃકરણની વધારે નિર્મળતા, પવિત્રતા અને અનાસક્તિ છે; તેમજ જ્ઞાનવરણીય કર્મેતો ક્ષયોપશ્ચમ પણ કારણભૂત હોય છે. સ્મૃતિવિકાસ બ્યારે તીવ્ર બને છે ત્યારે પૂર્વભવોનું વ્યકિતગત અને પારસ્પરિક સ્મરણ થાય છે.

યોગદર્શનમાં પૂર્વજન્મ સ્મૃતિનું કારણ બતાવ્યું છે :—

અપરિગ્રહસ્થૈર્જન્મકચન્તા સંબોધઃ ॥

એટલે કે પરિગ્રહવૃત્તિ-આસક્તિ-મમતાવૃત્તિ દૂર થવાથી અમમત્વ ભાવ સ્થાયી થવાથી પૂર્વજન્મોની વાતોનું સ્મરણ થાય છે. જૈનધર્મ-ગ્રંથોમાં પૂર્વ જન્મસ્મૃતિનાં ઘણા દાખલાઓ મળે છે. તેમાંથી બે એક પ્રસંગો જોઈએ.

એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ આઠ જન્મેથી સાથે હતા. નવમે જન્મે અરિષ્ટનેમિ અને રાજમતી તરીકે તેઓ જન્મે છે. પછી લગ્નગ્રંથીથી પતિ-પત્ની તરીકે જોડાવાની તૈયારી કરે છે. પણ પ્રસંગ એવો બને છે કે અરિષ્ટનેમિ રથમાં બેસીને પોતાની જાન સાથે પરણુવા જઈ રહ્યા હોય છે ત્યાં રસ્તામાં વાડામાં પુરાયેલા પશુઓનો કચણ અવાજ સાંભળી તેમનું હૃદય દ્રવી ઊઠે છે. સારથિને પૂછતાં તેમને જણુવા મળે છે કે તેમની સાથે આવેલા જનૈયા માટે, ભોજન નિમિત્તે આ બધાનો વધ કરવાનો હોય છે. તે જણી તેમણે સારથિને વાડો ઉઘાડી દેવાનું કહ્યું. પશુઓ મુક્ત થાય છે અને તેઓ પોતાનો રથ પાછો વળાવી લે છે. તેથી જાનમાં ખજભળાટ થાય છે. અરિષ્ટનેમિ તેમને પશુદયા અને સંયમનો સચોટ ઉપદેશ આપે છે. તેઓ પોતે સાધુ દીક્ષા લઈ લે છે.

આ બધું જણીને રાજમતીને ઘણી ચિંતા થાય છે. તેની સખીઓ તેને દિલાસો આપે છે અને બીજા પુરુષને વરવાનું કહે છે. પણ, રાજમતીનું ચિંત તો અરિષ્ટનેમિમાં પરોવાઈ ગયું હતું. તેઓ ચિંતિત કરે છે અને તેમ કરતાં કરતાં તેમને પૂર્વના આઠ ભવોના સંબંધનું સ્મરણ થઈ આવે છે.

યોગી આનંદધનજી રાજમતીના લલોને આ રીતે કાવ્યમાં મુકે છે :—

મનરા વહાલા !

અષ્ટ ભવાંતર વાલહી રે, તું મુજ આત્મારામ,
મુક્તિ સીધું આપને રે, સગપણ ક્યારી શું કામ ?

ધર આવો હો વા'લમ ! મારી આશાના વિશ્રામ
(ધર આવો...!)

—હે મારા વહાલા ! આઠ જન્મનો આપણો સંબંધ છે. તમે મારા આત્માના રામ છો. તમે મુક્તિ રૂપી સ્ત્રી સાથે સંબંધ બાંધો અને મને મૂકો એ કેમ ચાલે ? મારા વાલમ ! તમે ધરે આવો - તમે મારી આશાના વિશ્રામ છો. તમારા વગર મને ક્યાં આરામ મળશે ?

ટૂંકમાં બંને વચ્ચે પૂર્વજન્મ સ્મૃતિના કારણે આત્મ-સંબંધ-આત્મિયતા સ્થપાય છે. રાજમતી પણ સંયમ માર્ગે જઈને સાધવી દીક્ષા લે છે. ખરી રીતે તેમની સ્મૃતિ વધારે નિર્મળ થાય છે. આવી વ્યક્તિની આત્મિયતા જગતના બધા આત્માઓ સાથે યર્ષા જાય છે. જેને આવું નિર્મળ સમ્યગ્દર્શન મળ્યું છે તે જુદાપણું ક્યાં અને એકપણું ક્યાં એ બંને બાબતો જાણતો અને અનુભવતો હોઈ બધા જીવો સાથે એકતા સાધવા છતાં નિર્લેપ રહી શકે છે. તેમનાથ તીર્થંકર આવા પુરુષ હતા. તેમણે પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિ થતાં રાજમતી સાથે શારીરિક લગ્ન ન કર્યાં પણ તેથી જાંચે જોડ્યા. રાજમતીને પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિ થતાં તેણે તેમને જ હૃદયનાથ અને આત્મનાથ માની તેમના સંન્યાસ-માર્ગનું પદ અનુસરણ કર્યું. તેમણે આત્મ-લગ્ન કર્યાં જ્યારે આઠ-આઠ જન્મ લગી તે હૃદય લગ્ન ઉપરાંત શરીર લગ્ન પણ કર્યાં હતાં તે છતાં જ્યારે અરિષ્ટનેમિએ સંયમ માર્ગે આત્મ-લગ્ન કર્યાં, ત્યારે રાજમતીને પણ હેવટે અપરંપર સતોષ મળ્યો. જેથી તેઓ રથનેમિ જેવા પથ-વિચ્છિન્ન થનાર યોગીને પણ નિર્વિકાર કરી શક્યાં.

પૂર્વજન્મની સ્મૃતિથી જે જાણે ચઢે છે તેની તે સ્મૃતિ ચિરસ્થાયી રહે છે; નહિતર થોડાક કાળ પછી ભુલસાઈ જાય છે. અહીં સવાલ એ થશે કે બધાને જન્મ-જન્માંતરની વાત કેમ યાદ રહેતી નથી? તેનું કારણ એ છે કે આપણે અસહજ જીવન જીવીએ છીએ. જીવનમાં સહજતા; અનાસક્તિ વગેરે હોય તો પૂર્વજન્મની વાતો પણ યાદ આવે; નહિતર ભૂલી જવાય.

પૂર્વજન્મ સ્મૃતિનો ખીજો પ્રસંગ છે—ચિત્ત અને સંભૂતિનો. તે બંને ભાઈઓ હતા. પાંચ પાંચ જન્મથી તેઓ એક જ ઘરે જન્મ્યા હતા. સાથે રહ્યા હતા. પણ છઠ્ઠે ભવે અલગ-અલગ ઘરે તેમણે જન્મ લીધો. કારણ કે એકમાં આસક્તિ હતી, ખીજામાં અનાસક્તિ હતી.

છઠ્ઠા ભવમાં ચિત્ત એક નગર શેઠને ત્યાં પુત્ર રૂપે જન્મ્યો. ત્યાં તેનું પાલણુ-પોષણ સારી રીતે થયું. તેને જ્ઞાન-ધ્યાનમાં વિકાસ કરવાના માધ્યમો મળ્યાં અને તેણે વિકાસ સાધ્યો. એક વાર ચિત્ત એક મુનિનું પ્રવચન સાંભળવા ગયો. ત્યાં તેને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ યર્ષ આવી. તેથી તેને વૈરાગ્ય થયો અને તેણે મુનિદીક્ષા લીધી. સાથે જ તેને પોતાનો ભાઈ સંભૂતિ મળે તો તેને પણ વૈરાગ્ય પમાડવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ.

સંભૂતિ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી રાજા રૂપે જન્મ્યો. તેને બધા પ્રકારની સાલ્યખી મળી. તે એમાં જ મગ્ન રહેતો. એક વાર તે એક બગીચામાં બેઠો બેઠો આનંદ માણતો હતો કે તેણે એક ફૂલનો ગુચ્છ જોયો. તે જોઈને તેનું ચિત્ત વિચારના ચક્રડોળે ચડ્યું. તેણે જો કે એ ગુચ્છો પહેલીવાર જોયો નહોતો તે છતાં તેને થયું કે “આવું મેં કયાંય પહેલાં જોયું છે.”

આંતરિક આંદોલન જાગતાં જાગતાં અનેક નવીન સંસ્મરણો તાજા થવા લાગ્યા. તેમાંથી તેને પોતાના પૂર્વભવોની સ્મૃતિ યર્ષ. પાંચ-પાંચ જન્મ ભગી બંને ભાઈ તરીકે રહ્યા-હવે તે ભાઈ કયાં હશે? તેને મળવાની તાલાવેલી એના હૃદયમાં લાગી. એટલે તેને શોધી કાઢવા

માટે એક શ્લોક તેણે પાંદડા ઉપર લખ્યો :—

“આસી દાસા મિયા હંસા ચંડાલા અમરા જહા”

—તેણે એ શ્લોકો રચી પોતાના સેવક વડે ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે ‘જે મારા અડધા શ્લોકોની પૂર્તિ કરશે તેને હું અડધું રાજ્ય આપીશ !’ બધા શ્લોકો તેની જાત જાતની પૂર્તિ કરીને લાવવા લાગ્યા પણ અલ્પદત્તને તે ન રુચી,

યોગાનુષંગે ચિત્ત મુનિ ગામે ગામ વિચરતા આ ગામમાં આવ્યા. બાગમાં માળીએ તેમને ઉતારો આપ્યો. માળીને પણ અડધા રાજ્યની તાલાવેલી હતી એટલે તે પણ પેલા અડધો શ્લોક ઉચ્ચારવા લાગ્યો. ચિત્તમુનિએ તેને ધ્યાનથી સાંભળ્યો. તેમણે માળીને પૂછ્યું કે “આ શું છે?”

માળીએ તેમને બધી વાત કરી. ચિત્તમુનિને તો ભાર્ષ ને પ્રજ્ઞવાળવો હતો. એટલે તેમણે તે શ્લોકની પાદપૂર્તિ આ પ્રમાણે કરીને માળીને આપી :— ‘इमाणो छद्मिया जाइ, अन्नमन्नेण जाविणा’

પેલા માળીએ તે અડધો શ્લોક યાદ કરીને અલ્પદત્ત ચક્રવર્તીને સંભળાવ્યો. અલ્પદત્ત તે સાંભળી : “મારો ભાર્ષ” એમ કહી મૂંછિત થઈ ગયો છે. સૈનીકોએ પેલા માળીને કેદ કર્યો. તેને ધમકાવ્યો તો તેણે કહી દીધું કે “આ શ્લોક તો બાગમાં વિરાજતા મુનિએ બનાવ્યો છે.” સૈનીકો મુનિને વિનંતિ કરી ચક્રવર્તી પાસે લઈ ગયા. અલ્પદત્ત ચક્રવર્તીએ હોશમાં આવીને ચિત્તમુનિને નિહાળ્યા. પુનઃજન્મની સ્મૃતિ જાગી અને તે બોલી ઊઠ્યો : “મારો ભાર્ષ...”

મુનિએ કહ્યું : “આ આપણો જૂનો જન્મ છે !”

મુનિએ ત્યાર બાદ વિમત ભવેની વાર્તા આ પ્રમાણે કહી સંભળાવી :— આપણે પહેલાં દાસ રૂપે રહ્યા. બીજા જન્મે કાલિન્દર નામના પર્વત ઉપર મુખ્યા થયા. ત્રીજો જન્મે હંસ થયા. પછી કાશીમાં ચંડાલને ત્યાં

જન્મ્યા. તે વખતે નમુચિ નામનો પ્રધાન હતો. તે સંપટ અને વ્યભિચારી હતો. તેથી રાજ્યએ તેને મૃત્યુદંડની સજા આપી. તેને ફાંસીએ ચઢાવનાં આપણા પિતા ચંડાલને દયા આવી અને તેને બચાવી લીધો અને પોતાને ઘરે ગુપ્ત રાખ્યો. તે ગુપ્ત રીતે આપણને સંગીત શીખવાડતો રહ્યો. પણ ફરી કુટિલતાના કારણે તે ત્યાંથી હસ્તિનાપુર ગયો. ત્યાં ચાલાકીથી પ્રધાન થયો.

“આ તરફ આપણે (ચિત્ત અને સંભૂતિ) સંગીતમાં પાવરધા થઈને આખી પ્રજાને આકર્ષવા લાગ્યા. તેથી દ્વેષીલા સંગીતશાસ્ત્રીઓએ આપણને હલકાં વરણના અયોગ્ય ઠગવી રાજ્ય પાસે ફરમાન લઈ ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા. જિંદગીથી કંટાળીને આપણે પહાડ ઉપર ગયા અને પડતું મૂકવાની તૈયારી કરતા હતા; ત્યાં એક પવિત્ર સાધુનો ભેટો થયો. તેણે આપણને બચાવ્યા અને સાધુ-દીક્ષા આપી, જ્ઞાન-બ્યાન શીખવ્યાં.

“આપણે ઉગ્ર તપસ્યાઓ કરવા લાગ્યા. તેના પ્રભાવે આપણને લખિષ્ઠો મળી. વિચરતા-વિચરતા આપણે હસ્તિનાપુર ગયા. ત્યાં બિક્ષા સેવા જતાં પેલા નમુચિ મંત્રીએ જોયા અને કદાચ તેને ઉધાડો પાડ્યું એવી બીક અને શંકાના કારણે તેણે આપણને નગરી બહાર કઢાવ્યા.

આવાં અસહ્ય અપમાનથી આપણે સળગી ઊઠ્યા. આપણે આપણી લખિષ્ઠનો ઉપયોગ કર્યો. નગરીમાં આગનો ભડકો ઉઠવા લાગ્યો આખી નગરી ગમરણી લોકો રાજ્ય પાસે પોકાર પાડવા ગયા. કોઈકે રાજ્યને કહ્યું : “આપણી નગરીમાં એ મુનિઓનું અપમાન થયું છે તેના કારણે આમ થયું છે !”

તેથી રાજ્ય પોતાની ચતુરગિણી સેના, રાણી-દાસીઓ સાથે આવ્યો. તેણે આપણને ખુબ જ વિનવિતિ કરી. રાજ્યની વિનવણીથી આપણે લખિષ્ઠો પાછી સંકેલી લીધી. અને નગરીમાં શાંતિ થઈ ગઈ.

આટલું ઠીક ચિત્ત મુનિએ કહ્યું : “પણ, બંધુ ! તમને તે વખતે રાજ્યની સાહેબી વગેરેનું આકર્ષણ એટલું બધું થાય છે કે તમે મારી

ધણી ના છતાં ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિનું નિયાણું કરો છો. હું સમજાવે રહું છું. પણ ત્યારથી આપણા રસ્તા ફટાઈ જાય છે. હું કાળધર્મ પામી શ્રેષ્ઠીપુત્રરૂપે જન્મ્યો અને વૈરાગ્ય પામીને સાધુ થયો છું તમે નિયાણું પ્રમાણે અલ્પદત્ત ચક્રવર્તી થયા છો. મને પણ જ્ઞાતિ-સ્મરણ જ્ઞાન થયું હતું એટલે તમે પણ ભવનો ઉદ્ધાર કરી શકો તેવી મારી અંતરની અભિલાષા રહી છે. આ માનવભવને ભોગવિદ્યાસમાં આસક્ત રહીને ન હારો. ચેતો અને ચાલી નીકળો મારી સાથે !” જો તમે સાધુ ન બની શકો તો મૃદસ્થ જીવનમાં રહીને પણ આર્યકર્મ કરો નીતિ ન્યાયથી ચાલો.

અલ્પદત્ત ચક્રવર્તી (સંજૂતિ) ચેત્યા નહીં. તેમણે કહ્યું : “મને તમારા દર્શન કરી આનંદ થયો છે. પણ આપની વાતનું પાલન હમણાં થઈ શકે તેમ નથી. રાજકાજ, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેની સાલ્યખી અને ભોગાંસક્તિ નિવૃત્તિ થઈ શકું તેમ નથી !”

મુનિ તેમને ધણું સમજાવે છે પણ તે (સંજૂતિ) ચેતંતા નથી. ચિત્તમુનિ ત્યાંથી વિહાર કરી જાય છે. તેઓ વિકાસ સાધતાં આત્માના ઉચ્ચ પદે પહોંચી કેવળી બની મોક્ષે જાય છે પણ અલ્પદત્ત ચક્રવર્તી-સંજૂતિ-સંસારના કાલ્પમાંથી ઉપર આવી શકતા નથી અને નરકે જાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ પૂર્વ સંસ્કારવશ અલ્પદત્તને જરૂર થઈ પણ તેણે એનો દુરુપયોગ કર્યો અને ચિત્તમુનિએ સદુપયોગ કર્યો. આમાં પણ પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ તો જિજ્ઞાસુવાણી બુદ્ધિને કારણે થઈ હતી તે જ્ઞાન રાખવું જોઈએ.

*શુભ કાર્યોના ફળની માંગણી કરી લેવી.

સ્મૃતિ વિકાસ ચરમ ઉદ્દેશ્ય—આત્મસ્મૃતિ

એ તો સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે સ્મરણ શક્તિ એ આત્માની અનંત શક્તિઓ પૈકીની એક શક્તિ છે. તેનો બ્યવસ્થિત રીતે વિકાસ થાય તો એ ખીલી શકે છે. આ સ્મૃતિ વિકાસની અલગ અલગ ભૂમિકાઓમાંથી જીવ કદાચ રીતે પસાર થાય છે અને અંતે આત્મ વિકાસની ભૂમિકામાં આનંદમય સ્થિતિમાં કદી રીતે પહોંચે છે તે અંગે અત્રે વિચાર કરવાનો છે.

વૈદિક દષ્ટિએ સ્મૃતિની જે અલગ અલગ ભૂમિકા છે; તે ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) અન્નમય કોષની ભૂમિકા
- (૨) પ્રાણમય કોષની ભૂમિકા
- (૩) મનોમય કોષની ભૂમિકા
- (૪) વિજ્ઞાનમય કોષની ભૂમિકા
- (૫) આનંદમય કોષની ભૂમિકા

આમા સ્મૃતિનો વિકાસ કેવી રીતે વધે છે, તે વધારે વિવેચન પૂર્વક જોઈએ.

મન્નમય કોષની ભૂમિકા : આ સ્મૃતિની પહેલી ભૂમિકા છે. તેમાં શરીર તેમજ તેને ટકાવવા માટેનાં આહાર વિહારની જ સ્મૃતિ હોય છે. સામાન્ય રીતે જીવન-વિકાસને પહેલે પગથિયે જિભા રહેનાર દરેક જીવાત્માને શરીરનો વિચાર પહેલાં આવે છે. શરીરની સ્મૃતિ થાય એટલે કાંઈક ખૂટતું લાગે છે; એમ થાય છે. એટલે કે તેને ભૂખ લાગે છે. તે માટે શું કરવું ? એનો વિચાર થતાં ખોરાક જોઈએ. તે ગમે તે રીતે ખોરાક મેળવે છે. પછી તેને એ ખ્યાલ નહીં આવે કે આ ખોરાક સાચો છે કે નહીં ?

તે ખોરાક કદ રીતે મેળવેલો છે ? પ્રમાણિક સાધનોથી કે અપ્રમાણિક સાધનોથી ? કારણકે જીવ એ વખતે અન્નમય કોષની ભૂમિકામાં હોય છે. તે કેવળ સ્થૂળ ઉપર છેલ્લો-વિચાર કરતો હોય છે. અન્નમય કોષની ભૂમિકામાં માણસ ટેવને આધીન હોય છે. તેને યાદ રાખવું છે, એમ નહીં લાગે કદાચ યાદી આવે તો પણ ઉપલા થરની.

આવી રમૂતિ મનુષ્યો સિવાય પશુઓ અને સામાન્ય જીવોને પણ હોય છે. એકેન્દ્રિય જીવો વનસ્પતિ પણ આજ ભૂમિકામાં શરીરનો વિકાસ કરતા હોય છે. અહીં કેવળ શરીર છે તેને પોષવા માટે આહાર જોઈએ. તે મમે તેમ મેળવવો એટલી રમૂતિ રહે છે અને તે પ્રમાણે જીવો આહાર મેળવે છે તે અંગે તે હિંસક પણ બની શકે છે. જેમકે હિંસક પશુઓ વનસ્પતિઓ સુદ્ધાં—અન્ય જીવોનું ભક્ષણ કરે છે. માણસ પણ હિંસક-અહિંસક સાધનો વાપરે છે. એટલે અન્નમયકોષની ભૂમિકામાં રમૂતિ શરીર સંબંધી યાદી રૂપે રહે છે. આ ભૂમિકામાં રહેલ જીવને કહેવું પડતું નથી કે ભૂખ લાગી છે, માટે ખાવા ચાલો. તેથી જ કહેવત પડી છે કે “બીજું બધું ભૂલી જાઓ છો, પણ ખાવાનું કેમ ભૂલતા નથી ?”

પ્રાણમય કોષની ભૂમિકા : શરીર પછી શરીરથી સંબોધિત આજીવાજીની વસ્તુઓ અને વસતિની યાદી આ ભૂમિકામાં આવે છે. તેથી તેમાં જાતીય ભાવના જાગે છે. તે વિચારે છે કે મારું કુટુંબ હોય તો સાઈ ! આ ભૂમિકાવાળો માણસ પુત્રેષણા, પિતૃષણા અને ભોકેષણામાં રાચતો હોય છે. તે પુત્ર, પૈસો અને પ્રતિષ્ઠામાં રાચે છે.

સામાન્ય રીતે જાતીય આવેજોની રમૂતિ એમાં રહે છે. તેથી ડગલે તે પમસે તે વિકાર વાસનાને વશ બને છે અને જાતીય સંબંધો બાંધવા પ્રેરાય છે; બ્યભિચાર કરવા પણ પ્રેરાય છે અને તેને લગતા ગુન્હાઓ બાળાત્કાર વગેરે પણ કરી નાખે છે. લગ્ન જીવન પણ આ ભૂમિકામાં આવે છે. તેથી ફરીને પોતે ખાઈ લીધાની સાથે તેને એ રમૂતિ થાય

છે—બાળકોનું શું ? પત્નીનું શું ! આવી સ્મૃતિ પશુઓમાં પણ હોય છે. મનુષ્યમાં વિશેષ વિકસિત હોય છે. આ ભૂમિકામાં જીવ પોતાનાથી આગળ વધી વંશ-કુટુંબ સુધીનું વિચારે છે.

મનોમય કોષની ભૂમિકા : કુટુંબ પછી ગામની, જ્ઞાતિની કે સમાજની સ્મૃતિ આવે છે. હું જે ગામમાં રહું છું. જે જ્ઞાતિમાં રહું છું તેનું મારે કંઈ કરવું જોઈએ અથવા મારે સમાજના કાયદામાં રહીને ચાલવું જોઈએ; એવી ભાવના મનોમય કોષમાં હોય છે. આમાં પ્રાંત, સમાજ, રાષ્ટ્ર વગેરેના હિતની ભાવનાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

આ ભૂમિકામાં પહોંચેલ વ્યક્તિ જે સાધક હોય તો તે આજીવિકા માટે અનર્થ કરતો નથી, વધારે પરિગ્રહ રાખતો નથી, ગૃહસ્થ હોઈને પણ અનાયાસે બ્રહ્મચર્યનું જતન કરી શકે છે. મનોમય કોષની ભૂમિકામાં સ્મૃતિનો વળાંક સ્વ ઉપરથી વિશ્વ ભણી વળે છે.

વિજ્ઞાનમય કોષની ભૂમિકા : આ ભૂમિકામાં સાધકની સ્મૃતિ પરિપક્વ થઈ જાય છે. એટલે તે સાચો અને તાત્કાલિક નિર્ણય કરી શકે છે. ‘મારાથી આ થાય, આ ન થાય’, ‘આ મારું કર્તવ્ય છે, આ મારું કર્તવ્ય નથી’, આમ તેની સ્મૃતિનો ધણો વિકાસ થાય છે. આમાં માણસો એવી વાતો યાદ રાખી શકે છે કે “હું જાણે જવા સર્જાયો છું એટલે મારે એવી વાતો યાદ રાખવાની છે કે જેથી, હું વૃત્તિ કે આવેગોને આધીન થયા વગર અંતરાત્મામાં જોડો જીતરી શકું ।” વૃત્તિને આધીન સ્મૃતિ એટલે કે કોઈએ ઠપકો આપ્યો કે મેણાં ટોણાં માર્યા તે યાદ રાખવાની વૃત્તિ. આ છીછરી સ્મૃતિ છે અને ભૂલવા જેવી છે. બીજા મુશ્કેલીમાં ન મુકાય, તેવી રીતે વર્તવું કે બીજાની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવી એવી સ્મૃતિ અન્તઃ-સ્મૃતિ છે. આવી સ્મૃતિ વિજ્ઞાનમય કોષમાં સહજ રીતે થાય છે.

આનંદમય કોષની ભૂમિકા :

વિજ્ઞાનમય કોષથી માણસ આગળ વધે છે એટલે આનંદમય કોષની ભૂમિકા આવે છે. ત્યાં તેને બાહ્ય દોષો સ્પર્શતા નથી; રાગદ્વેષ સ્પર્શતા

નથી. તે કેવળ આનંદ ને આનંદ અનુભવે છે. એ ભૂમિકામાં મિત્ર કે શત્રુ બન્ને જોતાં તેનામાં વાતસલ્ય જ પ્રગટે છે. જગત સમક્ષ ઉપર એકસરખું સતત વાતસલ્ય વરસાવતા રહેવાની જેની ટેવ બને છે અને તેની રમૂતિ—યાદી એટલી હદે નિર્મળ બને છે તેને આનંદમય કોષની ભૂમિકા કહી શકાય છે.

વિજ્ઞાનમય કોષની ભૂમિકામાં કેટલીક વાર માણસ ઊંડે જીતરીને વિચાર નો કરી શકે છે કે, કર્તવ્ય શું છે? અકર્તવ્ય શું છે? છતાં કામ-ક્રોધ કપાય-વિકારના હુમલાઓ તેને પજવી શકે છે. તેથી તે બંધે પડી જતો નથી; પણ તે વિચારે છે તે પ્રમાણે આચરી શકતો નથી. જો કે તે અનિષ્ઠ-આચરણ કરવા ઈચ્છતો નથી પણ પૂર્વ સંસ્કારના કારણે અનિષ્ઠમાં પ્રવર્તતો હોય છે. એટલે જ ગીતામાં કહ્યું છે—

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્થાઃ પ્રકૃતે જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિ યાન્તિ ભૂતાનિ, નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥

જ્ઞાની પુરુષો પણ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરે છે. પ્રાણીઓ પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરે છે એટલે ત્યાં નિગ્રહ શું કરશે?

આ પ્રકૃતિના પ્રભાવ અંગે ગીતામાં કહ્યું છે કે :—

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટમ્ય વિસ્રજામિ પુનઃ પુનઃ ।

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત ॥

આ આખો પ્રાણી સમૂહ પ્રકૃતિને વશ છે. પ્રકૃતિજન્ય ગુણોના ત્રણ પ્રકાર છે. સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ. એ ત્રણેથી આ જગત ઘેરાયેલું છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ અંગે એક સુંદર વાત કહેવામાં આવી છે કે “દરેક જીવમાં આઠ રુચક પ્રદેશો હોય છે. આરે બાજુ ગમે તેવો અધિકાર હવાયો હોય તોયે રુચક પ્રદેશોમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ કાયમ રહે છે. એટલે કે તે જામ ઉધાડો રહે છે ગમે તેવો પાપીમાં પાપી માણસ

હોય તો પણ એમાં કંઈક સત્ત્વગુણ પડેલો હોય છે—ચેતનાનું તત્ત્વ રહેલું હોય છે. તે તરફ રુચિ થાય તો તે અંધારાને જોઈ શકે અને પોતાનું જ્ઞાન કરી શકે. આત્મ-જ્ઞાનનો પ્રકાશ થવાથી અંધારું સારું દૂર થઈ શકે છે. પણ આ ભૂમિકા વિજ્ઞાનમય કોષની હોય છે.

ત્યારે, આનંદમય કોષમાં તો તેને ચેતનાની સતત સ્મૃતિ કાયમ રહે છે. તેને આત્મજ્ઞાનની, આત્મગુણોની અને આત્મસ્વરૂપની અખંડ સ્મૃતિ રહે છે. તેથી આ ચેતનરૂપ આત્મા આનંદ-ઉલ્લાસ અને આત્મ-મસ્તીમાં રહે છે. તે પરભાવથી દયાનો નથી, પરભાવ એને પરતંત્ર પણ કરી શકતો નથી. પ્રકૃતિ તેને ઘેરી શકતી નથી. તે સ્વતંત્ર નિર્મળાનંદમાં મસ્ત રહે તેવી સ્થિતિ આનંદમય કોષની હોય છે.

“હું કોણ છું?”ની ઝાંખી અને સ્પષ્ટદર્શન :

એવી દશામાં તેને જ્ઞાન થાય છે હું કોણ છું? અને તેનું દર્શન સ્પષ્ટ બનતાં તે કહી જાહે છે “સોહમ્” તેથી જ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય કહે છે તેમ :—

કોઽહમ્ કયમિદં જાતં, કો વૈ કર્તાઽસ્ય વિદ્યતે ।

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ વિચારઃ સોઽપમિદશઃ ॥

એટલે કે હું કોણ છું? ક્યાંથી આ શરીર થયું? એ શરીરનો કર્તા કોણ? અહીં તેનું ઉપાદાન શું? એવો આત્મસ્મૃતિને પોષક વિચાર જ માણસને થતો હોય છે.

શ્રીમદરાજચંદ્રજીએ સ્મૃતિનો વિકાસ શતાવધાની રૂપે કરીને આવે જ વિચાર કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું :—

હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું?

કોના સંબંધે વળગણ છે? રાખું કે એ પરિહરું?

સૌથી પહેલાં એ વિચાર આવે છે કે હું કોણ છું? પ્રાર્થના ભૂમિકાવાળો કેવળ શરીર સુધી વિચાર કરતો હોઈને તે હું આ નામનો

હું એવો જ વિચાર કરીને રહી જાય છે. પછી તેને થાય છે કે આ શરીર તો નશ્વર છે તો હું કોણુ હું ? ત્યારે એ વિચારે છે અને બધી ભૂમિકા વટાવીને છેવટે તેને ખ્યાલ આવે છે કે હું અનંત શક્તિવાળો ચેતન છું.

પછી તે પ્રશ્ન પૂછે છે હું ક્યાંથી થયો ? ક્યાંથી આવ્યો ? મારું ખરું સ્વરૂપ શું છે ? આ બધા સંબંધો અને વળગાડો સ્થાયી કે અસ્થાયી ! એ સંબંધો જાવવવા કે છોડવા ? અથવા નિર્લેપતા જ જાળવવી. આ બધા વિચારો આનંદમય કોપની ભૂમિકાવાળી વ્યક્તિને આવે છે.

ત્યાં તેને આત્માનાં દર્શન થાય છે—સાક્ષાત્કાર થાય છે. કેટલાક ઉચ્ચ સાધકોને અવ્યક્તબળ ઉપર શ્રદ્ધા પૂર્વક ટકી રહેવાની અન્તઃસ્ફુરણા થાય છે. તેથી તેને આત્માના સ્વરૂપનું દ્રઢ જ્ઞાન થઈ જાય છે. આત્મ સાક્ષાત્કાર એટલે કોઈ સ્થૂળ વસ્તુના દર્શન થતાં નથી. પણ તેને અંતરમાં પોતાના આત્માનાં દર્શન થાય છે. ત્યારપછી તે બહારની વસ્તુઓ સાથે સંબંધ રાખવા છતાં અંતરની સ્મૃતિને ચૂકતો નથી. તેનું આત્મનિરીક્ષણ શરૂ થાય છે. આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ આગળ આ બધી બાબતો—દોષો વગેરે ક્યાંથી હોઈ શકે ! બીજાના દોષો એ મારા દોષો છે તેને દૂર કરવા જોઈએ. આમ તે પોતાની શુદ્ધિ કરતો જાય છે. તે સતત આત્મસ્મૃતિમાં ડૂબેલો જ રહે છે. અહીં દોષો આવીને તેના સ્પર્શથી શુદ્ધ થઈ જાય છે.

આત્માની એ મસ્ત દશા :

આવી અન્તઃસ્ફુરણાથી આત્મસાક્ષાત્કાર જેને થાય છે તેની મસ્ત-દશા કેવી હોય છે તેનો એક શાસ્ત્રીય પ્રસંગ જોઈએ.

અગાઉ એક વિધવાના પ્રવચનમાં કેશાંબી નગરીમાં પ્રભૂતધન સચ્ચ નામના શ્રેષ્ઠી પુત્રને થયેલ સ્વતઃ અન્તઃસ્ફુરણાની વાત કરી હતી. આને બ્યારે તેઓ સંયમ માર્ગે ગયા ત્યારે અનાથી મુનિના નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

એકવાર વિહાર કરતા તેઓ મંડીકુક્ષિત નામના ચૈત્ય ઉદ્યાનમાં શાંતભાવે બેઠા હતા. ત્યાં મમ્મય સત્રાટ શ્રેણિક (ખિંખીસાર) આવ્યા. આ મુનિનો દીપ્તમાન અને ચુંબકની જેમ આકર્ષી લેતો ચહેરો જોઈને સત્રાટ તેમની નજીક જાય છે-વંદન કરે છે.

સત્રાટ શ્રેણિકને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે કે આવો તેજસ્વી યુવક અને ભવ્ય ચહેરાવાળો પુરુષ જુવાનીમાં શા માટે સાધુ બની ગયો હશે? એને શું દુઃખ હશે? એનાં શરીરને પૂરાં કપડાંયે નથી! ખીજા કોઈ સુખસગવડનાં સાધનો પણ નથી! એ કંટાળીને તો ઘેરથી નહીં નીકળ્યો હોયને! રાજા તરીકે મારી ફરજ છે કે મારા રાજ્યમાં જો કોઈ દુઃખીયો હોય તો તેની સંભાળ લેવી.

તેથી શ્રેણિક રાજા તે મુનીને પૂછે છે. “તમને જોઈને તમારા પ્રતિ મને બહુ માન ઉપજે છે. તમારાં રૂપ, યૌવન અને કાંતિ જોતાં તમે શા માટે આ કષ્ટકારી માર્ગ લીધો છે તેની સમજણ પડતી નથી. તમને કંઈક દુઃખ છે. જો તમે મને કહેશો તો તે હું દૂર કરી શકીશ. આલો મારી સાથે બધી સુખસગવડો ભોગવો.”

અનાથી મુનિ તે સાંભળી રહે છે. તેમને આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો હોય છે એટલે તેઓ શ્રેણિકને પોતાની તરફ આકર્ષી શક્યા. પણ તેઓ એની ભૌતિક સંપત્તિની લાલચો તરફ જરાયે લલચાતા નથી. તેઓ મૌન રહે છે.

શ્રેણિક રાજા ફરી પૂછે છે: “હું રાજા છું-મને કહો તમે શેની શોધમાં છો? હું તમને તે અપાવી દર્શાવું.”

અનાથી મુનિએ કહ્યું: “રાજન્! હું તો અનાથ છું-નાથની શોધમાં છું એટલે મારું નામ પણ મેં અનાથી રાખ્યું છે!”

રાજાને થયું કે આના કોઈ નહીં હોય! બસ, એટલી જ વાત હતી તો તેને તો દૂર કરી શકાય. તેણે કહ્યું: “આલો! હું તમારો નાથ બનીશ,

અનાથનું આધાર સ્થાન બનીશ, બસ! તમને ખાવા પીવા રહેવાની બધી સગવડ કરી આપીશ!”

અનાથી મુનિનો ટકોરો પડે છે, “રાજન! તું પોતે જ પોતાનો નાથ નથી, પછી મારો નાથ ક્યાંથી બનીશ!”

શ્રેષ્ઠિકને થાય છે કે આ મુનિને મારો પરિચય ક્યાંથી હોય? તેથી કહે છે: “મુનિવર! હું મગધ સમ્રાટ શ્રેષ્ઠિક છું. મગધ પ્રજાનો નાથ છું. તમે મારો હોવા છતાં અનાથ શા માટે રહો! મને તમારા પ્રતિ આકર્ષણ થયું છે. મારી સાથે તમે ચાલો. તમને એક પળે એમ નહીં લાગે કે તમે અનાથ છો! બધાં સુખ-ભોગ, વૈભવ-વિલાસ તમારાં ચરણ ચૂમતાં આવશે!”

મુનિ કહે છે: “એમ નહીં! હું જે નાથની શોધમાં છું તે બીજો જ છે! મારે ત્યાં પણ આ બધી વાતની કમી ન હતી. પણ આ બાહ્ય વસ્તુઓનું શરણ શું કામનું? હું પણ મા-બાપ વડીલ સૌને મારા શરણદાતા-નાથ માનતો હતો પણ એક રાત્રે જાગીને જોયું તો બધાં નાથ અનાથ જેવાં લાગ્યા!”

એમ કહી મુનિએ પોતાના આપવીતી સંભળાવી. તેમણે કહ્યું, હું તો આત્માના નાથને શોધવા નીકળી પડ્યો છું. બૌદ્ધશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે—

અત્તાહિ અત્તનો નાથો, કોહિ નાથો પરોસિયા

—આત્મા એ જ આત્માનો નાથ છે? કાણ વળી બીજો નાથ છે?

—જે દુઃખ થાય છે તે મન, શરીર, કુદૃઢ વગેરેને નાથ કે શરણાર્પ માનવા જઈએ ત્યારે જ થાય છે. એ બધા ઉપર વિજય મેળવાય ત્યારે જ આત્માનો ખરો નાથ મળી શકે. માણસ માને છે કે બદરના સાથે યુદ્ધ કરી, વિજય મેળવી તે માલિક બને છે—નાથ બને

છે પણ આ શરીર-ઇન્દ્રિય અને મન સાથે યુદ્ધ કરતો નથી. તેથી જ ધણા અનુભવો પછી જૈનસૂત્રો કહે છે:—

અપ્પાણમેવ જુજ્ઞાહિ કિં તે જુજ્ઞેણ વજ્જયો

—તું પોતાના ગણાતાં ઇન્દ્રિય-મન વગેરે સાથે યુદ્ધ કર ! આત્મતત્ત્વને પ્રકાશમાન રાખ ! બહારનાની સાથે યુદ્ધ કરવાથી શું ફાયદો ? * અંતે હું ખૂબ ઊંડો ઊતરતો ગયો અને મને થયું કે જો હું બહાર શોધું છું તે મારી અંદર પશ્યું છે. મને શાંતિ મળી ગઇ. હું તૃપ્ત થઈ ગયો. મને બહારની વસ્તુ જોઈતી નથી.

આવી આત્મસ્મૃતિની મસ્તવાણી સાંભળીને રાજા શ્રેણિકને સત્ય સમજાઈ ગયું. તેને સંતોષ થયો. તેણે મુનિને વંદના કરી તેમજ તકલીફ આપ્યા બદલ ક્ષમા માંગી તે પોતાના સ્થાને ગયો.

અહીં એક વિશેષ વાત એ પણ સમજાવેલી જોઈએ કે કેટલા સ્વાર્થી લોકો એવો અર્થ તારવે છે કે માતા-પિતા, સગાં-વહાલાં સૌ સ્વાર્થી છે, મતલબી છે. એમને છોડવાથી જ શાંતિ મળે છે-પણ એ અર્થ ખરાબર નથી. જ્યારે એમને અને બાહ્ય-વસ્તુઓને આધાર માની

* અનાથી મુનિની કથાનો સારાંશ એ છે કે તેમને દારુણ વેદના જાગે છે. મા-બાપ, પત્ની-પુત્ર, ભાઈ-બહેન બધાં સંવેદના પ્રગટ કરે છે પણ દર્દ ઘટતું નથી. વૈદક અને અન્ય પ્રકારના ઈલાજો પણ વેદનાને ધડાકી રાખતા નથી. તેનું દર્દ અસહ્ય થઈ જાય છે. બધાં દુઃખમાં હમદર્દી ભરીને રહી જાય છે. તેમને પણ થાય છે કે હવે કંઈ બચવાનો નથી. તેથી એક પાછલી રાતે જાગીને સંકલ્પ કરે છે કે જો હું સાબે થઈશ તો બધાનો ત્યાગ કરીને સત્ય શોધવા નીકળી પડીશ. યોગાનુયોગ તેમને સાદું થાય છે અને ધરવાળાની બધી પ્રાર્થના આજીજીને બાજુએ રાખી તેઓ સાધુ બનીને ચાલી નીકળે છે. ત્યાં તેમને શ્રેણિકરાજ મળે છે અને નાથ-અનાથ અંગે સારી એવી પ્રશ્નોત્તરી થાય છે. તેનું વર્ણન જૈનસૂત્ર ઉત્તરાધ્યયનમાં મળે છે.

—સંપાદક.

સેવામાં આવે છે અને એમની પાસેથી અમૂક અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે અને એ અપેક્ષા પૂરી થતી નથી ત્યારે દુઃખ થાય છે. પણ જો નિષ્કામભાવે—અનાસક્ત થઈને રહો અને અપેક્ષા ન રાખો તો આપમેળે એમનામાં પણ કર્તવ્યભાવના જાગૃત થશે. ટુંકમાં, સર્ગાવહાલામાં પણ આત્મસ્વરૂપ જોવું જોઈએ. તેમનું અસલી સ્વરૂપ જોઈએ; ત્યારે એ બધાં વળગાડરૂપે નહીં ભાગે.

હપનિષદમાં આ અંગે એક સુંદર રૂપકકથા આવે છે:—

નચિકેતા નામનો એક સત્યાથી* જિજ્ઞાસુ નાનો બાળક હતો. એક'દી તેણે જોયું કે તેના પિતા, પોતાના ગુરુને નમળી ને હાડપિંજર જેવી ગાયો દાનમાં આપતા હતા. ત્યારે તેણે વિશેષ ક્યે: “બાપા ! આમ કેમ કરો છો ? નમળી ગાયો શા માટે દાનમાં આપો છો ? મને કેને આપશો ?”

ત્યારે તેના બાપાએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું: “તને પણ યમને દાનમાં આપ્યો !”

હોકરો ત્યાંથી રવાના થઈને યમ પાસે ગયો. યમરાજ ત્રણ દિવસ માટે બહારગામ ગયા હતા એટલે હોકરો અંદર શી રીતે જાય ? તે બૂખ્યો તરસ્યો ત્રણ દિવસ સુધી યમલોકની બહાર બેઠો રહ્યો.

યમરાજ આવ્યા. તેમણે પૂછ્યું: “અધ્યા ! તું કોણ છે ? અહીં શા માટે બેઠો છે ?”

ત્યારે નચિકેતાએ કહ્યું: “મને મારા બાપાએ તમને સોંપ્યો છે, માટે આવ્યો છું. હવે તમે કહો તે પ્રમાણે મારે કરવાનું છે !”

યમરાજને તેની તપસ્યા અને પ્રસન્ન મુખાકૃતિ જોઈને હર્ષ થયો. તેમણે કહ્યું: “વત્સ ! તને જોઈને હું હર્ષ પામ્યો છું. જોઈએ તે માગી લે ! તને ત્રણ વરદાન આપું છું !”

નચિકેતાએ કહ્યું: “ મને કંઈ પણ સાંસારિક સુખ-સગવડો જોઈતી નથી. આપ પ્રસન્ન થયા હો તો મને ત્રણ વસ્તુઓ જોઈએ છે. એક તો મારા બાપનો ક્રોધ શાંતિ થાય ! બીજું મને વરુણ દેવનાં દર્શન થાય; અને ત્રીજું એકે મને એ જણાવો કે મૃત્યુ પછી શું થાય છે ? ”

યમરાજએ તેને સુખ-સગવડો કે રાજપાટ માંગવા માટે ધણું મનાવ્યો પણ તે એકનો એ ન થયો. અંતે યમરાજએ તેને ત્રણ વરદાનમાંથી એ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આપ્યાં. ત્રીજાં વરદાનમાં તેમણે તેનું સમાધાન કર્યું કે “ આત્માનું કદિ મૃત્યુ થતું નથી ! ”

કાલિદાસે કહ્યું છે કે:—

મરણં પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં

—શરીરધારીઓનું મરણ એ પ્રકૃતિ છે. શરીરનો નાશ થવો સ્વાભાવિક છે. શરીરનું ટકવું, રૂપાંતર પામવું; નાનપણથી યુવાનીમાં અને યુવાનીમાંથી ઘડપણમાં આવવું અને તેનો નાશ થવો એ બધી શરીરના વિકારોની પ્રક્રિયા છે. પણ ખરી રીતે તો આત્મા એ અમર છે. મરણ તેની પ્રકૃતિ નથી કે વિકૃતિ પણ નથી.

નચિકેતાની રૂપકકથા બહુ સમજવા જેવી છે. તેણે આત્મસ્મૃતિ ટકાવી રાખવા અને સમાવહાલાં સાથે રહેવા છતાં અનાસક્તિ અને નિર્લેપતા જાળવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પોતાના પિતા પ્રતિ પણ પોતાની ફરજ બજાવી. તેણે પિતાને તજ્યા નહીં કે તેમના વિકારોમાં તે જાતે લોપાયો નહીં. આ છે બાહ્ય સંબંધો રાખવા છતાં આત્મસંબંધી સતત સ્મૃતિ રાખવાનો પ્રયત્ન.

અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના હૃદયદેશ પછી આવી સાચી આત્મસ્મૃતિ થઈ હતી. તે કહે છે કે:—

નષ્ટોમોહઃ સ્મૃતિર્લગ્ના કરિષ્યે વચનં તવ

—મારા મોહનો નાશ થયો છે અને ઉત્તર એવી આત્મસ્મૃતિનો લાભ થયો છે અને હવે તમે કહો છો તે પ્રમાણે હું કરીશ.

મહાત્મા ગાંધીજી પોતાના કુટુંબ સાથે રહેતા હતા—તે જ્યાં આસક્તિ આવવા દેતા ન હતા. આત્મ સંબંધની સ્મૃતિ તેમનામાં સતત રહેતી હતી. તેમના જીવનમાં જ્યારે બહારનો ખગબગાટ થતો ત્યારે એકાંતમાં જઈને ઊંડા ચિંતરીને તેઓ શોધન કરતા; નિરાશામાંથી તેમને આશાનો સંચાર થતો તેથી તેઓ મોટામાં મોટી સમસ્યાનું નિરાકરણ કરી શકતા. તેમને વિશ્વનું દુઃખ સાલવું. લોકોના દોષો તેમને પોતાના દેખાતા—પરિણામે તેમણે એવી આત્મસ્મૃતિ કેળવી લીધી કે તેમણે લોકોને જમાણા અને લોકો જગી ઊઠ્યા.

જેને અંતઃસ્ફુરણ થાય અને તે વડે સાચા અર્થમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેના ઉપર આક્ષેપો, વમળો, આધાત-પ્રત્યાધાનો અને તેવા આવશે તોયે તે મબરાશે નહીં. તે એમાંથી માર્ગ કાઢી લેશે; કારણ કે તેને સતત આત્મસ્મૃતિ રહેતી હોય, ઊંડાણમાં જઈને તે એની પ્રતીતિ કરી શકશે.

સતત પુરુષાર્થની જરૂર :

એટલે સ્મૃતિ વિકાસની અંતિમ ભૂમિકાએ પહોંચવા માટે આપણે સતત પુરુષાર્થ કરવો જોઈશે. માત્ર ધરખાર છોડીને કે કુટુંબને તણ દેવાથી, અગર નો સમાજથી અલગ થઈને એકાંતમાં જઈને, નિષ્ક્રિય થઈને બેસી રહેવાથી ને ભૂમિકા આવશે નહીં. પણ સમાજ સાથે રહી સતત આત્મસ્મૃતિ રાખવાથી જ આ ઉદ્દેશ્ય પૂરો થશે. તે માટે સ્મૃતિ-વિકાસ કેમ સાધી શકાય તે અંગે તેનાં પાસાંઓ અને માર્ગોની આ અગાઉ જણાવટ કરી છે.

તેમાંથી સારી વસ્તુઓની સ્મૃતિ રાખવી અને ખરાબની છોડી દેવી; એ પ્રક્રિયા ચાલુ જ રહેવી જોઈએ. આ શિબિરમાં ધણી વાતો થઈ છે. * તેમાંથી સારી વાતો યાદ રાખવાની છે—તેનો સાર લઈને આત્મવિકાસ સાધવાનો છે. જુના વખતમાં ગુરુકુળમાંથી સ્નાતકને વિદ્યા આપતી વખતે ગુરુદીક્ષાના પ્રસંગે એમ જ કહેતા—

“વાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ તાન્યેભ ત્વયોપાસ્યાનિ નૈતરાણિ.”

જે અમારા શ્રેષ્ઠ અચરણો છે તે જ તારે માટે ઉપાસનીય છે, બીજા—જે અમારા દોષો કે ખામીઓ છે, તે તારે માટે ઉપાસનીય નથી.

એવી રીતે શિબિરમાં જે સારી વાતો થઈ છે, તે જ તમારે યાદ રાખવાની છે, બાકીની નકારી વસ્તુ ભૂલી જવાની છે. શિબિરમાં અચર્યિત વિચારો ઉપર સ્મૃતિનો સહારો લઈને તેનો ઉકેલ શોધવો પડશે.

અંતે આત્મસ્મૃતિ કાયમ રાખવા માટે સ્મરણીય વસ્તુઓને યાદ રાખવી અને વિસ્મરણીયને ભુલાવી દેવી જોઈએ, જેથી નકામો કચરો મન ઉપર જામતો હોય તેને કાઢવાનું ધ્યાન રાખવું જોઈશે. માટે એ સ્પષ્ટ જણાવી દેવું જોઈએ કે તોજ આપણે ક્રમશઃ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય કોષની ભૂમિકામાંથી જાયે ચડી વિજ્ઞાનમય કોષમાં જઈ, આનંદમય કોષમાં સ્થિર થઈશું અને સ્વપર કલ્યાણનો પુરુષાર્થ કરી અખંડ આત્મસ્મૃતિનો લહાવો લઈ શકશું.

સ્મૃતિ-વિકાસની એજ ચરમ સિદ્ધિ છે.

* જે માદૃંગા ખાતેની સાધુ-સાધ્વી શિબિરમાં પ્રવચનો રૂપે રજૂ થયેલ છે. —સંપાદક.

ધર્માનુબંધી વિશ્વદર્શન

ભાગ ૧૦ વ

સાધુ સાધ્વી-શિખિર

કાર્યવાહી અને મૂલ્યાંકન

[માટુંગા ખાતે ભરાયેલ આ શિખિરની
કાર્યવાહીની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા, પ્રસંગો
અને તેના પ્રત્યાઘાતોનું મૂલ્યાંકન]

સક્રિય સાધુસમાજ શું કરી શકે ?

“ત્રેવીશ ચોવીસ વરસના અંગત અને સામુદાયિક સાધનાના અનેક અનુભવો પછી સાધુ-સાધ્વી શિબિર અનિવાર્ય લાગ્યો કારણ કે ભારત પાસે જંગતમાં અગ્નેડ કહી શકાય એવી કોઈ પણ દોલત હોય તો એ તેની સમાજ રચના છે. જેનો કોઈ પણ મુખ્ય સ્તંભ હોય તો ભારતની સાધુ-સંસ્થા છે.”

ભાલનગકાંઠા પ્રયોગ અન્વયે શહેરમાં વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘના પ્રેરક મુનિશ્રી સંતખાલજીએ સાધુ-સાધ્વી-શિબિરની અનિવાર્યતા ધણી કારણોસર અનુભવી અને તેમણે ૧૯૬૧ માં માટુંગા ખાતે તેમની જે કલ્પના હતી તે પ્રમાણે એક સાધુ-શિબિરનું આયોજન કર્યું. અહીં એ અંગે, તે સંબંધી જે કાર્યવાહી થઈ, તે કઈ રીતે ચાલ્યો; તેમજ તેની સફળતા, નિષ્ફળતા કે ત્યારબાદનાં પરિણામોની ટૂંકી નોંધ સાથે તેનું મૂલ્યાંકન આંકવાનું છે. આ સાધુ-સાધ્વી-શિબિરનું એક ખીજું મહત્ત્વ તેનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય છે; જે થઈ ગયું; તેમાં શું શું કમી હતી, શું શું વિશેષતા હતી અને જવિખ્યમાં એવું કોઈ આયોજન વિચારવામાં આવે તો તેમાં શું થવું જોઈએ? તેનો ખ્યાલ આપતું કોઈ પુસ્તક હોય તો તે વધારે ઉપયોગી થઈ શકશે એ દૃષ્ટએ હવે પછીનાં પૃષ્ઠો ઉપર શિબિર અંગે પ્રારંભથી અંત સુધીની ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવશે.

વિચારના પ્રેરક તરીકે મુનિશ્રી સંતખાલજીને હંમેશાં આવો વિચાર ખુદ્દ ખન નેવી હાર્દિક ઇચ્છા રહેલી છે. એવો જ પ્રયોગ કોઈ અન્ય કરે તો તેમાં તેમના આશિષ સાથે સક્રિય શક્ય સહયોગ કે માર્ગદર્શન પણ તેઓ આપી શકે! તેમજ તેમણે જાને શું અનુભવ્યું અને શિબિરનું પૃથક્ આયોજન કેમ કરી શકાય તે અંગેનો લગભગ સંપૂર્ણ ખ્યાલ આમાં આપવાના પ્રયાસ થયો છે.

ઉપરઘડી ગણતરી પ્રમાણે ભારતમાં ૫૬,૦૦૦૦૦ સાધુઓ છે. સંસારનો ત્યાગ કરીને નીકળનારા આવડી મોટી સંખ્યામાં ક્યાંયે મરજીવા માણસો નહીં મળે? કોઈ પણ દેશમાં નહીં મળે! આ સાધુઓની પોતાની અલગ વસતિ, મસ્તી અને હસ્તી છે. ભયંકર તડકામાં ધૂણી બાળીને, કેવળ લગોટ પહેરીને, શિયાળામાં ઉઘાડા શરીરે રહીને, મસાણુ. ગુફા કે ખંડેરામાં પડ્યા રહેવું—એને એક વર્ગ સાધુતા માને છે; બીજો વર્ગ કેવળ ધર્મોપદેશમાં સાધુતા માને છે; ત્રીજો વર્ગ વૈભવ-વિજ્ઞાસની છોળો વચ્ચે મહંતશાહીમાં સાધુતા માને છે. પરિણામે ‘સાધુ’ અંગેની સ્પષ્ટ છાપ કે વ્યાખ્યા ખુદ ભારતના લોકો પણ જાણતા નથી. આમાં કેટલાક ઢોંગી, ધૂતારા, પાખંડી, ગુનેગાર પણ હોય છે. પરિણામે ‘સાધુ’ એટલે આવા પ્રકારની વ્યક્તિ—તેણે આજ કરવું જોઈએ.” તે અંગે કોઈ સ્પષ્ટ સાધુ-આચાર-સંહિતાના અભાવે-આવડી મોટી ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને લોકજીવનનો ઉત્કર્ષ કરનારી શક્તિ લગભગ વેડફાઈ જાય છે.

આજે રાષ્ટ્રનું આઝાદી બાદ નવઘડતર થઈ રહ્યું છે. આ ઘડતરમાં સક્રિય સાધુ-સમાજ ચોક્કસ ધ્યેય-ઉદ્દેશ્ય સાથે કાર્ય કરે—માર્ગદર્શન આપે તો કેટલું બધું બળ્ય કાર્ય થઈ શકે? તેનાથી કરોડો માનવ દીવા જ્યોતિર્મય બની શકે! પણ આ બધું થાય ક્યારે? જ્યારે ભેગા મળાય, વિચારોની આપણે થાય ત્યારે જ! નહીંતર આ મનાતા સાધુવર્ગના પરસ્પરના વિરોધી વિચારો અને મંતવ્યોના કારણે માનવ-માનવ વચ્ચે વાડાઓ બંધાઈ જવા; સંઘર્ષો થવા તેમજ પોતાની સર્વોપરિતા જાહેર કરવા બીજાને ઉતારી પાડવા—આ બધા માનવતા-વિરોધી પ્રવાહો વચ્ચે માનવતાના દીવડાઓનો પ્રકાશ રૂંધાઈ જવાનો.

એવું નથી કે બધા સંતો કે સાધુઓ મળવા માગતા નથી! કે સંકલિત થવા ઇચ્છતા નથી. તેમને ઇચ્છા તો થાય છે પણ તેમ કરવા માટે કોઈ ખરું માર્ગદર્શન મળતું નથી. સર્વધર્મપરિપક્વ અને વિશ્વધર્મ-

સંમેલનોમાં પણ સર્વે સાધુઓ અંગેની સામાન્ય કે સર્વમાન્ય આચાર-વિચાર કે વહેવારની સંહિતા અંગે કદિ વિચારવામાં આવ્યું નથી. ત્યાં સહુ પોત પોતાના ધર્મો સારા છે, ત્યાં સુધી કહીને અટકી જાય છે, પણ સાધુ સમન્વય કે ધર્મ-સમન્વયની કોઈ વહેવારિક ભૂમિકા હજૂ સુધી રજૂ કરી શક્યું નથી. આ ભૂમિકા સાધુસંસ્થાને ટકાવી રાખવા માટે જેમ-જેમ સમય પસાર થતો જાય છે તેમ વધુ ને વધુ જરૂરી છે.

જગતમાં જે કોઈ પણ વાદ ઉદ્ધાર, અને વિશ્વવાત્સલ્ય ફેલાવનાર છે તો તે સાધુવાદ છે. તે સિવાયના બધા વાદો કાંતો સંઘર્ષમાંથી કાં સ્વાર્થમાંથી પ્રેરાયાં હોઈને તેમાં માનવતાની ગુંગળામણ સિયાય કાંઈ નહીં નીકળે !

સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ કે પ્રાંતવાદનાં પરિણામો ઇતિહાસના પાને જાહેર જ છે. હમણાં તો પ્રાંતવાદનાં કડવાં પરિણામો ભારતને પણ જોવા મળ્યાં છે. ધર્મ, તેજ, યોખા, કઠોળ વગેરે માટે, આજની અનાજની કટોકટીના સમયે દરેક પ્રાંતે જે સ્વાર્થી મનોવૃત્તિ દેખાડી છે; તે આપણા માટે લાલગત્તી રૂપે હોવી જોઈએ. વેપારી કે વ્યક્તિ સ્વાર્થી જની શકે પણ કટોકટીના સમયે પ્રાંતીય સરકારો આવું સંકુચિત માનસ જાહેર કરે તેનાથી વધારે દુઃખદ ઘટના કોઈ ન હોઈ શકે. એના જ વિસ્તરેલા નમૂના રૂપે રાષ્ટ્રવાદ છે. જર્મની અને જાપાને બીજું વિશ્વયુદ્ધ જીતું કર્યું અને તેના પ્રત્યાઘાતો હજીયે પડી રહ્યા છે. યાહુદી, આરબો વગેરે કે આફ્રિકાના પ્રાંતીય ઝગડાઓમાં કેટલાયે નિર્દોષ રેંસાઈ ગયા છે તે કોઈનાથી છૂપું નથી. સંકુચિતવાદનો એક નમૂનો સામ્યવાદ છે. સમાનતાના નામે તેણે જે ખુનખરાખાના પાયા ઉપર પોતાનું ચણતર કર્યું છે તેમાં સત્તા વડે જ શાણપણના ખુરાં પરિણામો જોઈ શકાય છે. અને સામ્યવાદ પણ અંતે સત્તાની સાઠમારી કરવા બે દળોમાં વહેંચાઈ ગયો છે. પરિણામે વર્ગવિગ્રહ ચાલુ જ છે. પૂંજીવાદ પણ વ્યક્તિગત સ્વાર્થનો પરિપાક છે અને તેનાં માઠાં પરિણામોથી જગત અજાણ નથી.

તો વિશ્વને, રાષ્ટ્રને કે સમાજને જે બળ ખરે માર્ગે દોરી શકે તે સાધુવાદ છે. તેમાં સ્વાર્થ નથી; સત્તાની સાદમારી નથી. કેવળ વિશ્વ-આત્મ સેવા અને લોકકલ્યાણ માટેની ઉદાર ભાવના છે અને તેજ માનવતાના આંસુ લૂછી શકે છે. પણ, આ સાધુવાદને પડખે સંકુચિતવાદો ઘૂસી જતાં તેનું જે તેજ ચમકવું જોઈએ તે ચમકવું નથી.

એક વાત ચોક્કસ છે કે આજના યુગે કાં તો એ સાધુવાદને બહાર પાડવો જોઈએ, પ્રકાશમાં આણવો જોઈએ; નહીંતર એનો પ્રકાશ અંધકારના ઓળામાં દબાઈ જાય; એ પણ એક શક્યતા છે. વિજ્ઞાન, સામ્યવાદ, પૂંજવાદ અને આ બધાના કારણે માનવજીવનમાં ભોગ-વિલાસની જે પ્રધાનતા આવી છે; તેની પછવાડે સાધુતા કે ધર્મ રહી જાય એ પણ શક્યતા છે. પરિણામે આ માનવ - કલ્યાણકારી તત્ત્વ નકામું વેડફાઈ જાય એવું બની શકે એવો ઇતિહાસ આપણી સમક્ષ છે.

તે ઉપરાંત યુરોપનો સાધુસમાજ જે અતિ વ્યવસ્થિત હોવા છતાં-અર્ધાથી વધારે યુરોપમાં સામ્યવાદ આવતાં તેનો જે રીતે ત્યાં વિનાશ થયો અને વિશાળ બૌદ્ધ સાધુ-સમુદાયની જે કરુણાજનક હાલત ટિપ્પેટ અને ચીનમાં થઈ તે પણ ઐતિહાસિક પાઠ સમજવા ઝેરે છે.

ભારતમાં તેવું નહીં થઈ શકે એમ તો ન કહી શકાય પણ અહીં સાધુસંસ્થાનાં મૂળ ધણાં જાંડાં છે અને તેનો પાયો ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને સંયમ ઉપર હોવાથી-અહીંની ધરતીનું ખેડાણ જુદા જ પ્રકારે થયું છે. તે જતાં આજે નવીન ભારતના ધડતરમાં એક તરફથી રાજ્યસંસ્થા કાંગ્રેસ, સક્રિય ભાગ લેતી હોય અને તેની મદદે અમેરિકાનો પૂંજવાદ અને રશિયાનો સામ્યવાદ આવતો હોય; તો તેનાં જતે દહાડે સંસ્કૃતિ-વિરોધી પરિણામે આવ્યા વગર ન રહે તે દેખીતું છે. તે વખતે છપ્પન લાખ સાધુઓનું મોટું બળ જે સાધુવાદનો પ્રચાર કરી જનતામાં સાદાઈ, સંતોષ અને વ્યાપક ધર્મને પ્રવેશવા દે અને રાજ્યની બીડમાંથી વિશ્વજનતાને—બચાવી તેના પ્રભાવ તળે વિશ્વરાજ્યોને લાગી દે તો કેવું મારું !

આ માટે જરૂરી હતો એવો કાર્યક્રમ જેમાં બધા પ્રકારના સાધુઓ મળી શકે અને નિશ્ચિત કાર્યક્રમ ધડી શકે. તે અંગે વિચાર-વિમર્શ કરે. વિચાર જ જીવન ધડતરનો પાયો હોઇને ત્યાંથી નિશ્ચિત વિચારો લઇને સહુ પોતપોતાના ક્ષેત્રે કાર્ય કરે તો ઘણું સુંદર કાર્ય થાય.

આવી ઉત્કટ વિચારસરણીએ સાધુ-સાધ્વી-શિબિરની કલ્પનાની પ્રેરણા મુનિશ્રી સંતબાલજીને થઇ. ભાલ-નળકાંઠાના પ્રયોગો સુદઢ થયા પછી તેમનો વિહાર મુખ્ય તરફ થયો અને અનુભવને અંતે તેમને લાગ્યું કે આ ભગીરથ કાર્યના પ્રથમ ચરણરૂપે આવું કંઇક કરી શકાય તેમ છે. તેમના કાર્યના સાથી ક્રાંતિપ્રિય નેમિમુનિ તેમજ અન્ય કાર્યકરો હતા જ. જે કાર્યકરોએ ભાલનળકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘ અને વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ વડે સક્રિય કાર્ય કર્યું હતું અને સહુએ ઉપર્યુક્ત વિચારને સમયસરનો ગણીને તે અંગે આગળ પ્રયાણ કર્યું. જેમાં છોટુભાઈ અગ્રેસર હતા.

સર્વ પ્રથમ તેની ઉપયોગિતા દર્શાવતી પત્રિકા-બધાને-સાધુઓને મોકલવાનું નક્કી થયું. તેના શું પ્રત્યાધાતો પડે છે તે જાણવા તેમજ વિહાર દરમિયાન મળતા સાધુસંતો સાથે વિચારણા કરવા આગળ વધવાનું પ્રથમ તબક્કે નક્કી થયું.

સાધુ સાધ્વી શિબિર આયોજનની પશ્ચાદ્ભૂમિકા

[સાધુ સાધ્વી શિબિર આયોજનની પશ્ચાદ્ભૂમિકા સમજાવતી એક પત્રિકા હિંદીમાં અને એક પત્રિકા ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરવામાં આવી. તેમાં આયોજનની પશ્ચાદ્ ભૂમિકા બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવી. બંને પુસ્તિકાઓમાંથી ભૂમિકા અંગે એમાં સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપતી સામગ્રી ઉપરથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે કે તેની પાછળ કઈ ઉદ્દેશ્ય ભાવના કાર્ય કરતી હતી?]

ભારતમાં સાધુ સંન્યાસીનું સ્થાન

ભારત હજારો વર્ષોથી સાધુસંતોનું પૂજકતેમજ તેમને પગલે ચાલનારું રાષ્ટ્ર રહ્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને સુરક્ષિત રાખવામાં સાધુસંન્યાસીઓએ પોતાનો મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ભારત પાસે જનનમાં અજોડ કદી શકાય એવી કોઈ દોહત હોય તો તે ભારતીય સમાજરચના છે; અને એ સમાજ રચનાનો કોઈ પણ મુખ્ય સ્તંભ હોય તો તે ભારતની સંન્યાસી સંસ્થા છે. આથી જ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તેમજ ભારતીયજન જીવનમાં સંન્યાસી તરત તાણાવાણાની જેમ વણાઈ ગયું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો ધડવૈયો, ભારતીય સમાજજીવનનાં સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક, આધ્યાત્મિક, નૈતિક વગેરે બધા ક્ષેત્રોમાં નૈતિક, ધાર્મિક પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપનારો, તેમજ ચોકી કરનારો સાધુસંન્યાસી વર્ગ રહ્યો છે. પ્રાચીનકાળથી સમાજથી નિર્લેપ રહીને, નિઃસ્પૃહભાવે સમાજમાં ઊભી થનારી વિકૃતિઓ, ગૂંચો, સમસ્યાઓ, પ્રશ્નો અને અનિષ્ટોનો સાચો ઉકેલ લાવવા માટે સાધુવર્ગ પુરુષાર્થ કરતો આવ્યો છે.

પ્રાચીનકાળમાં સાધુસંન્યાસી તરતના મુખ્ય બે ભાગ હતા :—

(૧) પત્ની સાથે રહેલો છતાં સંયમલક્ષી ગૃહસ્થાશ્રમી સેવકવર્ગ

અથવા પૂર્ણસંયમી વાનપ્રસ્થાશ્રમી વર્ગ, અગર તો ઋષિ-મુનિવર્ગ, (૨) ધરખાર અને કુટુંબ-કપીલો છોડી વ્યાપક સમાજના પ્રશ્નોને ધરમૂળથી ઉકેલવા માર્ગદર્શન આપનારો સાધુસંન્યાસીવર્ગ વાલ્મીકિ, વિશ્વામિત્ર, વ્યાસ, મનુ અને વશિષ્ઠ. એ બધા ઋષિમુનિઓ તથા વિદુર, વિકલ્પ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય વગેરે બ્રાહ્મણોના સમાવેશ પ્રથમ ભાગમાં થઈ શકે. ભગવાન મહાવીર; ભ. ખુદ અને જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય વગેરે એ બધાનો સમાવેશ બીજા ભાગમાં થઈ શકે. છેલ્લા યુગમાં મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, રમણ મહર્ષિ, સ્વામી રામતીર્થ, સ્વામી સહજનંદ, યોગી આનંદધનજી, શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર વ.નો ફાળો હોઈને જ મહાત્મા ગાંધીજી જગતભરમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને મોખરે લાવી શક્યા અને દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રેરણા આપીને ભારતીય સમાજરચનાને વ્યવસ્થિત કરવાનું સાધુસંન્યાસીઓનું કાર્ય કરી શક્યા. સાધુસંસ્થાના સભ્ય નહિ હોવા છતાં પણ ગાંધીજીએ વાનપ્રસ્થાશ્રમી રહીને સંન્યાસીપણું સિદ્ધ કર્યું છે. આજે પણ ગાંધીજીને પગલે એમના શિષ્યોમાં સંત વિનોબાજી, રવિશંકર મહારાજ, કાકા-કાલેલકર, કેદારનાથજી વગેરે સંતસમા પુરુષો છે; બલે તેમણે વિધિમર સંન્યાસ ન લીધો હોય. ખુદ ગાંધીજી જેવી વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ સાધુ-સંન્યાસી પુરુષ કે સ્ત્રીને જોઈ નમી જતા હતા. એ નમનની પાછળ ભારતના એ મહાન પ્રતિનિધિને દુનિયાના બાવિને ઉજવળ બનાવનારી આશા એકમાત્ર સાધુસંન્યાસી વર્ગ પરત્વે હતી.

ભૂતકાળનાં ગૌરવમય કાર્યો

ભૂતકાળમાં ઋષિમુનિ વર્ગે અને ત્યાર પછી સાધુસંન્યાસી વર્ગે આત્મસાધના સાથે સમાજકલ્યાણમાં પણ રસ લીધો છે; એના અનેક દાખલાઓ દરેક ધર્મના ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. થોડાક દાખલાઓ લઈએ—

સીતાજીને ગર્ભવતી સ્થિતિમાં જ્યારે વનવાસ આપવામાં આવ્યો, ત્યારે વનમાં તેમને કાંઈ આશ્રય આપનાર નહતું. તેવે વખતે વાલ્મીકિ ઋષિને।

એટો થઈ જાય છે. સીતાને તેઓ આશ્વાસન આપીને પોતાના આશ્રમમાં લઈ જાય છે અને દીકરી તરીકે પોષે છે, એટલું જ નહિ, સીતાના બે સંતાનો લય અને કુશને વિદ્યાઓ અને કળાઓનું શિક્ષણ તેમ જ સુસંસ્કારો આપીને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે.

ત્રિશ્વામિત્ર ઋષિએ રામ અને લક્ષ્મણને શિક્ષણસંસ્કાર આપ્યા; તથા રામ અને સીતાનો અદ્ભુત સંયોગ કરાવી આપ્યો; અને વશિષ્ઠજીએ તો આખા રાજ્ય કારોબારમાં માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.

કપ્તવઋષિ અસહાય સ્થિતિમાં પડેલ નાની બાળકી શકુંતલાને પોતાના આશ્રમમાં લાવી ઉછેરે છે, શિક્ષણ-સંસ્કાર આપે છે. શકુંતલા અને દુષ્યન્તનાં ગાંધર્વ લગ્ન થયા પછી, દુષ્યન્ત તેને તેડતો નથી. એટલે ઋષિ એનો ધરસંસાર વ્યવસ્થિત કરી આપે છે, એટલું જ નહિ, પણ શકુંતલાના પુત્ર ભરતને પણ વીર અને સંસ્કાર સંપન્ન બનાવી મૂકે છે.

બ. મહાવીરે ધર્મમય સંઘ (તીર્થ) રચના કરીને સમાજના સમગ્ર વર્ગોને માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. અને ચંદનબાળા જેવી દાસી તરીકે વેચાયેલી, ક્ષત્રિય કન્યાને એટલી હદે જાંચે લઈ જાય છે કે તે ૩૬ હજાર સાધ્વીઓને દોરનારી મહાસાધ્વી બને છે. જેણે હિંદની મન્નારીઓને તે કાળે નવજીવન અપ્યું.

બ. મહાવીરના સંઘમાં રત્નપ્રભસુરિએ ‘ઓસવાલ’ સંગઠન રચીને, હરિલદ્રસુરિએ ‘પોરવાલ’ સંગઠન રચીને, લોહાચાર્યે ‘અગ્રવાલ’ સંગઠન રચીને તેમજ બીજા આચાર્યોએ શ્રીમાલ ખડેલવાલ વગેરે જુદા જુદા સંગઠનો રચીને તેમને પ્રાણાહંસા તેમજ બીજાં વ્યસનો છોડાવી ઉત્તમ સંસ્કારને માગે લઈ જવાનું મહાન કાર્ય કર્યું. તેમના દરેક પ્રશ્નોમાં રસ લીધો. તે સંગઠનોમાંના કેટલાકે તો ક્ષત્રિયવર્ગનું તેમજ કેટલાકે બ્રાહ્મણવર્ગનું કામ તેમજ કેટલાકે મહાજનનું (વૈશ્યશૂદ્રનું) કામ નીતિધર્મ દષ્ટિ રાખીને કરી બતાવ્યું. એ બધાને નીતિ-ધર્મ-દષ્ટિની પ્રેરણા આપનાર તો જૈન સાધુ વર્ગ જ હતો. નેનરાજ તેમજ વનરાજ ચાવડાની માનને

અસહાય અવસ્થામાં સથવારો અને ધર્મપ્રેરણા આપનાર શીલગુણસૂરિ અને તેમના સાધ્વી હતાં. સોલંકી રાજ્યને કુમારપાલ રાજા દ્વારા ધર્મને પુટ આપવામાં આવ્યાં હેમચંદ્રસૂરિએ અદ્ભુત પુરુષાર્થ કર્યો છે.

ભ. ખુદ્ધે પણ સુંદર નવાં મૂલ્યો રજુ કર્યાં, જેથી અશોક જેવા લોહીથી ખરડાયેલા હાથવાળા રાજવી સર્વધર્મપ્રેમી અને કરુણામૂર્તિ બની શક્યા.

એટલા માટે જ સાધુ-સંન્યાસીઓને વિશ્વના સમસ્ત પ્રાણીઓના મા-બાપ, રક્ષક, વિશ્વકુટુંબી તથા વિશ્વબંધુ કહેવામાં આવ્યા છે.

સાધુસંસ્થા વર્તમાન કાળમાં :

પરંતુ આજે તો મોટા ભાગના સાધુ-સંન્યાસીઓ પોતાના ઉપલા ૧ વરુદ પાલનમાં બિનજવાબદાર, કર્તવ્યવિહીન, સેવાહીન, સાંપ્રદાયિકતાગ્રસ્ત, અંધવિશ્વાસપરાયણ, પોતપોતાની પૂજાપ્રતિષ્ઠા માટે આડંબરપરાયણ અને અનીતિમાન પૈસાદારોને પ્રત્યક્ષપરોક્ષ રીતે પ્રતિષ્ઠા આપનાર થઈ ગયા જણાય છે. જેઓ પરિગ્રહ, પ્રાણ અને પ્રતિષ્ઠાની ખાક કરીને પણ સાચી અને વ્યાપક ધાર્મિકતાની જ્યોત જળાહનતી રાખતા હતા, તેઓ ખાનમાન અને માનપાનના યુક્તોએ બન્યા છે. જેને લીધે તેમનું પોતાનું તેજ સાવ ઝાંખું પડી ગયું છે. આજે તો એજ સાધુ-સંસ્થામાં નાના નાના સંપ્રદાયો, પંથો અને ગચ્છોના અનેક ભેદો ઊભા થયા છે. પરસ્પરના ખંડનમાં, એક બીજા સંપ્રદાય કે વ્યક્તિને હલકા ચીતરવામાં, અને ખોટા વહેમોનો વધારો કરવામાં સાધુ-સંન્યાસી વર્ગની શક્તિ વપરાય છે. અલગત ‘ભાંગ્યું તોય બરૂં’ એ કહેવત પ્રમાણે એ સંસ્થામાં હજુ કેટલાંક તેજસ્વી રત્નો છે, જે પોતાની જવાબદારીને સમજે છે, અને તે મુજબ આચરવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. પરંતુ તેમને ટેકા આપનાર સમાજ ઊભો થવો જોઈએ. તે વગર વર્તમાન સાધુસંસ્થા ઉદાસીન અને અકર્મણ્ય થઈને માત્ર પોતાના સંપ્રદાયની ચાર દીવાલોમાં બંધ થઈ પુરાઈ જશે. આમેય મોટાભાગનો સાધુવર્ગ ધોરનિદ્રામાં પડ્યો છે, જેને લીધે જગત

વિનાશોન્મુખ, પતનોન્મુખ થઇ રહ્યું છે; વિશ્વની બધી વ્યવસ્થાઓ ખગડી રહી છે, સમાજરચના ધર્મપ્રધાનને બદલે અર્થ-કામપ્રધાન થઇ રહી છે. ચારે બાજુ ચારિત્ર્યહીનતા, વિલાસિતા, અન્યથા, અનીતિ, શોષણ, સંગ્રહખોરી, બ્રષ્ટાચાર, કુરતા, સ્વાર્થ અને મોહનું રાજ્ય જામી રહ્યું છે. એને લીધે તેજસ્વી સાચાં સાધુસાધ્વીઓ પ્રતિ પણ જનતાની શ્રદ્ધા ડગી રહી છે; જે સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વને માટે વિચારણીય વસ્તુ બની ગઇ છે.

સાધુસાધ્વીઓની જરૂર

સાધુસંસ્થાની જરૂર તો દરેક યુગે રહી છે અને રહેવાની છે. જગતનો આજે જેટલો વિકાસ થયો છે, તેમાં સાધુસાધ્વીઓનો મોટો ફાળો છે; કારણ કે આ જગત વિનિમયને આધારે-એટલે કે પરસ્પર સહયોગ-લેવડદેવડ-ને આધારે ટકે છે અને સાધુતાને આધારે વિકાસ કે પ્રગતિ કરે છે. સત્ય અને અદ્વિતને માર્ગે જો વિશ્વશાન્તિ લાવવી હોય તો તે બાબત ભારતની સાધુસંસ્થાના સમ્ય સિવાય બીજું કોણ લઇ શકશે? દેશ અને દુનિયામાં અદિસા, સંયમ અને તપ રૂપી ધર્મની વ્યાસપીઠ આજે જરૂરી હોય તો સાધુસંસ્થા સિવાય એવી અદિસક ક્રાંતિની આગેવાની વિભૂતિ તરીકે બીજું કોઇ સંસ્થાના સમ્યો લઇ શકશે નહિ. તેથી જ આજે કોઇ પણ યુગ કરતાં વધુ જરૂર ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વી તથા સન્યાસી વર્ગની છે. યુગે-યુગે એવાં સાર્વજનિક કાર્યો હોય છે, જેમને માટે વ્યવસ્થિત અને વ્યાપક દૃષ્ટિસંપન્ન સાધુસાધ્વીઓની જરૂર હોય છે. આજે પણ સાધુસાધ્વીઓની સામે પોતાની જવાબદારીનાં ધણાં કાર્યો પડેલાં છે; જેને નીતિધર્મની દૃષ્ટિએ સંપન્ન કરવા માટે સર્વાંગી વિશ્લાષ દૃષ્ટિવાળા સાધુસાધ્વીઓની જરૂર છે. એ માટે માધીયુગની પરિભાષા મુજબ રચનાત્મક કામ કરનારા જનસેવકોરૂપી શ્રાદ્ધલોની અને સાધુસંન્યાસીઓરૂપી શ્રમણોની સાંકળ સાંધવી જરૂરી છે.

સાધુવર્ગની જવાબદારીનાં કાર્યો

આમ તો સાધુવર્ગની સામે વિશ્વનું વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર પડ્યું છે અને તેની જવાબદારી છે કે તે વિશ્વવત્સલ હોઇ વિશ્વના પ્રાણીમાત્રની આત્મરક્ષા અને સ્વપરકલ્યાણના નિરવધ કાર્યો કરે. કેટલાંક અગત્યનાં કાર્યો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) આજે વિજ્ઞાને જગતને સ્થૂળ રીતે તદ્દન નજીક લાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પણ વિશ્વને દિલથી નજીક લાવવાનું કામ હજી ઘણું બાકી છે, અને તે ધર્મસંસ્થા સિવાય બીજી કોઈ સંસ્થા નહિ કરી શકે. ધર્મસંસ્થાનો ધુરંધર સાધુસંન્યાસી વર્ગ છે, એટલે તેમની જવાબદારી છે કે રાષ્ટ્રમાં અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પ્રાંતવાદ, ભાષાવાદ, જાતિવાદ, રંગભેદ, રાષ્ટ્રીયઝૂન, સંપ્રદાયવાદ, વેષપૂજન વગેરેને કારણે સમાજને અને રાષ્ટ્રોના દિલોમાં જે સંકીર્ણતા અગર તો તંગદિલી ઊભી થઇ છે, અને તેને લીધે દ્વેષ, ઇર્ષ્યા, કલેશ, ફાટફૂટ, મનોમાલિન્ય વગેરે દોષો વધી રહ્યા છે; એ બધાને મધ્યસ્થતા, સમજૂતી, અને તપ-ત્યાગ-બલિદાનાત્મક સામુદાયિક અહિંસક (શુદ્ધિ) પ્રયોગ, તેમજ શાંતિસેના વડે અટકાવી, દેશદેશની જનતાનાં દિલોને જોડવાનો તથા સમભાવ અને સમન્વય ભાગની પ્રત્યક્ષ સક્રિય સાધના કરવા-કરાવવાનો પુરુષાર્થ કરવો જરૂરી છે.

(૨) આજનો યુગ વ્યક્તિયુગ નથી, સમાજયુગ છે; સંસ્થાયુગ છે. સુસંસ્થાઓના અનુબંધથી જ ગાંધીજી વિશ્વવ્યાપી કાર્ય અને તે કાર્યની સંપૂર્ણ અસરકારકતા બતાવી શક્યા હતા. વળી વિજ્ઞાને જેમ અણુબોમ્બ બનાવી તારાજી નોતરી છે, તેમ ઝડપી સાધનો અને એમની સર્વસુલભતા કરી આપીને વિશ્વ શાન્તિનો ભાગ મોકળો કરી આપ્યો છે. એટલે આજે સમૂળી ક્રાંતિ ઝડપભેર અહિંસાથી જ થઈ શકે તેમ છે.

બધાં ક્ષેત્રો અને બધા દેશોમાં—એટલે કે વિશ્વની ગતિ વિધિમાં—સત્ય-અહિંસા-ન્યાય નીતિરૂપ ધર્મનો સામુદાયિક પ્રયોગ કર્યા વગર

આ ધર્મક્રાંતિનો રંગ લગાડવો મુશ્કેલ છે. તે માટે આજે રાજકીય ક્ષેત્રને પ્રથમ શુદ્ધ બનાવવું પડશે. તે જ દિને-દિને તેની વધતી જતી ડબલ રોકીને સત્તા ધારિતપણામાંથી જનાધારિતપણામાં પરિણમવાની શકાશે. તે માટે સર્વાંગી દૃષ્ટિસંપન્ન સાધુવર્ગે નીતિ અને ધર્મને સામુદાયિક પ્રયોગ કરી વિશ્વમાં માનવજીવનનાં દરેક ક્ષેત્રે નીતિધર્મને પ્રવેશ કરાવવો પડશે. આથી રાજકીય ક્ષેત્રે વિશ્વની સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા તથા કોંગ્રેસ જેવી રાષ્ટ્રીય મહાસંસ્થાને જીવાડવી, સુધારવી અને મજબૂત બનાવવી પડશે. અને તે ત્યારે જ બની શકશે જ્યારે ગ્રામે અને નગરોની જનતાના નીતિમૂલક ધર્મદૃષ્ટિએ અસરકારક સંગઠનો ઊભાં કરીને તેમજ સર્વાંગી દૃષ્ટિએ સમાજરચનાના કાર્ય કરનાર વ્રતબદ્ધ જનસેવકોને સંઘ રચીને કોંગ્રેસ જેવી રાષ્ટ્રીય મહાસંસ્થાની શુદ્ધિ-પુષ્ટિ માટે આ બંને ક્રમશઃ પૂરક-પ્રેરક બળ તરીકે કામ કરતા રહેશે તે સાથે જ ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સંન્યાસી-સાધ્વિઓએ આ બધાં સંગઠનોને વ્યવસ્થિત અને યથાયોગ્ય અનુબંધિત કરીને પોતાના માર્ગદર્શન તળે દેશ અને દુનિયાના દરેક ભાગોમાં લોકશાહીને સાચવીને પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અનિષ્ટો સામેના સત્યાગ્રહી પ્રયોગો કરવા પડશે. ત્યારે જ સમાજમાં ધાર્મિક-નૈતિક-શક્તિ, જનશક્તિ અને સંયમલક્ષી દંડશક્તિને ક્રમશઃ પ્રયોગ થવાથી સમાજની સુવ્યવસ્થા અને વિશ્વનું સંચાલન ધર્મદૃષ્ટિએ થઈ શકશે.

(૩) અહીં રાજ્ય સમાજનું એક અંગ હતું. રાજ્ય ઉપર સમાજનો અંકુશ રહેતો. તેમજ સમાજ ઉપર સમાજસેવકો-બ્રાહ્મણોનો અંકુશ રહેતો, પ્રેરણા રહેતી, અને સમાજના સમગ્ર અંગો ઉપર ક્રાંતિપ્રિય સાધુવર્ગની નૈતિક ચોકી અને માર્ગદર્શન રહેતાં. તેથી રાજ્ય કે રાજ્ય કર્મચારીઓ પ્રજાના અહના સેવક તરીકે રહેતા, નીતિમત્તા સાચવતા. વેસ્થ શુદ્ધરૂપી મહાજનો દેશના કાર્યોમાં પોતાની આર્થિક અને વહીવટી સેવાનો નોંધપાત્ર ફાળો આપતા. બ્રાહ્મણો સમાજને શિક્ષણ-સંસ્કાર આપતા, નીતિ-ધર્મનું ધોરણ જાળવતા. સાધુસંસ્થા પણ જાગૃત હતી.

પણ, આજે સ્વરાજ્ય મળવા છતાં ઉપજા અને બોલકા લોકોનું રાજ્યમાં જેટલું ચાલે છે, તેટલું મધ્યમવર્ગનું, મહિલાઓનું અને ગામડાંનું સંભળાતું નથી. લોચરશ્વતનો સડો વધી ગયો છે. વેપારમાં બેઠમિની, શોષણ, બેળસેળ અને કાળાં બગ્ગર ફેલાયાં છે. સમાજમાં નીતિબ્રહ્મતા અને ચારિત્ર્યહીનતા વધી ગઈ છે. દેશમાં કોમવાદ, પ્રાંતવાદ અને સંકીર્ણતા ઊભી થઈ છે. ધર્મને નામે દંભ, પાખંડ, વહેમ અને અનાચાર વધ્યા છે. ચારિત્ર્યને બદલે ચમત્કાર અને છેતરામણની બોલબાલા છે. જાતમહેનત, સ્તેષ અને સેવાને બદલે ધન અને સત્તાની પ્રતિષ્ઠા ચોમેર જામી છે. આ બધાં દૂષણોને અટકાવવાની જવાબદારી ધર્મશુરુઓની છે. જેને માટે તેમણે પૂર્વોક્ત ઉપાય વડે વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કરવાનો છે.

(૪) લોકશાહીનું માળખું ખૂબ વધતું જઈ રહ્યું છે. ગામડે ગામડે પંચાયતો, સહકારી મંડળોએ તેમ જ બીજાં કામે સરકારી તત્ત્વ વડે ચલાવવામાં આવે છે. પણ એથી ગામડાંનું જીવન ઊલટું વધારે છિન્નલિન્ન, દ્વેષપૂર્ણ અને મોટે ભાગે રાહતવૃત્તિનું થઈ રહ્યું છે. કારણ કે આ પ્રવૃત્તિઓમાં યોગ્ય ઈમાનદાર અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ બહુ જ ઓછી છે. મોટા ભાગના માથાભારે, દાંડતરતો અને તક સાધુ લોકો જ પેસી ગયા છે. એટલે સાધુ વર્ગે પોતાની યોગ્ય પ્રેરણાશક્તિના પ્રભાવે આ અનિષ્ટોને દૂર કરાવવાં જોઈએ, તેમ જ ઠેર ઠેર આ બધી પ્રવૃત્તિઓની સંસ્થાઓમાં ગ્રામસંગઠનના યોગ્ય પ્રતિનિધિ નીમાવીને આ બધીઓને અટકાવવી જોઈએ.

(૫) જ્યાં જ્યાં અન્યાય, અત્યાચાર, શોષણ, અનીતિ વગેરેના પ્રશ્નો આવે ત્યાં ત્યાં સાધુ વર્ગે લવાદ અગર તો સામુદાયિક શુદ્ધિપ્રયોગ દ્વારા તેમને ઉકેલાવા જોઈએ.

(૬) સમાજ, જાતિ-કોમ, તેમજ ધર્મસંપ્રદાયોમાં પ્રચલિત અંધવિશ્વાસ, વહેમ, કુરૂઢિઓ કે કુરીવાજોને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૭) લોકશાહી શાસનપ્રણાલી આવી છે, પણ લોકોમાં તેને પચાવવાની શક્તિ અને તે પ્રમાણે વિવેક જનતામાં પેદા કરવો છે. એક બાજુ રાજ્ય સંસ્થા પ્રત્યે પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવા છતાં બીજી બાજુ તેના વડે લોકહિત વિરુદ્ધ તેમજ સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ કાર્યો થતાં હોય, તે વખતે તેના પર નૈતિક સામાજિક દબાણ લાવી શકે, તેને પ્રેરણા આપી શકે, તેમજ તેણે આજે જે જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં અડો જમાવ્યો છે, તે તેની પાસેથી લઈ લેવાથી હળવી અને નિશ્ચિત થઈને તે રાજકીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે લોકતંત્રીય વિકાસ કરવા તૈયાર થઈ શકે તે માટે લોકસંગઠન તેમજ લોકસેવક સંગઠન તૈયાર કરવાં જોઈએ.

(૮) દેશ અને દુનિયાની સાંસ્કૃતિક સમસ્યાને ઉકેલવી છે, દુનિયામાં એક માનવતાનું નિર્માણ કરવું જરૂરી છે.

(૯) શિક્ષણક્ષેત્ર નિજીવ અને નિરંકુશ થઈ ગયું છે. શિક્ષકોને પગાર સાથે નિસ્ખત છે, વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા પાસ કરવાની સાથે સેવા, સદાચાર, વિનય વગેરેના સંસ્કારો નાબૂદ થઈ રહ્યા છે. એટલે શિક્ષણ ક્ષેત્રને સજીવ કરવાની જરૂર છે; તે કરવું જોઈએ.

(૧૦) પછાત વર્ગો, તેમજ શોષિત, પીડિત પદ્ધતિ માનવાની સર્વાંગી ઉન્નતિ માટે પુરૂષાર્થ કરવો છે, તેમને અપનાવી, હાંફ આપીને તેમનામાં નીતિ-ધર્મના સંસ્કારો રેડવાની જરૂર છે; તે કરવું જોઈએ.

(૧૧) નારી જાતિને કુરૂદિમુક્ત, ગૌરવશાળી, વિવેકી અને અન્યાયો તેમજ સમાજમાં ચાલતાં અનિષ્ટોનો દૂરતાપૂર્વક અહિંસક પ્રતિકાર કરી શકે, બાળકોને નીતિ ધર્મના સુસંસ્કારો આપી શકે, એવી શક્તિશાળી બનાવવા માટે ડેર-ઠેર માતૃસમાજે રચાવીને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૧૨) અજ્ઞાનતા, સ્વાર્થપરાયણતા, અસંયમ, અસંબંધતા, કુટેવો, કુસંસ્કારો, તેમજ કુપ્રથાઓને કારણે જ્યાં ગૃહસ્થોનું કૌટુંબિક જીવન

કલહપૂર્ણ, સુખશાન્તિ રહિત અને અસંતુષ્ટ બની રહ્યું હોય ત્યાં આત્મીયતાની સાથે માર્ગદર્શનની જરૂર છે; તે આપવું જોઈએ.

(૧૩) પ્રજા આરીરિક-માનસિક દૃષ્ટિએ સ્વસ્થ રહી શકે, સ્વચ્છતાપૂર્વક રહી શકે, તે માટે માર્ગદર્શનની જરૂર છે; તે આપવું જોઈએ.

(૧૪) સમાજમાં દરેક ધંધા, બવસાય કે કાર્યની પાછળ સેવા, ભક્તિ અને કર્તવ્યની ભાવના રહે, એ વાત શીખવવી છે; તે માટે પરસ્પરનો સહકાર વધારવો જોઈએ.

(૧૫) માનસિક ખેદ, રોગ, શોક, દુઃખ, આદિ વગેરેમાં સમાજના લોકો એ સક્રિય સહાનુભૂતિ અને સહાય આપવાની અને એવા દુઃખજનક પ્રસંગોમાં સાધુ વર્ગે સાંત્વના આપવાની તેમજ કર્મયોગ અને અનાસક્તિનો પાઠ શીખવવાની જરૂર છે; તે શીખવવો જોઈએ.

(૧૬) માનવ સમાજનાં બધાં ક્ષેત્રો ધર્મમય રહે, આધ્યાત્મિકતા સમાજજીવનમાં સક્રિય રીતે અમલી બને તે માટે પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે, તે કરવો જોઈએ.

(૧૭) ગાંધીજીના આશીર્વાદથી સ્થપાયેલી ઈન્દુક જેવી મજૂર સંસ્થાને ટકાવી વધુ કાર્યક્ષમ કરવાની જરૂર છે. તે માટે સક્રિય કાર્ય કરવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક વગેરે દરેક ક્ષેત્રે પ્રજાને ધર્મદૃષ્ટિએ માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપવી, અનાસક્ત નિઃસ્પૃહ અને નિર્લેપ રહીને નિરવધ સેવા કરવી વગેરે સાધુસાધ્વી-સંન્યાસીઓનાં મુખ્ય કર્તવ્યો છે; જે તેમના જીવન વિકાસમાં સહાયક છે અને તેમની સાધુતાની મર્યાદામાં કોઈપણ પ્રકારે બાધ પહોંચાડનાર નથી જ; તેમજ તે સ્વપર કલ્યાણના ધ્યેયને મૂર્તિમંત બનાવવા માટે અનિવાર્યપણે ઉપયોગી છે.

અસદ્ગતતાનાં કારણો :

આ અને એવાં બીજાં કર્તાવ્યોને અમલમાં લાવવાની સાધુસાધ્વી-સંન્યાસીઓની જવાબદારી એટલા માટે છે કે તેઓ હવે માત્ર એક કુટુંબ, એક શાંતિ, એક રાષ્ટ્ર કે એક ધર્મ-સંપ્રદાયના જ નથી રહ્યા, બલકે સમગ્ર વિશ્વના કુટુંબી બન્યા છે, આત્મીય છે, મા-બાપ છે. તેમણે મનુષ્ય માત્રની જ નહિ બલકે સમસ્ત પશુઓ, પક્ષીઓ, તેમજ બીજાં બધાં પ્રાણીઓની આત્મરક્ષાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ભ. મહાવીર, ભ. બુદ્ધ, ભ. રામ અને ભ. શ્રીકૃષ્ણ એ ચારે ભારતીય ધર્મસંસ્થાપકોએ પોતાની આ જવાબદારી નભાવી છે, પોતાના અનુયાયીઓને આ જવાબદારી પાળવાની વાત કરી છે; અને ધર્મદષ્ટિએ સમાજરચનાની પરંપરા ચિરકાળ સુધી અવિચ્છિન્ન ચાલતી રહે, તે માટે સાધુસાધ્વીઓ અને ચાતુર્વર્ણ્ય ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરુષોનો સંઘ, (તીર્થ કે સમાજ) રચ્યો છે. પરંતુ કમનસીમે આજે લાખોની સંખ્યામાં ભારતમાં સાધુ-સંન્યાસી-સાધ્વીઓ હોવા છતાં આ કાર્ય સ્થગિત જોવું થઈ રહ્યું છે. આમાં હજારોની સંખ્યામાં સાચા સાધુ-સંન્યાસી-સાધ્વીઓ પણ હશે, તેમ છતાં તેમના વડે પ્રત્યક્ષ અને જીવંત રીતે સમાજ, રાષ્ટ્ર કે વિશ્વની ખાસ ઉન્નતિ, પ્રગતિ કે કૃત્યાણુવૃદ્ધિ થતી જોવામાં નથી આવતી. રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે વ્યાપ્ત હિંસા અને અન્યાયને દૂર કરવા માટે કોઈ નક્કર પ્રયત્ન થતો નથી. વિશ્વની સમસ્યાઓ ધણી ગૂંચવાયેલી છે. અસદ્ગતતાનાં મુખ્ય કારણો આ છે:—

(૧) બલભલાં સાધુસાધ્વીઓની દષ્ટિ વ્યાપક અને સર્વાંગી નથી. ‘માનવ જીવનના દરેક ક્ષેત્રે નીતિ અને ધર્મની પ્રેરણા શી રીતે આપવી જોઈએ? બધાં ક્ષેત્રોમાં ધર્મને સર્વોપરિ શી રીતે રાખી શકાય? વિશ્વપ્રજાને ધર્મદષ્ટિએ શી રીતે ઉકેલી શકાય? વિશ્વના ઘટનાચક્રોમાં ધર્મનો રંગ કેવી રીતે પૂરી શકાય? બધા ધર્મોના સમન્વય શી રીતે સાધી શકાય? વગેરે બાબતોમાં સાવ-ભૌમ વ્યાપકતા, ઊંડાણ, વિશ્વવિશ્વાળ

અનુબંધ વિચારધારાપૂર્વક વિચારવાની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ, યોગ્યતા, કાર્યક્ષમતા અને કર્તવ્યકુશળતા નથી.

જો કે કેટલાંક સાધુ સાધ્વીઓ જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં સેવાભાવની દૃષ્ટિએ માર્ગદર્શન કે પ્રેરણાનું કામ કરે છે, પણ કાં તો તેમની દૃષ્ટિ એકાંગી છે—સાંપ્રદાયિકતાની અગર તો એક જ કામ, જ્ઞાતિની દૃષ્ટિ છે. જેને લીધે તેઓ ધર્માંતર કે સંપ્રદાયાન્તર કરાવીને પછાતવર્ગી, પદ્મલિપ્ત કે તિરસ્કૃત જાતિઓમાં અહિંસાની ભાવના જગાડે છે; અગર તો તેમની દૃષ્ટિ જ્યાં અનેકાંગી હોય ત્યાં તેઓ માત્ર ધાર્મિક ક્ષેત્રે સર્વધર્મ સમન્વયનો જ પ્રયાસ કરે છે, અગર તો પોતે કોઈ એક વસ્તુની શોધની પાછળ પડ્યા છે, અથવા પ્રાયઃ શહેરી લોકોમાં નૈતિક, ધાર્મિક વ્રતોની પ્રતિજ્ઞા આપવાનું કે પ્રચાર કરવાનું જ કામ કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના અગ્રદૂત, નીતિ-ધર્મના અગ્રપાત્ર ગામડાંઓમાં તેમના તરફથી કોઈ નકકર કામ થતું નથી. અથવા કેટલાક સાધુ-સંન્યાસી રાહતનાં કામો—(દા. ત. દવાખાનાં ચલાવવાં, શિક્ષણ સંસ્થાઓ ચલાવવી, છાત્રવૃત્તિઓ આપવી વ.) કરવાની વૃત્તિવાળાં છે, તેઓ જુનાં ખોટાં મૂલ્યોને ઉખેડીને નવાં મૂલ્યો સ્થાપવાના ધર્મક્રાંતિનાં કામોમાં રસ લેતાં નથી. તેથી ગામોમાં નૈતિક સંગઠનના કાર્યક્રમથી માંડીને વિશ્વ સુધીનાં માનવ જીવનનાં સર્વક્ષેત્રોમાં અનુબંધ અતુષ્ટ્યની દૃષ્ટિએ સર્વાંગી ધર્મક્રાંતિનું કામ થતું નથી. આપણે કબુલ કરવું જોઈએ કે એને લીધે ગાંધીજી જે કરી શક્યા, તે ભારતના સાધુ કે સાધ્વી નહોતાં કરી શક્યા.

(૨) સારાં-સારાં સાધુસાધ્વીઓમાં આજની સમસ્યાઓને, વિશ્વના ઘટનાચક્રોને સારી પેઠે સમજવા, વિચારવા અને ધર્મદૃષ્ટિએ ઉકેલવાનું જ્ઞાન નથી. કાં તો તેમનું શિક્ષણ બહુ જ સામાન્ય છે, અથવા જે કાંઈ છે, તે માત્ર પોતાના સંપ્રદાયના જુના ધર્મગ્રંથોનું. જ્યાં સુધી આજના સમાજ તથા યુગને માટે ઉપયોગી ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજનીતિ, અર્થનીતિ, સમાજશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન

વગેરેનું પ્રયાપ્ત માત્રામાં જ્ઞાન ન હોય, ત્યાં સુધી જ્ઞાનની જૂની મૂડીથી હવે ચાલવાનું નથી. એને લીધે જ સારા સારા સાધુઓ નથી તો શિક્ષિત સમુદાય કે આજના રાષ્ટ્રનેતાઓમાં પોતાનું ગૌરવપૂર્ણસ્થાન બનાવી શકતા કે નથી તો આમ જનતાને યુગાનુરૂપ યથાયોગ્ય નૈતિક ધાર્મિક પ્રેરણા આપી શકતા. જૂના ઢબના સાંપ્રદાયિક વ્યાખ્યાનો કે લેખોથી આજની સમસ્યાઓ ઉકેલાવાની નથી.

(૩) ધણાખરા સાધુઓ ઉન્નતિને માટે જૂતકાળના ગૌરવગાણું ગાય છે. જૂતકાળને જ આદર્શ રૂપે રજુ કરે છે. પરંપરા ભક્ષે જુની હોય, પણ તેમાં યુગાનુરૂપ એટલી બધી કાપકૂપ થઈ છે, મિશ્રણ થયું છે કે કેટલીકમાં તો ધરમૂળથી પરિવર્તન થઈ ગયું છે. એવી સ્થિતિમાં પ્રાચીનતાની દુહાઈ આપીને અથવા જૂતકાળનું માણું ગાંધને સાધુસાધ્વી વર્તમાનને સમજવાનો, તેમ જ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને લક્ષ્યમાં લઈને તદ્દનુરૂપ પરિવર્તન કરવાનો વિચાર કે પ્રયત્ન નથી કરતાં. એથી પોતાની પણ પ્રગતિ રૂંધાય છે ને સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વની પણ. પોતે પણ યુગ સમસ્યાઓને ન્યારે જૂતકાળની દૃષ્ટિએ ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે નિષ્ફળ નીવડે છે.

(૪) આજના લગભગ બધા ધર્મો ઉપર સામંતશાહી યુગની છાપ છે. એટલે સાધુ સાધ્વીઓ ન્યારે-ન્યારે સામંતવાદીઓ! (સત્તાલક્ષી રાજાઓ, સત્રાટો કે ઠાકુરો વ.)ની અગર નો મૂડીવાદીઓ (ધનલક્ષી લોકો) પુણ્યવાન, ભાગ્યવાન, ધર્માત્મા, શેઠ, દાનવીર વગેરે શબ્દોથી પ્રશંસા કરે છે, અથવા તેમને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સભાઓ, ઉત્સવો, સમારોહો વ. માં અગ્રસ્થાન કે ઉચ્ચસ્થાન આપી કે અપાવીને પ્રતિષ્ઠા આપે છે. ત્યારે તેમના તરફથી આડંબરપૂર્ણ કાર્યોમાં પૈસા આપવાને લીધે સાધુસાધ્વીઓને યશ કે કીર્તિ, અથવા પૂજા-પ્રતિષ્ઠા તેમજ સારી ભિક્ષા મળી જાય છે. પરંતુ એથી વાસ્તવિક સેવા અને ત્યાગને પ્રોત્સાહન નહિ મળવાથી તેઓ સાચા માર્ગને રૂંધે છે. અથવા સત્તાધારીઓ અને પૈસાદારોનાં પ્રદોષન કે શરમમાં તણાઈને તેમને સાચી વાત કહેવામાં અચકાય છે. એથી

કરીને સાધુસાધ્વીનું જીવન ખુશામતીમનોવૃત્તિ વાળું તેજોહીન, પ્રભાવહીન થઈ જાય છે. સાધુસાધ્વીઓની હિતૈષિતા એક ચિકિત્સક જેવી હોવી જોઈએ, ભાટ, વકીલ કે એજેન્ટ જેવી નહીં. વર્તમાન સાધુવર્ગ પ્રાયઃ આ વાતને વિસારી બેઠો છે. તે સત્તાધારી કે પૈસાદારોના હાથમાં વેચાઈ જાય છે. પોતાને લાગતા સત્યને પ્રગટ કરી શકતો નથી. એટલા માટે જ વ્યક્તિ, સમાજ અને સમષ્ટિની સાથે તેનો વ્યાપક અનુબંધ રહ્યો નથી. આજે તેનો માનવગતિના માત્ર એક વર્ગની સાથે મોહસંબંધ રહી ગયો છે.

(૫) સાધુનો અર્થ છે જે સ્વ-પર-કલ્યાણ સાધે તે. એટલે કે તે સમાજ, રાષ્ટ્ર કે વિશ્વની સસ્તામાં સસ્તી, (જગત પાસેથી ઓછામાં ઓછું) લઈ વધારેમાં વધારે આપીને) સારામાં સારી ઉપયોગી સેવા કરે; ધમાનદારીપૂર્વક અનુબંધ સાધી કે સુધારીને તાદાત્મ્યની સાથે તટસ્થાપૂર્વક વિશ્વાત્મસાધના કરે. પણ આજનો સાધુવર્ગ પ્રાયઃ આ વાતને ભૂલી ગયો છે; અગર તો તેના મતે બિનજવાબદાર બનીને, સંસારના બનાવ-બગાડ પ્રતિ આંખો મીંચીને, અકર્મણ્ય થઈને બેસી રહેવું, એ જ સાધુત્વ કે આત્મોદ્ધાર છે! પણ એ વાત તેઓ ભૂલી જાય છે કે જે નિઃસ્વાર્થ દૃષ્ટિએ જનસેવા કે પ્રાણીકલ્યાણ કરે છે, તેનો જ આત્મોદ્ધાર કે આત્મવિકાસ સાચી અને સર્વાંગ દૃષ્ટિએ થાય છે, સાધુત્વ સાર્થક થાય છે. ખાઈ-પીને નફકરા થઈને પડયા-પાથર્યા રહેવામાં, ગમે ત્યાં ફરતા રહેવામાં, ભગવાનનું કેવળ નામ જપી લેવામાં, શરીરને વ્યર્થ કષ્ટ આપવામાં કે યુગબાહ્ય નિરુપયોગી બાપણબાજી કરવામાં આત્મોદ્ધાર કે સ્મધુત્વ નથી જ. તેઓ એ ભૂલી જાય છે કે જે તીર્થંકર, અવતાર કે પૈગંબરનું તે નામ જપે છે, તેમનું નામ જપવા લાયક ત્યારે જ થયું હતું, જ્યારે તેમણે નિઃસ્વાર્થભાવે, પોતે કષ્ટ વેઠીને જનતાની પાયાની સેવા કરી હતી. સાધુસાધ્વીને જો ખરેખર ભગવાનની સેવાભક્તિ કરવી હોય તો ભગવાન કે તીર્થંકર દ્વારા સ્થાપિત અથવા સૈન્ય જગત કે સમાજની સેવા કે ભક્તિ કરવી જોઈએ. સતત અપ્રમત્ત

રહીને; વિશ્વવિશાળ અનુબંધ સાધવા કે સુધારવા રૂપ સેવાને છોડીને કેવળ નામ-જપ, અધ્યાત્મ, યોગ કે આત્મોદ્ધારનાં ગીત ગાવાથી બકિત થઇ શકતી નથી. એટલા માટે જ સાધુ વર્ગની સાધના પરમાર્થસાધિની બનતી નથી.

(૬) દરેક સાધુસાધ્વી કે સંન્યાસી પ્રાયઃ કોઇને કોઇ સંપ્રદાયનાં કહેવડાવે છે; તે કાંઇ ખોટું નથી. ખોટું ત્યાં થાય છે, જ્યારે તે પોતાના ગણાતા સંપ્રદાયમાં જ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર કે સંપર્ક (વ્યાખ્યાન, ભિક્ષાયરી, વિદાર વ. દ્વારા) રાખે. માણસ કોઇ એક ધરનો હોવા છતાં તે જ ધરને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવતો નથી. તે કાર્યને માટે પરદેશ, વિદેશ કે બજારમાં ગમે ત્યાં જાય છે. એવી જ રીતે સાધુવર્ગ પણ સાંપ્રદાયિકતાથી ગંચો જોડીને વિશ્વવાતસય્ય અને વિશ્વઅંધુત્વની બાવનાને સક્રિય બનાવવા માટે, વેપમૂખા, ખાનપાન કે સંગઠનની દૃષ્ટિએ બસે કોઈ એક સંપ્રદાયનો અંગ બનીને રહે, પણ કાર્યક્ષેત્ર અને દૃષ્ટિ વિશાળ રાખે; નહિતર તે પોતાના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવામાં અસફળ થશે.

(૭) એક સંપ્રદાયના સાધુસાધ્વી ખીજ સંપ્રદાયના સાધુસાધ્વી-ઓને હલકા ચીતરે છે, નીચા દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે, નાસ્તિક, પાખંડી, કાફર કે મિથ્યાત્વી કહેતા હોય છે, પોતાની શક્તિ પરસ્પરના ખંડનમાં અને ખીજને વટણાવવામાં ખર્ચતા હોય છે; આ બધું થાય છે સામ્પ્રદાયિકભેદને લીધે, બકિત કે સંપ્રદાયના વાસ્તવિક દોષને લીધે નહીં. આ નિહત્તા, સદ્ગુણિયતા, તેજોદ્વિજ કે ઇંષા ચિત્તશુદ્ધિ અને સદ્ગુણ શુદ્ધિ રૂપ સાધુતામાં બાધક છે. પોતાનો સંપ્રદાય પોતાને માટે વધારે રુચિકર કે પ્રિય હોઈ શકે, પણ ખીજની નિંદા તો આત્મોત્કર્ષ કે સામુદાયિક શુદ્ધ, ધર્મ-પ્રયોગમાં પણ બાધક છે. આજે તો બધા જ પ્રકારના સાધુ-સંન્યાસી-સાધ્વીઓમાં પરસ્પર મેળ અને સહયોગની તથા નવો વાડો જોમો કર્યા વગર જૂના-નવા સંપ્રદાયોનો સમન્વય કરવાની જરૂર છે. આમ

ન થવાથી જ સર્વધર્મમાન્ય જાહેર કાર્યક્રમોને એક વ્યાસ પીઠથી લ શકાતા નથી અને વિશ્વકુટુંબિતા સિદ્ધ થતી નથી.

(૮) સાધુસંન્યાસી-સાધ્વીઓ દીક્ષા લેતી વખતે પોતાનાં ધર-
ખાર કે સગાંવહાલાંને છોડી દે છે, પણ ત્યાર પછી મોટાભાગના સાધુ-
વર્ગને સામ્પ્રદાય, ધર્મસ્થાન, ઉપાશ્રય, મઠ-મંદિર, ક્ષેત્ર, પદ, ખોટી
પ્રતિષ્ઠા વગેરેનો મોહ એટલો બધો વળગી જાય છે કે તેઓ સિદ્ધાંતભંગને
જાણતાં હોવા છતાં એ મોહને છોડવામાં અચકાય છે. એવી જ રીતે
ધર્મ-સંપ્રદાયના અમુક દંભવર્ધક, વિકાસઘાતક, યુગબાહ્ય અને
સિદ્ધાંતભ્રષ્ટક ૩૯ નિયમોપનિયમો કે પરંપરાઓમાં સુધારો
વધારો કરવામાં તેમને એવી ખ્હીક લાગતી હોય છે કે અમુક
નિયમોપનિયમોમાં ક્રાંતિ કરવાથી મારો સંપ્રદાય કે પંથ મને છોડી
દેશે તો મારા શા હાલ થશે? ક્યાં મને ભિક્ષા મળશે? ક્યાં રહેવાને
સ્થાન મળશે? આવી બધી ચિંતા શરીરમોહ કે સંપ્રદાયમોહને લીધે
થાય છે. જ્યારે સાધુ વિશ્વકુટુંબી બની ગયો છે, ત્યારે તેના બરણુ-
પોષણની ચિંતા સમાજને થવી જોઈએ, તેને પોતાને શા માટે થવી
જોઈએ? પરિગ્રહ, પ્રતિષ્ઠા અને પ્રાણની મમતા છોડનાર સાધુ વર્ગ
જ્યારે ક્યાંય અન્યાય-અત્યાચાર થઈ રહ્યા હોય, મારા મારી કે હુલ્લડ
થતાં હોય ત્યાં નિર્ભયતાપૂર્વક હસતે મોંઢે પ્રાણોની બાજુ લગાડીને
પણ સત્ય-પ્રેમ-ન્યાયની પ્રતિષ્ઠા વધારવા અને શાંતિનો પ્રચાર કરવાના
મહાન કાર્યથી અચકાતો હોય, ધર્મક્રાંતિ કરવામાં બચબીત થતો હોય,
પ્રતિષ્ઠાની ચિંતા કરતો હોય, સાધનોની ચિંતા કરતો હોય, ત્યારે
સમજવું કે તેની સાધુતા જોખમમાં છે. આવી લાયવૃત્તિને લીધે જ
મોટા મોટા ધર્મગુરુઓ વ્યાપક દૃષ્ટિથી કાર્ય કરવામાં અસફળ રહે છે.

(૯) એક સાધુ એક વાત કરે, બીજા સાધુ પેલાથી તદ્દન
વિરુદ્ધ વાત કરે. આમ જુદી જુદી અને પરસ્પર વિરોધી પ્રરૂપણા
(નિરૂપણ)ને લીધે સમાજની કશી નોંધપાત્ર પ્રગતિ થવા પામતી નથી.

કેટલાક સાધુઓની પ્રેરણાથી જુદી જુદી સંસ્થાઓ કે સંગઠનો ચાલી રહ્યાં છે; પરંતુ તેઓ બીજાં સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા અનુભવી સાધુ-સાધ્વીઓને તે અંગે મળીને, એકમત થઈ કે સંગઠિત થઈને ચાલવા માગતાં નથી. મતલબ કે તેઓ પોતાનામાં જ મસ્ત છે. તેઓ એમ વિચારતાં હોય છે કે મારે કોઈ બીજા કે અમુક પાસેથી શા માટે સલાહ કે સુઝાવ માગવાં જોઈએ? હું જે કોઈ કરી રહ્યો છું, તે જ બરાબર છે. આમ જુદી જુદી દિશામાં શક્તિ વેરવિખેર થવાને લીધે ધર્મદૃષ્ટિએ સમાજરચનાનું કાર્ય વ્યવસ્થિત રીતે થતું નથી.

(૧૦) કેટલાંક સાધુસાધ્વીઓ પોતે વિચારક છે, પણ તેમનાં ગુરુ કે વડીલ સાધુસાધ્વીઓ તેમના વ્યાપક વિચારોની સાથે સહમત થતાં નથી, બદલે તેમને એવા વ્યાપક વિચારો કરતા જોઈને, તેઓ તેમને દબાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં હોય છે, અગર તો તેમને કોઈ પદનું કે અન્ય વસ્તુનું પ્રશોભન આપીને ધર્મક્રાંતિ કરતાં અટકાવી દે છે; અગર તો ક્રાંતિકારી વિચારવાળાં સાધુસાધ્વીઓ સાથે નળવા કે સંપર્ક કરવાની ના પાડી દે છે. એને કારણે એવાં તેજસ્વી સાધુસાધ્વીઓની કર્તૃત્વશક્તિ સાંપ્રદાયિકતાની ભઠ્ઠીમાં ભસ્મ થઈ જાય છે, તેમના જીવનથી સમાજ, રાષ્ટ્ર કે વિશ્વનું ખાસ હિત નથી થતું.

(૧૧) કેટલાંક સાધુસાધ્વીઓ એવાં છે, જેમના મનમાં આત્મ-સાધનાની સાથેસાથ સમાજસેવાની ઝંખના હોય છે, પણ વર્તમાન યુગે વીતરાગ માર્ગની સામુદાયિક અહિંસાના સફળ પ્રયોગ કરતાં મહાત્મા ગાંધીજીની સર્વાંગી દૃષ્ટિથી યુક્ત, સદાચારી સદ્ગૃહસ્થ બાઈબિહેનોની દૃષ્ટિ, કે સદાનુભૂતિ પૂર્વક શુદ્ધ સાધન યુક્ત સતત સક્રિય સહાયતા કે પીઠગળ નહિ મળે, ત્યાં સુધી એવાં સાધુસાધ્વીઓ રૂઢિવાદી, મૂડીવાદી કે સ્થાપિત દિનોની પકડવાળા સંપ્રદાય, પંથ કે વર્તુળની પકડથી મુક્ત થઈ શકતાં નથી. થઈ શકવાનાં નથી. મુક્ત ચિંતનપૂર્વક આચરણ કરી શકતાં નથી. કરી શકવાનાં નથી.

(૧૨) સાધુ જીવનમાં જનસેવાના વિશાળ ક્ષેત્રમાં કામ કરતી વખતે કેટલાંક બાહ્ય કષ્ટો, સાંપ્રદાયિક લોકો તરફથી નિંદા, આદેશ વગેરે પરિષદો આવે છે, તેમજ પોતાનો બોજો કોઈ એક વ્યક્તિ ઉપર ન પડે, તે માટે તેમજ પોતાની કે સમાજની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત રૂપે ક્યારેક ઉપવાસ કે અદ્વપાહાર (જિણોદરી વગેરે તપ સ્વાભાવિક રીતે થાય તો તેમાં કોઈ હરકત નથી. મતલબ કે જે તપસ્યા કે કષ્ટ સહન સમાજશુદ્ધિ, કે આત્મશુદ્ધિ કે સમાજસેવા માટે જરૂરી હોય તે કરવી ઇષ્ટ છે. પરંતુ આજે જે બાહ્ય તપસ્યાઓ માત્ર પ્રદર્શન, પૂજા કે પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ દેખાદેખીથી કરવામાં આવે છે, તે ખરાબ નથી. તેમ કરવાથી સમાજશુદ્ધિ, આત્મશુદ્ધિ કે સમાજ-પ્રચલિત અન્યાય-અત્યાચાર વગેરે અનિષ્ટોના અહિંસક પ્રતીકાર માટે સાધુ-સાધ્વીઓ પાસે જે સંચિત શક્તિ જોઈએ, તે રહેશે નહિ અને તેઓ તેમાં નિષ્ફળ થશે.

આ અને એવાં કેટલાંક બાધક કારણો છે, જેને લીધે સાધુ, સંન્યાસી અને સાધ્વીઓ પોતાનું સાધુ જીવન સાર્યું કે સફળ કરી શકતાં નથી, નિરવધ સમાજ સેવા માટે પણ અસફળ નીવડે છે. એટલા માટેજ દેશમાં આટલાં બધાં સાધુસાધ્વીઓ હોવા છતાં દેશ, સમાજ, કે વિશ્વનું ધર્મદૃષ્ટિએ ઉત્થાનકાર્ય તેમના દ્વારા પ્રાયઃ થવા પામતું નથી, અને તેઓ બોજરૂપ થઈ રહ્યાં છે. હવે જમાનો એવો આવતો જાય છે કે તેઓ આ બોજને સાંખી શકશે નહિ. એટલે સાધુસાધ્વીઓએ વહેલી તકે એટીને પોતાની ઉપયોગિતા અને અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરવી જોઈએ.

સાધુ સાધ્વી શિબિરની જરૂર

આજે સાધુસાધ્વીઓને હૈયે જ્યાં સુધી આ વાત નહિ પહોંચે ત્યાં સુધી તેઓ પોતાની અનિવાર્યતા અને ઉપયોગિતા શી રીતે સિદ્ધ કરી શકશે ? ઉપર સાધુ, સંન્યાસી સાધ્વીઓની જવાબદારીનાં જે-જે કાર્યે અત્યાવશ્યકતામાં આવ્યાં છે, તે કાર્યોમાં ખૂંપી જવા માટેની તેમજ અસફળતાનાં જે કારણો બતાવ્યાં છે, તેના નિવારણ માટેની તૈયારી

ખતાવનારાં સાચી સાધુતા પ્રગટ કરનારાં તેમજ પોતાની જવાબદારીને યોગ્ય કાર્યક્ષમતા મેળવી શકનારા આવાં સમર્થ સાધુસાધ્વીઓ તૈયાર થાય તો જ આજના યુગે સાધુસંસ્થાના વિઘટનનો નાદ ગજવનારાને પડકાર અથવા સાચો જવાબ તરત આપી શકાય.

આ બધાં કાર્યોને સંપન્ન કરવા માટે કેટલાંક સાધુસંન્યાસીસાધ્વીઓ તૈયાર મળશે, તે ચોક્કસ કહી શકાય નહિ; પણ દરેક ધર્મસંપ્રદાયોમાં — ખાસ કરીને જૈન સંપ્રદાયોમાં — આવા સુવિચારક કેટલાંક સાધુ-સાધ્વીઓ જરૂર છે. જેમને થોડાક વિચારક સદ્ગૃહસ્થોના સંપર્કથી તૈયાર કરી શકાશે. પરંતુ આ બધાં હમણાં તો એકલવાયાં છે, અગર તો તેમને સંપ્રદાયોદિ અગર તો સર્વાંગી દૃષ્ટિવાળા વિચારકોનો સહયોગ પ્રાપ્ત નથી; એટલે તેઓ કાંઈ કરી શકતાં નથી.

એ હેતુથી જ એવાં વિચારો ધરાવનાર અને પોતાનું સાધુજીવન સર્વાંગી રીતે ખીલવવા ઈચ્છનાર સાધુસંન્યાસી સાધ્વીઓ માટે એક ચાતુર્માસિક સાધુસાધ્વીશિબિરની અનિવાર્ય જરૂર લાગી. કે જ્યાં ચાર માસ માટે સાધુસંન્યાસી-સાધ્વીઓ પોતપોતાની મર્યાદામાં રહીને એક સ્થળે બેમાં થઇને પરસ્પર વિચાર વિમર્શ કરી શકે, ચર્ચા-વિચારણા, અધ્યન-મનન, અનુભવોનું આદાન-પ્રદાન, સુઝાવ-પરા-મર્શોનો વિનિમય કરી શકે અને આ રીતે પ્રશિક્ષણ મેળવીને સર્વાંગી વ્યાપક દૃષ્ટિ, યોગ્યતા, કાર્યક્ષમતા અને કર્તૃત્વશક્તિ મેળવી શકે. પરસ્પરનો સાથ સહયોગ મેળવી શકે.

કેટલાક લોકો ‘સાધુસાધ્વી શિબિર’નું નામ સાંભળીને જ ચમકે. એ સ્વભાવક છે. જમકનાર બે દિશાના હશે. જેના એક દિશા એવી હશે કે “સાધુસાધ્વીઓ માટેની આવી મહા જહેમતમાં કશો શુકરવાર વળશે નહિ. બીજી દિશા એવી હશે કે “સાધુસાધ્વીઓનો વળી શિબિર શો? સાધુસાધ્વીઓને વળી શીખવાનું શું? એ તો શીખીને જ આગ્યાં છે! નવું શું શીખવાનું છે? સાધુસાધ્વીઓના પોતપોતાના સંપ્રદાયો તેમને બધું શીખવે જ છે ને!”

આ બન્નેમાં એક અશ્રદ્ધાની દિશા છે, જ્યારે બીજી સંકુચિતતાને ટકાવવાની દિશા છે. સત્ય અહિંસાની જરૂરિયાત વિષે તો જૈન અને વૈદિક બન્ને સંપ્રદાયનાં સાધુસંન્યા-સાધ્વીઓ એક મત છે. તો પછી સત્ય, અહિંસા અને નીતિ વ્યક્તિગત અને સમાજગત જીવનમાં આ શી રીતે આવી શકે, તેના પ્રશિક્ષણતી જરૂર સાધુસંન્યાસીઓને પહેલી તકે નથી તો કોને છે? એટલે શિબિર માત્ર સાંભળવા, શીખવા જ નહિ, બલકે માનવજાતની શ્રદ્ધાપાત્ર વ્યક્તિઓ-સાધુસાધ્વીઓ દ્વારા નિઃસ્પૃહી રીતે બધાં ક્ષેત્રોમાં દુઃખ ધર્મતત્વોનો પ્રવેશ કરાવીને, આચરાવવાની ઘડી આવી લાગી છે, એટલે આવી ક્રાંતિની મસાલ ધરનારા ધર્મસંસ્થાના અગ્રણીઓને તૈયાર કરવા માટે સાધુસાધ્વી શિબિર અનિવાર્ય છે. સદ્ભાગે આ દેશમાં ગાંધીજીએ આપેલા પ્રકાશ પછી આ બન્ને દિશાના લોકો સંખ્યામાં ઘટી ગયા છે. તપત્યાગથી ઘડાતો અને આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને સાંપ્રદાયિક ક્ષેત્રનાં અનિષ્ટો સામે અખંડ રીતે ઝઝૂમતો નાનકડો પણ સમાજ માલનળકાંઠા પ્રયોગને લીધે ગુજરાત અને મુંબઈમાં ઊભો થયો છે; એના પ્રયોગકારને લીધે તેજસ્વી સાધુસાધ્વીઓનું પણ એ ક્રાંતિમાર્ગમાં આકર્ષણ થયું છે. એટલા માટે જ એક સ્થા. જૈનસાધુએ આ ઉદ્દગારો કાઢ્યા હતા કે “ગાંધીજી આગળ નીકળી ગયા, આપણે પાછળ રહી ગયા. ગાંધીજીએ જો ક્યું તે આપણે કરવું જોઈતું હતું.” એટલા માટે જ કોઈ પણ યુગ કરતાં આ યુગે શિબિરની અત્યંત જરૂર છે; સમય પણ એને માટે વિશેષ અનુકૂળ છે; એમ લાગ્યું અને સમયના એંધાણ પારખીને જ એક જનસેવકે શિબિરથી બે-એક વર્ષ પહેલાં ‘મુનિશ્રી સંતબાલજી મહારાજ આગળ એ વિચાર મૂક્યો કે “હવે સાધુસાધ્વી શિબિર યોજવાનો સમય પાડી ગયો છે; આમ આના ઉપર ગંભીરતાથી વિચારો.” આ પછી અનેક સાધુસાધ્વીઓના અભિ-પ્રાયો ઉપરથી, અનેક વિચારક સદ્ગૃહસ્થ બાર્મિજહેનોના સુઝાવ-પરામર્શ ઉપરથી એમ લાગ્યું કે સાધુ-સાધ્વીઓ માટે શિબિરનું આયોજન આવતે વરસે એટલે કે સન ૧૯૬૧ ના આતુર્માસમાં કરવાની જરૂર છે.

શાધુ-સાધ્વી શિબિરથી લાભ

આ શિબિરથી સૌથી મોટો લાભ તો એ થશે કે કંઈક પુરાણા પ્રયાસો અને વિચારોની સફાઈ થઈ જશે. કારણ કે આ દેશમાં મોટે ભાગે ઋષિ મુનિઓ અને લોકસેવકો કોઈ પણ અહિંસક ક્રાંતિમાં મોખરે રહ્યા છે. હવે નવા યુગનાં ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંન્યાસી-સાધ્વીઓના માર્ગ-દર્શન તળે ગામડાં અને લોકસેવકો શુદ્ધ સંગઠિત બની, માત્ર રાજકારણ ઉપર જ નહિ, વિશ્વનાં તમામ ક્ષેત્રે સામુદાયિક અહિંસાનું પ્રભાવશાળી કાર્ય કરી બતાવશે; અને આત્મકલ્યાણ સાથે સહેજ સહેજ વિશ્વ કલ્યાણ સાધવાની યોગ્યતા, ક્ષમતા અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરશે. જુદા જુદા કિસ્કાનાં સાધુ-સંન્યાસી-સાધ્વીઓને નજીક આવવાનો એકબીજાની મુશ્કેલીઓ જાણીને દૂર કરવાનું. પરસ્પર વિચાર વિનિમય કરી ક્રાંતિનો રાજમાર્ગ નક્કી કરવાનો અને પરસ્પર એકબીજાને તે માર્ગ મક્કન રાખવાનો તથા પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા-પરિગ્રહ ઉપર પ્રહાર થાય તેવે વખતે ટકી રહેવાનું બળ અને હૂંફ મેળવી આપવાનો મોટો લાભ થશે. એટલે આ શિબિરની અનિવાર્યતા લાગી.

ઉપરોક્ત સ્પષ્ટ આશય દર્શાવતી એક પુસ્તિકા તૈયાર કરવી. તેને હિંદી તેમ જ ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરીને દરેક સાધુ-સાધ્વીને પહેલે-આડવા માટે નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ બહુ જ મોટું કાર્ય કરવાનું હતું, એક જ સંપ્રદાયના સાધુ-સાધ્વીઓ ભેગા ન મળી શકે ત્યાં આખા હિંદના સાધુ-સાધ્વીઓ, એકત્ર થઈને લોકધડતર માટે તેમજ માનવજીવનને આશિષ સમા ખરા સાધુવાદ અંગે વિચારે એ પ્રથમ દૃષ્ટિએ કપરું કાર્ય લાગતું હતું. કારણ કે ધણું છોડવાનું હતું. ધણું મોહ ત્યાગવાનો હતો. અને તેથી વધારે પોતાના નિષ્ક્રિય જીવનને સક્રિય બનાવવા માટેનું આ યુગાનુરૂપ આદ્વાન હતું.

સાધુ-સાધ્વી શિબિરનું બંધારણ અને પૂર્વ તૈયારી

સર્વ પ્રથમ એ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે આ શિબિરનું આયોજન ક્યાં કરવું? અને ક્યારે કરવું! એમ નક્કી થયું કે સન ૧૯૬૧ માં તે ભરવામાં આવે અને યોગ્ય અનુકૂળતા પ્રમાણે, મુનિશ્રી સંતબાલજીનું જ્યાં ચાતુર્માસ હોય ત્યાં ભરવામાં આવે. અને આગળ જતાં એ પણ નક્કી થયું કે તે મુખ્ય કે મુખ્યમ્મના પરાંમાં ભરવામાં આવે કારણ કે તે વખત મુનિશ્રી સંતબાલજીનું વિચરણ તે તરફ થઈ રહ્યું હતું.

આ શિબિરની વાત ૧૯૬૦ માં ઉપાડવામાં આવેલી. તે વખતથી દુર સુદૂર વિચરતાં સાધુ સાધ્વીઓ તેમ જ સંન્યાસીઓ સાથે પત્ર વહેવાર ચાલુ થયો. મુનિ શ્રી સંતબાલજી મુખ્યમ્મ વિરાજતા હતા. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી સાણુદ હતા. અને સાધ્વી સદ્ગુણાશ્રીજીએ પણ પોતપોતાને ક્ષણે આવેલ ક્ષેત્રમાં પત્રવહેવાર શરૂ કર્યો. કેટલાક સાધુ-સંન્યાસી તેમ જ સાધ્વીઓનો આશાજનક જવાબ આવ્યો. કેટલાકે શિબિર અંગે કેટલીક શંકાઓ રજૂ કરી અને કેટલાક પત્રોના જવાબોમાં સક્રિયતા પણ પ્રગટ કરવામાં આવી. એકંદરે અન્યત્ર * આપવામાં આવેલ અભિમતો ઉપરથી જાણી શકાશે કે સૌને આ કાર્ય મહત્વનું અને ભાવિમાં ઉજ્જવલ આશાનાં કિરણ તરીકે લાગ્યું.

તેથી આયોજન નક્કો કરવું એ વાત નક્કો થઈ. તેની સાથે જ નીચે મુજબના સવાલો ઊભા થયા કે :—

(૧) આ શિબિરમાં માત્ર જૈન સંપ્રદાયોનાં સાધુસાધ્વીઓને જ સ્વેચ્છાએ કે બીજા ધર્મસંપ્રદાયનાં સંન્યાસી-સાધુઓને પણ?

‘શિબિર અંગે અભિપ્રાય’ નામક પ્રકરણમાં જુઓ.

(૨) શિબિરમાં સાધુ સાધ્વી-સંન્યાસીઓ ઉપરાંત સાધક સાધિકાઓને પણ લેવાશે કે નહીં?

(૩) કુલ્લે કેટલા સભ્યો લેવાના છે? સભ્યની યોગ્યતા, નિયમોપનિયમ શું?

(૪) શિબિરનો શુભારંભ ક્યારે અને કોના હસ્તે થશે? શિબિર ક્યાં બરાશે?

(૫) શિબિરની બધી વ્યવસ્થા, શિબિરાર્થીઓ માટે ઊતારા વ.ની વ્યવસ્થા કોણ કરશે?

(૬) શિબિરમાં કયા-કયા વિષયો ચર્ચાશે?

(૭) શિબિરનો કાર્યક્રમ, સમય ચક્ર શું શું રહેશે?

આ અને આવા અનેક સંવાદો ઉપર દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ગંભીરતરથી સેવકો અને સાથીઓ સાથે વિચાર કર્યા પછી પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી મ. અને એમના સાથી મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ નક્કી કર્યું કે શિબિરમાં સત્ય-અહિંસામાં માનનારા બધા ધર્મોના સાધુ-સાધ્વી સંન્યાસીઓને સ્થાન આપવું જરૂરી છે. આ શિબિર કોઈ એક ધર્મના સાધુસાધ્વીઓની રહેશે નો વ્યાપક વિશ્વવિશ્વાળ દૃષ્ટિએ વિચાર નહિ કરી શકે. એટલું ખરું કે જૈનધર્મનાં સાધુસાધ્વીઓ આચાર-વિચાર ઝીલવાની દૃષ્ટિએ આમાં મોખરે રહેશે. બાકી ગમે તે ધર્મ-સંપ્રદાયનાં ત્યાગી સાધુસાધ્વીઓ આ શિબિરનો લાભ લઈ શકશે.

આ શિબિર સાધુસાધ્વીઓની હોવા છતાં એમાં રચનાત્મક કાર્યકર-કોટિના ગૃહસ્થ જનસેવક-સેવિકાઓ, દૃષ્ટિ સંપન્ન જિજ્ઞાસુ બ્રહ્મચારી બ્રહ્મચારિણીઓ. અથવા વાનપ્રસ્થી સાધક સાધિકાઓ પણ ભાગ લઈ શકશે; કારણ કે સાધુ-સંન્યાસી વર્ગના હાથપગ રૂપ ધર્મમય સમાજ રચનાના પ્રયોગમાં પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરનારાં તો આ જ

સાધક-સાધિકાઓ છે. જે એમને સાંકળવામાં નહિ આવે તેા એકલા સાધુ વર્ગથી સર્વાંગપૂર્ણ સમાજરચનાનું કામ નહિ થઇ શકે.

એટલે વિચાર વિનિમયને અંતે શિખિરનું બંધારણ નીચે મુજબ તૈયાર કરવામાં આવ્યું અને નક્કી થયું કે આ શિખિરમાં કુલ ૧૫ સાધુ સંન્યાસી-સાધ્વીઓ તથા ૧૫ સાધક સાધિકાઓ લેવાનાં છે.

શિખિરનું બંધારણ

(ક) નામ—આનું નામ ‘સાધુસાધ્વી શિખિર’ રહેશે.

(ખ) પ્રેરક—શિખિરના પ્રેરક મુનિશ્રી સંતબાલજી રહેશે.

(ગ) ઉદ્દેશ્ય—સાધુસાધ્વીઓ વિશ્વવાત્સલ્યનો સક્રિય પ્રયોગ કરી શકે; તેમની શક્તિઓનો સદુપયોગ થાય, તેઓ વિશ્વનાં બધાં ક્ષેત્રોને ધર્મદૃષ્ટિએ અનુબંધિત કરી શકે અને વિશ્વ વિશાળ અનુબંધ પ્રયોગને માટે યોગ્ય બની શકે; આ જાતની દૃષ્ટિ, કાર્યક્ષમતા અને શક્તિ સાધુ સાધ્વીઓમાં પેદા કરવી. તેમને યોગ્ય અનુભવ, માર્ગદર્શન, સુઆવ અને સહયોગ આપવો; તેઓ પોતાની સાધુતાને સાર્થક કરી શકે. તેમજ આત્મકલ્યાણની સાથે વિશ્વ કલ્યાણની સાધના કરી શકે, તે યોગ્ય બનાવવાં.

(ઘ) વ્યવસ્થા—શિખિરમાં પંધારનાર સાધુસાધ્વીઓને ઉતરવાની તથા બીજી જરૂરી બધી વ્યવસ્થા કરવા માટે સદ્ગૃહસ્થોની એક અસ્થાયી ‘સાધુસાધ્વી શિખિર વ્યવસ્થાપક સમિતિ’ નીમાશે જે વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ હેઠળ ચાલશે અને બધી જાતની સમુચિત વ્યવસ્થાઓ માટે પ્રયત્ન કરશે. સાધુસાધ્વીઓ બિક્ષાજીવી હોઈ તેઓ આહારપાણી પોતાની નિયમ મુજબ બિક્ષારૂપે મેળવી જ લેશે.

સાધુઓ અને સાધ્વીઓને તેમજ સાધક સાધિકાઓને રહેવાની વ્યવસ્થા જુદી જુદી અને એ રીતની રહેશે, જેથી તેઓ શિખિરનો

લાભ ખરાબર લઈ શકે. શિબિરમાં મુખ્ય દેખરેખ સાધુઓની સાધુ અને સાધ્વીઓની સાધ્વી, તેમજ સાધકોની સાધક અને સાધિકાઓની સાધિકા રાખશે.

(ડ) સ્થળ—શિબિરનું સ્થળ મુખર્ષની ઉપવસતિ ‘માટુંગા’માં લક્ષ્મી નારાયણ લેન પાસે આવેલ ‘ગુર્જરવાડી’માં રાખવામાં આવેલ છે.

(ચ) સમય—શિબિરનો સમય ચાર માસનો રહેશે, એટલે કે તા. ૧૪-૭-૬૧થી એની શરૂઆત થશે અને કાર્તિક પૂર્ણિમા લગી રહેશે. વચ્ચે જૈન પયૂષણ પર્વ દરમિયાન બાર દિવસ શિબિર બંધ રહેશે.

(છ) કાર્યક્રમ—શિબિરાર્થીઓનો દરરોજનો (રમ્મના દિવસ તથા પયૂષણના ૧૨ દિવસ સિવાય) આ પ્રમાણે રહેશે.

	મુખ્ય	મુખ્ય
	પ્રવચનકાર-મુનિશ્રી	પ્રવચનકાર-મુનિશ્રી
	તેમિચન્દ્રજી.	સંતખાલજી
	પ્રવચનનો વિષય	પ્રવચનનો વિષય
સોમવાર	વિશ્વવાત્સલ્ય, સર્વોદય અને કલ્યાણ રાજ્ય	ભારતીય સંસ્કૃતિ
મંગળવાર	ક્રાંતિકારીનાં જીવન	અનુબંધ વિચારધારા
ગુરુવાર	વિશ્વદર્શનનાં વિવિધ પાસાંઓ	સ્મૃતિવિકાના માર્ગો
શુક્રવાર	સાધુસંસ્થાની અનિવાર્યતા અને ઉપયોગિતા	સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો
શનિવાર	દર્શન વિશુદ્ધિ	સર્વ-ધર્મ-ઉપાસના

રવિવારે અને બુધવારે શિબિરની રમ્મ રહેશે. દરરોજ ૧૦ મુદ્દાઓ પૈકી બે મુદ્દાઓમાં એક મુદ્દા ઉપર મોટે ભાગે મુનિશ્રી સંતખાલજી અને

એક મુદ્દા પર મોટે ભાગે મુનિ નેમિચંદ્રજી પ્રવચન કરશે. સવારે જે જે મુદ્દાઓ ઉપર પ્રવચન થાય તેજ મુદ્દાઓ ઉપર બપોરે બધાં શિબિરાર્થીઓ ચર્ચા કરશે. સવારે અને બપોરે થયેલ પ્રવચનો અને ચર્ચા-વિચારણાનો દૂંકો સાર પાટિયાં ઉપર લખાશે.

(જ) નીતિ-નિયમો

(૧) આ શિબિરમાં સર્વે ધર્મસંપ્રદાયોના સાધુસાધ્વી સંન્યાસીઓ ભાગ લઈ શકશે. એને માટે એમને પોતાનો ધર્મ-સંપ્રદાય, વેષ કે ક્રિયાકાંડ છોડવાની જરૂર નથી.

(૨) શિબિરમાં દાખલ થનાર સાધુસંન્યાસી-સાધ્વીઓ યુગદ્રષ્ટા, ક્રાંતિપ્રિય અને વિચારક હોવા જોઈએ. મતલબ એક સાધુવર્ગના મૂળ ધ્યેય પ્રમાણે કાર્યક્ષેત્રને વ્યાપક બનાવવા અને પોતાની મર્યાદામાં રહીને યુગાનુસાર જનહિતકર કાર્યનાં સમર્થક હોવાં જોઈએ.

(૪) શિબિરમાં દાખલ થનાર સાધુસાધ્વીઓમાં નાતજાતનો કોઈ ભેદ માનવામાં આવશે નહિ. તેમજ લિંગભેદ (સ્ત્રી-પુરુષ જાતિના સાધકભેદ) ને લીધે આદરસત્કારમાં કોઈ ભેદ રાખવામાં આવશે નહિ.

(૫) શિબિરમાં જે સાધુ સાધ્વીઓ આવશે. તેઓ પોતાની વ્યક્તિગત હેસિયતથી આવશે. પોતાના સંપ્રદાયના પ્રતિનિધિ તરીકે નહિ. હા, એમ સંભવ છે કે કદાચ કેટલાંક યુગદ્રષ્ટા સાધુસાધ્વીઓ જે પોતે શિબિરમાં કારણુવશ નહિ પધારી શકે, તેઓ પોતાના તરફથી કોઈ સાધુ કે સાધ્વીને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલે. પણ એ પ્રતિનિધિત્વ વ્યક્તિગત રહેશે, સંપ્રદાયગત નહીં.

(૬) શિબિરમાં પધારનાર સાધુસાધ્વીઓ ઉદાર નીતિનાં હશે, તે છતાં કોઈ સાધુસાધ્વી પોતાના સંપ્રદાયની સાથે સંબંધ રાખે, સામુદાયિક વેષ રાખે, ક્રિયાઓનું પાલન કરે, ભોજન વગેરેના પોતાના નિયમો પાળે, ખીજા સંપ્રદાયનાં સાધુસાધ્વીઓ સાથે વંદન ભોજનાદિ વહેવાર રાખે તો શિબિરને એમાં કોઈ પણ જાતનો વાંધો નથી. સાધક સાધિકાઓ પણ પોત-પોતાના ધર્મના નિયમો પાળી શકશે.

(૭) શિમિરમાં પધારનાર સાધુ સાધ્વીઓને મૂળ વ્રતો, સંયમના મૂળભૂત નિયમો, ચારિત્ર્યમાં દૃઢતા અને સંયમવક્ષી ભિક્ષા વગેરેનું પાલન મક્કમતાથી કરવાનું રહેશે.

(૮) શિમિર પ્રવિષ્ટ સાધુસાધ્વી સાંપ્રદાયિક ભેદને લઈને કોઈ વ્યક્તિ કે સંપ્રદાય વગેરે પર આક્ષેપ કરી શકશે નહીં.

(૯) શિમિરમાં સાધુતાનું મૂલ્યાંકન વેપ કે બાહ્ય આચારને આધારે નહીં, પણ પોતાની યોગ્યતા, કાર્યક્ષમતા, ચરિત્રસંપન્નતા અને સેવાની તીવ્રતા વગેરે સાધુજીવનના ગુણો દ્વારા કરવામાં આવશે.

(૧૦) દરેક શિમિરાર્થી ઈશ્વર-અનીશ્વર, આત્મા-અનાત્મા વગેરે દાર્શનિક વિચારો કે આચાર સંબંધી વિચારોને ખુલાદિલે, નિષ્પાલસભાવે મૂકી શકશે, જિજ્ઞાસાપૂર્વક ચર્ચા કરી શકશે; શર્ત એટલી જ છે કે શિમિરના કામમાં જેને લીધે કલેશ, વિતંડા કે ડખલ ઊભી ન થાય.

(૧૧) આ શિમિરમાં સાધુસંન્યાસીઓ, સાધ્વીઓ ઉપરાંત વાનપ્રસ્થી, બ્રહ્મચારી, રત્નનાત્મક કાર્યકર કે ગ્રામસંગઠનના વિચારક ભાઈબહેનો પણ સાધક-સાધિકા તરીકે ભાગ લઈ શકશે, પણ તેમણે 'સ્વીકૃતિપત્ર' લખીને પ્રેરકની સ્વીકૃતિ લેવાની રહેશે.

(૧૨) શિમિરનો સમય ચાર માસનો રાખવામાં આવેલ છે. શિમિરમાં દાખલ થનાર સાધુ-સાધ્વી કે સાધક સાધિકા અનિવાર્ય દારણુ વગર પ્રેરકની રત્ન વગર વચ્ચેથી જઈ શકશે નહિ. શિમિર કાર્યક્રમના અવકાશ દિવસે શિમિર સભ્ય-સભ્યાઓ બહાર જઈ શકશે.

(૧૩) સ્થાનીક તથા બહારથી આવનાર રત્નનાત્મક કાર્યકર ભાઈબહેનો કે અનુભવી ગ્રામીણ બંધુઓ માટે સળંગ ચાર માસ રહેવાની અનિવાર્યતા નથી. તેમના અનુભવો મેળવવા માટે યથાસમયે કાર્યક્રમો ગોઠવવામાં આવશે. જિજ્ઞાસુ ભાઈબહેનો પણ શિમિરનાં પ્રવચનો તથા

ચર્યાઓનો લાભ દૂર રહીને લઈ શકશે પણ તેઓ પ્રાયઃ ચર્યામાં ભાગ લઈ શકશે નહિ.

(૧૪) શિબિર પછી શિબિરાર્થીઓએ પોતપોતાના સંપ્રદાય, પંથ, ગચ્છ, મંડળ કે ધર્મમાં રહીને જ પોતે પચાવેલા વિચારોનું યથાશક્તિ આચરણ કરવાનું રહેશે.

(૧૫) ધ્યેય કે ધ્યેયાનુકૂળ કાર્યોની પ્રતિ માટે જે કાર્ય કે વ્યવસ્થા જરૂરની જણાય, તે માટે શિબિરાર્થી સાધુ-સાધ્વી, સાધક-સાધિકાઓ સાથે વિચાર વિનિમય કરી યોગ્ય સહયોગ આપવામાં આવશે.

(૧૬) શિબિરાર્થીઓ દ્વારા પ્રચાર માટે પુસ્તક, પત્ર વગેરે સાહિત્ય પ્રકાશન અને ભ્રમણની યોજનાઓ પણ ગોઠવવામાં આવશે.

(૧૭) શિબિરમાં દાખલ થનાર સાધુસાધ્વીઓ, સંન્યાસીઓ, સાધક-સાધિકાઓ માટે શિબિરના પ્રારંભથી બે માસ પહેલાં નીચે મુજબ ‘સ્વીકૃતિ પત્ર’ ભરીને પ્રેરકને મોકલવાનું રહેશે—

સ્વીકૃતિપત્ર

શ્રીમાન મંત્રીજી,

સાધુસાધ્વી શિબિર વ્યવસ્થાપક સમિતિ,

મેં ‘સાધુસાધ્વી શિબિર સંયોજનના’ માં લખેલ શિબિરના ઉદ્દેશ્ય, બંધારણ અને નીતિનિયમોને વાંચી લીધા છે, અને હું તેમાં પૂર્ણ સહમત છું. અને ૧૪-૭-૬૧થી શરૂ થનાર શિબિરમાં દાખલ થવા માગું છું.

આશા છે, આપ પ્રેરક મુનિવરશ્રીની સેવામાં એને મોકલીને મારી સ્વીકૃતિ મંજૂર કરાવશો.

આપનો

તા. - - ૧૯૬૧

સરનામું.....

*

આ પછી ખાસ કરીને પ્રચાર કાર્ય ઉપાડવામાં આવ્યું. સાધુ-સાધ્વી શિબિરની માહતી આપતી તેમજ સાધુસમાજના કર્તવ્યો સમજાવતી એ પુસ્તિકાઓ મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ લખીને તૈયાર કરી. તેને પ્રગટ કરવામાં આવી. તેમાં શિબિરનું બંધારણ પણ આપવામાં આવ્યું હતું. તે સાથે જ શિબિર અંગે આવેલાં કેટલાક અભિપ્રાયો પણ આપવામાં આવ્યા હતા. એનો વ્યાપક પ્રચાર થતો જરૂરી હતો અને કરવામાં આવ્યો. સાધુ-સાધ્વી શિબિર અંગે ગુજરાતી તેમજ હિંદીમાં લેખો લખીને, અલગ અલગ પત્રોમાં, માસિકો, સાપ્તાહિકો તેમજ દૈનિકોમાં આપવામાં આવ્યા હતા. આ પત્રોમાં જૈન તેમજ વૈદિક ધર્મના પત્રો મુખ્ય હતા. તેમની મારફત સાધુ-સાધ્વીઓ અને સંન્યાસીઓને શિબિરની માહતી આપવામાં આવી હતી.

મુંબઈમાં મુનિશ્રી સંતખાલજી વિરાજતા હતા. તેમણે મુંબઈમાં વિરાજતા સાધુસાધ્વીઓને શિબિરનો ખ્યાલ આપવા તેમજ તે અંગે ચર્ચા-વિચારણા કરવા માટે દિવાળીની રગ્નમાં જૈન શિક્ષક-શિક્ષિકાઓ તેમજ બાઈ બહેનોનો એક કામચલાઉ શિબિર તા. ૯મી થી ૧૭મી ઓક્ટોબર લગી પોતાના સાનિધ્યમાં યોજ્યો હતો.

તે શિબિર પૂરો થયા બાદ શિબિરમાં લાગ લેનાર બાઈ-બહેનો મુંબઈમાં વિરાજતાં અલગ અલગ સંપ્રદાયોનાં જૈન સાધુ-સાધ્વીઓને વાંદવા અને શિબિર અંગે તેમના વિચારો જણાવવા ગયા હતા.

બધાએ આ કાર્ય સુંદર છે એમ જણાવેલું પણ સાંપ્રદાયિકતાના બંધનોમાં જકડાયેલા હોઈને હિંમતપૂર્વક તે અંગે કોઈ તૈયાર ન થયું તે સ્વાભાવિક હતું. પણ એક વાત ચોક્કસ હતી કે તેઓ સાધુ-સાધ્વી-શિબિર યોજનાની વાત સાંભળીને વિચારતા થઈ ગયા હતા.

મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ સાણંદ ચાતુર્માસ પછી અમદાવાદમાં વિરાજતાં બધા વિચારક સાધુ-સાધ્વીઓ સાથે પ્રત્યક્ષ સંપર્ક સાધ્યો હતો. કેટલાક સાધુઓએ પોતાના ગુરુ રગ્ન આપે તો આવવા માટે તૈયારી

ખતાવી હતી; આ વાત તેમણે નિખાલસપણે કબૂલી હતી. અમદાવાદમાં આ અંગે જાહેર-સભાઓ પણ રાખવામાં આવી હતી. એક પત્રિકા “સાધુ-સાધ્વીઓનાં પૂજકો વિચારે” એ મથાળાંવાળી બહાર પાડવામાં આવી હતી. તે ઉપરાંત સાધુ-સાધ્વીને અનુરોધ કરીને શિબિરમાં ભાગ લેવા માટે એક વિનંતિભર્યો પરિપત્ર, હિંદી તેમજ ગુજરાતીમાં છપાવીને મોકલવામાં આવ્યો હતો.

ખીજી તરફ ભચાઉ (કચ્છ)વાળા શ્રી. દેવજીભાઈ શાહે પણ સાધુ-સાધ્વીઓની મુલાકાત લઈને તેમને તે વિચાર ગળે ઊતરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

આ તરફ મુનિ શ્રી. નેમિચંદ્રજીએ અમદાવાદથી મુંબઈ તરફ વિહાર શરૂ કર્યો. તે અગાઉ તેમને એક સંન્યાસી પૂ. દંડીસ્વામી મળ્યા. તેઓ સમન્વયી વિચારધારામાં માનતા હોઈને, તેમણે શિબિરમાં આવવા માટેની તૈયારી ખતાવી તેથી ઉત્સાહ વધ્યો.

વિહાર દરમિયાન મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજીએ રસ્તામાં જે જે સાધુ-સાધ્વીઓ મળ્યાં, સંન્યાસીઓ મળ્યા તે બધાનો સંપર્ક સાધવાનું ચાલુ રાખ્યું. મોટા ભાગે દરેકને શિબિરની વાત ગમી પણ સંપ્રદાયવાદની પોતાની સાધુ મર્યાદામાં રહીને કોઈને પણ ભાગ લેવાની નૈતિક હિંમત ન દેખાણી. એ ખેદની વાત છે કે મોટા ભાગનાં જૈન સાધુ-સાધ્વીઓને ક્રાંતિની વાત ગમે છે; સમય આવ્યે કોઈ ક્રાંતિકાર હોય તેની પ્રશંસા પણ કરે છે. પણ ક્રાંતિમાં સક્રિય ભાગ લેવા માટે સાંપ્રદાયિકતા તેમને ઘેરીને ઊભી રહે છે. જેને ટોડવાની તેમનામાં નૈતિક હિંમત દેખાતી નથી.

તે છતાં, શિબિર અંગેની વાતો વહેતી થઈ ગયેલી. વાતાવરણમાં તેની ચર્ચાઓ ચાલતી હતી. આ શિબિરનો ઉદ્દેશ્ય સુંદર હોવા છતાં તેમાં ક્રાંતિનાં ખી પડેલાં હોઈને ઘણી જૂજ વ્યક્તિઓનો સહકાર મળશે એ અપ્રત્યાશિત ન હતું. તે છતાં ત્રણેક જૈન સાધુઓએ પોતાના સાથી સાધુઓ સાથે આવવાની તૈયારી ખતાવી તેમનાં સ્વીકૃતિ-સચક પત્રો

પણુ આવી ગયા હતા. પણુ શિબિરના શુભારંભ સમયે જ તેઓ ખસી ગયા અને શિબિરમાં આવવાની તેમણે અશક્યતા દર્શાવતા પત્રો મોકલાવ્યા.

આમ થવું શક્ય હતું કારણ કે પૂ. મુનિશ્રી સંતબ્રાહ્મણે જે વિચારધારા વહેતી કરી છે તે જૈનધર્મ ઉપર આધારિત હોવા છતાં, પ્રચલિત રૂઢિથી અલગ હોઈને ધણુ જૈનો તેમના વિચારોને ન સમજી શકવાના કારણે તેનો વિરોધ કરવા સાથે તેમનો પણુ વ્યક્તિગત વિરોધ કરે છે. એ તો ઠીક પણુ જે બે સાધ્વીજીઓ પૂ. મુનિશ્રીની વિચારધારા અને સત્કાર્યો કરવા માટે તત્પર થયેલાં તેમના ઉપર પણુ પોતાના મનમાંથી અને સમાજરૂપ બહારથી એટલું બધું દબાણ આવ્યું કે તેઓ પણુ શિબિરમાં આવવા માટે જુદાં જુદાં બહાનાં કરીને અટકી ગયાં. પણુ આયોજન આ કારણે સ્થગિત કરી શકાય તેમ ન હતું. જો કે આ બધાં સાધુ-સાધ્વીઓની સ્તીકૃતિ પ્રારંભમાં મળવાથી શિબિર અંગે સારો ઉત્સાહ જણાતો હતો.

પૂ. નેમિમુનિ વિહાર કરીને મુંબઈ પહોંચ્યા. ત્યાર પછી શિબિરની પૂર્વ તૈયારી માટે મુંબઈમાં ૬ થી ૧૦ જૂન સુધીનો એક ચિંતન-શિબિર યોજવામાં આવ્યો હતો. તેમાં ચાતુર્માસિક-શિબિરમાં ચર્ચાવામાં આવનાર મુદ્દાઓનું સંક્ષેપમાં સ્વરૂપ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. નીચેના દશ મુદ્દાઓ ઉપર સવારે અલગ અલગ મુદ્દા ઉપર પ્રવચનો પૂ. મુનિશ્રી સંતબ્રાહ્મણ તેમજ પૂ. નેમિમુનિજી કરતા અને બપોરે ચિંતન-શિબિરમાં જોડાયેલા સભ્યો ડાહ્યાથી ચર્ચા કરતા :—

- (૧) ધર્મમય સમાજરચના શું ?
- (૨) પ્રાચીનકાળથી આજલગીની સમાજ રચનાનું ચિત્ર !
- (૩) ધર્મમય સમાજરચના માટે કયો અનુબંધ જરૂરી ?
- (૪) તેમાં આજનાં આવરણો કયાં ?
- (૫) આવરણોને દૂર કરવાનો અહિંસક ઉપાય શું ?
- (૬) શુદ્ધિપ્રયોગનું મૂળ તત્ત્વજ્ઞાન.

- (૭) દુનિયાની રાજ્યસંસ્થાઓ, વાદો અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા.
 (૮) એની સાથેનો (સુસંસ્થાઓનો) અનુબંધ.
 (૯) ગામડાં અને શહેરોમાં નવી સંસ્થાઓ કઈ-કઈ ઊભી કરવી ?
 (૧૦) વ્યક્તિ, સમાજ, સંસ્થા અને સમષ્ટિનું રહસ્ય.

આ શિબિરમાં કેટલાંક ભાઈ બહેનો (બહારનાં અને સ્થાનીક) સારીપેઠે તૈયાર થઈ ગયાં. આ શિબિરમાં ઊંડો રસ લેનારને ખાતરી થઈ ગઈ કે આની વિસ્તૃત વાતો છણાવા માટે ચાર માસ ઓછા પડવાના છે.

ત્યાર પછી મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી મુંબઈમાં દેશવાસી, સ્થાનકવાસી, તેરાપથી સાધુ-સાધ્વીઓ અને સંન્યાસીઓ જ્યાં-જ્યાં વિરાજમાન હતાં, ત્યાં-ત્યાં શિબિરની માહિતી આપવા અને તેમના અભિપ્રાયો જાણવા ગયા.

એવી જ રીતે આ કાળ દરમિયાન જુદાં-જુદાં સાધુ-સાધ્વીઓ અને સાધક-સાધિકાઓ સાથે પત્ર વ્યવહાર પણ શિબિર અંગે ચાલતો જ હતો.

તે ઉપરાંત શિબિરનો વિચાર મુંબઈ અને પરાંઓમાં વસતી પ્રજાને સારી પેઠે ગળે ઊતરી શકે તે માટે એક નાની પુસ્તિકા “ સાધુ-સાધ્વી શિબિર અને થોડા-અભિપ્રાયો ” વાળી બહાર પાડવામાં આવી હતી. તેમજ જાહેર વ્યાખ્યાનો પણ મુંબઈમાં આ અંગે ગોઠવાયાં હતાં. તે સિવાય રામબાગ (સી. પી. ટેક) માં એક પત્રકાર પરિષદ પણ બોલાવવામાં આવી હતી. જેમાં પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ શિબિર અંગે પોતાનું પ્રેસજોગું વક્તવ્ય પણ આપ્યું હતું. પત્રકારો પૈકી ‘ મુંબઈ સમાચાર ’, ‘ જન્મભૂમિ ’, ‘ જામેજમશેદ ’ અને ફ્રી પ્રેસ જર્નલના પ્રતિનિધિ આવ્યા હતા. તેમણે તે વખતે પોતપોતાના પત્રોમાં શિબિર અંગે સારી નોંધ લખી હતી. મુંબઈ સમાચારે તો એક પ્રેરણાપ્રદ અગ્રલેખ પણ લખ્યો હતો.

તે સિવાય મુંબઈનાં પરાંઓમાં ઠેર ઠેર પૂ. મહારાજશ્રીનાં

આખ્યાનો શિબિરને લગતાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. આટલો બધો અથાગ પરિશ્રમ અને પુરૂષાર્થ પછી પ્રારંભમાં દશેક સાધુ-સાધ્વી સંન્યાસી અને પંદરેક ભાર્મિઓ ભાગ લેશે એમ લાગેલું. પણ શિબિરનો પ્રારંભ થયો ત્યારે સાધુ-સાધ્વીઓમાં ઘણા ખસી જતાં કુલ સાધુ-સંન્યાસી ૪ અને સાધક ભાર્મિ-બહેનો ૧૧ જ આવી શક્યા. સાધક ભાર્મિ-બહેનોમાં અમૂકે પાછળથી દાખલ થવા માટે કહ્યું પણ આયોજનમાંના નિયમ અંગે ચોક્કસાર્થના પાલનનું પોતાનું મહત્વ હોઇને તેમને ન લીધેલા.

ઘણા ઓછા સાધુ-સાધ્વીઓએ ભાગ લીધો તેનાં કારણોમાં તેમને આકાંક્ષિતાં પરિણામો ભોગવવાં પડશે તેનો ડર હતો. તેમાંથી કેટલાકે તો નિમ્ન પ્રકારે તે બયને વ્યક્ત પણ કરેલો :—

(૧) પાંચ વર્ષ અમને ભાલનળકાંઠાપ્રયોગના ભાર્મિ-બહેનો ચાતુર્માસ કરવામાં સહાયક અને !

(૨) આવા ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ માટે ઉતરવાના સ્થાનની કે અન્ય સગવડોની વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવે.

(૩) શિબિરમાં ભાગ લીધા પછી પ્રતિજ્ઞા અને સમાજની સદ્ભલાવના યુમાવવી પડે પછી શું ?

(૪) ગુરુ મહારાજ પાસેથી રબ્બ લઈ દો...!

—આમ તેમની દીલાશ સ્પષ્ટ જણાતી હતી. જ્યારે શિબિર તો ક્રાંતિકારી પગલું હોઇને તેમાં પ્રાણુ-પ્રતિજ્ઞા અને પરિગ્રહની શહીદીની તૈયારી જોઇતી હતી અને તે માટે પ્રબળ આત્મ-વિશ્વાસ જરૂર હતો. તેના વગર એ ટકી ન શકે એમ લાગતાં જેઓ ખસી જાય તેના ફરતાં ભામ ન લે, એ યોગ્ય ગણવામાં આવ્યું.

તે છતાં જે સાધુ-સંન્યાસી અને સાધક-સાધિકાએ મરજીથી ચાર ચાર માસ રહીને લાભ લેવાનું નક્કી કર્યું—તે ખરેખર તેમના આત્મ-બળનો પરિચય આપનારું હતું.

આવા શિબિરાર્થીઓનો પરિચય હવે પછી આપવો યોગ્ય સ્થાને જ ગણ્યો.

શિબિરમાં દાખલ થયેલ સભ્યોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

સાધુસાધ્વી શિબિર માટે લગભગ ૧ વરસથી પ્રચાર અને સંપર્ક કર્યા પછી શિબિરમાં નીચે મુજબ ૧૫ સભ્ય-સભ્યાઓ દાખલ થયાં—

૧. પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી મહારાજ
 ૨. પૂ. મુનિશ્રી નેમિચન્દ્રજી
 ૩. પૂ. દંડી સંન્યાસી શ્રી ગોપાલાશ્રમ સ્વામી
 ૪. ગોસ્વામી જીવજીગરજી હીરાગરજી
 ૫. શ્રી. દુલેરામ માટલિયા
 ૬. શ્રી. પૂંજભાર્ગ કવિ
 ૭. શ્રી. બળવંતભાર્ગ મહેતા
 ૮. શ્રી. દેવજીભાર્ગ શાહ
 ૯. શ્રી. ડૉ. મણિલાલ ચુન્નીલાલ શાહ
 ૧૦. શ્રી. વાસુદેવ બ્રહ્મચારી
 ૧૧. શ્રી. અમૃતલાલભાર્ગ દડિયા
 ૧૨. શ્રીમતી સવિતાબહેન પારેખ
 ૧૩. શ્રી. ચંચળબહેન ભટ્ટ
 ૧૪. શ્રીમતી હારમણિબહેન માટલિયા
 ૧૫. શ્રી. સુન્દરલાલભાર્ગ શ્રોફ
- એ બધાનો સંક્ષેપમાં પરિચય આ પ્રમાણે છે—

૧. પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી મહારાજ

મુનિ શ્રી સંતબાલજી મહારાજ સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયમાં

૫. કવિવર્ય નાનચંદ્રજી મહારાજ પાસે દીક્ષિત ક્રાંતિકારી સાધુ છે. તેઓ વિશ્વવાત્સલ્યના આરાધક, ધર્મમય સમાજરચનાના પ્રયોગકર, સર્વધર્મ ઉપાસનાના સાધક, સામુદાયિક અહિંસા પ્રયોગકર્તા, આધ્યાત્મિક ચિંતક, વિદ્વાન સાહિત્યકાર, પ્રખર સાધનાશીલ જાગ્રત, યુગદંષ્ટા અને સર્વાંગી વ્યાપક દષ્ટિવાળા ‘અનુબંધકાર’ છે. તેમની પ્રેરણાથી ગુજરાતમાં ભાલનળકાંઠા પ્રદેશ, શેત્રુંજી કાંઠા કચ્છ અને બનાસકાંઠામાં તેમજ મુંબઈ, અમદાવાદ, કલકત્તા અને દિલ્હીમાં ધર્મદષ્ટિએ સમાજ-રચનાની દિશામાં જુદાં-જુદાં સંગઠનો દ્વારા પ્રયોગ ચાલે છે. તેઓ આ સાધુસાધ્વી શિબિરના પ્રેરક છે. તેમનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રવર્તી ટોળ ગામે થયો. એમણે સન ૧૯૨૯માં ૨૪ વરસની ઉંમરે સાધુદીક્ષા લીધેલ અને પોતાનું સાધનામય જીવન ગાળે છે.

૨. પૂ. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી

સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયમાં જૈનાચાર્ય પૂ. શ્રી જવાહરલાલજી મહારાજના પટ્ટધર પૂ. ગણેશીલાલજી મહારાજ (શ્રમણ સંઘના બ્રૂતપૂર્વ ઉપાચાર્ય)ની પાસે સન ૧૯૪૨માં દીક્ષા લીધેલી. દીક્ષા પછી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત, દર્શનશાસ્ત્રો તેમજ જૈનાગમોનો અભ્યાસ કર્યો. ગાંધીચિંતાર દ્વારા અને અનેક આધુનિક વિચારકોનું સાહિત્ય વાંચ્યું. તેથી સાધુજીવનમાં ધર્મક્રાંતિ કરવાની ઉત્કંઠાથી સન ૧૯૪૯માં પૂ. મુનિશ્રી સંતઆલજી મ. સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો. ત્યારપછી સન ૧૯૫૬માં પોતાના મોટા ગુરૂ બ્રાતા મુનિશ્રી ડુંગરસિંહજી મહારાજ સાથે ભાલનળકાંઠા પ્રયોગ જોવા-જાણવા પૂ. મહારાજશ્રીને મળ્યા. બહુ વિચારવિનિમયને અંતે નિર્ણય કરી શ્રમણ સંઘના પદાધિકારીઓની આગળ ‘નમ્ર નિવેદન’ અને ‘બુદ્ધા પત્ર’ મૂક્યાં, તેથી એ વિચારો સદન નહોં કરતાં સન ૧૯૫૭માં એમને શ્રમણ સંઘ બાહ્ય ધોષિત કરવામાં આવ્યા. ત્યાર પછી અનેક વિરોધો વચ્ચે મક્કમ રહીને બંને મુનીઓ વિચરણ કરતા રહ્યા. સન ૧૯૬૦ માં મોટા ગુરૂબાઈના સ્વર્ગવાસ થયા પછી સાયુંદમાં ચાલના ધ્રુષ્ટિપ્રયોગ માટે આહવાન થતાં સાયુંદ આવ્યા. પછી તો સાધુસાધ્વી-

શિબિર માટેના કામમાં તનમનથી ખૂંપી ગયા. પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી મહારાજની વિચારધારા અને પ્રયોગમાં સાથી તરીકે લાગી ગયા છે.

૩. પૂ. દંડી સંન્યાસી શ્રી ગોપાલ સ્વામી

મૂળ ધ્રાંગધ્રાના વતની ઔદિગ્ય બ્રાહ્મણ, ગૃહસ્થાશ્રમમાં અમદાવાદમાં મ્યુનિ. સ્કૂલમાં હેડમાસ્તર તરીકે નોકરી કરતા હતા. સન ૧૯૪૭માં કાશીમાં (મણિકર્ણિકાઘાટ ગોમઠ) જગદ્ગુરુશંકરાચાર્યની પરંપરામાં દંડી-સંન્યાસ લીધો. ઉંમર ૭૪ વરસની છે, છતાં શરીર સ્વસ્થતા સારી છે. જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક વ. બધા ધર્મોના સિધ્ધાંતના સમન્વયમાં માને છે. સમભાવી અને શાન્ત પ્રકૃતિના છે. જોકે પગપાળા પ્રવાસ અને ભિક્ષાચરિની શંકરાચાર્ય પરંપરાને સાચવી શક્યા નથી; છતાં જિજ્ઞાસુ અને ગુણગ્રાહી છે.

પૂરું સરનામું :— દંડીસંન્યાસીશ્રી ગોપાલસ્વામી C/o. બચુભાઈ નંદલાલ દવે કારારોડ, શક્તિનિવાસ આંબાવાડી,
જી. પો. બોરીવલ્લી પૂર્વ (મુંબઈ-૬૬)

૪. ગોસ્વામી જીવણગરજી હીરાગરજી

સૌરાષ્ટ્રમાં સાયલા તાલુકાના નોલીગામની હદમાં દુડેશ્વરમહાદેવના દેવસ્થાનમાં રહે છે. દશનામી સંન્યાસી છે. માથે જટા-દાઢી રાખે છે. દરેક વાહનમાં બેસે છે. જોકે ખીજ ગોસ્વામીઓ (મહંતો)ની જેમ એમને ત્યાં રાજસી ઠાઠમાઠ નથી. છતાં ધૂત્રપાન વગેરે વ્યસન ખરાં. જોકે શિબિરમાં દાખલ થતાં તેમણે એ વ્યસન છોડી દીધેલ. પણ પાછળથી એ વ્યસને તેમનો પીછો પકડી લીધો હતો. એમને માટે અહિંસક પ્રયોગો પણ થયેલા.

પૂરું સરનામું :—ગોસ્વામી જીવણગરજી હીરાગરજી, મુ. દુડેશ્વરમહાદેવ પો. નોલી, વાયા રાણપુર (સૌરાષ્ટ્ર).

૫. શ્રી. દુલેરાય માલિયા

સૌરાષ્ટ્રમાં 'વાત્સલ્યધામ' માલપુરામાં વર્ષોથી રચનાત્મક કાર્ય કરેલ છે, ધર્મે પરંપરાએ જૈન હોવા છતાં વર્ષોથી પૂ. મુનિશ્રી સંતઆલજી મ. ની વિશ્વવાત્સલ્ય વિચારધારા અને મ. ગાંધીજી ઉપરાંત સંત વિનોબાજીની સર્વોદય વિચારધારાની સમન્વય દૃષ્ટિમાં માને છે. શેત્રુંજીકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘના કાર્યકર હતા. ત્યાં શિક્ષણકાર્ય કરતા હતા.

પૂરું સરનામું :-C/o વાત્સલ્યધામ જી. માલપરા પો. ગુંદાળા, વાયા દસાજકશન (સૌરાષ્ટ્ર)

૬. શ્રી. પૂજાભાઈ કવિ

જ્ઞાતિએ આરોટ કવિ વર્ષોથી પૂ. મુનિશ્રી સંતઆલજી મહારાજશ્રીની સર્વધર્મ સમન્વયી વિચારધારાને ઝીલીને ગોપાલકમંડળના રચનાત્મક કાર્યકર રહ્યા. ધંધુકામાં ગોપાલક છાત્રાલય ચલાવતા હતા. હાલમાં નવસારીમાં ગોપાલ મંદિર-સંસ્કારકેન્દ્ર ચલાવે છે. ગોપાલકોના જુદા-જુદા પ્રશ્નો ઉકેલે છે, અને એમનામાં પેસેલી કુરૂદિઓ વ્યસનો અને કુરિયાતો છોડાવે છે. કથા અને કાવ્યમય કહેણી આકર્ષક છે.

પૂરું સરનામું :-C/o ગોપાલ મંદિર સંસ્કારકેન્દ્ર ડે. ચારપુલ, જી. પો. નવસારી (સુરત)

૭. શ્રી. બળવંતરાય ન. મહેતા

શ્રી બળવંતરાય શિહોર તાલુકાના વળાવડ ગામના વતની. જ્ઞાતિએ શૈવશ્રાવણ. પણ નાનપણથી પંજા ખાદી-કાર્યાલય, ચલાલામાં ખાદીકાર્યકર તરીકે શ્રી. નાગરદાસભાઈ દોશીના હાથ નીચે રહેલા. પછી પૂ. મુનિશ્રી સંતઆલજી મ.ની વિચારધારાથી પ્રેરાઈને ગૂંદી સંઘનયોજનામાં કાર્ય કરેલ. અને રાજસ્થાનમાં મુનિશ્રી ડૂંગરસિંહજી અને મુનિ નેમિચન્દ્રજી સાથે પ્રવાસમાં સાથે રહેલ. ગ્રામસંગઠનઅને બીજી

સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરેલ. અમદાવાદથી મુંબઈ વિહારમાં મુનિનેમિચન્દ્રજી સાથે જોડાયેલ અને પછી વિશેષ તાલીમ લેવાની ઈચ્છાથી સાધુસાધ્વી શિબિરમાં દાખલ થયા.

સરનામું :—ખળવંતરાય ન. મહેતા, મુ. વળાવડ, પો. શિહોર જિલ્લા ભાવનગર (સૌરાષ્ટ્ર).

૮. શ્રી. દેવજીભાઈ શાહ

મૂળ ભચાઉ (કચ્છ) ના વતની. સ્થાનકવાસી જૈન પરંપરાને લીધે પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી મ. બ્યારે સન ૧૯૫૩માં કચ્છ પધાર્યા ત્યારે એમની વિચારધારા તરફ આકર્ષણ થયેલ. સારી પેઠે પૂ. મહારાશ્રીની વિચારધારાનો અભ્યાસ કર્યો. હાલમાં ત્યાં પોતાના કાપડના ધંધા અને થોડી ખેતી છે; તથા ભચાઉ તાલુકા ખેડૂતમંડળ ચલાવે છે. ગામડાંનાં પ્રશ્નો લઈને નૈતિક દૃષ્ટિએ ઉકેલવા મથે છે. ખૂબ જ ઉત્સાહી અને ખંતીજા જુવાન છે. આ વિચારધારા અને સર્વાંગી વ્યાપક દૃષ્ટિનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરવા માટે અને ભવિષ્યમાં કચ્છ પ્રદેશમાં પધારતાં સાધુસાધ્વીઓને આ વસ્તુ ગળે ઊતરાવવા સાધુસાધ્વી શિબિરમાં જોડાયા.

સરનામું :—શ્રી. દેવજી રવજી શાહ, કાપડના વેપારી, ખજરમાં મુ. પો. ભચાઉ (કચ્છ).

૯. ડા. મણિલાલ ચુનીલાલ શાહ

મૂળે કંકુવાસણ પો. નસવાડી (જ. વડોદરા) ના વતની. ધર્મે વૈષ્ણવ. પણ સર્વધર્મ સમન્વયમાં માનનાર; પોતાના ગામમાં થોડીક ખેતી અને વૈદકનો ધંધો કરીને પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. પણ પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી મ. ની વિચારધારાનો પરિચય થયો, ત્યાર પછી આ દિશામાં વિશેષ તાલીમ લેવા અને રચનાત્મક કાર્ય કરવાની ઈચ્છા થતાં ભાલનળકાંઠામાં થયેલા ટૂંકા વર્ગોમાં પણ એકાદબે વખત જોડાયા.

હતા. વિશેષ જિંડાણુ મળુવા ઇચ્છતા. તેથી સાધુસાધ્વી શિબિરમાં જોડાયા. પોતે સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના, સંતોષી માણસ છે. સંયમની દિશામાં પોતાનું ઇવન આગળ ધપાવવા પુરુષાર્થ કરે છે.

સરનામું :—ડૉ. મણિલાલ સુનીલાલ શાહ, C/o. આરોગ્ય પ્રચાર કેન્દ્ર. મુ. કંકુવાસણ, પો. નસવાડી વાયા ડભોઈ, જિ. વડોદરા, (W. I. Rly.)

૧૦. વાસુદેવ બ્રહ્મચારી

જન્મવતન કાશી જિલ્લાનતર્ગત મુ. બિનાથીપુર અને થાના છે. સ્વામી શ્રી. અવ્યકતાનંદજી સરસ્વતી પાસે વારાણસીમાં બ્રહ્મચર્યદીક્ષા લીધેલ અને જ્યાં-ત્યાં ભ્રમણ કરીને રામાયણ, ગીતા, પુરાણ વગેરેનું વાંચન-પ્રચાર કરે છે. સાધુસાધ્વી શિબિર અંગે પત્રોમાં લેખ વાંચીને આદરણુ થયું અને આવ્યા.

સરનામું :—શ્રી. વાસુદેવ બ્રહ્મચારી મુ. બિનાથીપુર, પો. અને થાના ચૌખેપુર સ્ટેશન કાદીપુર, જી. કાશી (યૂ. પી.)

૧૧. અમૃતલાલભાઈ દડિયા

મૂળ જામનગરના. વર્ષોથી સહકુટુંબ ઘાટકોપર (મુંબઈ) રહે છે. પૂ. અદ્વારજશ્રીનું ચોમાસું જ્યારે ઘાટકોપર થયું, ત્યારથી દડિયાજી વિશેષ સંપર્કમાં આવતા ગયા; અને આ વિચારધારાને સારી પેઢે પચાવી છે. પોતે કાપડનો વેપાર કરતા હતા, હવે દીકરાઓને કામ સોંપી પોતે નિવૃત્તજીવન ગાળે છે. સાધુસાધ્વીઓનો સમાગમ કરીને આ વિચારધારા તેમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઘાટકોપરમાં જ્યારથી માતૃસમાજ સ્થપાયા, ત્યારથી એમનાં પત્ની બહેન શ્રી. છબ્બબહેને ક્ષતિતાબહેનની સાથે જ પોતાનું ઇવન માતૃસમાજ દ્વારા બહેનોની સેવાના કાર્યમાં લગાડી દીધું છે. દડિયાજી આ વિચારધારાની વિશેષ તાલીમ લેવાના હેતુથી શિબિરમાં જોડાયા. શાંતિ પ્રકૃતિના વયોવૃદ્ધ અને સમજદાર છે.

સરનામું :—અમૃતલાલ મોતીચંદ દડિયા, C/o. અમૃતનિવાસ, કામાગલી, ઘાટકોપર (મુંબઈ-૭૭)

૧૨. શ્રીમતી સવિતાબહેન પારેખ

સૌરાષ્ટ્રના સ્થા. જૈન પરંપરામાં ઉછરેલાં, રચનાત્મક કાર્યપ્રેમી તેજસ્વી બહેન છે. એમના પતિશ્રી નંદલાલભાઈએ વર્ષો પહેલાં પૂ. મહારાજશ્રીના ભાગનળકાંઠાની પ્રવૃત્તિમાં સ્વેચ્છિક અનાજ ભાવનિયમન વખતે જળપર કામ કરેલું. હાલમાં તેઓ ગાંધી સ્મારક નિધિમાં છે; અને સવિતાબહેન દિલ્હીમાં સ્થપાયેલ માતૃસમાજમાં રસ લે છે. પાંચેક વર્ષ પહેલાં પતિપત્નીએ આશ્રવનશ્રદ્ધચર્ય-પ્રતિજ્ઞા લીધેલ. ધર્મની સાથે વ્યવહારનો સક્રિય રીતે મેળ પાડવા, તેમ જ ધર્મ આજના સમાજ-જીવનમાં વ્યાપ્ત કેમ બને, એ જિજ્ઞાસા અને તાલીમ લેવાની દૃષ્ટિએ સાધુસાધ્વી શિબિરમાં જોડાયેલાં. શિબિરમાં રસોડાનાં ગૃહમાતા તરીકે મીરાંબહેનની સાથોસાથ સેવાનું કામ ઉપાડ્યું અને સારી પેઠે બળવ્યું.

સરનામું :—C/o નંદલાલ અમુલપરાય પારેખ, ગાંધીસ્મારક નિધિ કાર્યાલય, રાજઘાટ, નંદ દિલ્હી-૧.

૧૩. શ્રી. ચંચળબહેન ભટ્ટ

બાવળાના વતની, બ્રાહ્મણ કુળે જન્મેલાં ભક્તિપરાયણ, તેજસ્વી વયોવૃદ્ધ બહેન છે. વર્ષો સુધી અમદાવાદમાં, શિક્ષણ સંસ્થામાં હેડમિસ્ટ્રેસ તરીકે કામ કરેલું. હવે નિવૃત્ત થયાં છે. પૂ. મહારાજશ્રીની વિચારધારા પ્રત્યે આકર્ષણ હોઈ શિબિરમાં જોડાયેલાં.

સરનામું :—ચંચળબહેન મોહનલાલ ભટ્ટ, ટે. પોસ્ટ ઓફિસ પાસે, મુ. પો. બાવળા, તાલુકા ધોળકા, જી. અમદાવાદ (ગુજરાત રાજ્ય).

૧૪. શ્રી. હારમણિબહેન

શ્રી. દુલેરાય માટલિયાનાં પત્ની છે. ગામડામાં બાલમંદિર ચલાવે છે. પૂ. મહારાજશ્રીની પ્રવૃત્તિમાં રસ હોઈ શિબિરમાં હાજલ થયેલાં.

૧૫. મુંદરલાલ શ્રોફ

મૂળ પેટલાદના વતની. પેટલાદમાં યશવંત વોય કંપની તરીકે વોય રિપેરિંગનું કામ કરતા હતા. વચ્ચે હરિજન આશ્રમમાં અને અમદાવાદના સરંજામ કાર્યાલયમાં અંબર સરંજામનું કામ કરતા હતા. ધર્મે દ્વિગંબર જૈન છે. સંત વિનોબાજીના વિચારોમાં માને છે. પ્ર. મુનિશ્રી કુંગરસિંહજી મહારાજ સાથે હરિજન આશ્રમ સાયરવતીમાં પહેલવહેલો પરિચય થયેલો. એટલે પ્ર. મુનિશ્રી સંતબાણ મ.ની વિચારધારાને વધારે જાણુવા અને અભ્યાસ કરવા શિબિરમાં જોડાયેલા. ઉત્ત્ર લગભગ ૫૦ ની હશે.

સરનામું :—શ્રી. મુંદરલાલ ત્રિભોવનદાસ શ્રોફ C/o. યશવંત વોય કંપની, સ્ટેશન રોડ, પેટલાદ (ગુજરાત).

ઉપરોક્ત પરિચય ઉપરથી એ તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે તેમાંના મોટા ભાગના સભ્યો રચનાત્મક કાર્યકર્તા હતા. ધણા ઓછા હોવા છતાં પણ સક્રિય કાર્યકરોના સંયોગથી શિબિરની કાર્યવાહી ઉચ્ચગાંઠી બનશે એવી સંભાવના વધી હતી. કેટલાક સાધુ-સાધ્વીઓને એ પણ ડર હતો કે આ શિબિરમાં ભાગ લેવાથી તેમને હંમેશ માટે તેમના સમાજ કે સંપ્રદાયનો ત્યાગ કરવો પડશે. પણ શિબિરનાં અંધારણમાં અને અગાઉની પત્રિકાઓમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે સહુને પોતપોતાના ગચ્છ, સંપ્રદાયમાં જ રહેવાનું છે, અને કાર્ય કરવાનું છે. તે ઉપરાંત એક બીજું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે ધણાને શિબિરનો સમય બહુ લાંબો લાગ્યો હોવો જોઈએ. પણ આયોજકો અને તેમાં ભાગ લેનારાઓ સારી પેઠે સમજી શકતા હતા કે શિબિરની કાર્યવાહી માટે કેવળ એ સમય ઓછો પડવાનો હતો; એટલું જ નહિ; શિબિરની સક્રિય સફળતા માટે આવા અનેક પ્રયોગો પણ કરવાના હતા. એટલું ચોક્કસ કે એ દિશામાં આ પહેલું પગથિયું હતું.

શિબિર અંગે અભિપ્રાયો અને સંદેશાઓ

સાધુ સાધ્વી શિબિર અંગે સુપ્રસિદ્ધ જૈન મુનિઓ, સાધ્વીઓ, વૈદિક સાધુ સંન્યાસીઓ, જૈન સમાજના કાર્યકર્તાઓ તેમ જ દેશના નેતાઓ, વિચારકો વગેરેએ થોકડાખંધ સંદેશાઓ અને અભિપ્રાયો મોકલ્યા હતા. તેમાંથી કેટલાક મહત્વના તારવીને અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે; જેના ઉપરથી આ આયોજનનું મૂલ્યાંકન સમજી શકાશે.

વિદ્વાન જૈન આચાર્યો, સંતો અને સાધ્વીજીના અભિમતો

—સાધુસાધ્વી શિબિરનો લેખ વિશ્વવાત્સલ્યમાં મેં વાંચ્યો છે. વાત બહુ જ ઊંચી છે...સારી અને નિર્દોષ પ્રવૃત્તિ માટે તો અમારો રાજીબાજ છે. —કવિવર્ય પં. મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ (સંતબાલજીના ગુરુ)

—મુ'અઈમાં અનેક આચાર્યો અને મુનિવરો છે. તેમને કાર્ય સમજાવો અને સહકાર મેળવો...શ્રમણ સુમુદાય... આમાં ખૂબ સહકાર આપશે.

—આચાર્ય શ્રી ગુણસાગર સૂરિજી મહારાજ—અચલગચ્છ

—શિબિરની રૂપરેખા...બહુ ધ્યાન અને લાવથી વાંચી છે. આપનો આ પ્રયત્ન સુંદર પરિણામ લાવશે એવો વિશ્વાસ છે...પ્રગતિથી નિયમિત અવગત કરાવતા રહેજો.

—આચાર્ય શ્રી તુલસીજી મહારાજ તેરા પંથ વ અણુપ્રત આંદોલન પ્રવર્તક

—આ યુગમાં ગૂણુની પૂજા છે. ગુણોનું આશ્રય શરીર છે... રત્નત્રયયુક્ત વેશ જોઈને લોકો સામ્યભાવને પ્રાપ્ત થાય તેમ જ

પરસ્પરમાં સાધુ-સાધ્વી નિરુદ્ધ, નિરાકુળ અને વિનયભાવે રહે...
આપનું સહધાર્મિક સંત આયોજન સફળ થાય એ જ શુભ કામના છે.

—શ્રી ગણેશપ્રસાદજી વર્ણી (દિગંબર શ્રુદ્ધલક)

—શિમિર યોજનાનું ધ્યેય ઘણું જ સારું છે. હું અંતઃકરણથી તેની સફળતા ઇચ્છું છું. શાસનમાં તાત્વિક અને આત્મિક જ્ઞાનના અભાવમાં સંકીર્ણતાનું સામ્રાજ્ય છવાઈ ગયું છે. તેને દૂર કરવા માટે પરસ્પર નિકટવર્તી થવું જરૂરી છે.

—વિદુષી સાધ્વીશ્રી વિચક્ષણાશ્રીજી

—આપ શક્તિનું ઉપાર્જન કરો અને લોકકલ્યાણની દિશામાં પર્યંતા રહેો. આપનો શુભ પ્રયાસ સફળ નીવડે. મહામના મુનિમંડળને શિમિરમાં સમ્મલિત કરવાનો પ્રયત્ન સફળ થાય.

—ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ મુનિ શ્રી ન્યાયવિજયજી મહારાજ

—સાધુ-સાધ્વીઓ માટે આપ જે શિમિરની કલ્પના કરો છો તે અવશ્ય સ્તુત્ય છે. સાધુ-સાધ્વી શિમિર સંબંધી યોજના ઘણી જ સુંદર છે.

—વિશ્વધર્મસંમેલન અને અહિંસા શોધપીઠના પ્રેરક
પં. મુનિશ્રી સુશીલકુમારજી

અમને પણ શિમિરનું આકર્ષણ જરૂર થાય છે. પણ સંયોગોની થોડી પ્રતિદંડતા છે છતાં હજી સમય છે એટલે વિચારીશું.

—સ્થા. સાધ્વી શ્રી મણિખાઈ સ્વામી

—સાધુ-શિમિરનો વિચાર સુંદર છે. માફ સ્વાસ્થ્ય એટલું સારું નથી કે આટલો લાંબો વિહાર કરી શકું. ખાન (મારી સાથેના) મુનિઓનો વિચાર હોય તેમાં મને કોઈ વાંધો નથી.

—કવિરત્ન ઉપાધ્યાય શ્રી અમરચંદ્રજી મહારાજ

—આપનો વિશ્વવ્યાપક ઉદ્દેશ તથા જૈનધર્મના પુનરુદ્ધારની વિચારધારાઓ તેમ જ આપના સ્વભાવની મધુરતા બહુ યાદ આવે છે. આપની યોજના અત્યુત્તમ છે. શાસનદેવ આપના પરિશ્રમને સફળ કરે એ જ શુભેચ્છા...પ્રસંગે પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

—આચાર્ય જિનેંદ્રસૂરિજી મહારાજ

—મારી આત્મશક્તિ ઘટી નથી. દેહશક્તિ ઘટી છે...અહીં રહીને આપના....વિચારોને સમાજમાં વહેતી કરતી આવી છું અને કરતી રહીશ... પ્રયત્નોમાં સફળતા મળે એ જ શુભેચ્છા.

—વિદુષીસાધ્વી શ્રી ખંતીશ્રીજી (પાયચંદ્રગચ્છ)

—જે શુભ નિષ્ઠાએ આપ આ જ્ઞાનશિખર શરૂ કરી રહ્યા છે તેમાં આપને સફળતા મળે અને તેની સુવાસ સંસારમાં પ્રસરે એ જ શુભ કામના.

—આચાર્ય વિજયસમુદ્ર સૂરિજી મહારાજ

—જનજીવનમાં ધાર્મિક ચેતનાનો વિકાસ કરવામાં સંલગ્ન આપના કાર્યોનું અમે અનુમોદન કરીએ છીએ. આપની (આ કાર્યમાં) સફળતા ઇચ્છીએ છીએ.

—મુનિ કાંતિસાગરજી અને દર્શનસાગરજી

—મુંબઈ કેંદ્ર ક્ષેત્ર ન હોઈને દૂર દૂરના સાધુ સમય ઉપર ન આવી શકે તો કોઈ આશ્રય નહીં ?.....આમ તો જનતાને ઉપયોગી કાર્ય બીજા (મુનિ) પણ કરી રહ્યા છે. આમાં કોઈ નવું અને નક્કર પગલું લેવું વ્યાજબી થશે. એમાં મરજવા જ કામ આવી શકશે. માનના ભૂખ્યા નહીં. નવીન જગરણથી જગનારા ત્યાગી....સમજ વિચારીને સાધુ-મર્યાદાને કાયમ રાખી આત્મ ગવેષણાનું કાર્ય કરે.

—શ્રમણ સંઘના પ્રચાર મંત્રી શ્રી કૂલચંદ્રજીમહારાજ
(પુષ્ક ભિક્ષુ)

—આપના (શિબિર) પ્રયોગની સફળતા ઇચ્છીએ છીએ. સ્વપર હિતકારક પ્રવૃત્તિમાં અમે પણ યથાયોગ્ય પુરુષાર્થ કરી શકીએ....એવી શાસનદેવ અમને પણ સદ્બુદ્ધિ આપે.

—સાધ્વી શ્રી વિનોદિનીબાઇ સ્વામી

—આપ બંનેએ જે ઉત્સાહ અને ધૈર્યની સાથે સમગ્ર સાધુ-સાધ્વીઓને ધર્મપ્રચાર, અહિંસા પ્રચાર કે વિશ્વની જનસેવા કે જન-સેવાના કાર્યોમાં એક જ પદ્ધતિ અપનાવાય તે માટે જે શિબિરનું ઉદ્ઘાટન કરવા ધારેલ છે તેમાં શાસનદેવ સફળતા અપાવે એ જ અમારી અભિલાષા છે. આવાં શુભ કાર્યો પ્રત્યે મારો સહયોગ આપને મળતો રહેશે.

—વર્તમાનમાં જૈન સાધુ-સાધ્વીઓને પોતાના તપ-ત્યાગ સંયમ દ્વારા પ્રભાવ પાડવાની ટ્રેઈનિંગ ધણી જ ઓછી છે. આવાં શિબિરો જૈન સાધુઓને વિશ્વસાધુઓ બનાવે અને તે માટે પ્રયાસમાં સફળતા મળે એમ ઇચ્છું છું.

—સરકઠ જાતિમાં ધર્મસંસ્કાર દાતા મુનિશ્રી
પ્રભાકર વિજયજી

—આપના તરફથી સાધુ-સાધ્વી શિબિર આયોજન, અને નિમંત્રણ પત્રિકા હમણાં મળી. મારાથી શક્ય તેટલો સહયોગ આપીશ. આપ આ કાર્યને વધારેમાં વધારે મહત્વ આપી તરત શરૂ કરો. આ કાર્યના અવસરથી, ક્રાંતિકારી સાચા સંતોને ખરું માર્ગદર્શન મળે, એ જ જૈનદર્શનની સાચી ઉપાસના છે.

—પ્રકાશ વિજયજી (બૂદાની)

—કાર્ય ધણું કિત્તમ છે....આ કાર્ય સારું આપણે જે કરતા નથી તે દેશકાળ કર્ચે જાય છે. જે આપ જોઈ શકો છો. તેને અનુરૂપ કાર્ય થાય તો જરૂર મહાન લાભ મળે.

—મુનિ શ્રી જિનભદ્રવિજયજી (પરમાર ક્ષત્રિય
જૈનપ્રચારક સભા; બોડેલી)

—પ્રશ્ન સારો છે. પ્રયત્નમાં સફળતા મળે એ જ શુભેચ્છ.... !

—સાધ્વી શ્રી વસંતપ્રભાશ્રીજી

—વર્તમાન યુગમાં આવા શિબિરોની અત્યંત આવશ્યકતા છે. તેનાથી અભિનવ વિચારના સંતોના માનસમાં કંઈકે પરિવર્તન જરૂર થશે. હું જાતે હૃદયપૂર્વક ઇચ્છું છું કે આવા શિબિરોમાં ભાગ લઈ, પણ અધ્યયનના કારણે એટલો બધો વિવશ છું કે ઇચ્છા છતાં ત્યાં આવી શકતો નથી.

—મુનિ શ્રી સમદર્શીજી

—શિબિરના આમંત્રણ માટે આભાર.... ! પણ, આટલે દૂર અને તે આટલા (ચાર) માસ માટે, ત્યાં પહોંચવાની અનુકૂળતા ન હોઈને વિવશતા છે. આયોજનને સફળતા મળે.

—મુનિશ્રી સગીરમુનિજી “ સુધાકર ”

—શિબિર યોજનાની પુસ્તિકા મળી. મારા ગુરુદેવનું સ્વાસ્થ્ય આપ જોઈ ચૂક્યા છે. નહીંતર, આપના સ્નેહભર્યા આગ્રહને કદાપિ ટાળત નહીં.

—પં. મુનિશ્રી કનૈયાલાલજી “ કમલ ”

—શિબિર ક્યાં થશે ?—તે જણાવશે. આપની વાતસલ્યભાવનાનું સ્મરણ થઈ જાય છે.

—પં. મુનિશ્રી પ્રતાપમલજી મહારાજ

—આપશ્રી સાધુસમાજના વિકાસ માટે (શિબિર વડે) તીવ્ર અભિલાષા રાખો છો તે અતિ પ્રશંસનીય કાર્ય છે.

—પં. મુનિશ્રી લાલચંદ્રજી મહારાજ

—ખેદની વાત છે કે આવા (શિબિર-આયોજનનો) સુંદર સમયમાં લાલ સેવા માટે અમે અસમર્થ છીએ. મોટા મહારાજ (ગુરાણીજી)નું સ્વાસ્થ્ય ઠીક હોત તો બીજી કોઈ મુશ્કેલી નહોતી.

—સાધ્વીશ્રી માનકુમારીજી

—શિબિરનો કાર્યક્રમ ચાતુર્માસમાં રાખવાથી સુંદર પરામર્શનું કામ ચાલે છે. નિર્ણયાત્મક પત્ર આપને થોડા સમય પછી લખીશ. આશા જ નહીં વિશ્વાસ છે કે ગુરૂપાથી બધું સારું થશે.

—ગણિવર મુનિશ્રી જનકવિજયજી મહારાજ

—શિબિર સંયોજના પુસ્તિકા વાંચી છે અને શિબિરની આવશ્યકતા બરાબર સમજાઈ છે. પવિત્રતા લક્ષી કાર્ય બદલ તમને અને સહુ સહાયકો, પ્રચારકો અને શુભેચ્છકોને ભૂરિભૂરિ અભિનંદન અને સફળતાની મંગળ શુભેચ્છા.

—મુનિશ્રી કનકવિજયજી મહારાજ (પારડી)

—શિબિરના આદર્શ માટે આપને મારા હાર્દિક અભિનંદન. એ સફળ બને એજ પરમાત્માને પ્રાર્થના.

—મુનિશ્રી ન્યાય વિજયજી

—આપ જે મહાન કાર્ય (શિબિર આયોજન) કરી રહ્યા છો તે માટે આપને ધન્યવાદ.

—મુનિશ્રી માણેક વિજયજી

—આપ આપના ધ્યેયને માર્ગે આગળ ધપી રહ્યા છો. તે આનંદની વાત છે. આપે મને અવારનવાર યાદ કર્યો તે બદલ હું આપશ્રીનો આભારી છું.

—મુનિશ્રી ભુવનવિજયજી ગણિ

—જે જે સાધુ સાધ્વીઓ શિબિરમાં આવવાને તૈયાર થયા છે, તે ધન્ય છે. આપને તો તેજસ્વી સાધુઓની જરૂર છે....આપનું કાર્ય વિજયવંત બનો.

—સાધ્વીશ્રી ચૈતન્યશ્રીજી

શિબિરમાં આવવું કઠણ છે કારણ કે મુખ્યથી હમણાં જ આ તરફ આવ્યો છું. હમણાં તો મધ્યપ્રદેશમાં વિચરવાનો વિચાર છે.... આપ સાહિત્ય વડે જૈન ધર્મને વિશ્વધર્મ બનાવવાનો પ્રયત્ન જૈનધર્મના મનનીય તરવો વડે જરૂર કરો.

—સ્થા. મુનિશ્રી ધનચંદ્રજી

—આપનું નિમંત્રણ મુખ્ય માટે મળ્યું તેને સાભાર સ્વીકારવું જ જોઈએ. પણ રાજસ્થાનથી નીકળવું અસંભવ લાગી રહ્યું છે.

—દેવેન્દ્ર મુનિજી (સ્થા.)

—શિબિરમાં જે વિચારોનો વિસ્તાર આપનો સંઘ ઇચ્છે છે તેની સાથે મારે સંઘર્ષ નથી અને તેમાંથી મારા માટે જે સ્વીકાર્ય છે તેને સ્થાન દેવા માટે પ્રાયઃ હું પ્રયત્નશીલ રહું છું. પોતાની પાસે જ કેવળ મોહનો પાસપોર્ટ બતાવનારા, મૂઢ્યેતનાવાળા કટ્ટર સંપ્રદાયવાદી લોકોને; ઓછામાં ઓછું જેવા માટે પણ આવા શિબિરોમાં નિમંત્રણ આપવું જોઈએ.

—મુનિશ્રી જયંતિલાલજી

આપે જિનશાસનની ઉન્નતિ માટે સુંદર યોજના ઘડી છે. તેને કાર્યમાં પરિણિત કરવાથી જ લાભ થઈ શકશે.

—સ્વામી શ્રીધનીરામજી

—આપ સાધુ-સાધ્વી શિબિર યોજનાનું ક્રાંતિકારક કામ કરવા તૈયાર થયા છો. આપની મહાન યોજનાને કોટિ કોટિ વાર ધન્યવાદ! સફળ રીતે પાર પડે એવા મારા અંતઃકરણના આશીર્વાદ છે. શિબિરમાં આવવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે પણ શરીર પાસે લાચાર છું. જે ભાગ્યશાળી હશે તે સાધુ-સાધ્વી લાભ લેશે. વિકાસ રૂઢિનાર, રૂઢિનાં બંધનો તોડી, નીડર હશે તે જ ક્રાંતિનું પગલું ભરશે. આપે જે ક્રાંતિની મશાલ હાથ ધરી છે તે જરૂર સમાજમાં પડેલા અંધકારમાં પ્રકાશ ફેંકશે.

—વિચારક સાધ્વીશ્રી ધનકુંવરબાઈ સ્વામી

—આપની યોજના અત્યુત્તમ છે. શાસનદેવ આપના પરિશ્રમને સફળ કરે એ જ શુભેચ્છા. આવા પ્રસંગે મને પણ આવવાની ઇચ્છા થાય છે.

—૫. મુનિશ્રી ઉમ્મેદવિજયજી

—આજે ભારતમાં ક્રાંતિની દુંદુભિ વાગી રહી છે. માનવ મૂલ્યોની પુનઃપ્રતિષ્ઠા થઈ રહી છે. આવા ચેતનમય કાળમાં સુષુપ્તિને ફગાવી સમાજોત્કર્ષ સાધવાની દિવ્ય ફરજ ધર્મગુરુઓના લલાટે અંકિત છે. તમારો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે. તમારા જેવા સૌમ્ય વ્યક્તિત્વ ધરાવતા પવિત્ર સતો જો મહેનત કરશે તો સમાજમાં ધર જમાવી બેઠેલી પ્રમાદવૃત્તિ રસાતળે જશે.

—મુનિશ્રી સુધાંશુ વિજયજી

—દીક્ષા લીધા પછી જેમ જેમ મને સંજ્ઞા થતી ગઈ તેમ તેમ તમારી મહાનુભાવના, શ્રવમાત્રના કલ્યાણની ભાવના તેમજ દેશના ઉત્થાન સાથે જૈન સમાજને પણ ઉત્થાનનો માર્ગ દેખાડવાની ભાવનાને હું જોતો આવ્યો છું; વાંચતો આવ્યો છું. જેની પ્રશંસા મેં મારા અતર્મનમાં પણ ધણીવાર કરી છે.

સાધુશિખિર યોજનાને ધણા જિંડા હૃદયથી વાંચી છે. મને તો શું પણ જેની પાસે કંઈક બુદ્ધિ હશે તે શ્રવણ પણ આ યોજનાને હૃદયથી આવકારશે અને પોતાથી બનતો સહયોગ આપશેજ. તે દિવસ જલદી આવે જ્યારે આખો જૈન સમાજ એક જીવન ઉપર બેસે, અને સાચી આચાર પદ્ધતિને ગૌણ માની બાહ્ય ક્રિયાકાંડને મુખ્ય સમજનારના મોં જલદી બંધ થાય. એ જ પ્રાર્થુ છું કે એક દિવસ એવો આવે કે જ્યારે હું આપશ્રીની પ્રવૃત્તિનો સહકારી અથવા ભાગીદાર બની શકું.

—મુનિશ્રી પૂર્ણાનંદ વિજયજી

—શાસનદેવની શુભપ્રેરણાથી અનેક પરિશ્રમે વેહીને જે સાધુ-સાધ્વીનો શિબિર ભરાઈ રહ્યો છે અને એ દ્વારા પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવા માટેનું જે ધ્યેય સ્વીકાર્યું છે તેમાં શાસનદેવ પ્રેરણાત્મક સહાયતા કરે. આ અતિ મહત્વનું કાર્ય છે. જે કે હજુ સાધુ-સાધ્વીઓ...સંકુચિત વૃત્તિએ સંપ્રદાયમાં અટવાયેલાં છે. જ્યારે આ શિબિરનું ધ્યેય તેમને સમજાશે ત્યારે નિખાલસવૃત્તિએ...તે આત્મા...આમાં વળશે. એટલે આ શિબિરનું કામ અતિ ઉચ્ચ કક્ષાએ દીપી નીકળશે. ખરેખર ભગવાનના શાસનને સાધુસમાજે ઈન્નભિન્ન કરી નાખ્યું છે....સાધુ સમાજનું કર્તવ્ય ચુકાઈ ગયું છે એટલે જ આવી શિબિરોની ખાસ ઠેક ઠેકાણે જરૂર છે. શુભભાવના પૂર્વક અભ્યર્થના સાથે શાસનદેવ તમારા કાર્યને સંપૂર્ણ સહાય કરે.

—મુનિશ્રી દિવ્યાનંદજી.

—પરોપકાર બુદ્ધિથી પ્રેરાઈને આપ જે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો; તે પ્રશંસનીય છે. આપના (સાધુ-સાધ્વી શિબિર) પવિત્ર પ્રયત્નોમાં પ્રત્યેક પ્રકારે સફળતા મળે તેવી શાસનદેવ પ્રત્યે પ્રેમપૂર્વક પ્રાર્થના છે.

—મુનિશ્રી રામચંદ્રજી (પાયચંદ ગચ્છ)

—આ કાર્ય ધણું જ શ્રેયકારી છે. એમાં અમારો સહકાર છે. પણ, ત્યાં આવી શકાય તેમ નથી.

—મુનિશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી (પાયચંદ ગચ્છ)

—સાધુ-સાધ્વી શિબિર પ્રગતિના પંથે પ્રતિદિન આગળ વધે એમ ઇચ્છું છું. એ શિબિરની પ્રગતિમાં મારા હાર્દિક શુભભાવો ઓતપ્રોત અને એજ.

—પ્ર. સાધ્વીશ્રી ખંતિશ્રીજી (કચ્છ)

—વિનંતિ પત્ર, સ્વીકૃતિ પત્ર તેમજ શિબિર સંયોજના પુસ્તક-મળ્યાં. આપની ભાવના મહા વિશાળ છે...આપ આ મંગળ કાર્ય કરી રહ્યા છો...હું પણ આ શિબિરમાં સામેલ છું પણ પૂરું અધ્યયન આ અંગે થઈ ગયા બાદ સમય આવવા દો-મને તમારી આજ્ઞા બહાર ન સમજતા.

—મુનિશ્રી સુમતિ મુનિજી (દેરા)

—આપના કાર્યાલયે સાધુ-સાધ્વી શિબિર કક્ષામાં ભાગ લેવાનું આહવાન કર્યું છે....આ નિર્માણ કાર્યમાં અમે સહયોગીરૂપે આવવા તૈયાર છીએ. તે માટે આપનો શું સુઝાવ છે? જરૂર વિવરણ સહિત સૂચિત કરજો. આ મહત્વપૂર્ણ કાર્યને પૂરી રીતે પાર પાડવા માટે આપ જેવા યોગ્ય પુરુષોનું નિર્વાચન થવું યોગ્ય છે જેથી અમારા જેવા યુવક મુનિઓને સત્પ્રેરણા મળે અને સમાજ તથા રાષ્ટ્રમાં નવક્રાંતિનો જોત વહે. એજ હાર્દિક શુભકામના છે.

—મુનિશ્રી કમલ વિજયજી (દેરા.)

—શિબિર સંયોજના પુસ્તિકા વાંચી. શિબિર સારી વસ્તુ છે. જે આ રીતે કાર્ય થયું તો સંઘની સુંદર સેવા થશે. હું તો વૃદ્ધ હોઈ શિબિર માટે મુખ્ય સુધી આવી શકીશ નહીં.

—મુનિશ્રી મનહર વિજયજી

—સાધુ-સાધ્વી શિબિર સંયોજનાની પુસ્તિકા સાંઘત વાંચી; અનંદ આપ્યો. તમારો (મુનિ શ્રી નેમચંદ્રજીનો) તેમજ પ્ર. સંતઆલજીનો જે પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે તે અતિ પ્રશંસનીય છે. આવા વિપમ કાળની અંદર સાધુ સંસ્થામાં ક્રાંતિ લાવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. સમાજને સાચા માર્ગદર્શનની જરૂર છે...શિબિર દ્વારા યુગ દષ્ટા સાધુઓ તૈયાર થાય અને સમાજમાં વ્યાપ્ત બનેલ સડાને દૂર કરે તેમજ સાચીસાધુતાનું દર્શન કરાવે. અમારી અંતરની ભાવના તો શિબિરમાં ભાગ લેવાની છે પરંતુ સંયોગો અનુકૂળ નથી.

—મુનિજી કર્તુરવિજયજી

—શિબિરનું કાર્ય ધણું શોભે તેવું અને શુભ છે. શિબિરમાં માત્ર વિચાર વિમર્શ અને તેની આપ લે અથવા નિઃશ્વરતા કરતાં આજના સાધુ સાધ્વી સમાજને સર્વાંગીપણું, સર્વાંગીણ અભ્યાસ, વિશાળ દૃષ્ટિ અને એકમાત્ર પરાપકારરૂત્તિનો પ્રકાશ સાંપડે તો ધણું કાર્ય થાય;

એમ હું નમ્રપણે માનું છું...વિદ્વાન અને કાર્યક્ષમ સાધુઓની આવશ્યકતા વધારે છે— સમાજની, ગચ્છની, સમુદાયની, સંપ્રદાયની નાગચૂડમાં આજના મહાપુરુષો અને ઓજસ્વી આત્માઓ સપડાયા હોય તેમ નથી લાગતું ?

—મુનિશ્રી વિશાળવિજયજી

—સાધુ સાધ્વી શિબિરની ભૂરી ભૂરી પ્રશંસા તેમજ અનુમોદના સાથે ધન્યવાદ તેમજ તેના વિચારકો અને હિમાયતીઓને પણ ધન્યવાદ ! ભાગ્યોદયે તેમાં ભાગ લેનારને અનુમોદન, તેમ જ ધન્યવાદ ! આપે મને જે નિમંત્રણ પત્ર મોકલ્યું તે માટે આભારી છું. આપના ઉત્સાહમાં વૃદ્ધિ થાય એ જ હાર્દિક શુભાશિષ છે. આ આત્મોન્નતિના શુભમાર્ગે ચાલવાનો શિબિર છે.

—મુનિશ્રી રાજહંસવિજયજી

આપશ્રીની શિબિરયોજના વાંચીને ઘણો ખુશ થયો. આપની યોજના ઘણી લાભપ્રદ છે.

—સ્થા. મુનિપ્રહ્લાન્નપિણ્ડ

ભારતના સાધુસમાજના સંદેશાઓ

—આપ જાતે તેમજ આપના વિદ્વાન અને નિષ્ઠાવાન સહયોગી સાધુસમાજના સમુદાયન અને જનકલ્યાણ માટે જે ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેને હું બહુ આદર સાથે જોઉં છું. ઇચ્છું છું કે આપનો સત્સંકલ્પ તથા સત્પ્રયત્ન સફળ થાય.

—સ્વામી અખંડઆનંદ સરસ્વતી, (ભૂ. પૂ.) અધ્યક્ષ,
ભારત સાધુસમાજ

—અહુજ સારો (સાધુ સાધ્વી શિબિરનો) વિચાર અને પ્રયત્ન છે.

—વલ્લભસ્વામી, (ભૂ. પૂ. મંત્રી) સર્વસેવાસંઘ
વિશ્વનીડમ બેંગલોર

—સાધનાના પથ ઉપર ચાલવા માટે આપનામાં નિર્ભીક વીરતા હોવી જોઈએ. દુર્દમનીય સાહસ, પૂર્ણ સત્યતા, સર્વાંગી આત્મસમર્પણ આ પથ ઉપર અગ્રસર થવા માટે અનિવાર્ય છે.

—શ્રી માતાજી, અરવિંદાશ્રમ પોંડીચેરી

—આપનો આશય જાણ્યો છે અને દેશકાળ પ્રમાણે (સાધુ-સાધ્વી શિબિર) જરૂરી છે.

—સ્વામી શ્રી મહેશ્વરનાંદજી

—આપના માર્ગદર્શનમાં સાધુ તથા સાધ્વીઓનો એક શિબિર ચાલશે એ સામાયાર આનંદદાયક છે. સત્સંગમાં રહી સાધુ-સાધ્વીઓ (પ્રથમ તો) માનવધર્મ શીખે એજ અભિલાષ છે.

—શ્રી સુરેંદ્રજી, સમન્વયાશ્રમ બોધગયા

—વર્તમાનકાળમાં આવાં શિબિરોની ઘણી જ જરૂર છે. આપણા દેશમાં અનેક ધર્મ, પંથ, જાતિઓ અને ભાષાઓ છે. એટલે વિભિન્ન ધર્મો તથા સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ અને વિભિન્ન પ્રાંતના અને ભાષાના લોકોને એકત્રિત કરવાની અને તેમનામાં એક્ય સ્થાપિત કરવાની ઘણી જરૂર છે. એટલું જ નહીં આપણા દેશમાં તેમજ વિદેશમાં પણ આધ્યાત્મિક અને નૈતિક સત્યો તથા મૂલ્યોનો પ્રચાર કરવો બહુ જરૂરી છે. વિભિન્ન ધર્મ-જાતિઓની સંકીર્ણતાની સીમાને બાંધી તેમજ વ્યાપક અને વિશાળ દૃષ્ટિકોણ રાખી આપસમાં બધુભાવ રાખતા સર્વાંગી પ્રગતિ પથે આગળ વધાય એજ આપણું ધ્યેય હોવું જોઈએ.

આશા છે કે આપના આ શિબિર દ્વારા આ મહત્વનું કાર્ય સંપૂર્ણ થશે અને બ્રાતૃભાવનાની વૃદ્ધિ થશે. આપના આ મંગળ કાર્ય માટે શુભેચ્છા પ્રગટ કરું છું અને ભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે તેમની કૃપાથી આપનું ધ્યેય સફળ થાય.

—સ્વામી ભારતકરેશ્વરનાંદજી, અધ્યક્ષ
રામકૃષ્ણ આશ્રમ નાગપુર

—સાધુ-સાધ્વી શિબિર, સાધુ-સાધ્વીમાં આત્મસુધારણા અને સંગઠન સાથે, ધર્મનીતિનો આગ્રહ સેવે તોયે શું ? સમાજનો સાંસારિક સ્વાંગ બદલી શકવા હાલના બંધારણીય યુગમાં તે (સાધુ-સાધ્વી) અશક્ત જ રહેશે. એટલે તે શક્તિ તેઓમાં શિબિર વડે ભરી શકાય તો ધણું ઉત્તમ કાર્ય થાય.

—સ્વામી શ્રીભદ્રજી, ‘પ્રાર્થનાસંઘ’ સૂરત

જેવો યુગ આવી રહ્યો છે તે પ્રમાણે સાધુસંસ્થા સંકટમાં છે...!

...આ સમાજ, દેશ અને દુનિયા માટે ધણું મોટું ફલદાયક છે, એટલે જરૂર છે સુધારો કરવાની. આ દિશામાં શિબિર કંઈક ને કંઈક ઉપયોગી થશે, એવી પૂરી આશા છે. આ શિબિર વધારેમાં વધારે વ્યાપક બને એમ ઇચ્છું છું.

—સ્વામી સત્યભક્તજી, સંસ્થાપક : —સત્યસમાજ વર્ધા

આ સાધુ-સાધ્વી શિબિરની યોજના એક સારો વિચાર છે. હું આશા કરું છું કે જનસેવકો અને સાધુ-સંન્યાસીઓ વચ્ચે તે એક પુલતું કામ કરશે.

—સંત વિનોબાજી, જૂદાન આંદોલન પ્રવર્તક

—રામાનંદ સંદેશ વડે સાધુ-સાધ્વી શિબિરનું આયોજન વાંચી આનંદ થયો. આ યુગમાં આવાં શિબિરોની દેશને જરૂર છે.

—સ્વામી રામકુમારદાસજી મહારાજ- સૈજપુર બોધા,
(અમદાવાદ)

જૈન સમાજ તરફથી મળેલા સંદેશાઓ

—પ્રસન્નતા થઈ કે એક ચાતુર્માસિક સાધુ-સાધ્વી શિબિરનું

આયોજન થઈ રહ્યું છે. આમ તો આ યોજના ઉત્તમ છે અને તેથી શિબિરાર્થીઓને સારું જ્ઞાન મળી શકશે.

—શેઠશ્રી અચલસિંહ (M. P.) આગરા.
અધ્યક્ષ : સ્થા. જૈન કોન્ફરન્સ

—શિબિર અંગે આપની સાથે ચર્ચા કરીશ. મને આ વિચાર ગમે છે.

—સિદ્ધરાજ ઢઢા, કાર્યકર અને ભૂ. પૂ. રાજસ્થાનના મંત્રી, જયપુર.

—ભાવન. મહાન છે. જૈન સંત ભાવના કરી શકે છે પણ કાર્યમાં તેમને ધર્મ આડો આવે છે એવો આજ સુધીનો અનુભવ છે. આપે કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લેવાનું નિશ્ચિત ક્યું છે તેથી દેશ અને જગતમાં કંઈક કાર્ય થઈ શકે છે. પૂજ્યવર સંતઆલજીથી એ અંગે આપને માર્ગદર્શન મળે છે તે એક આશાનું સ્થાન છે.

—રાજમલ લલવાણી, જામનેર (પૂ. ખાનદેશ)

—આપનું અનુભવ જ્ઞાન મેળવવા જિજ્ઞાસુ સાધુ-સાધ્વીઓ આપના શિબિર વર્ગમાં જોડાશે એમ ધારૂ છું.

—પં. લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી —વડોદરા

—સાધુ-સાધ્વી માટે શિબિરનું આયોજન કરો છો-તે વિચાર આજે બહુ જ ઉપયોગી છે.

—પીપટલાલ રામચંદ્ર શાહ —પૂના

—આપે કલ્પના કરી તે પ્રમાણે કાર્ય થઈ શકે તો પરિણામ સારું આવશે...પ્રયાસ સારો છે. મારો સહયોગ રહેશે જ.

રિષભદાસ રાંકા, ભારત જૈન મહામંડળના કાર્યકર
અને જૈન જગતના સંપાદક —મુંબઈ

—આપની આ શિબિર યોજનાની હું હૃદયપૂર્વક સફળતા ઇચ્છું છું. પણ આમાં જૈન સાધુ અને સાધ્વીઓનો સહયોગ મળશે. એ મને આશ્ચર્ય જ થશે.

—કસ્તુરમલ બાંઠિયા. લેખક અને વિચારક

—આ શિબિર બધામાં ભાવના વધારી માણસનું સાચું મૂલ્ય સ્થાપવામાં સફળ થાય એ જ શુભકામના.

—નંદલાલ પારેખ. ગાંધી સમારકનિધિ —નવી દિલ્હી

—સાધુ-સાધ્વી શિબિરની યોજના સુંદર છે; સામયિક અને મહત્ત્વપૂર્ણ પણ અહીંથી તો કોઈ તેમાં ભાગ લેવા જતું જણાતું નથી. આપનો પ્રયત્ન સરાહનીય છે.

અંગરચંદ્ર નાહટા, લેખક અને વિચારક —બીકાનેર

—શિબિરની યોજના ઉપયોગી, મહત્ત્વની અને જરૂરી છે. જુદા જુદા આચાર્યો અને નાયકો તેની ઉપયોગીતા સમજે અને આ કાર્યમાં સહકૃત, સંપૂર્ણ સહકાર આપે તો પરિણામ ઘણું સુંદર આવી શકે. ખાસ કરીને સાંપ્રદાયિકતા છોડીને જે વિશાળ દષ્ટિ કેળવે તો જ જુદા જુદા ધર્મોના અને સંપ્રદાયોના યુવાન સાધુઓ તથા સાધ્વીઓ વિશાળ દષ્ટિ કેળવીને જગતનું ધણું કલ્યાણ કરી શકે.

—પી. એચ. ગાંધી —શાંતાકુચ (મુંબઈ)

—સાધુ-સાધ્વી શિબિર અંગેની પુસ્તિકા મળી. અત્યારે જ્યારે સાધુ-સાધ્વીના ખાસ કરીને, આચારમાં જગતરહસ્ય શિથિલતા આવી છે ત્યારે તેને દૂર કરી સમાજનો ઉત્કર્ષ સાધવામાં આવી પ્રવૃત્તિ ભવ્ય ફાળો આપશે. પૂ. શ્રી. સંતબાલજી સમાજ ઉત્કર્ષની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરી રહ્યા છે. તેમાં આ પ્રવૃત્તિ ખૂબ જ અડિયાતી છે. તે શરૂ કરવા બદલ તેમને વંદન સાથે ધન્યવાદ.

—ભાઈલાલ મગનલાલ વડીલ. (ઝોટા સ્થા. જૈન સંઘના આગેવાન) —લીંબડી

—સાધુ સાધ્વી શિબિર માટે મારા પ્રયત્નો ચાલુ છે. સાધ્વીજીઓ આવવા વિચારે છે. તેઓ આજ્ઞા મેળવવા પ્રયાસ કરે છે.

—ફૂલચંદ્રભાઈ, યશોવિજય જૈન ગુરુકુળ, પાલીતાણા
આપે મુનિવર્ગના સુધાર માટે જ કાર્ય ઉપાડ્યું છે તે પ્રશંસનીય છે.

—જયંતિલાલ જાડવજી—નવાગઢ

—ખરેખર આ પ્રયોગને વ્યાપક રૂપ આપવામાં આવે તો સમાજને નવી પ્રેરણા અને દૃષ્ટિ મળી શકે છે. તેમ જ આજની ગુચવાયેલી પરિસ્થિતિમાં નવો માર્ગ દેખાઈ શકે છે.

—જૂરેલાલ વાયા, ઉદેપુર (જૂ. પૂ. મંત્રી રાજસ્થાન)

—સાધુ-સાધ્વી શિબિર સંયોજના કરીને સમાજનો મોટો ઉપકાર કર્યો છે તે માટે હાર્દિક ધન્યવાદ.

—જડાયચંદ્ર જૈન. અધ્યક્ષ : પશ્ચિમ નિમાડ જિલ્લા
કોંગ્રેસ કમિટી મંડલેશ્વર (ઈન્દોર)

—ખરેખર દેશને જે સાચા ભાવમાં સાધુ હોય તેવાની વધારે જરૂર છે. એટલે આ શિબિરનું આયોજન ખુબ જ લાભદાયક થવું જોઈએ.

—રણજીતચંદ્રજી ભંસાલી B. Com. મુન્સફ
મેજિસ્ટ્રેટ, રાજસમંદ

—શિબિર સંબંધી કાર્યક્રમની રૂપરેખા વાંચી, સારી લાગે છે.

—વનપત મહેતા, સર્વોદય કેંદ્ર ખીમલ

—શિબિરની યોજના.....પરિષ્કારની દૃષ્ટિએ પ્રશંસનીય પ્રયત્ન છે. આવા પ્રકારનું સદજીવન અને સદચિંતનનું આયોજન આજે ખુબ જ આવશ્યક છે. આવાં શિબિરોથી ઘણો લાભ થઈ શકે છે, એ નિઃસંદેહ છે.

—જવાહરલાલ જૈન, ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ
કમીશન, જયપુર

—એ ખુશીની વાત છે કે મોડેથી પણ (મારા વિચારોની શિબિર યોજના) એના ઉપર અમલ થઈ રહ્યો છે. તે પણ વધુ પરિસ્કૃત રૂપે. એ વિશેષ સંતોષની વાત છે. હું ઇચ્છીશ કે આ શિબિરની પૂર્વ તૈયારી બહુ જ જોરદાર થાય. કારણ કે આ એક મોટા સાહસનું આયોજન છે. આ આયોજનથી ભારતના સમાજ જીવનમાં એક નવા ઇતિહાસનો ઉદય થશે—ઉદય થવો જોઈએ. નહીંતર વર્ષો સુધી કોઈ નૈતિક કિથાનની વાત કરવાનું સાહસ નહીં કરી શકે—અને કરશે તો કોઈ સાંભળશે નહીં.

—લક્ષ્મીચંદ જૈન (ભૂ. પૂ. સર્વોદય કાર્યકર્તા), ઇંદોર.

—શિબિર યોજનાનું ધ્યેય બહુ સારું છે. આ શિબિર માટે ત્યાં પધારવાવાળા પૂજ્ય સાધુ તથા સાધ્વીઓ (પ્રથમ તો) માનવધર્મ શીખીને જનહિતનું આત્મકલ્યાણ કરીને નવજગૃતિ લાવશે.

—નાનચંદ —અમીચંદ ગાંધી પંઢરપુર.

—સાધુ-સાધ્વી શિબિર વહેલો મોડો આવવો જોઈએ—આવશે. અને તે આદર્શ સમાજ વ્યાપ્ત થવો જોઈએ. અત્યારે દેશને સુખ-શાંતિ, આનંદ કે જેને માટે આપ ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છો તે સાપડશે.

—મણીલાલ ઉજમશી, અમદાવાદ.

—આ પ્રકારનો શિબિર ભારતમાં પહેલવહેલો જ હોય એમ માનું છું. કારણ કે શિબિરો તો ઘણાં પ્રકારની થાય છે. પ્રાચીન કાળમાં પણ થતી હતી. પરંતુ સર્વધર્મ સમભાવ અને આજના યુગને અનુદાનીને ક્રાંતિના આ વિચારને રચનાત્મક કાર્યમાં વાળવા માટેના આ પ્રયોગ વાસ્તવિકતા પર મંડાએલો છે. આથી ચોતરફ ફેલાતી જતી બદલીઓમાં આપે ક્રાંતિની મશાલ ધરી છે. તે પકડવા માટે હવે લોકોએ જ બહાર પડવું પડશે.

—વાડીલાલ બી. સોમાણી નંદરખાર.

—દેશના સંરક્ષણની જવાબદારી જેમ તેના વસ્કર ઉપર આધાર રાખે છે તેમ દેશની પ્રગતિના નૈતિક ચારિત્ર્યની જવાબદારી, દેશના સાધુ-સંતો ઉપર અવલંબે છે. આપે જે શિબિર યોજનાની વ્યવસ્થા કરી છે તે ઘણી પ્રશંસનીય છે. મુખ્યત્વે જૈન સમાજના મોટા ભાગના સાધુ-સાધ્વીઓ આ યોજનાને વધાવી લેશે એવું મને લાગે છે.

—મનસુખલાલ તારાચંદ, મુંબઈ

—શિબિરનું કામ ચાલુ થઈ ગયું છે તે જાણી આનંદ. આપની ઉમેદ જરૂર પાર પડશે તેવી મને પાકી શ્રદ્ધા છે. શિબિરનું કામ ફતેમંદ પાર પડે, તેવી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે.

—લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી, અમદાવાદ

નેતાઓ-આગેવાનોના મંતવ્યો અને સંદેશાઓ

—મને આશા છે કે તમે માટુંગામાં જે આયોજન કરી રહ્યા છો તે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રકાશને ફેલાવવામાં ફાળો આપશે.

—ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણન દિલ્હી; (ભારતના માણ ઉપરાષ્ટ્રપતિ)

—સમાજમાં સંતોનું મહત્ત્વ મોટું છે. સંતો સંપ્રદાયલક્ષી ન રહેતાં ક્રાંતિપ્રિય અને તેથી સમાજને સવિશેષ ઉપયોગી બની શકે એ વિચે શકા નથી. આપનો સાધુ-સાધ્વી શિબિર યોજનાનો પ્રયાસ જરૂર ઉપદ્રારક બની શકે. આ કંઈક નવો પ્રયોગ છે એટલે એમાંથી અનુભવ પણ મળી રહેશે.

—મોરારજી દેસાઈ (જૂ. પૂ. નાણાં-મંત્રાન-ભારત સરકાર)

—સમાજમાં પ્રવર્તતાં ખોટાં મૂલ્યોને રોકી તેને સત્કર્મમાં અને સત્યરાહુ દોરવાના કાર્યમાં સાધુસંતો અને સાધ્વીઓ વ્યક્તિગત રીતે તેમજ સામૂહિક રીતે સારો ફાળો આપી શકે તેમ છે. સાધુ-સાધ્વી

શિબિરમાં ભાગ લેતાં સભ્યોની શિબિર દરમ્યાન થનાર ચર્ચા વિચારણા તેમને દેશની વિકસતી જતી પ્રવૃત્તિઓના રચનાત્મક રીતે પોતાનો યથાશક્તિ ફાળો આપવા પ્રોત્સાહક નીવડશે. શિબિરને અમારી શુભેચ્છાઓ છે.

—ડૉ. જીવરાજ મહેતા (ભૂ.પૂ. મુખ્યપ્રધાન ગૂજરાત રાજ્ય)

—જે વિચાર વિનિમય તેમ જ અન્ય કાર્ય શિબિરમાં થઈ રહ્યું છે તે માટે મારી શુભકામના અર્પિત છે.

—પુરૂષોત્તમદાસ ટંડન (ભૂ.પૂ. કોંગ્રેસ પ્રમુખ)

—હું આપના આ શિબિરની સફળતાની કામના કરું છું.

—શ્રીમન્નારાયણ અગ્રવાલ યોજના કમીશન નવી દિલ્હી

—સાધુ સંન્યાસીઓનો પ્રભાવ જેમ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ પડે છે તેમજ સામાજિક જીવનમાં પડે એ ખ્યાલથી શિબિર અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે. વિશેષ કરીને આપનાં માર્ગદર્શન નીચે ચાલશે તે કારણસર.

—વૈકુંઠભાઈ લલ્લુભાઈ મહેતા—મુખ્ય (ભૂ.પૂ. પ્રધાન મુખ્ય રાજ્ય)

—શિબિરના આયોજનની વાત તો અતિ ઉત્તમ છે. કેટલાક સદ્વિચારક ગૃહસ્થોને પણ આવાં શિબિરમાં સામેલ કરવા જોઈએ જેથી ગૃહસ્થ કહી શકે કે તે સાધુ સમાજ અગે વર્તમાન કાળે શું વિચારે છે.

—કુલચંદ્ર ખાડેના (ભૂ.પૂ. રાજસ્થાન પ્રાંતના મંત્રી, સાદલી)

—જે શિબિરનો પ્રારંભ મુનિશ્રી સંતબાલજી કરી રહ્યા છે તે પોતાનો વ્હેશ સાધી શકશે કારણ કે તેની પાછળનો વિચાર પ્રાણવાન છે. પરમાત્માને એ જ પ્રાર્થના છે કે બધું કામ સફળ થાય.

—ગોકુળભાઈ ભટ્ટ જયપુર રાજસ્થાનના સુપ્રસિદ્ધ કાર્યકર્તા

વિચારકો, કેળવણીકારો અને સામાજિક કાર્યકરો

—સાધુ-સાધ્વી શિબિર થાય છે એ બાબતું સારું છે. એની ખૂબ જરૂર હતી.

—રવિશંકર મહારાજ — ગુજરાતના મહાસેવક

—સાધુ-સાધ્વી શિબિર અંગે વાતો થઈ. કામ સારું છે એટલું જ વિકટ છે.

—(સ્વ.) મહાત્મા ભગવાન હીનશ

—પરમાત્માની કૃપાથી શિબિરનું કાર્ય આપની શુભેચ્છાનુસાર સફળ થાય એ જ પ્રાર્થના છે.

—શ્રી કેદારનાથજી

—સાધુ-સાધ્વી શિબિરની કલ્પના સારી છે. અનેકાંતમાં અને સમન્વયમાં માનનાગએ હવે બધા ધર્મના સાધુ-સાધ્વી સતોના પરિચયમાં આવવા લાગ્યા છે એ જ એક મહત્ત્વની પ્રગતિ છે.

મારો અનુભવ છે કે આવા શિબિરોમાં સદગુણની અસર આપણે માનીએ છીએ તેના કરતાં વધારે જાંડી થાય છે અને તેથી આ પ્રવૃત્તિને હું હાર્દિક આવકાર આપું છું અને સંયોજકોને અભિનંદન આપું છું.

—કાકાસાહેબ કાલેલકર

—સાધુ-સાધ્વીઓની દિશા જો આપની પ્રેરણાથી થોડીક બદલાઈ જાય તો લોકોનો બહુ મોટો ઉપકાર થશે. સાધુ-સાધ્વીઓ નિષ્પૃહ અને નિરપેક્ષ હોય છે. આવી નિષ્પૃહ અને નિરપેક્ષ વ્યક્તિ વિશ્વકુટુંબની ભાવનાથી ઓત-પ્રોત થઈ માનવ જીવનની સમસ્યાઓ સમજવા અને ઉકેલવામાં લાગી જાય તો તેમનું સાધુત્વ સાર્યક થશે અને લોકોનું જીવન પણ ઉત્તર થશે,

—દાદા ધર્માધિકારી — સર્વોદય નેતા

—ચાતુર્માસમાં સાધુ-સાધ્વીઓ આમેય એક સ્થાને વાસ કરેજ છે. તેનો આવી ઢબે ચિંતન, મનન, ઇત્યાદીમાં સદુપયોગ કરવાનો વિચાર ગમે તેવો છે. તેમાં ઇચ્છે તે ગૃહસ્થો પણ સમય મુજબ જોડાઈ શકે એ સારી સગવડ રાખી છે. લાંબા કાળથી તમે આ જાતનું આયોજન ક્લપ્યું છે. તે શુભ રીતે ફળશે અને તેમાંથી લોકકલ્યાણ શક્તિ પ્રગટશે એવી આશા છે.

—મગનભાઈ દેસાઈ (ભૂ. પૂ. કુલપતિ
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ)

આપ સંપ્રદાયોથી ઉપર ઊડીને કેવળ માનવતાની સેવામાં લોકો લાગે, તેનો પ્રખંધ કરો છો તે આ યુગની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. કેવળ જીવન વિકાસ માટે જ નહીં પણ આજના વિજ્ઞાન-યુગમાં જીવન રક્ષા માટે પણ આવશ્યક છે. આવી સાધના જેટલી વધે તેટલું જ માનવતાનું કલ્યાણ છે. આવા સાધુ-સાધ્વીની સેવા દિવસે દિવસે સિદ્ધિની તરફ વધે એ જ ઇશ્વરને પ્રાર્થના છે.

—ધીરેન્દ્રભાઈ મઝૂમદાર — સર્વોદયી નેતા

સંતખાત્રજ પ્રેરિત સાધુ-સાધ્વી શિબિર અંગે જાણીને ઘણી ખુશી થઈ. જે હું આ વખતે મુંબઈમાં હોત તો કેટલું સારું થાત! જેથી શિબિરમાં જાગ લઈ શકત. મને તો સાધુઓના સત્સંગની ભૂખ-તરસ હમેશાં જ રહે છે.

ગુરુદયાલ મલિક (ભૂ. પૂ. અધ્યાપક, શાંતિનિકેતન)

—સાધુ-સાધ્વી શિબિરનું આયોજન થવાનું છે તે જાણી આનંદ થયો છે. આપનો આ કાર્યક્રમ ઇશ્વર કૃપાથી સર્વાંશે સફળ થાય એવી પ્રાર્થના છે.

—શંકરલાલ બેંકર, કાર્યકર - મજૂર મહાજન મંડળ

—આપને શિબિરમાં સફળતા મળે એ જ શુભ કામના.

—પ્રાધ્યાપક પં. હસમુખભાઈ માલવણિયા —અમદાવાદ

—આપે સાધુ સાધ્વી શિખિરનું કરેલું આયોજન બહુ જ જરૂરનું અને સામયિક છે.

—જયંતિલાલ માંડર : મંત્રી મુંબઈ જીવદયા સંઘ

—સાધુ-સાધ્વી શિખિરની શરૂઆત થશે એ જાણ્યું. મહિનાઓથી આપ એ અંગે વાતાવરણ તૈયાર કરી રહ્યા છો એટલે આશા રાખું છું કે ત્યાં જે આવશે એ પૂર્ણ વિચાર કરીને આવશે અને શિખિરનો પૂરેપૂરો લાભ ઊઠાવશે... સત્સંગદ્વારા વિચાર કેળવણી જેવું ઉત્તમ કાર્ય પોતે જ આશિર્વાદ રૂપ છે. એમાં અમારા અંતરની શુભેચ્છા છે. સમાજ ઘડતરમાં આ નિમિત્તે એક નવું બળ સંગઠિત થશે એવું લાગે છે.

—અબલભાઈ મહેતા, થામણા.
ગુજરાતના જાણીતા સેવક.

—મહારાજે ધારેલ શિખિર ધ્વિર કૃપાએ પાર પડશે. તે (કાર્ય) પાંગરશે પણ ખરું. પરંતુ તેનાં મૂળિયાં ફૂટતાં, જડપડતાં અને વૃક્ષ બનતાં તો કેટલાંયે જાણ્યાં અજાણ્યાં બલિદાનો તે માંગશે.

ઈસ્લામમાં એક કહેવત છે :—“ ઈસ્લામ જિંદા હોતા હૈ હરકરબલા કે બાદ.” નિખાલસ સત્યવાદી વ્યક્તિઓ પોતાના કાર્યમાં જે સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે તે સાધારણ પ્રકારની હોતી નથી. સંભવ છે કે પામર મનુષ્યની ટુંકી દૃષ્ટિએ તેને તે નિષ્ફળ જણાતી હોય. પણ એ જ નિષ્ફળતા બાવિ સફળતાનું એક પછીનું એક પગથિયું છે. મહારાજશ્રીએ જે બગીચા કાર્ય માથે લીધું છે તે પાર પડે એવી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે કારણકે અહીં જગતની શાંતિનો સાચો પદાર્થપાઠ મળવાનો છે.

—ગુલામ રસુલભાઈ કુરેશી : જાણીતા કાર્યકર
અને લા. ન. કાં. પ્રા. સંઘના પ્રમુખ.

—સાધુ-સાધ્વી શિખિરની યોજના બહુ વિશાળ લાગે છે. તેમાંથી થોડી પણ સફળ કરી શકાય તો બહુ મોટું કામ થશે.....

...ભારતનો વિદ્યા અને વિજ્ઞાનનો મહાન વારસો જળવાઈ રહે તે દિશામાં આપની યોજના મદદગાર થાય એટલે તેને હું મારી સર્વે શુભેચ્છા મોકલાવું છું.

—મનુસુખેદાર : પ્રમુખ સસ્તું સાહિત્ય
મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ.

—સાધુ-સાધ્વી શિબિર પ્રસંગે શુભેચ્છાઓ મોકલું છું.

—પરીક્ષિતલાલ મજુમદાર, પ્રમુખ ગુજરાત
હરિજન સેવક સંઘ, અમદાવાદ.

—આપ સર્વેની નવી પ્રવૃત્તિ વિષે જાણી મને આનંદ થયો છે. સાધુ-સાધ્વીઓ પ્રત્યક્ષ સેવા ક્ષેત્રે તેઓનો પ્રભાવ પાડશે તો સમાજને ખરેખર પ્રેરણાદાયક થશે.

—સરલાદેવી સારાભાઈ, અમદાવાદ

—સાચા સાધુ સંન્યાસીઓએ નિર્માણ કરેલી, ઉછરેલી જે સંસ્કૃતિ છે તે જ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે. તપત્યાગમાં મૂડીવાદી થશે તો જ પડનું અને જગતનું કલ્યાણ થશે. એ પડકાર, એ સંસ્કૃતિ એના સાધુ સંન્યાસીઓ (સાચા) મારફત કરતી આવી છે. વિશ્વ વિનાશને આરે આવીને જીભું છે. માનવતા મરી રહી છે. ત્યારે જગતની એક માત્ર આશા સાચા સાધુ-સંન્યાસીઓ છે. આ શિબિર એમની સાધનામાં સદાયક બનો...

—છગનભાઈ ઈ. દેસાઈ — વિદ્યાવિહાર, અમદાવાદ

—સમગ્ર વિશ્વના પ્રશ્નો સમજી વિશ્વની જનતાને નજરમાં રાખી સમાનતા અને શાન્તિના બળોને ગતિમાન કરવાનું કામ આજે કરવાનું છે. એ કામ નિર્ભય, ત્યાગી તથા કુરુણા-પ્રેમને વરેલા સૌને સમાનદષ્ટિથી જોનારા સાચા સાધુઓ જ કરી શકે. આજના ગૂંચવાતા પ્રશ્નોને ઉકેલવાનો (શિબિર) એજ એક માત્ર ઉપાય છે.

—બ્રહ્મચારી મલ્લકચંદ ૨. કામદાર, સાબરમતી.

।વદેશથી આવેલ સદેશાઓ।

—આપ સાધુ-સાધ્વી તથા શ્રાવકો માટે શિબિર કાર્યક્રમ શરૂ કરવાના છે તે સમાચારથી ખૂબ જ હર્ષ થાય છે. તે માટે તો જનસમુદાય આપનો જેટલો આભાર માને તેટલો ઓછો કહેવાય. મુંબઈ શહેરના રહેવાસીઓ માટે તો આ સુંદર તક છે...

આપના આ નવા પ્રયોગને ઝળહળતી કૃતેહ મળે તેવું ઇચ્છું છું. અને ઈશ્વરને પ્રાર્થું છું કે મુંબઈની પ્રજા આ નવા આદર્શને હર્ષભરે આવકારે.

—ઈદુબેન ખેતાણી, અમેરિકા

—આપણી શિબિરમાં પાંચ-દશ સાધુઓ આવ્યા હોય તો પણ શું છે? સાચા સાધુ-સાધ્વીઓ હમેશાં થોડા જ હોય છે. છૂટા છવાયા પોતાને સૂઝે એ રીતે જ્યાં ત્યાં કાર્ય કરી રહ્યા છે. બધાએ સંગઠિત થઈ એક કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવાની અતિ આવશ્યકતા છે.”

—ભગવાનજી પુરૂષોત્તમ પંડ્યા-રંજૂન (બર્મા)

—સાધુ-સાધ્વી સેવક તથા સેવિકાનો શિબિર શરૂ કરવાના છે તે જાણી ખૂબ જ આનંદ થયો. આ પ્રવૃત્તિ આપણા સમાજ માટે ખૂબ જ આવશ્યક છે. અને હું માનું છું કે તેનાથી સમાજમાં જગૃતિ આવે. ઉપરાંત નૈતિક સંગઠન પણ થશે.

—મળવંતભાઈ - અમેરિકા

પત્રકારોનો મત

—આપના શિબિરથી સમાજને પ્રગતિશીલ વિચારોને નવી દિશા મળશે અને સાધુ-સાધ્વીઓમાં વ્યાપ્ત જડતાનો વિનાશ થશે એવી અપેક્ષા સહેજે થાય છે. આપ જેવા કર્મઠ અને જીવંત વ્યક્તિ પોતાના પ્રયત્નો વડે હમેશાં સમાજને જ્ઞાનાન્વિત કરે છે, અમે લોકો બધી રીતે આપની સાથે છીએ.

સતીશકુમારજી, સંપાદક-“આચાર”

—સાધુ-સાધ્વી શિખિર સંયોજના પુસ્તિકા મળી. તેનાથી અમને ધણી જ પ્રસન્નતા થઈ છે.

—શંકરલાલ, સંપાદક—“ કરસણી ”

—આપે લગાતાર સાધુ-વર્ગને જમાનાની સૂઝ આપવાની અને કર્તવ્ય પંથે દોરવાની જે નિતિક્ષા બતાવી છે; તેનું મૂલ્ય અગણિત છે. હું મારાં વંદન અને અનુમોદન મોકલું છું.

—કેશવલાલ ન. શાહ, તંત્રી “ ભેટી ”

“ મુનિ શ્રી સંતઆલજી અને મુનિ નેમિચંદ્રજી બન્ને મહાત્માઓ ઉદાર વિચારના અને વિશ્વ વાત્સલ્યના પ્રચારક છે. એમની દષ્ટિ સર્વ ધર્મ સમન્વયની છે. એમણે જે સાધુ-સાધ્વી શિખિરનું ભગીરથ કાર્ય ઉપાડ્યું છે, તે સ્તુત્ય છે. બધા ધર્મના સાધુસંતોએ એમાં ભાગ લેવો જોઈએ, અને શિખિરને સફળ કરવો જોઈએ. ”

—વૈદ્યરાજ સ્વામી શ્રી ત્રિભુવનદાસજી શાસ્ત્રી,
સંપાદક—“ રામાનંદ સંદેશ ”

[આ ઉપરાંત ઘણાં ગુજરાતી દૈનિકો તેમ જ જૈન-જૈનેતર સાપ્તાહિકોએ આ અંગે આવકારદાયક લખાણો પ્રગટ કર્યા હતાં.]

શિબિરનો પ્રબંધ અને દૈનિક કાર્યક્રમ

સાધુ-સાધ્વી શિબિરની વાત અંગે મુખ્યમંત્રીના સદ્ભાવનારસીલ લોકોમાં સારો એવો ઉત્સાહ હતો. તેઓ શિબિરને સારી સફળતા મળે તે માટે દરેક પ્રયત્નો કરવા તૈયાર હતા. સર્વપ્રથમ શિબિર ક્યાં ગોઠવવો તે મોટો પ્રશ્ન હતો. તે માટે યોગ્ય સ્થળની અને પ્રબંધની જરૂર હતી.

લાંબી વિચારણાને અંતે એમ નક્કી થયું કે નીચેના સંબંધોની એક “સાધુ-સાધ્વી શિબિર વ્યવસ્થાપક સમિતિ” બનાવવી અને તે બધું કાર્ય ઉપાડી લે :—

(૧) શ્રી. રતિભાઈ બેચરદાસ મહેતા

(૨) શ્રી. પ્રહલાદભાઈ

(૩) શ્રી. ઉત્તમલાલ કીરચંદ ગોસલિયા (બચુભાઈ)

આ સમિતિ વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘની હેઠળ ચલાઈ હતી. તેમાં શિબિરના ખર્ચા અંગે નક્કી કરવામાં આવ્યું કે મુખ્યમંત્રીની જનના પાસે હાજો કરીને આ ખર્ચને પહોંચી વળવું.

સર્વ પ્રથમ સ્થાન અંગે તપાસ ચાલી. કેટલાકનો એવો મત થયો કે શિબિરમાં ઘણાં સાધુ-સંન્યાસીઓ આવવાના હોય તો શહેરની ધમાલગી દુર, એકાંત શાંત સ્થળમાં જ શિબિર રાખવો જોઈએ. જેથી ત્યાં ચિંતન-મનન અને વિચાર-વિનિમય સારી રીતે થઈ શકે. એવું સ્થળ મુખ્યમંત્રીનાં ચાંદીવલી નજરે પડ્યું. ત્યાં સ્વ. શ્રી. અમૃતલાલ દક્ષપતભાઈ શેઠ (તંત્રી : જન્મભૂમિ) નું મકાન ખાલી હતું. સદનશીમે તેમના કુટુંબીજનો પછી તે મકાન શિબિર માટે આપવા તૈયાર થઈ ગયા. પણ, કેટલાકનો મત થયો કે મધ્યસ્થ સ્થળે શિબિરનું આયોજન હોય તો ઘણા સદગૃહસ્થ ભાઈ-બહેનોને પણ તેના દુરથી લાભ મળી

શકે. ચાંદીવલી એ દષ્ટિએ મુંબઈથી બહુ જ છેટે અને વાહનવહેવારથી અલગ પડી જતું હતું.

આમ તો શિબિરમાં કેવળ ૩૦ જ. સભ્યો (૧૫ સાધુ-સાધ્વી અને ૧૫ સાધક-સાધિકા) લેવાનાં હતાં. તેમાં પણ ધીમે ધીમે એ સ્પષ્ટ થતું જતું હતું કે સાધુ-સાધ્વીઓની બહુ ઓછી સંખ્યા થવાની. આ શિબિરનું ધ્યેય, ઉદ્દેશ્ય, આવેલ સંદેશાઓ અને ત્યાર પછીની કાર્યવાહીથી જાણી શકાશે. તેમ અત્યંત ઉપયોગી હોવા છતાં, જડતા, સાંપ્રદાયિકતા તેમ જ રૂઢિવાદીમાનસને તે ન રચતું હોઈને તેનો વિરોધ થવા લાગ્યો; અને ધીમે ધીમે જે સાધુ-સાધ્વીઓએ આવવાનું વચન આપેલું અને જે આને સફળ બનાવી શકતા હતા તેમને પોતાના “ મોટાઓ ” અને સમાજના દબાણ આગળ દબાઈ જવું પડ્યું. હવે જે સભ્યો ઓછા જ આવે તો મુંબઈની મધ્યસ્થમાં શિબિરનું સ્થાન રહે, તે જ યોગ્ય જણાયું.

એ માટે માટુંગા ખરાબર હતું. તે માટે માટુંગામાં આવેલ ગુર્જરવાદીનું સ્થાન ઉપયુક્ત હતું. તે માટે પ્રયાસો ચાલુ થયા. શિબિર માટે જ મકાન જોઈએ છે તો વ્યાજબી ભાડે તે મળી શકે તે માટે તેના એક ટ્રસ્ટી શ્રી. મણિલાલ લક્ષ્મીચંદ વોરાએ પ્રયત્ન કરવાની તૈયારી બતાવી. શિબિરના વ્યવસ્થાપકો શ્રી. છોટુભાઈ મહેતા, શ્રી. મણિભાઈ પટેલ વગેરે કાર્યકરોને તે મકાન પસંદ પડ્યું અને તેમાં શિબિર ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવતાં તે મકાન ભાડેથી લેવામાં આવ્યું.

શિબિર અંગેના ઘણાં સંદેશાઓમાં એક આગેવાન જૈન ભાષના સંદેશામાં હતું તેમ “ જૈન સંત ભાવના કરી શકે છે પણ વહેવારમાં તેમને ધર્મ આડો આવે છે ” એ વાત સ્પષ્ટ થતી જતી હતી. અને ઠીક અણીના સમયે ઘણાં સાધુ-સંતો અટકી પડ્યા. કેટલાક ઉપર દબાણ લાવવામાં આવ્યું. પરિણામે કેટલાંક ખીજા ભાઈઓને અસ્વીકૃતિ આપવી પડી હતી તેઓ પણ દાખલ ન થઈ શક્યા અને સ્વીકૃતિ

લેનારા પણ અટકી જતાં, અગાઉ જેમનો ટૂંક પરિચય આપ્યો છે તે ૧૫ સભ્યો જ આવ્યા. આમાં વધારાના સભ્યો તરીકે નહીં પણ કાર્યની દેખરેખ રાખનારા ત્રણ સભ્યો ઉમેરી શકાય. તે (૧) શ્રી. છોડુભાઈ, (૨) શ્રી. મણિભાઈ પટેલ અને (૩) શ્રી. મીરાંબહેન શાહ.

નિવાસ સ્થાનની વ્યવસ્થા

શિબિરાર્થી સાધુ-સંન્યાસીઓ, સાધકો અને સાધિકાઓના નિવાસ માટે જુદા જુદા ખડો રાખવામાં આવ્યા હતા. સાધિકાઓનો નિવાસ અલગ બીજો માળે હતો. સાધકોનો નિવાસ પહેલે માળે જમણી બાજુના બનાવેલ ખંડમાં હતો. સાધુ-સંન્યાસીઓ માટેનો નિવાસ ડાબી બાજુ બનાવેલ ખંડમાં હતો. વયમાંના ભવનમાં પ્રવચન, ચર્ચા વિચારણા માટેનું સભા-સ્થળ રાખવામાં આવ્યું. ત્યાં ગોળાકાર બેઠક રાખવામાં આવી હતી. બધા શિબિરાર્થીઓ ગોળાકારમાં બેસે અને સાધુ-સંન્યાસીઓ સવિશેષે પોતાના આસને નાના પાટલા ઉપર બેસે. પ્રવચન અને ચર્ચામાં બહારના સદ્ગૃહસ્થો શ્રવણ નિમિત્તે આવી શકે તેની છૂટ હતી. પણ તેમને શિબિરાર્થીઓની ગોળાકાર પરિપદ્ધતી બહાર બેસવાની વ્યવસ્થા રાખેલી.

દૈનિક કાર્યક્રમ :

દૈનિક કાર્યક્રમ આ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યો હતો. ઢગભગ પાંચ વાગે શિબિરાર્થીઓને જાગી જવાનું અને આવશ્યક કાર્યો પતાવવાના. ૫-૪૫ વાગે પ્રાર્થના અને પછી ૫. મુનિશ્રી સંતબાલજીનું પા કલાક પ્રસંગિક ચિંતનાત્મક પ્રવચન. તેમાં સહુએ ભાગ લેવાનું. પછી આઠ વાગ્યા સુધી પ્રાતઃ જલપાન, ગૃહસ્થી તથા સંન્યાસીઓનાં સ્નાન વગેરે... ૮૧૧ થી ૧૦ સુધી પ્રવચનો. પોણા કલાક મુનિશ્રી સંતબાલજીનું અને પોણા કલાક ૫. નેમિમુનિ કે અન્ય કોઈ ભાઈનું પ્રવચન. પછીના સમયમાં પ્રવચનસારની નકલો કાઢવાનું, પ્રવચનસાર પાટિયા ઉપર લખેલ ઉતારવાનો, પત્ર વ્યવહાર કરવાનો, વાંચનનો કાર્યક્રમ રહેતો. જમણ-વિશ્રાંતિ પછી બપોરના ૨૧૧ થી ૪૧૧ સુધી સવારનાં બે મુદ્દાના પ્રવચનો ઉપર શિબિ-

રાથીઓની મુક્ત દિલે ચર્ચા-વિચારણા ચાલતી. ત્યારબાદ તેનો સાર પાઠિયાં ઉપર ઉતારવાનો અને શિબિરાથીઓએ નોટ કરવાનો. પછી સાંજનું જમણુ અને વાંચન-પઠન-મનન કે અન્ય કાર્યક્રમ. રાતના ૮ થી ૮:૩૦ સુધી પ્રાર્થના અને અલગ અલગ વિષયો ઉપર શિબિરાથીનાં વક્તાઓનાં ટુંકા પ્રવચનો.

બુધવાર અને રવિવાર એ દિવસની રજા; તેમાં શિબિરાથી ચિંતન મનન કરે અગર તો જરૂરી કામ અંગે કોઈ સ્નેહી સ્વજનને મળવા શહેરમાં જાય, જેમની ધમ્મણ હોય તે અન્યત્ર વિરાજતાં સાધુ-સાધ્વીઓનાં દર્શને જાય. અને તેમને શિબિરની કાર્યવાહીનો પરિચય આપે. તે ઉપરાંત દર્શનીય સ્થળે પર્યટને જવાની પણ છૂટ હતી.

શિબિરની આંતરિક વ્યવસ્થા :

શિબિરની આંતરિક વ્યવસ્થાના કાર્યની વહેંચણી શિબિરાથી સાધુ-સંન્યાસી, સાધક તેમજ સાધિકાઓ વચ્ચે આ પ્રમાણે કરવામાં આવી :—

પદ	વ્યક્તિ	કાર્ય
શિબિર અધિપતિ :	પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી :	શિબિરનું સંચાલન કરવું અને ગૂંચવાયેલા પ્રશ્નોના ઉકેલ અને નિકાલ કરવો. તેમનો નિર્ણય અંતિમ અને માન્ય ગણવો.
સાધક-અધીક્ષક :	શ્રી. દુલેરાય માટલિયા :	સાધકોની વ્યવસ્થા, પ્રશ્ન ઉકેલ વગેરે.
સાધિકા-અધીક્ષિકા :	શ્રીમતી સવિતાબહેન :	સાધિકાઓની વ્યવસ્થા પ્રશ્ન ઉકેલ વગેરે.
રસોડાનાં ગૃહમાતા :	શ્રીમતી સવિતાબહેન :	રસોઈ વગેરેનો પ્રબંધ.
કાર્યવાહી આલેખન :	પૂ. મુનિ. શ્રી. નેમિચંદ્રજી :	પાઠિયાં ઉપર દરરોજના

પ્રવચન અને ચર્ચાનો
સાર લખવો.

પ્રવચન-ચર્ચા (૧) પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી : બપોરની ચર્ચાનો સાર
આલેખન : તૈયાર કરવો.

(૨) પૂ. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી : બીજી પ્રવચન તૈયાર કરવું

(૩) શ્રી. મણિભાઈ પટેલ : એક પ્રવચન પ્રાયઃ
તૈયાર કરવું.

પ્રવચન- શિબિરાર્થી ભાઈઓ : પ્રવચનોની ૪૦ જેટલી
પ્રતિલિપિ કાપ પ્રતિઓ કુપ્લીકેટમાં
તૈયાર કરવી.

આર્થિક વહીવટ : શ્રી. મણિભાઈ પટેલ : આવક-ખર્ચનો હિસાબ
રાખવો.

શેષ પ્રબંધ : શ્રી. છોટુભાઈ મહેતા : શિબિરના પ્રબંધમાં જે કંઈ
શ્રી. મીરાંબહેન : બાકી રહે તે બીજી બધી
વ્યવસ્થા કરવામાં મદદ
કરવી.

ખર્ચ અને રસોડું :

શિબિરના સંપૂર્ણ ખર્ચ માટે શિબિર વ્યવસ્થાપક સમિતિ નીમ-
વામાં આવેલી પણ એ જણાવતાં હર્ષ થાય છે કે સ્વતઃ પ્રેરણાથી
શ્રી. મણિલાલ લક્ષ્મીચંદ વોરાએ રસોડાનો તમામ ખર્ચ ઉપાડી લીધેલો.
તે ઉપરાંત અન્ય ખર્ચ માટે ફાળો કરવામાં આવ્યો હતો.

રસોડાનો લાભ શિબિરાર્થીઓ લઈ શકતા હતા. પણ સાધુસંતો
માટે ગોચરીએ જવાની છૂટ હતી. તે મુજબ પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી
અને પૂ. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી ગોચરીએ જતાં, તેનો ઉલ્લેખ કરવો
યોગ્ય ગણાશે.

આમ બધી તૈયારી વચ્ચે શિબિર ઉદ્ઘાટનનો શુભ દિવસ
૧૪-૭-૬૧ આવી પહોંચ્યો..... !

સાધુ-સાધ્વી શિબિરનો શુભારંભ

જૂના વખતમાં વૈદિક ધર્મના ઋષિમુનિઓનાં સંમેલનો મળ્યાં હતાં. બૌદ્ધ ધર્મની સંગતિઓ થઈ હતી. જૈન ધર્મના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની પાટલીપુત્ર, મથુરા અને વલ્લભીપુરમાં આગેવાન સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની પરિષદો મળી હતી. છેલ્લા સૈકામાં સ્થાનકવાસી જૈનસંપ્રદાયોનાં બૃહદ્ સાધુ સંમેલનો અજમેર, સાદરી અને ભીનાસાર મુકામે ભરાઈ ગયાં. તે ઉપર ભારત જૈન મહામંડળ જેવી સંસ્થાએ જૈનોનાં બધા ફિરકા-શ્વેતાંબર, દ્વિગંબર, તેરાપંથ, બધાની પરિષદો યોજી હતી. આજના સંગઠનના યુગમાં આ બધાનું પોતાનું મહત્વ હોવા છતાં તેમનું ક્ષેત્ર કેવળ પોતપોતાના ધર્મ, ફિરકા કે સંપ્રદાય પૂરતું હતું.

ત્યારે આ શિબિરમાં ભારતભરના બધા વ્યાપક દૃષ્ટિવાળા સર્વ ધર્મ સંપ્રદાયનાં સાધુ; સાધ્વી, સંન્યાસીઓને એક આતુર્ભાસિ જેટલા સમય સુધી એકત્રિત થઈને રહેવાનો, ચર્ચા-વિચારણા કરવાનો તેમજ યુગાનુરૂપ વિચાર-મંડળ તૈયાર કરાવો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. તેની સાથે જ તેમને પોતપોતાના નિયમોપનિયમોમાં સ્વતંત્ર રીતે રહેવાની ઉદારતા બતાવવામાં આવી હતી. તે ઉપરાંત શિબિરમાં સાધુ-સંન્યાસીની સાથે સાધક-સાધિકાઓ એટલે કે બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થાશ્રમ લોક-સેવકો (નવા યુગના બ્રાહ્મણો) ને પણ લેવામાં આવ્યા હતા.

આ કંઈ નવું ન હતું. સર્વ ધર્મ સંમેલનો, પરિષદો યોજાય છે. અલગ અલગ સ્થળે વિચરતા સંતો-સંન્યાસીઓ ભેગા મળીને પ્રવચનો કરે જ છે. તેમ જ સંતો અને કાર્યકરોનાં પણ સંયુક્ત પ્રવચનો થાય છે. અહીં તેને વધુ વ્યાપક બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી સાધુ વર્ગ અને સાધક વર્ગનો સુંદર સમન્વય સાધવાની અને

લોકસેવક-રચનાત્મક કાર્યકર રૂપી આધુનિક આલ્મણ અને સાધુ સંન્યાસી રૂપી શ્રવણની સાંકળ આંધવાની ઉજ્જવળ આશા ઊભી થઈ હતી. આ શિબિર અને ત્યાર પછી એક નવો યુગાનુરૂપ વિચાર પ્રવાહ શરૂ થતાં, અનેક મરજીવા રત્નોને તારવી શકાશે અને તેઓ આ વિભિન્ન પ્રવાહમાં વેડફાઈ જતી મહાન સાધુ શક્તિને એક આંધમાં આંધી તેને લોકોપયોગી બનાવી શકશે એમ હાથ્યા વગર નહોતું રહ્યું.

એટલે શિબિરમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લેવા માટે જો કે ઓછા સંખ્યે તૈયાર થયા હતા પણ તેની તરફ સૌની મીઠ મંડાઈ હતી. કેટલાકને એમાં ઘણી મોટી આશા હતી; કેટલાકને ફૂતુલ્લ હતું પણ તેના સંયોજકો માટે તે યુગના આહવાનનો વિનમ્ર પહેલો પ્રત્યુત્તર હતો.

તા. ૧૪-૭-૬૧ ના માટુંગાની ગુર્જર વાડીના શિબિર સ્થાનમાં લોકો એટલી સારી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત થયા હતા કે તેને ભીંડ કે ધસારો જ કહી શકાય. બધાના મનમાં આ શું છે? તે પ્રશ્ન રમતો હતો.

શિબિરનો પ્રારંભ ૮-૩૦ વાગે થવાનો હતો. ૮ વાગેથી માણુઓ ઊભરાવવા શરૂ થયા. શિબિરાર્થીઓ માટે વચમાં ખેસવાની વ્યવસ્થા હતી. આજના મુખ્ય મહેમાન શ્રી. રવિશંકર મહારાજ હતા. તેમના હસ્તે શિબિરનું ઉદ્ઘાટન થવાનું હતું. તે ઉપરાંત ભારત સાધુ સમાજના માજી પ્રમુખ સ્વામીજી શ્રી. અખંડાનંદ સરસ્વતી પણ આ પ્રસંગે પધાર્યા હતા. નરનારાયણ મંદિરવાળા બ્રહ્મચારિણીજી ખડેત શ્રી. પાર્વતીબાઈ (જેમને સંન્યાસીની કહી શકાય) પણ હાજર હતાં. સહુ રસપૂર્વક શિબિર અંગે પૂછપરછ કરતાં હતાં.

૮-૩૦ વાગે શિબિરનો શુભારંભ થયો.

સર્વ પ્રથમ શ્રી. મીરાંબહેને “આવો આવો ઊડીએ પંખીડાં” એ પ્રેરક ભજન ગાયું. ત્યાર બાદ એક શિબિરાર્થી સાધક શ્રી. પૂર્ણભાઈ કવિએ “**ઉર્મિલાના ચિરહ વ્રત**” ઉપર રચેલું પોતાનું કાવ્ય પોતાના સુમધુર કંઠે ગાઈ સંભળાવ્યું.

શ્રી. ઉત્તમચંદ કીરચંદ ગોસલિયા; મંત્રી વાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘે પાછળથી આવેલા કેટલાક અગત્યના સંદેશાઓ વાંચી સંભળાવ્યા (જે અન્યત્ર આપવામાં આવેલ છે.)

ત્યારબાદ વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રા. સંઘના પ્રમુખ શ્રી. રતિલાલભાઈ ખેચરદાસ શાહે સહુનું સ્વાગત કરતાં પોતાનું ભાષણ આ પ્રમાણે કર્યું—

પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીઓ તથા સમાનધર્મી સાધકસાધિકાઓ,

વિશ્વવાત્સલ્ય-પ્રાયોગિક સંઘની વિનંતિને માન આપી આપ સહુ આ શિબિરમાં પધાર્યા છે તેથી સંઘવતી આપ સહુનો આભાર માનું છું.

આ શિબિરનું ઉદ્ઘાટન પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજના શુભ હસ્તે થાય તે ઉચિત છે. સહુવતી તેમનું હું માનપૂર્વક પણ ભાવભીનું સ્વાગત કરું છું. પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજના શુભ હસ્તે ગુજરાત રાજનું ખાતમુદ્રિત થયું ગુજરાતને તેમના આશીર્વાદ મળ્યા અને પ્રેમાળ પ્રકૃતિ માતાએ પણ ખોખો ભરી સ્નેહ (= તેલ) વરસાવ્યો. પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજ તો આપણને જનકવિદેહીની યાદ આપે છે. તેઓ ક્ષેત્રાસે સંન્યાસી નથી, પણ કર્મે તો જીવ-મુક્ત છે. જીવનની આધિમાંથી મુક્ત હોવા છતાં, તેઓ કર્મ-સુકર્મ-સેવાથી અલિપ્ત કે મુક્ત નથી. આવા જનકવિદેહીનું માર્ગદર્શન અમારા સંઘને સદાય મળતું રહે-તેવી અમારી વિનંતી છે. ઉચ્ચ વિચાર અને સાદું જીવન તેમનામાં મૂર્ત થયાં છે. આવા પૂજ્ય રવિશંકરજી તેમના કર્તવ્ય-પરાયણ ઉચ્ચ કર્મશીલ જીવનમાંથી થોડો સમય આપણને આપે-તે આપણા સુભાગ્ય છે. તેમનો આભાર માનીએ એટલો થોડો.

સ્વાગત અને આભાર દર્શન સાથે આ શિબિરના પ્રેરક પૂજ્ય મુનીશ્રી સંતબાલજીને કેમ વિસરી શકું ? પૂજ્ય સંતબાલજી અમારા સંઘના પ્રેરક આત્મા છે. આત્મીય જન છે. પણ તે હકીકત છે કે સંતબાલજીના દૃષ્ટી, દર્શન, હિંમત, ત્યાગ, અપમાનો પણ ગળી જવાની સાધુપુરુષોની ઉચિત વૃત્તિ-આ બધી વૃત્તિઓનો અમોને લાભ મળ્યો છે.

પ્રજ્ઞ સંતબ્રાહ્મણ કર્તવ્યપરાયણ, નીડર, વિદ્વાન સાધુપુરુષ છે. તેમના પ્રવચનો, રામાયણ વગેરે ગ્રંથો તેમની વિદ્વતાની સાક્ષી પૂરે છે. ભાક્ષનળદ્રાહા વગેરે સ્થળોમાંનું તેમનું રચનાત્મક કાર્ય સમાજ પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણ અદા કરવાની તમરતા બતાવે છે. સાંપ્રદાયિક અર્થમાં હું જૈન નથી પણ મારી નમ્ર માન્યતા છે કે સાધુ પણ સમાજમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને આત્મસાધનાની સાથે સાથે સમાજનું ઋણ અદા કરવાની ફરજથી તે મુક્ત નથી. સંન્યાસીઓ તો આ ભારત દેશના સંસ્કૃતિવાહકો છે. આવા સંતબ્રાહ્મણનું—આત્મીયજન હોવા છતાં—આજે સ્વાગત કરે તો હું મારી ફરજ જ બળવું છું તેમ માનીશ. અસ્તુ.

દરેક યુગમાં બનતું આવ્યું છે તેમ પરિવર્તનશીલ યુગમાં આપણું સમાજમાં પણ પત્રટો આવી રહ્યો છે. આપણી રહેણીકરણી, રીતરિવાજ, જીવનનાં મૂલ્યાંકનો પણ એક રીતે અદ્ભુત રહ્યાં છે. સમાજનાં બાહ્ય વસ્ત્ર જેવાં રીતરિવાજ અદ્ભુત તે તો સમજી શકાય તેવી વાત છે. પણ તંદુરસ્ત સમાજનો આત્મા વિકૃત થતો હોય કે લુપ્ત થતો હોય ત્યારે આપણાં જીવન-મૂલ્યાંકનો સ્થિર છે કે નહિ તે પ્રશ્ન સંશોધન-વિચારણા માંગી લે છે. તે વિચારણા કોણ કરી શકે? જેમનું ચિત્ત શાંત છે, સંસારના મોહથી જેમનો દિમાક અલિપ્ત છે, જેમની દૃષ્ટિ ઉર્ધ્વગામી અને ચેતનવંતી છે—તેવા સાધક-સાધિકાઓ કે સંન્યાસીઓ જ તે વિચારણા કરી શકશે.

તે સહુને એકત્ર કરવા શિબિર યોજાઈ છે. જે અનિષ્ટ તત્ત્વોની પ્રતિષ્ઠા એમરે જનમી છે તેનો ઉકેલ સાચા અને વ્યાપક ધર્મ સિવાય બીજો શો હોય? આપણા સાધુવર્ગે ભૂતકાળમાં આત્મસાધના સાથે સમાજ કલ્યાણમાં પણ રસ લીધો છે. માત્ર આત્મસાધનામાં રચ્યોપચ્યો સમાજ ભૂતકાળમાં આક્રમણ આગળ નમી પડ્યો અને પરિણામે સમાજકલ્યાણ તો ગયું, પણ આત્મસાધના પણ નષ્ટ પામી. સાચા ધર્મને સમાજની તંદુરસ્તી સાથે ગાઢ સંપર્ક છે. આ દૃષ્ટિથી વિચાર

કરવા આ શિબિર યોગ્ય છે. આ શિબિર સમાજને સાચું માર્ગદર્શન આપશે તેવી અમારા સંઘને આશા છે.:

જો જીવન જ એક પ્રયોગ હોય તો સંઘ પ્રયોગિક હોય તેમાં નવાઈ શી? પણ એક દીપ બીજા દીવડાને જલાવે છે-પોતાનું તેજ ગુમાવ્યા વગર-તેમ આ શિબિર અનેક સાધકોને આત્મતેજ આપે તેવી અમારી આશા છે.

શિબિરની પુસ્તિકામાં (પા. ૪ તથા ૫) તેના મુખ્ય મુદ્દાઓ વર્ણવ્યા છે. ઇતિહાસમાં એ નોંધ ન થવી જોઈએ કે જ્યારે ભારતજનોનાં આધ્યાત્મિક જીવન છિન્નભિન્ન, વિકૃત થતાં હતાં ત્યારે તે સમયનો સાધુસમાજ કે વિચારક વર્ગ એક આત્મવચંચનામાં રચ્યો પચ્યો હતો અને સમાજના સાચા ઉપદેશક બનવાની તકને તેણે ગૂમાવી હતી. ઇતિહાસમાં ફરીથી દૃષ્ટિ નાંખીશું તો સ્પષ્ટ થશે કે જ્યારે કર્મકાંડનું અધૃતિ આધિપત્ય સ્થપાય છે ત્યારે પ્રવાહી, સનાતન ધર્મનાં નીર સૂકાઈ જાય છે-આ અટળ સત્ય છે.

આ શિબિરમાં આપ સહુ આવી ચર્ચા કરી, સમાજ દરેક રીતે કેમ જીર્વગામી બને તેવું માર્ગદર્શન આપશે તેવી મારી નત્ર વિનંતી છે. ફરીથી આપ સહુનો સંઘવતી આભાર માનું છું.

સ્વાગત પ્રવચન બાદ ગુજરાતના ઋષિસમા મહાસેવક શ્રી. રવિશંકર મહારાજે શિબિરનું ઉદ્ઘાટન કરતાં મંગળ પ્રવચન કર્યું હતું.

શ્રી. રવિશંકર મહારાજનું ઉદ્ઘાટન પ્રવચન

“આજે એક પવિત્ર કાર્યક્રમ શરૂ થાય છે. સાધુ-સાધ્વીઓની શિબિરનો મંગલારંભ થઈ રહ્યો છે. આપણે બહુ ભાગ્યશાળી નથી. કારણ કે આપણો દેશ બહુ ગરીબ છે. આ દેશમાં આજે ઘણી વસ્તુઓની જરૂર છે. નૈતિક માર્ગદર્શનના અભાવે આપણે ઘણી બાબતોમાં પછાત છીએ. જેને સાચા અને ખરા કહી શકાય તેવા સાધુ-સાધ્વીઓની

ખહુ જરૂર છે. આજની ભાષામાં કહું તો શાંતી સૈનિકોની આપણા રાષ્ટ્રને ધણી જરૂર છે. એ જેટલા પ્રમાણમાં વધે તેટલા પ્રમાણમાં આપણો દેશ ભાગ્યશાળી બનશે.

આ શિબિર ચાતુર્માસ માટે છે. આપણા દેશમાં જૂના કાળમાં અમુક સમયે સત્સંગ થતો. ઉપનિષદ કાળમાં જંગલમાં વસતા ઋષિ મુનિઓ (અરણ્યકે) અરણ્યમાં અમુક સ્થળે ભેગા થતા. ચોમાસામાં વરસાદ વરસતો હોઈ, ક્યાંયે ફરી શકાય એવું રહેતું નહીં; તેવે સમયે તેઓ ચાર માસ એક સ્થળે રહી ચિંતન-મનન કરતા અને આઠમાસ માટે ભાતુ ભેગું કરતા. હવે આ પ્રથા તુટી છે. માણસો ચોમાસામાં પણ ભાગ-દોડ કર્યે જાય છે. એટલે સમાજમાં હવે શ્રેષ્ઠ જીવનવાળા અને ન્યાય નીતિમાન લોકો ઓછા પાડે છે. એટલે સમાજની ટેવો સુધરતી નથી.

માણસ માત્ર અન્નથી જીવતો નથી પણ પ્રેમથી જીવે છે. પ્રેમ ક્યારે મળી શકે? જ્યારે માણસના જીવનમાં સુટેવોનો વધારો થાય. એને પગલે સુખ આવે, શાંતિ આવે. સમાજમાં જેટલાં પ્રમાણમાં કુટેવો વધે તેટલા પ્રમાણમાં દુઃખ વધે. આ સુટેવો વ્યાપક શિક્ષણથી જ વધી શકે છે.

સંસ્કારી મા-બાપને ત્યાં બાળક જન્મે છે તે લોકો એમ માને છે કે બાળકમાં ઉપરના સંસ્કારો રેડી દઈ એ એટલે તે સંસ્કારી થઈ જશે. “આમ ન બોલાય! આમ ન ખવાય!” વગેરે સંસ્કારો તેઓ રેડ રેડ કરે છે. આમ કંઈ સંસ્કારો સાચવવાથી સચવાય છે? તેને સાચવવા માટે સાચું જ્ઞાન જોઈએ.

બાળક જન્મે છે ત્યારે પોતાનું ભાતું (પૂર્વજન્મ સંસ્કાર) સાથે કંઈ ને આવે છે. અઘિવાસીઓનાં બાળકો વગર સમજે સંસ્કારી થાય છે. પણ તેમના સંસ્કારોની ટેવની સાથે જ્ઞાનની જરૂર રહે છે. તેમને

ટેવ સાથે જ્ઞાન મળતું નથી. એટલે તે ટેવો ધીમે ધીમે સુટેવો હોય તો પણ ખદ્ધાતી જાય છે.

એક વખતે હું વાંસના જંગલોમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. તે વખતે જંગલમાં કેટલાંક ઝૂંપડાં બાંધેલા જોયાં. વાંસ ૮૦ ફુટ ગાંઝા હતા છતાં ત્યાં તેમની પાસે મેં આંબા જોયા.

મને આશ્ચર્ય થયું અને ત્યાંના લોકોને પૂછ્યું : “આ આંબા કોના છે ? સરકારી કે તમારા ? એ આંબાને સાચવશે કોણ ?”

તેઓ મારી ભાષા પૂરી રીતે સમજ્યા નહીં હોય. એટલે તેમણે કહ્યું, “કેરી સચવાય નહીં એને તો ખવાય ? ખાધા પછી ફરીથી કેરી આવે છે !”

એ લોકો એમ માનતા હતા કે આંબાને સાચવનાર અમે કોણ ? ને તો ભગવાન છે. આપણે તેમને સત્યવાદી કે અપરિગ્રહી કહીશું ? નહીં, કેમકે એમને એવી ટેવ છે ખરી; પણ તેઓ જ્ઞાની નથી. એટલે સુટેવોનું વિવેકસર આરોપણ તેમનામાં થતું નથી. એટલે આ શિબિરમાં સમાજની સુટેવોને મજબૂત કરવા કરાવવા માટે વિચાર-વિનિમય થશે. ઉપનિષદની ભાષામાં કહ્યું તો “જ્ઞાતું દ્રશ્તું પ્રવૃત્તઃ” એટલે કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વડે સુટેવો પાડવાનો ક્રમ નક્કી થશે.

સંત વિનોબાજીએ એક વખત એક સુંદર વાત કરી કે દુનિયામાં સાચું સુખ શેમાં છે ? શાંતિમાં. શાંતિમાંથી જ સાચું અને ચિરંજીવ સુખ મળી શકે છે. હવે એ શાંતિનો વધારો શી રીતે થાય ? તો એમણે કહ્યું, “જ્ઞાન અને કર્મની જોડીથી આપણી પાસે કંઈ વસ્તુ છે તે શોધવું તે જ્ઞાન છે, પછી એનો સારામાં સારો ઉપયોગ એનું નામ કર્મ છે.”

આપણી પાસે મોટામાં મોટી વસ્તુ શરીર છે, તેને નહીં પણ તેના માલિક આત્માને શાંતિ જોઈએ છે. પણ શરીરનો માલિક તે શરીરને તે રીતે ઘડે નહીં તો શાંતિ ક્યાંથી આવી શકે ? સૌથી પહેલાં શરીરને

ધડવામાં તેને સોંધું બનાવવું જોઈએ; ખપનું બનાવવું જોઈએ. શરીરને સોંધું બનાવવા માટે થું કરવું જોઈએ : શરીર લાંબા ગાળા સુધી ચાલે એ રીતે કરકસરથી શરીરને ટકાવવું જોઈએ. પણ શરીરને લાંબું ટકાવવા માટે તેનો મોહ ન કેળવવો જોઈએ. તે ખપ પૂરતું સારા કામમાં વસાવું જોઈએ. તે અંગે યથાર્થ જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

આજે જ્ઞાન ખૂબજ વધતું જઈ રહ્યું છે. કોલેજોમાં ધણા વિદ્યાર્થીઓ જાય છે પણ એ દુઃખદ બીના છે કે જેમ જેમ તેઓમાં જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ તેમનું શરીર મોંઘું થતું જાય છે. શરીરને બહારથી રૂપાણું બનાવવા માટે ઘણી માથકૂટા થાય છે. બાહ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી શરીર સુંવાળું બને છે અને સુંવાળી વસ્તુ લાંબી ટકતી નથી તેથી તે બીજાને તો કામ આવતું નથી પણ પેટને ઘણી વાર ભાર રૂપ લાગે છે. આ કેટલી ભયંકર વસ્તુ છે? શરીર પોતાનો ધર્મ ન ચૂકે ત્યારેજ લાંબું ચાલી શકે.

મહાત્મા ગાંધીજીનું શરીર બહુ સોંધું હતું. તેમને શરીર પાસેથી કામ લેવું હતું. જ્યારે એ ખપમાં ન આવે એવું તેમને લાગત તો તેઓ એને ન રાખતા. તેમને એના ઉપર જરાપે મોહ ન હતો. ઊલટું તેને કસીને કામ લાયક રાખતા. શરીરનું સાચું રૂપ તો એ છે કે તે સક્રિય રહેવું જોઈએ. તે માટે તે થાકે નહીં ત્યાં સુધી કામ કરવું જોઈએ. શરીર જેટલું સ્વધર્મનું પાલન કરે છે તેટલુંજ રૂપાણું દેખાય છે. શરીરના બધા અંગો શ્વાસોશ્વાસની જેમ કામ કરતા જાય અને ખબર ન પડે ત્યારે જ શરીર સ્વધર્મી કહેવાય.

આપણા શરીરના ચાર ભાગ છે. પહેલું માથું તે ચિંતનનું કામ કરે છે. બીજો ભાગ હાથ છે તે શરીરના દરેક અંગનું રક્ષણ કરે છે. ત્રીજો ભાગ પેટ છે તે શરીરના દરેક અંગને ખોરાક વહેંચી દે છે. ચોથો ભાગ પગ છે એના ઉપર આખા શરીરનો ભાર છે. આપણે એ ચારેય ભાગોને સુટેવોથી ધડવા જોઈએ. સુટેવોથી આપણને જ્ઞાન પ્રાપ્ત

થાય છે. જ્ઞાનથી બધી ક્રિયાઓ આપણે સારી પેઠે કરીએ છીએ. સુટેવોનો જ્ઞાનપૂર્વક સદુપયોગ થાય તે માટે પ્રયત્ન એજ કરી શકે, જેનું શરીર સોંધું છે અને તેથી જેઓ સુટેવોને જીવનમાં આચરી બતાવે છે તેવા સાધુઓજ તેનો પ્રયત્ન કરી શકે. હું શાંતિના સાધુઓ આમને કહું છું. તેઓ આ બધું કરી શકે છે.

શાંતિ સૈનિક એવો હોવો જોઈએ કે તે પોતાનાં શરીરનું ભાન બૂલનારે મહાબાહુ હોવો જોઈએ તોજ તે સમાજનું સારી પેઠે રક્ષણ કરી શકે. બીજાના ખપમાં આવી શકે. એવો માણસ પાંચ હજાર માથાવાળો અને દશહજાર પગવાળો હોવો જોઈએ. જ્યારે તે પોતાના શરીરને સમાજ માટે, શાંતિ માટે અર્પણ કરે છે ત્યારે તે એવોજ બને છે. આવો મરજીવો જ્યાં જ્યાં અશાંતિ હોય ત્યાં સતત ફરતો રહે છે અને શાંતિ સ્થાપિત કરતો જાય છે. આવો માણસ પાંચહજારમાંથી એક ભાગ્યેજ મળે; એટલે તેને પાંચહજાર માથાવાળો કહ્યો છે.

સંત વિનોબાજીને કોઈકે પૂછ્યું: “શાંતિ સૈનિકોથી શાય શું?” તેમણે એના ઉત્તર રૂપે સંસ્કૃત ભાષામાંથી “સર્વોદય પાત્ર” નામનો શબ્દ કાઢ્યો. કેટલાક શબ્દો વગર બોલ્યે ભાષણ કરતા હોય છે. સર્વોદય પાત્રનું પણ એવુંજ છે. સર્વનો ઉદય કરવા માટેનું વાસણ એટલે કે સર્વનો ઉદય થાય તેવી ભાવના ભાવવી. ઘેર ઘેર જો આવા સર્વોદય પાત્ર હોય તો અશાંતિ આવેજ નહીં. આ કામ કોણ કરી શકે! જે પોતાનું ઘર મૂકીને સંસારને પોતાનું ઘર બનાવીને રહે.

હું જ્યારે પહેલવહેલો ઘર છોડવા લાગ્યો ત્યારે મને કહ્યું: “તું નકામો થઈ જઈશ!”

મેં કહ્યું: “હું નાનું ઘર મૂકીને (સંસારનાં) મોટા કુટુંબમાં જઈ રહ્યો છું.” ત્યારબાદ લોકો મને ઉપયોગી માનવા લાગ્યા.

આવા ધરતો ત્યાગ કરીને નિકળી પડનાર માણસ કદી શ્રમ કર્યા વગર પોતાના ખોરાકની કલ્પના ન કરી શકે. એ જ્ઞાન વેચશે અને

શાંતિ ખાશે. લોકો જ્યારે એમ વિચારે છે કે બધામાં મારો ઉદય છે. ત્યારે તે પણ બધામાં આવી જાય છે. સર્વોદય પાત્રમાં એટલા માટે જ ધરનાં નાનામાં નાનાં બાળકની મૂંઠીની વાત કહેવામાં આવે છે. નાના બાળકમાં ધરમાં બધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે નાનામાં નાની વાતોને ન બૂલ્લાય એ રીતે સુટેવોનું સતત સ્મરણ કરનાર શાંતિ સૈનિકો છે. આવા શાંતિસૈનિકોને જગાડવા માટે ખરા સાધુ-સાધ્વી છે. તેઓ એવા શાંતિસૈનિકોને સતત યાદ અપાવતા રહે કે ‘તમે સર્વોદયના પાત્ર (યોગ્ય) બનીને અશાંતિ શી રીતે કરી શકો ?’

—અહીં જ સાધુ-સાધ્વીની જવાબદારી સવિશેષ છે. આજે સાધુ-સાધ્વીઓએ સત્નો વિચાર કરી પોતાનો સ્વાંગ બદલવો પડશે. તેમણે સત્નો વિચાર કરી જને સુટેવો પોતાના જીવનમાં પાડી બીજાને પડાવવી પડશે. તે માટે આ શિબિર ગોઠવાઈ છે.

આજે મને અહીં આવીને ખૂબ જ આનંદ થાય છે. આ શિબિરમાં જો કે સાધુ-સાધ્વીઓ બહુ જ ઓછાં નજરે પડે છે પણ જે સાધક-સાધિકાઓ આવ્યાં છે તેઓ પણ પોતે યથાર્થજ્ઞાન માટે પ્રયત્નો કરશે એવી આશા રાખું છું. શ્રેષ્ઠ સાંભળવું અને શ્રેષ્ઠ આચરવું એ બે વાતો, શિબિરાર્થીઓના જીવનમાં ઊતરશે તો ખરેખર તેઓ સમાજમાં તેને આચરાવી શકશે.

જ્ઞાન થયા પછી કર્મ થાય છે અને જ્ઞાનયુક્ત કર્મમાંથી જે જ્ઞાન નિકળે છે તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. આપણે આ શિબિરમાં એવું વિજ્ઞાન મેળવવું પડશે. ગામડી ભાષામાં કોઠા જ્ઞાન કે જેને હૈયા ઉકલત કહી શકાય તે આ વિજ્ઞાન છે. તે વિજ્ઞાન પુસ્તકો વાંચીને નહીં થાય પણ પોતાના કોઠામાંથી જે પ્રશ્નો ઉદ્ભવે, જે પ્રશ્નો અર્થાય અને છેલ્લે પ્રશ્નોની પરીક્ષા કરે, મચ્છિત પણ તેમાંથી જ પરિણામે, મચ્છિતના હાખલા વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ કરે છે, પણ તેનો તાજો મેળવવા માટે પૂછવા જાય છે. મીતામાં કહ્યું છે :—

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિ પાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા

—એટલે કે વિજ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રશ્નિપાત, પરિપ્રશ્ન અને સેવા દ્વારા શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ પાસે જવું જોઈએ. આજે તો ધણામાં પ્રશ્ન મૂકવાની આવડત નથી. ધણા તો એમ માને છે કે પ્રશ્ન પૂછવા જઈશ તો લોકો કહેશે તારી પાસે જોઈું જ્ઞાન છે ! પણ, ખરેખર પોતાના કોઠામાંથી ખોળી કાઢેલા પ્રશ્નો પૂછી જે જ્ઞાન મેળવાય તે જ ખરું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે. કોઠાજ્ઞાન વગર જ્ઞાન અંદર ઊતરતું નથી. જગ્યા નહીં હોવાથી એ જ્ઞાન તો ભરતો જાય છે પણ તે દાખલ થતું નથી. તેનાથી કર્મ સિદ્ધ થતું નથી અને તે આચરણમાં મુકાતું નથી. પરિણામે તે લોકો માટે સ્વીકાર્ય અને ભોગ્ય બનતું નથી. દરેક વસ્તુના અનેક પ્રશ્નો હોય છે. દા. ખ. ખાવું શા માટે ? પીવું શા માટે ? પહેરવું શા માટે ? એવા પ્રશ્નો વિવેક વડે ઉકેલી શકાય !

એક છોકરો મને મળ્યો હતો. તે સિનેમા જોવા જતો હતો. મેં પૂછ્યું : “અલ્યા ! સિનેમા શું કરવા જોવા જાય છે !”

તેણે કહ્યું : “સિનેમા જોવા ન જાઉં તો જ્ઞાન ક્યાંથી મેળવું ?” સમાજમાં સિનેમા સિવાય અન્ય સ્થળે સાચું અને ઉમદા જ્ઞાન નહિ મળતું હોય તો બાળકો એ રસ્તે જાય. એમાં જવાબદાર કોણ ? ગુરુઓની જ, સાધુ-સંતોની જ એ જવાબદારી ગણાય. જ્ઞાન સાચે તેવું કાર્ય ન હોય તો સાધુ-સંન્યાસીઓની અસર શી રીતે થઈ શકે ?

ગીતામાં કર્મની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે “ભૂતો-ભવોની અંદર જે લાવો છે તેનો ઉદ્ભવ કરી વિસર્ગ કરો તેનું જ નામ કર્મ છે. સમાજમાં જે સ્ત્રાયા લાવો પડ્યા છે એને પ્રગટ કરવાનું કર્મ સાધુ-સંતોનું છે. આ બધાની ચોકી કરવાનું કામ પણ એમનું જ છે. તે માટે આપણે ખૂબ જ જોખમ ખેડવું પડશે. બીજો ભૂલ કરે તો નુકશાન થોડું છે. પણ સાધુસંતો ભૂલ કરે તો તે ભૂલ કેટલા ગણી

મોટી છે ? સાધુ સાધ્વીઓ તો સમાજને જગાડનાર છે. તેઓજ ઊંચી જાય તો કામ પતી ગયું ?

આજની, સમાજની આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં સાધુ પુરુષો અને સાધક-સાધિકાઓ ભેગાં થાય છે ! તે આ કામમાં ખપ લાગશે એવી આશા રાખું છું. આમાં કોઈ નાના મોટા નથી, ઈશ્વરે સર્વેને સરખા સન્ન્યા છે. જ્ઞાન બધામાં રેડ્યું છે. બધાં કામો કોઈ એક માણસ કરી શકતો નથી. જે કામ જેને ફાળે આવે તેને તે કામ જવાબદારી પૂર્વક પૂરું કરવાનું છે. બધાય ભેગા મળીને એકબીજા સાથે વિચાર વિનિમય કરે અને ચાર માસમાં જે સાંભળ્યું હોય તે બાતું મેળવી પ્રયોગ કરે.

મુનિશ્રી સંતઆલજી મ.નો હું ખૂબજ ઝણી છું. એમણે પહેલાં પ્રયોગ કરીને વિચારો સિદ્ધ કર્યા છે.

શિષ્યિરાર્થી ભાઈ-બહેનો કયાની પેડે માત્ર સાંભળી ન રહેતાં. જેમ કયા સાંભળવાથી કાન પવિત્ર થાય છે, પણ શરીર જો એમને એમ રહી જાય તો સંસારનું સર્જન સારું થતું નથી.

માતાઓને મારી વિનાંતિ છે કે તમે સૃષ્ટિનું સર્જન કરો છો. એટલે ભલે તમે ચોપડીઓ નહીં બણ્યા હો પણ આળકોમાં સુટેવો પાડો. માત્ર ચોપડી ભણેલાઓને આપણે નમતા નથી. જેમનામાં સુટેવો હોય તેમને નમીએ છીએ. સુટેવો ધમકાવીને, દબાવીને કે મારથી નહીં પાડી શકાય. પણ અમુક સુટેવાને યાદ દેવડાવીને નાખી શકાશે. આળકને મોઢું કરવાનું કામ તો ભગવાનનું છે પણ તેને ધડવાનું, કિછેરવાનું કામ તમારા હાથમાં છે. માટે અત્રે સાંભળવા આવનાર બહેનો પણ સાર સાર ખેંચી લેજો. ભગવાનને હાનરો હાથ છે. આપણે ભાગે જેટલું થોડુંક આગ્યું છે તેને સાચવવાં અને આળકમાં સુટેવો પાડીને કિછેરવાં એટલું કરી ચૂકીએ તો ઘણું છે. આકી બધુંયે ભગવાન સાંભળી લેશે. તેમનાથી ભગવાન ન બની શકાય.

આજે માતાઓની ફરિયાદ પણ એવી જાતની આવે છે કે અમે

આવી ઓછી આવકમાંથી બાળકને કેવી રીતે સાચવીએ કે ઉછેરીએ ? કેવી રીતે સુંદર જીવીએ ? આજે આપણા દુઃખનો પાર નથી. પણ હું તમને મારી નમ્ર સલાહ આપીશ કે રૂપિયાથી કોઈ દહાડો જીવાય નહીં, રૂપિયો વધે એટલે ખર્ચ વધે અને ખર્ચ વધે એટલે પાપ થાય.

ગીતામાં યોગ ક્ષેમની વાત આવે છે. હું એને સમાજની દૃષ્ટિએ ઘટાડું છું કે યોગની શક્તિ પુરૂષના હાથમાં છે તો ક્ષેમ શક્તિ સ્ત્રીના હાથમાં છે. આવક ઓછી હોય તો પણ તેનાથી ચલાવવાની ક્ષેત્રકળા બહેનોમાં હોવી જોઈએ. કંઈ વસ્તુને, કયા ખર્ચને કાઢવું અને કયાને રાખવું એનું સુંદર આયોજન કરશે તો હિંદુસ્તાનને અને વિશ્વને પ્રેરણા મળી શકશે.

છેલ્લે હું આશા રાખું છું કે આવો પ્રવાહ દર વર્ષે વધ્યા કરશે અને સાધુ સન્યાસીઓ અને સાધક-સાધિકાઓ એમાં સ્નાન કરી પોતાની જાતને શુદ્ધ બનાવી સમાજ શુદ્ધિ કરી શકશે.

સ્વામી શ્રી અખંડાનંદજીનું પ્રવચન

શિબિરના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે ખાસ હાજરી આપવા માટે આવેલા ભારત સમાજના પ્રમુખ સ્વામી શ્રી અખંડાનંદજી સરસ્વતીએ ત્યાર બાદ પોતાનું હિંદીમાં પ્રવચન કરેલું તેનો ગુજરાતી સાર અહીં આપવામાં આવે છે :—

શ્રી સંતબાલજી મહારાજ તો અહીં વિરાજે જ છે. રવિશંકર મહારાજનું નામ સાંભળ્યું હતું. આજે તેમનાં દર્શન કરીને મન બહુજ પ્રસન્ન થયું છે.

આપ સહુ જાણો છો કે બલે સામાન્ય લોકો હોય કે સાધક હોય, ચારિત્ર્ય શુદ્ધિ અને વહેવાર શુદ્ધિની દરેકને જરૂર છે. જગતના આદિકાળથી જેટલા ધર્મસંપ્રદાયો બન્યા છે તે બધામાં સિદ્ધાંતો અને માર્ગો અંગે મતભેદ હશે, પણ માણસે સમ્યક્તિ થવું જોઈએ એ

અંગે કોઈપણ પ્રકારનો મતભેદ નથી. બધા માને છે કે માણસે પવિત્ર થવું જોઈએ અને તેના જીવનમાં વહેવારિક શુદ્ધિ હોવી જોઈએ. આ અંગે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને નવીનમાં નવીન બધા સર્વ સમ્મત છે. દેશની વિશેષતાએ તેમાં કોઈ ફરક પડતો નથી. બધા દેશ, જાતિ કે સંપ્રદાયવાળાઓ તેને ચાહે છે. બધાને તે ઈષ્ટ છે.

આ જે આયોજન કરવામાં આવ્યું છે, તે બધા માટે લાભદાયી તો છેજ. ખાસ કરીને જેમણે વિશેષ ઉદ્દેશ્યથી સાધુજીવન સ્વીકાર્યું છે તેમનામાં પવિત્રતા આણુવા માટે તે ઉપયોગી થશે અને તેથી સમાજ પણ પવિત્ર બનશે.

એકવાર એક સજ્જન ક્યાંક બોજન કરવા માટે ગયા. ત્યાં બેસવાની જગ્યા ગંદી હતી. પાસેજ સાફ કરનારી સ્ત્રી ઊભી હતી. તેમણે તેને કહ્યું : “આ જગ્યા સાફ કર !”

જગ્યા આરસપાણીની હતી અને સાફ કરનારી સ્ત્રીએ એક ગંદા કટકાથી તેને સાફ કરવા લાગી. પરિણામે તે વધારે ગંદી થઈ ગઈ. તે સજ્જનને ત્યારે કહ્યું : “બાઈ, પહેલાં કપડાંને સાબુથી ધોઈ નાખ અને પછી આને સાફ કર !”

આ વાર્તાથી એ પ્રેરણા મળે છે કે સમાજસેવા કે સમાજ-સુધારનું કામ કરનારનું ચારિત્ર, તેમનું ચિત્ત અને તેમનો વહેવાર તો વધારે શુદ્ધ અને પવિત્ર હોવાં જોઈએ. સાધુજીવન પવિત્ર હોય તો તે પોતાના લક્ષ્યની પ્રતિમાં સહાયક બને જ છે. બીજાની લક્ષ્યની પ્રતિમાં પણ તે સહાયક બને છે.

આ આયોજન બીજાના બહા માટે અને લોક-પરલોક માટે હિતકર છે. આમાં મનુષ્યના સ્વતંત્રતા વગેરે જે ગુણો છે તેનું મૂળ પ્રક્ષાલન થાય છે. તેના સ્વરૂપ ઉપર જે આવરણ પડ્યું છે તે દૂર થાય છે. માનવ ઉન્નતિના પંથે અગ્રસર થાય છે. આ જ દ્રષ્ટિબિંદુએ આ આયોજન કરવામાં આવેલ છે.

આપણે આશા કરીએ છીએ અને શુભ કામના સાથે હિત ભાવના પ્રગટ કરીએ છીએ કે આ આયોજન સફળ થાય અને અહીંથી પવિત્ર અને ચારિત્ર્યવાન સાધુ-સાધ્વી પોતાના લક્ષ્યની સાથે બીજાને પણ પવિત્ર જીવન ગાળવાની પ્રેરણા આપે.”

વિદુષી બ્રહ્મચારિણી બહેન શ્રી પાર્વતી બહેનનું પ્રવચન

નરનારાયણ મંદિરવાળા બ્રહ્મચારિણી વિદુષી બહેન શ્રી. પાર્વતીબહેન અહીં પધાર્યા હતા. તેમણે પોતાના ભાવ ઉદ્ગાર કાઢ્યા :—

“ સાધુ-સાધ્વી શિબિરના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે પૂ. શ્રી. સંતબાલજીએ મને આમંત્રણ આપી ઉપકૃત કરી છે. આજે મારે જે કહેવું જોઈએ તે પૂ. રવિશંકર મહારાજ કહી ગયા છે.

આપણા સદ્ભાગ્યે આજે એક પરંપરા અહીં ઉદ્ઘાટન થઈ રહ્યું છે. ઉનાળામાં ઠંડું પાણી પીવા માટે લોકો પરંપરા બંધાવે છે તેવીજ આ જ્ઞાન પરંપરા છે. એમાંથી ભાગ્યશાળીઓ જ્ઞાનામૃત પીશે અને લાભ લેશે. વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંધે આ શિબિર રૂપી જ્ઞાન-પરંપરા ગોઠવીને મુંબઈ નગરીની ઉપર એક મોટો ઉપકાર કર્યો છે. સાધુસંતો પાસે જે કંઈ મૂડી છે અથવા આ શિબિરથી ભેગી થશે તે સમાજકલ્યાણમાં વાપરવા માટે છે. કહ્યું છે કે :—

પિबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः ।

स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षः ॥

नाडदन्ति सस्यं खलु वाहिवाहा :

परोपकाराय सतां विभूतियः ”

—સંતોની પાસે જે વિભૂતિ, જ્ઞાન કે સંપત્તિ છે તે જગતના કલ્યાણ માટે છે. ઉત્તમ જ્ઞાન જે સંતોએ સંઘરી રાખ્યું છે તે તેમણે સમાજને આપવું જોઈએ.

ઉપનિષદમાં સમાજરૂપી જે વિરાટ પુરૂષની કલ્પના કરવામાં આવી

છે તેમાં બ્રાહ્મણો અને સંતોને એના મુખ કહ્યા છે. મુખ માત્ર બોલબોલ કર્યા કરે તો એની કોઈ કિંમત કરતું નથી. તે ઉપદેશ સિવાય તે દરેક અંગેને ખોરાક લઈને પહોંચાડે છે એ મુખ જો દરેક અંગેને ખોરાક નહીં પહોંચાડે તો કોઈ એના હુકમનું પાલન કરશે નહીં. શરીરનું કોઈ અંગ ખામાર પડે તો મુખને કડવી દવા પીવાની ફરજ પડે છે. તાવ આવ્યો હોય તો કડુકરિયાતું પીવું પડે છે. શરીરને તાકાતવાન બનાવવાની ફરજ મુખની છે.

એટલે જ સાધુ સંતોને નેતા અને મુખી બનાવ્યા છે. ઉપદેશકોની જગ્યાએ તેમને સ્થાપ્યા છે. પ્રથમ તેઓ જ્ઞાનાનુભવનું પાન કરે, સત્યનું ભોજન કરે; પછી તે સમાજને આપે. માત્ર શ્રીમંતો કે રાજાઓને જ નહીં પણ, પતિતાઓ, ત્યક્તાઓ અને ડાકુઓ સુદ્ધાંતે એમણે સદુપદેશ આપેલા જોઈએ. ખોરાક પેટને આપ્યા પછી જ તે પોતાનું પાચન કાર્ય કરી શકે પણ ખોરાક જ ન મળે તો પેટ શું કરે ?

આજે સમાજ શિસ્ત રહિત છે કે તે અધર્મનું આચરણ કરે છે. તો મારી નષ્ટ મતિ પ્રમાણે તેની જવાબદારી સાધુસંતો ઉપર જ છે. જે સમાજને, તેના મુખ રૂપી સંતો પૂરી તાકાત કે ખોરાક પહોંચાડે તો સમાજના આળકોને મનોરંજન મેળવવા સિનેમામાં શા માટે જવું પડે ? હંમેશા પોતાનાં જીવનમાં હોય તેની અસર થાય છે.

એક બાઈનો દાખલો પ્રસિદ્ધ છે કે તે પોતાના દીકરાને મહાત્મા પાસે લઈ ગઈ. તેણે કહ્યું : “ મહારાજ આને ખાંડ ખાવાનું છોડાવો ! ”

મહાત્માએ કહ્યું : “ આઠ દા’ડા પછી એને મારી પાસે લાવજો ”

બાઈ આઠ દહાડા પછી મહારાજ પાસે ગઈ. મહાત્માએ કહ્યું : “ બેટા કાલથી ખાંડ ખાઈશ નહીં ! ”

બાઈ બોલી : મહારાજ ! આ તો તમે તે દિવસે પણ કહી શકતા હતા. નકામો ધકકો ખવડાવ્યો ને ! ”

મહાત્માએ કહ્યું : “ બહેન ! તે વખતે હું જાતે ખાંડ ખાતો હતો, પછી છોકરાને નહીં ખાવાનું કંઈ રીતે કહી શકું ! મેં હવે ખાંડ ખાવાનું છોડી દીધું છે અને મક્કમતા જળવાઈ રહી છે એટલે તારા દીકરાને આજે કહ્યું ! ”

જો આ રીતે આપણા સાધુસંતો જવાબદારી સમજીને તૈયાર થઈ જાય તો સમાજનો ઉત્કર્ષ ઓછો નથી. ઉપદેશની અસર નિર્મળ ચારિત્ર્યથી જ થાય છે. આપણા સદ્ભાગ્યે પૂ. રવિશંકર મહારાજ, પૂ. સંતબાલજી, પૂ. નેમિચંદ્રજી જેવા ઉપદેશકો સાંપડ્યા છે. આવા સાચા સંતો પૈસા તરફ દૃષ્ટિ રાખતા નથી. સમાજ પાસેથી ઓછું લેવું અને વધારે આપવું એવી તેમની દૃષ્ટિ અને નીતિ હોય છે. આવા સંતોના પવિત્ર ઉપદેશથી વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘની જે લાવના છે તે એક દિવસ જરૂર ફળશે; વિશ્વવાત્સલ્ય પૂર્ણ થશે.

દરેક સંત આવા શિબિરનો લાભ લે. આપણી સંસ્કૃતિ જે આજે બીમાર થઈ ગઈ છે તેને ફરીથી સ્વસ્થ બનાવવા માટે આવા સાધુસંતોના શિબિરની ખાસ જરૂર છે.”

સાધિકાબહેન શ્રી. ચંચળબહેન ભટ્ટનું પ્રવચન

ત્યારબાદ શિબિરાર્થી સાધિકા બહેન શ્રી ચંચળબહેને કહ્યું :—

“ સ્ત્રી અને પુરૂષ એ બંને સમાજનાં અંગ છે. કોઈ એવો ચમત્કાર થાય અને બહેનો ઊંચે ઊડી જાય તો શું થાય ? અથવા ભાઈઓ ઊંચે ચડી જાય તો શું થાય ? બધાં જ વહેવાર અટકી પડે ! બહેનોનું કહેવું છે કે ભાઈઓ સમ્મત ન થાય તો અમે શું કરીએ ? માણસમાં જે દૈવી સંપત્તિ ભગવાને મૂકી છે; ભલે તે ઓછીવત્તી હોય પણ એને વધારવાનો ઉપાય તો પારમાર્થિક કામો જ છે; સ્વરાજ્ય આવ્યું પણ આપણા રાષ્ટ્રની આંતરિક પરિસ્થિતિમાં વિશેષ પરિવર્તન થયું નથી. એની જવાબદારી સમાજના અગ્રગણ્ય સાધુ સાધ્વીઓની છે.

પૂ. ગુરુદેવે તો કમર કસીને સમાજને બદલવાની હામ ભીડી છે; શિબિરનું આયોજન કર્યું છે. જે શ્રેયાર્થી સાધકો-સાધિકાઓ કે સાધુ સાધ્વીઓ આમાં ભાગ નથી લેતાં તેમને પાછળથી જરૂર પડતાવે થશે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ અંગ્રેજોની સામે લડવા માટે શસ્ત્રો નહોતાં લીધાં, છતાં બધાએ ઉચ્ચ કોટિના રાષ્ટ્રપુરુષો આવી મળ્યા અને અહિંસક રીતે સ્વરાજ્ય લઈને જ તેઓ જાંપ્યા.

અર્જ સ્વરાજ્ય તે બાહ્ય નહીં પણ આંતરિક એટલે આત્માનું પોતાનું રાજ્ય છે. આપ સૌ ભાઈ-બહેનો દૂર-દૂર ખેંચાઈને આ જાણુવા-જાણેવા માટે આવ્યાં છો કે આ શિબિરમાં શું શું થવાનું છે ? અરેખર શિબિરમાં આત્મપ્રકાશ મળવાનો છે. ક્રાંતિની પ્રક્રિયા સમાજને બદલવાની વિધિ વગેરે બધા જ વિશ્વપ્રશ્નો આમાં ચર્ચાશે. ક્રાંતિનાં બી આપણા સૌમાં પડેલાં છે. તેમને અંકુરિત કરવાની જરૂર છે. જેના મનમાં પ્રશ્ન ઉઠે છે તેને આ પ્રકાશ મળી શકશે. દીવો હોય તો જ દીવા પ્રગટાય.

આપણી બહેનોમાં આ પ્રકાશનાં મૂળ પડ્યાં છે. જૂના વખતમાં જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે પોતાની સાથે મંડનમિશ્રના શાસ્ત્રાર્થમાં મંડનમિશ્રની પત્ની સરસ્વતી દેવીને મધ્યસ્થી નીમ્યાં હતાં. તેમનામાં વિદ્વતા હતી. એટલે શંકરાચાર્યે તેમની આગળ પોતાનું માથું નમાવ્યું. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં ચંદનબાળા અને મૃગાવતી જેવાં સાધ્વીઓ થઈ ગયાં. તેમણે સાધ્વી સમાજના માધ્યમ વડે સમાજને સાચો માર્ગ ચીંધ્યો હતો. દેવી યશોધરાએ બાળક રાહુલ પાસેથી ભગવાન બુદ્ધને ભિક્ષા લેવા આવ્યા ત્યારે કહેવડાયું કે “આપનો વારસો આપો!” ભારતમાં બ્યારે આવી માતાઓ હતી ત્યારે ભારતની સંસ્કૃતિનાં કિરણો ચારે બાજુ પ્રસરતાં હતાં; અને સમાજ તથા સંસ્કૃતિ ઉન્નત રહેતી હતી. શિબિર આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સમાજને ઉન્નત બનાવવા માટેનું એક આદ્ય કિરણ છે.”

શિબિરના સંયોજક પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીનું પ્રવચન

બધાના મન ઉપર આ પ્રવચનોની સુંદર છાપ પડી હોય તેમ જણાતું હતું. ત્યારબાદ પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ પોતાની મધુર વાણીમાં કહ્યું :—

“હું થોડીક વાતો આપની આગળ મૂકું તે પહેલાં એક અગત્ય વસ્તુની યાદ દેવડાવી દઉં ! આ એ જ સ્થળ છે જ્યાં ચોવીશ વર્ષ પહેલાં મેં અહીંથી વ્યક્તિગત ક્રાંતિ માટે મારું નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું. તે વખતે જૈનભાઈ અને બહેનોને એમ લાગતું હતું કે સંતબાલજી આપણા મરી ગયા. આજે ફરીથી સામાજિક ક્રાંતિના સંદર્ભમાં આ સ્થળે સાધુ-સાધ્વી શિબિરનો મંગળારંભ થયો છે અને તેમાં ઘણાં જૈન ભાઈઓ છે અને તેમને લાગે છે કે સંતબાલજી તેમના જ છે. એ તેમની ક્રાંતિ પ્રત્યેની ચાહના બતાવે છે જે સ્તુત્ય અને અનુકરણીય છે.

આ શિબિરનો મંગળારંભ ગુજરાતના ઋષિ સમા મહાસેવક શ્રી. રવિશંકર મહારાજના મંગળ પ્રવચનથી થયો છે. રવિશંકર મહારાજ વર્ષો સુધી ભાલ નળકાંઠા પ્રાયોગિક સંઘના પ્રમુખ રહીને આ સામાજિક ક્રાંતિના સાથી રહ્યા છે; અને આજે બહાર રહીને પણ વિશ્વવાસત્ય પ્રાયોગિક સંઘ તરફથી યોજાયેલ આ પવિત્ર કાર્યમાં પોતાનો હિસ્સો તેનું ઉદ્ઘાટન કરીને આપી રહ્યા છે તે જાણીને મને ખૂબ આનંદ થાય છે.

આમ તો આ શિબિર સાધુ-સાધ્વીઓનો રખાયો છે. એટલે તમારી દૃષ્ટિ કેટલાક સાધુ-સંન્યાસીઓ શિબિરમાં જોડાયા એની ઉપર હશે. પણ, મારી દૃષ્ટિ માત્ર સંખ્યા ઉપર કે એકલા સાધુ-સાધ્વીઓ ઉપર નથી પણ આખા સમાજ ઉપર છે—સમાજ સેવકો ઉપર છે.

મીરાંબહેને હમણાં બજન ગાયું હતું :—

આવો...આવો...ઊડીએ... !

—એકલા ઊડવાથી કામ ચાલવાનું નથી. સમાજના દરેક અંગે,

બધી જ કોઠિની સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોએ સાથે ઊડવું પડશે. ભગવાન મહાર્ચિએ આમ તો ઘણી વાતો કરી છે. પણ એક વાત એમણે સમાજ ઘડતર માટે અગત્યની એ કહી છે કે સાધુ-સાધ્વીઓ, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ તમે બધા એક જ નૌકાના એસારુઓ છો. તમે બધા એક જ નૌકાના એસીને જાતે.

કમણાંજર સ્વામી અખંડાનંદજી કહી ગયા કે સાધુ સાધ્વીઓ પોતે પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરીનેજ, સમાજમાં પવિત્રતા, વહેવાર શુદ્ધિ અને ચારિત્ર્ય શુદ્ધિ દેશાવવાનું કાર્ય કરી શકશે. શ્રી. પાર્વતીબહેને સમાજમાં અનિષ્ટો દેશાય એમાં મોટી જવાબદારી સાધુ સંન્યાસીઓની જ છે એમ કહ્યું પણ, એમણે થોડોક પક્ષપાત કર્યો છે. હું એ જવાબદારીને ત્રણ દિસ્સામાં વહેંચી દઉં છું. કુટુંબમાં સંસ્કૃતિની રક્ષા માતાઓ કરે, સમાજમાં બ્રાહ્મણો અગર આજન નવા બ્રાહ્મણો શ્રોકસેવકો સંસ્કૃતિની રક્ષા કરે અને રાષ્ટ્રથી વિશ્વ સુધી સંસ્કૃતિની રક્ષા સાધુ સંન્યાસી વર્ગ કરે. આ રીતે ત્રણેયનો તાલો મળી જાય તો શાંતિ સૈનિકોના નિર્વાહનો પ્રશ્ન તરત જ ઉકલી જાય. તેમના નિર્વાહ માટે સમાજને જ ચિંતા રહે તેમને સર્વોદય પાત્ર મૂકાવીને યોગક્ષેમની ચિંતા ન રહે.

આ શિખિરની સકળતા માટે સંદેશાઓ તો ઘણા આવ્યા. રાજકીય નેતાઓના, શ્રોકસેવકોના, ગામડાના ભાઈબહેનોના, ધાર્મિક સ્ત્રી-પુરૂષોના અને વિચારક ગણ્યતા સાધુ-સાધ્વીઓના સંદેશાઓના દગ છે. તે જોતાં તમને કહાય એમ કાગે કે આટલા સાધુ-સાધ્વીઓના સંદેશાઓ આવ્યા છે તો તેઓ પોતે શિખિરમાં કેમ ન આવ્યાં ?

આમ ચારેક સાધુ સંન્યાસીઓ આવ્યા છે. જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ પાસે મારી અપેક્ષા હતી તેઓ પૈકી જેઓ અજો નથી આવ્યાં તેઓ પરોક્ષ રીતે આશા માંડીને બેઠાંજ છે. તેઓ જે સંપ્રદાયમાં બેઠાં છે

તેના સમાજની આજની પરિસ્થિતિ અને સાધુ-સાધ્વીઓનું વર્તન જોતાં તેમને સંતોષ નથી. પણ એવા સાધુ-સાધ્વીઓ શિબિરમાં કેમ આવ્યા નથી ? તે અંગે કંઈક તો કારણ હશે. તેમનો શુભેચ્છાથી અને બહાર રહીને પણ વિશ્વવાત્સલ્યના ઉપદેશથી આપણને બળ મળશે એમ માનવું રહ્યું. તેમના ભાગ ન લેવાના કારણોમાં અત્યારે ઊંડા નહીં ઊતરીએ.

વિશ્વવાત્સલ્યમાં મેં એ વિષે એકથી વધુ વખત લખ્યું છે. મોટા ભાગે સાધુ-સાધ્વીઓનાં શિબિરમાં નહીં આવવાના કારણોમાં અમુક સંપ્રદાયની પરિસ્થિતિજ છે. જેની સામે સાધુ-સાધ્વીઓ હૃદયનો નાદ ન કાઢી શકતાં હોય. પણ આવા સાધુઓએ પોતાના સમાજની મર્યાદામાં રહીને ઘણું કામ કરવું જોઈએ. આ અંગે વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રા. સંઘના પ્રમુખશ્રીએ જે ટકોર કરી છે; એ કામ કરવા સાધુ-સાધ્વીઓ ભાગ્યેજ જવાબદારી પાર પાડે છે !

એવું નથી કે તેમનામાં તરવરાટ નથી; તે તો છે. પરંતુ શું કરવું ? કેમ કરવું ? સમાજના રૂઢિચિલાની સામે કઈ રીતે થવું ? એ અંગે તેમને માર્ગદર્શન મળતું નથી કે એ માર્ગ ખેડવાનું પ્રોત્સાહન મળતું નથી. તેથી માત્ર બોલવાનું થાય છે પણ આચરવાનું થતું નથી.

મને લાગે છે કે આત્મ કલ્યાણ સાધવું હોય તો પરકલ્યાણમાં રસ લેવો જોઈશે. જૈન સૂત્ર ઠાણુંગમાં કહેલું છે :—

આતંતપે સે પરંતપે

—ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જો તું તપીશ તોજ બીજને તપાવી શકશે. આજે સમાજમાં ફેલાયેલ અનિષ્ટો માટે જો સાધુ સાધ્વીઓ જવાબદાર હોય તો તેમણે પોતે પહેલાં તપસ્યા કરવી પડશે.

હમણાં હમણાં સમાજમાં ધન અને સત્તાની જેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તેટલી ત્યાગ અને સેવાની નથી. એટલે લોકોની દોટ ધન અને સત્તા

તરફ વધારે હોય એ સ્વાભાવિક છે. જો એ દોટને ટાળવી હોય તો સાધુ સંન્યાસીઓએ ત્યાગ અને સેવા કરનારાઓને આગળ લાવવા પડશે. આપણા સદ્ભાગ્યે એક સેવા મૂર્તિના મંગળપ્રવચનથી શિબિરનો શુભારંભ થાય છે.

હું હંમેશા કહ્યા કરું છું કે હવે ૧-૨-૩-૪એ ચારેય આંકડાને ભેગા રાખવા પડશે પણ તેમનો ક્રમ ૪-૩-૨-૧એ રીતે રાખવો જોઈશે. સૌથી પહેલાં ચોગડો એટલે પાયામાં આધ્યાત્મિક શક્તિ સંતોની; તગડો એટલે નૈતિક શક્તિ લોકસેવકોની, બગડો એટલે જન-શક્તિ તે લોકોની અને એકડો એટલે સંયમલક્ષી દંડશક્તિ તે રાજ્યની. આ રીતે આધ્યાત્મિક શક્તિના પ્રતિનિધિ સાધુ-સાધ્વીઓ પાયામાં રહેશે અને સમાજની નૈતિક ચોક્કી રાખવા મંડશે, તો અનિષ્ટોને પ્રસરતો અટકાવી શકશે. જનશક્તિના સહકારથી નૈતિક-સામાજિક દબાણ દ્વારા દંડશક્તિને પણ અંકુશમાં રાખી શકશે; અને અનિષ્ટોને પણ રોકી શકશે. જો સમાજનું કદ્યાણ કરવું હોય તો રાજ્યસત્તાની દંડશક્તિને છેલ્લો નંબર જ આપવો પડશે અને ત્યાગની શક્તિવાળાને આગળ લાવવા પડશે. સાધુ-સાધ્વી શિબિર દ્વારા, સાધુસંન્યાસી વર્ગને સાધક-સાધિકાઓને અને જનતાને આજ ચાર અનુબંધવાળી વાત સમજાવવાની છે.

કેટલાક સાધુ-સાધ્વીઓના મનમાં એમ છે કે આ શિબિર સફળ થાય તો પછીના શિબિરમાં અમે આવશું. પણ આમ બંધાયે સાધુ-સાધ્વીઓ વિચારે તો સમાજનું કામ અટકી પડે. કોઈકે તો પહેલ કરવીજ પડશે. આજે સાધુસાધ્વીઓ સમાજના લોકોના નમસ્કાર જ લે છે. પણ સમાજ માટે ક્ષત થવા માટે બાગ્યેજ તૈયાર થતાં હોય છે. એટલા માટે જ મેં ૨૪ વર્ષ પહેલાં નમસ્કાર કરવાનો વિરોધ કર્યો હતો. અમે સાધુ-સાધ્વીઓ બ્યાં સુધી એને પાત્ર ન બનીએ ત્યાં સુધી નમસ્કાર લઈને સમાજને હેતરવો એ બરાબર નથી. શ્રી. દુર્લભજી

ખેતાણી એ વાતના સાક્ષી છે. પણ, આજે ૨૪ વર્ષ પછી આપણે સહચિતન કરવા બેઠા છીએ અને તે પણ નમસ્કાર કે ખોટા વિનય-વિવેકના આડંબર વગર; તે બહુ જરૂરી છે. ગોળાકારે બેસવાની ગોઠવણી એટલા માટે જ રાખી છે કે આપણે ખરા દિલથી મળીએ. મિલન તો થાય છે પણ આવા શિબિરોમાં હાર્દિક મિલન થવાં જોઈએ. એટલે કે ખુલ્લા દિલે વિચારોની આપણે થવી જોઈએ.

હું (સંતબાલજી) ગુરુદેવ છું એમ ચંચળબેન બલે માને, પણ ખરેખર તો હું હજુ ઘણું શીખી રહ્યો છું-શિષ્ય છું. મને ઘણું જ્ઞાન ગામડામાંથી મળ્યું છે. એક આદિવાસી ખેડૂત મને કહેવા લાગ્યો કે “બધું થે અનાજ હું મારા ઘરમાં શા માટે સંઘરી રાખું? કેમકે વરસાદ તો જગતને માટે વરસે છે. ગામાં જોગી, જતિ, સાધુ, સતી, કીડીકુંજર, પશુ-પંખી સૌનો ભાગ છે. હું એકલો એમના બધાંનો ભાગ રાખી જ કેમ શકું?”

મને લાગે છે કે એણે ગીતાને જીવનમાં આચરી હતી. પણ, આજે એના એ જ ખેડૂતો ડોલરનો પાક વાવવા લાગ્યા છે. પૈસા અને સંઘરા તરફ તેમની દૃષ્ટિ ફરી છે. એટલા માટે જ ગામડામાં ખેડૂતોનાં નૈતિક સંગઠનો કાર્યકરો સાથે સાંકળવા ત્રયાસ કર્યો અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા સાથે જોડાણ સાધવા પ્રયત્નો કર્યા. તેમાં ભાલનળકાંઠા ક્ષેત્રમાં દૃષ્ટિની અરાખર સફળતા મળી છે એટલે તે દેશ-વ્યાપી બને એવી મારી સહેજે ધમ્મજ છે. આ કામ સાધુ-સંતો ઉપાડી લે તો ખરેખર અદ્ભુત કાર્ય થાય. ઉપરનાં બધાં ક્ષેત્રોને જોડનાર અને દોરનાર, તેમ જ બધાની નૈતિક ચોકી કરનાર અને નીતિધર્મનાં તત્ત્વને સાચવનાર સાધુ-સાધ્વીઓને આ વાતો સમજવી શકાય તે માટે આ શિબિરનું આયોજન કર્યું છે.

આ શિબિર કેવળ સંતબાલજીનો નથી. એમાં પ્રિય નેમિમુનિ, બે સાધ્વીશ્રીઓ (જેમણે આ શિબિરમાં આવવા ‘સંકલ્પ’ કર્યો) છતાં

આગ્યાં નથી) અને નાના મોટા કાર્યકર્તા ભાઈબહેનો, સાધક-સાધિકાઓનો એમાં સહકાર છે. બ્રહ્મચારિણી પાર્વતીબહેન જેઓ સંન્યાસીની જેવાં છે; તેમણે સાધુ-સંન્યાસીઓ માટે જે ટકોર કરી છે; તેમને તે રીતે ટકોર કરવાનો અધિકાર છે. સાધુ-સંન્યાસીઓ જે જનતાની આટલી અધી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ લઈને, ભિક્ષા અને વસ્ત્રો લઈને, જે સમાજને કશુંયે ન આપે; કોણનાં અંધ વિશ્વાસો અનિષ્ટો ફેલાવવામાં નિમિત્ત બનતાં હોય તો જનતાની શ્રદ્ધા ક્યાં સુધી ટકી શકે? પણ હું પાર્વતીબહેનને વિનવીશ કે તેઓ ભાગવત-રામાયણ વગેરે ધર્મગ્રંથોનું વાંચન કરી લોકોને ભક્તિરસ અપાડે છે તેની સાથે હવે જનતા જનાર્દનની ભક્તિ તરફ તેઓ વળે. આજે જગતમાં જે ભગવાન છે તે સૂતેલા ભગવાનને જગાડવા પડશે. અમે તેનો સહકાર પણ ઈચ્છીએ છીએ.

સંત વિનોબાજીએ જનતાની સેવા માટે પગપાળા યાત્રા સ્વીકારી છે. તેમણે પોતાના સદેશમાં અગત્યની વાત કહી છે કે આ શિબિર-યોજના જનસેવકો અને સાધુસાધ્વીઓની વચ્ચે પુલની ગરજ સારશે. તેની અગત્યના કારણમાં અત્યારે ઊંડા નહીં કતરીએ. વિશ્વવાત્સલ્યમાં મેં એ વિષે પણ લખ્યું છે. આજે જનસેવકો અને સાધુસંન્યાસીઓએ વિચારી લેવું પડશે કે હવે રાહતનો જમાનો ગયો. હવે તો લોકોમાં નૈતિક શક્તિ જાગ્રત કરવાની છે; અને સમાજમાં જે અનિષ્ટો વધ્યા છે તેને પોતાનાં તપ-ત્યાગ-અભિદાનના કાર્યક્રમોથી દૂર કરવાં પડશે. સાધુ સંન્યાસીઓ કેવળ એવાજ કાર્યક્રમોથી ટકી શકશે. સંઘર્ષ જોઈને તેનાથી દૂર ભાગવાથી હવે નહીં ચાલે. સાચી સાધના તો સંઘર્ષો વચ્ચે સમભાવે ટકી રહી, અનિષ્ટોને દૂર કરવાની છે.

આ એક ભગીરથ કાર્ય એ જવાબદારીને જાણવા, વિચારવા અને આચરણ કરવા માટે ઉપાડયું છે. એમાં શિબિરાર્થીઓ સિવાયનાં જે ભાઈઓ-બહેનો નિયમિત આવશે તેઓ માત્ર સાંભળવાનો લાભ લઈ શકશે. એકાગ્રતા માટે આ નિયમ જરૂરી છે.

આ શિબિરના મંગલમય શુભારંભ પ્રસંગે તમે બધાં જે ભાષ્યો બહેનો દુરદૂરથી આવ્યાં છે તેમને મારી વિનંતિ છે કે તમે આ શિબિરને માત્ર જિજ્ઞાસાભાવથી જ નહીં પણ ટીકાની દૃષ્ટિથી પણ જોજો. તમે પ્રશંસાકારને બદલે ટીકાકાર થજો. શિબિરમાં જે કાંઈ ઉણપ દેખાય; તેમાં મારો, નેમિનિજી આ બધાનો દોષ ગણજો. તેના દોષના ભાગીદાર અમને બધાને કહેજો.

આમ તો આ શિબિરમાં ભારત સાધુ-સમાજના પ્રમુખશ્રીનો સંદેશો છે કે “ હમ આપકે સાથ હૈ ” :પણ સક્રિય ભાગીદારી કેટલી નોંધાવે છે એ વિચારવા જેવું છે. છેવટે પરમકૃપાળુ વીનરાગ ભગવાનને હું પ્રાર્થના કરું છું કે આપણા આ શિબિરને સફળ બનાવવા માટે બળ મળો.. !”

મુનિશ્રી સંતબાલજીના પ્રવચન પછી શિબિરાર્થીઓનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો. આવેલ આગંતુકોના આભાર સાથે શિબિરનો ઉદ્ઘાટન સમારોહ પૂરો થયો. જે ભાષ્યો આ અંગે ગણવા માગતા હતા તેમને શિબિરનો પ્રબંધ દેખાડવામાં આવ્યો;

શિખિરની ચર્ચાઓ અને પ્રવચનના વિષયો

દૈનિક કાર્યક્રમ પ્રમાણે પ્રવચન નોંધ વગેરે લખાયાં અને જમણુ વગેરે પત્રા આદિ બપોરે શિખિરાર્થી ભાઈઓએ સર્વ પ્રથમ ચર્ચા પ્રારંભ કરી. આવતી કાલથી તો ક્રમબદ્ધ વિષયો દિવસ પ્રમાણે આવવાના હતા. તેનો કંઈક ખ્યાલ બધાને હતો. આ વિષયો અતિ ટુંકમાં આ પ્રમાણે હતા :—

(૧) વિશ્વવાત્સલ્ય સર્વોદય અને કલ્યાણરાજ : વિશ્વમાં સર્વત્ર સુખ, શાંતિ અને કલ્યાણ ઈચ્છતી ત્રણે વિચારધારાઓનો સમન્વય—ટુંકમાં સાધકના આદર્શ અને વહેવારનો સુંદર સમન્વય રજૂ કરનાં જુદા જુદા પેટા મુદ્દાઓ ઉપરનાં પ્રવચનો.

(૨) અનુબંધ વિચારધારા : સુસંસ્થાઓનો અનુબંધ કરી વિશ્વને ધર્મમય બનાવવાના પ્રયોગને રજૂ કરતા વિવિધ પેટા મુદ્દાઓ ઉપરનાં પ્રવચનો.

(૩) સાધુ સંસ્થાની ઉપયોગિતા અને અનિવાર્યતા : વિશ્વને ધર્મમય બનાવવા માટે જે સુસંસ્થાઓનો અનુબંધ યોગ્ય માનવામાં આવ્યો છે તેમાં મુખ્ય ત્રેસક સંસ્થા અને અનુબંધકાર સાધુવર્ગના ચૂનંદા સભ્યો હોઈને, તે દરેક ક્ષેત્રે કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે? તેમજ પોતાની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરી શકે તે માટેનાં પ્રવચનો.

(૪) સર્વ-ધર્મ-ઉપાસના : દુનિયામાં વિદ્યમાન બધા ધર્મોનાં સત્યો અને ધર્મસંસ્થાપકોનો સમન્વય કરી, હૃદયથી બધા ધર્મવાળાઓને પાસે લાવી; ધર્મને સર્જનાત્મક બળ બનાવવા માટેના પ્રયાસોને સમજાવતાં પ્રવચનો.

(૫) ભારતીય સંસ્કૃતિ : વિશ્વની એક માત્ર ટકી રહેલી ઉત્તમ સંસ્કૃતિની વિશેષતા, અન્ય સંસ્કૃતિઓની તુલના તેનાં અંગોપાંગોનાં વિવેચન કરતાં પ્રવચનો.

(૬) સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો : વિશ્વને જે ક્રોધ ટકાવી રાખનારું અળ હોય તો તે અહિંસા છે-તેનો સામુદાયિક પ્રયોગ માણસની નૈતિક હિંમત છે. તે વિશ્વમાં વધતા જતા સંઘર્ષો, ક્ષત્રહો, અન્યાયો, અનિષ્ટોને, તપ, ત્યાગ પશ્ચિદાનના અહિંસક પ્રતીકાર વડે નિવારી શકે છે, તે અંગે ઉપાયો રજૂ કરતાં પ્રવચનો.

(૭) ક્રાંતિકારોનાં જીવનો : માનવજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ક્રાંતિ કરનારાં પ્રેરકજીવોના જીવન પ્રસંગો તેમજ ખરી ક્રાંતિ અંગે સમજણ પાડતાં પ્રવચનો.

(૮) દર્શન વિશુદ્ધિ : ધર્મ, દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, લોકાચાર, અલૌકિક વાતોના નામે ચાલતી મૂઢતાઓનું વિશ્લેષણ, ધર્મ-અનીશ્વર, યોગસાધના, વ્યક્તિવાદ, વગેરે બાબતો અંગે દષ્ટિની સ્પષ્ટતા કરતાં પ્રવચનો.

(૯) વિશ્વદર્શનનાં વિવિધ પાસાંઓ : વર્તમાન યુગમાં ધર્મદષ્ટિએ વિશ્વનાં દર્શન કરવા માટે સામાન્ય ઉપયોગી વિષયો- ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અર્થનીતિ, રાજનીતિ, વિજ્ઞાન વગેરે માનવજીવનનાં અંગોનું દિગ્દર્શન કરતાં પ્રવચનો.

(૧૦) સ્મૃતિ વિકાસના માર્ગો : અધ્યાત્મ સાધના માટે દરેક સાધુ, સાધ્વી, સાધક અને સાધિકા માટે સ્મૃતિ વિકાસ કરવો જરૂરી હોઈ, તેના જુદા જુદા ઉપાયો જુદા જુદા પાસાંઓ અને પ્રયોગોનાં વિવેચનો.

કાર્યક્રમ પ્રમાણે સવારે થયેલાં પ્રવચનો અંગે ચર્ચા ચાલુ કરવાની હતી. ચર્ચા કંઈ રીતે કરી શકાય તે અંગે ખ્યાલ આપવા માટે

પૂજ્ય નેમિસુનિએ કહ્યું કે “ સવારનાં પ્રવચનમાં એક વાક્ય વારંવાર આપણે સાંભળ્યું: “પોતે પવિત્ર થઈને પવિત્રતાનો ઉપદેશ દેવો જોઈએ !” આ અંગે દાખલા દલીલો સાથે તેમજ જિજ્ઞાસુ બનીને પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ. જેમકે કેવળ ઉપદેશથી ન ચાલી શકે? વાણી અને વર્તનનો મેળ શ: માટે હોવો જઈએ? ડોરા ઉપદેશનાં ભયસ્થાનો ક્યાં છે? સમાજમાં તેથી શું વ્રાંતિ થાય છે? વગેરે વગેરે આપનો ડાંગણથી ચર્ચાવી જોઈએ !”

આ અંગે પ્રશ્નો પૂછાયા. તેના જવાબો અપાયા અને વિશેષ વિગતવાર ચર્ચાનો ઘાટ ઘડાયો.

શ્રી. પૂજ્ઞભાઈએ કહ્યું: “ નડિયાદમાં એક આગમાં એક ત્યગી આવા આવેલા. પ્રથમ તો અધાએ ઉઠાપોહ મચાવ્યો કે આ તો કોઈ ગાંડો જાગે છે. તે સાધુ તદ્દન દિગંબર-નગ્ન હતા. અધાએ બદાર દાઢવા માટે સૂર પૂરાવ્યો. લોકો ધીમે ધીમે સંપર્કમાં આવતાં જાણી શક્યા કે એ જાની હતા—ગાંડા ન હતા. પછી અધાની શ્રદ્ધા વધવા લાગી. તેમની ઝૂંપડી બની. તેમને સાત-આવી-વસ્ત્રો આવ્યાં: દારો જાન્યો—વૈભવ વધ્યો.

એકદા એ સાધુપુરુષને જણાવું કે હું નીચે ડાનરી રહ્યો છું એટલે ખીજે દડાડે અધુ એમને એમ છોડીને ચાલી નીકળ્યા.

આથી મને પણ એમ જાગે છે કે આજે સાધુસંતા ખાનખાન અને માનખાનની ટેવના કારણસર પણ નીચે પડી ગયા હોય છે. તેથી તેમની સ્વચ્છ પવિત્રતા સમાજમાં અસરકારક બની શકતી નથી !”

શ્રી. દેવજીભાઈએ નૈતિક સંગઠનો ઉપર બાર મહત્તાં કહ્યો. એક દાખલો ટાંક્યો: “ એકદા ધોળે દિવસે એ બહુનો ઉપર એક ગૂડાએ ત્રાસ મચાવ્યો. દુકાનોમાં જઈને તેમને ખુબ માર માર્યો. આખા ગામમાં હાહાકાર મચી ગયો પણ કોઈ તેની વિરુદ્ધ કાર્યવાહી કરવા કે અદાલતમાં સાક્ષી આપવ તૈયાર ન થયું.

એ જ ગામમાં આઠ જૈન સાધુ—સાધ્વી વિરાજમાન હતાં. બાહ્ય તપસ્યાઓ ચાલતી હતી પણ, સમાજના આ અનિષ્ટ સામે કોઈએ પ્રતીકાર રૂપે કંઈપણ ન કર્યું. માંડમાંડ એક મુબઈવાસી એને અદાલત સુધી લઈ ગયો પણ ત્યાં સાક્ષી પુરવા—દેવા કોઈ ન આવતાં એ ગૂડો નિર્દોષ છૂટી ગયો.

એટલે આજના યુગે જાતે ઉપદેશ આપીને કે પવિત્ર બનવા કરતાં પણ સતોએ ઊંચા જીંદીને કાર્ય કરવાનું છે. તેમણે નૈતિક સંગઠનો અને બજોને કેળવવાની જરૂર છે. એવું બળ નહીં હોય તો પવિત્ર આચરણ કે ઉપદેશની પણ કંઈ અસર નહીં થાય.”

ડૉ. મણિભાઈએ દેવજીભાઈની વાતને ટેકો આપતાં કહ્યું : “તેમની વાત સાચી છે. સંખેડા તાલુકાના એક ગામમાં એક ભાણેજ સામે એક મામાની કુદૃષ્ટિ થઈ. તે બાઈ સામે થઈ તો તેનું કરપીણ ખૂન કર્યું. જે બાઈએ આ દૃશ્ય જોયું હતું તેનું મોં દાબી દેવામાં આવ્યું. પેલાએ બાઈને કૂવામાં નાખી મડદું બહાર કાઢી—આપઘાતથી મરી છે એમ જાહેર કર્યું. તેમાં ગામના વગદાર લોકોએ તેને ટેકો આપ્યો.

પાછળથી વાત ઉપર ગઈ. સરકારે કેસ ચલાવ્યો પણ પૂરાવો આપનાર કોઈજ ન હોવાથી તે છૂટી ગયો. એ તો ઠીક પણ બીજા ભાઈએ તેને કન્યા આપી અને સમાજમાં તે પ્રતિષ્ઠિત થઈને રહે છે.

આની સામે સંગઠિત નૈતિક બળ હોય તો અનિષ્ટો ફાલેફૂલે નહીં એ ચોક્કસ છે.”

શ્રી. પૂંજભાઈએ કહ્યું કે પાલણપુરના કિસ્સામાં મુનિશ્રી સંતબાલ-જીએ સમાજ શું કરી શકે? આવા પ્રસંગે શું થઈ શકે? તે અંગે સંદેશો આપ્યો છે. ગૂંડાઓ જન્મતા નથી પણ થાય છે, માટે સમાજને જગાડવો જોઈએ. ધણીવાર પોતાના સ્વાર્થ માટે શ્રીમંતો આવા ગૂંડાઓને પોષતા હોય છે. પણ અનિષ્ટ હંમેશાં અનિષ્ટ હોય છે અને તેનાથી સમાજમાં નૈતિક મૂલ્યો સ્થપાતાં નથી એ ચોક્કસ છે. આપણે તે સામે

પ્રારંભમાં એકલા જઈને લડવાનું છે પાછળથી સમાજ કેળવાતાં નૈતિક બળ મળી શકે.”

ગોસ્વામી જીવણ ગોરજીએ કહ્યું : “અનિષ્ટોનો પ્રતિકાર તો થયેા જ જોઈએ. અન્યાય પીડિતોને આપણી એ જાતની નૈતિક હુક મળવી જોઈએ !”

અહીંનાં પણ-ચંચળ અહેન-સવિતાઅહેન, હારમણિઅહેન પણ સંમત થયાં કે સાચું સંઘબળ ખીલીને અનિષ્ટોનો સામનો થાય તો જ ઉપદેશ કારગત થઈ શકે. દેવજીભાઈનું કથન સાચું છે કે સંસ્થારૂપે થઈને કામ કરવું જોઈએ. એકલ દોકલ વ્યક્તિનું તે કામ નથી.

શ્રી. માટલિયાજીએ ચર્ચાના ઘાટ અંગે કહ્યું કે “પ્રશ્નને દરેક રીતે છણવે જોઈએ અને તેની બધી દિશા તપાસીને સૂચન કરવું જોઈએ તો તે વધારે અસરકારક બની શકે છે.

એક વાતનો, ધણી વાનો ઉપર આધાર રહે છે. પ્રકૃતિ સાથે તો સંબંધ જોવો પડે. જૂગોળ ઉપર પણ સમાજની પરિસ્થિતિનો આધાર રહે છે. દા. ત. ઇચ્છવા છતાં ઉત્તર ધ્રુવના માણસો ઉઘાડા ન રહી શકે. એટલે ત્યાંની પરિસ્થિતિ મુજબ સમાજ ગોઠાવાવાનો ખરો. તે ઉપરાંત માનવસમાજની ગોઠવણીનાં બીજાં કારણ રૂપે માનવસમાજની “ટેકનિક” ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે કે, તેમનાં યોગક્ષેત્રનાં સાધનો કેવાં છે? આજીવિકાનાં સાધનો કેવાં છે? તે સાધનો રૂપે સમાજનું સંગઠન બનતું જશે. દુકંમાં બીજું કારણ પરિસ્થિતિનું છે. તે ઉપરાંત અન્ય કારણમાં તેની જૂતકાળની સંસ્કૃતિ કેવી છે તે પણ છે! અન્ય સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ પણ મહત્વપૂર્ણ કારણ છે. તે ઉપરાંત સમાજની પરિસ્થિતિનો પલટો વ્યક્તિથી થતો હોય વિવેકવાળું વ્યક્તિત્વ હોવું જોઈએ કે જેનો સંબંધ સીધો ચૈતન્ય સાથે છે. આમ આ ચારેય પરિબલોનો અનુબંધ થાય ત્યારે જ સમાજ બને. એટલે આજના સમાજનો ઢાંચો જો ધરમૂળથી બદલાવો જોવો લાગતો હોય અને

ખરેખર લાગે છે તો આપણે આ ચારેય બાબતોનો વિચાર કરવો પડશે. તો જ સર્વાંગી કાર્યક્રમ થશે.

આ રીતે ઉપદેશ એક નાનો સરખો ભાગ બની શકે. પણ આ ચાર બાબતો એકી સાથે જોવાય તો જ તે ભાગનું અસરકારકપણું રહે. નહીં તો અસરકારકપણું મટી જાય. આજે ઉપદેશકોનો ઉપદેશ અસરકારક ન દેખાતો હોય તેનું મુખ્ય કારણ આ છે.

ઘણીવાર નાખી નજર ન પહોંચે તેવું હોય એટલે કે આખો સમાજ મૂર્છિત હોય ત્યાં બલિદાન સિવાય કોઈ માર્ગ નથી હોતો. ત્યાં બલિદાન સિવાય કોઈ માર્ગ રહેતો નથી.

એક શેઠની દીકરીની એક ઠાકોરે બહુ માંગણી કરી. છોકરીએ કહી દીધું : “હું મરવું પસંદ કરીશ પણ માઈં શિયળ ખંડિત થવા નહીં દઉં !”

છોકરીના બાપુએ આમરણાંત અનશન શરૂ કર્યું અને થોડા દિવસો બાદ મૂર્છિત સમાજ જાગી ઊઠ્યો. થોડા નવલોહીયાઓએ તે ઠાકોરને ઠાર કરી નાંખ્યો. એ જમાનામાં સામુદાયિક અહિંસાનું ખેડાણ એમણું હતું એટલે તેમણે આ સાધનો લીધાં. પણ, બલિદાને સમાજ જાગૃત તો કર્યો જ.”

આ અંગે વધુ ચર્ચા-વિચારણા અને પ્રશ્નોત્તર થયા અને તેનો સાર એ આવ્યો કે “એકલો ઉપદેશ નહીં, પણ ઉપદેશને અનુરૂપ સામાજિક પરિસ્થિતિ પણ શું છે તે પણ જાણવી જોઈએ. તે ઉપરાંત ઉપદેશ પણ આચારની સાથે અને પરિસ્થિતિ સાથે બંધાયેલો આવવો જોઈએ. નહીંતર વાણીનો કંઈ પણ અર્થ સરતો નથી.

આજનો વિષય “સામુદાયિક અહિંસા” નો હતો અને તેથી અન્યાયના પ્રતિકારની છલાવટ પણ કાર્યક્રમ પ્રમાણે જ થઈ હતી. શ્રી. માટલિયાજીએ અનુબંધ વિચાર ધારાના મુદ્દા અંગે પણ સહેજ થોડી પ્રાથમિક બાબતો રજૂ કરી હતી.

પ્ર. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ કહ્યું : “ આ શિબિરમાં આપણી આસપાસના, દેશ-વિદેશના વિચારો રજૂ કરવા, રોજિંદાના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા સહયોગીકો તરીકે આપણે સહુ ભેગા થયા છીએ. મેં સવારે કહ્યું તેમ ભગવાન મહાવીરે ગૃહસ્થાશ્રમી, પ્રવ્રજિત, સંન્યાસી તથા સ્ત્રી-પુરુષ સૌને એક નૌકાના બેસારુએ કહ્યા છે. એટલે આજે સવારે શિબિરની પાસે જ અનેલા અતઃવતી થોડીક છણાવટ કરી લઈએ ! સવારે પંદર જોડી ખૂટ, ચંપલ અને થોડીક છત્રીઓ ચોરાઈ ગઈ એમ કહેવામાં આવે છે. ધર્મસ્થાનકોમાં પણ ચોરી થાય તે! ધર્મની અસરકારકતા કેમ ટકે? આજે ચર્ચાના એ બીજા મુદ્દા લઈશું? ”

તેના ઉપર ઘણી ચર્ચાઓ ચાલી, શ્રી **અળવંતભાઈએ** કહેવાનાં વધતાં જતાં અનિષ્ટો અંગે જણાવ્યું : “ હું રોશન ઉપર હતો. ત્યાં એક આઈને પોલિસે ઝેડીને કહ્યું કે ‘ અહીં તમારી પાસે વાંધાજનક વસ્તુ (હાથ) લાગે છે. તમારી જડતી લેવી પડશે ! ’

આઈએ તો હડેચાક પોલિસને પરખાવ્યું : “ ચાલ ચાલ ! તારા જેવા તો ઘણાય પાંચડીવાળા જોઈ નાખ્યા...! જડતી દર તો ખરો ! ”

આ વાત ચાલતી હતી ત્યાં પેલી આઈના મળતિયા જેવા બે-ત્રણ મવાલીઓ આઈની વડાને ધાયા... ! લોકો ભેગા થતા હતા, તેમને પણ તેમજે પિંખેરી નાખ્યા. પોલિસ કોબા જ રહ્યો અને આઈ અપમાન કરીને ચાલતી થઈ.

મેં પોલિસને પૂછ્યું : “ તમારી પાસે સત્તા છે. રાયફલ-દંડાનું વ્યવહાર છે; તે છતાં પેલી આઈને કેમ જવા દીધી ? ”

પોલિસે કહ્યું : “ ભાઈ ! આમાંથી એક પણ સાક્ષી પુરવા નહીં આવે. કદાચ જડતીમાં કાંઈ ન નીકળે તો પેલા મવાલીઓને એટલું જ જોઈએ અને મારું આવી બને ! ”

મને આમ વાત કરતો જોઈને એક જણે કહ્યું : “જો જો ફરીને આવી વાત કરતા નહીં-નહીં તો તમારી ખેર નહીં રહે !”

શહેરોની આ દશા છે. ગામડાંમાં જુદી દશા છે. એટલે શહેરોના અનિષ્ટો કેવી રીતે કાઢી શકાય ? તે સવાલ છે !”

શ્રી. દેવજીભાઈએ કહ્યું : “માતૃસમાજને જરૂર આ કામ ઉપાડી શકે. બહેનોમાં સંસ્કારો રેડવાથી તે સમાજને સુંદર બનાવી શકશે !”

માતૃસમાજની તેમજ ઘાટકોપર ચાતુર્માસની કેટલીક વાતો થઈ. ત્યાર પછી સવારની વાતને લઈને વિચારણા કરતાં એમ સાર નીકળ્યો કે :—

(૧) બંને પક્ષે જાગૃતિ રાખવી. એટલે સવારે ખાનાવાળા ઘોડાની વ્યવસ્થા ન હતી તે બરાબર રાખવી તથા આવનાર ભાઈ પણ ટિકિટ લીધા વગર જ્યાં ત્યાં ખુટ, છત્રી વિગેરે ન મૂકે.

(૨) સામાન્ય રીતે ધર્મસ્થાનકોમાં ઉપલાને મધ્યમ વર્ગના લોકો આવે છે. નીચલા થરના કે ઝૂંપડાવાળાઓ લગભગ આવાં અનિષ્ટોનો જ વ્યવસાય લઈને બેઠા હોય છે. એટલે નીચલા થરોનો સંપર્ક સાધી, એવામાં કામ કરતું થવાય તો જ જડમૂળથી આ રોગ જઈ શકે.

(૩) સ્વયંસેવકોથી આ વ્યવસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ !

આમ મુક્ત મને સહુએ ચર્ચા કરીને ધ્રુવ જ્ઞાન અને આનંદ મેળવ્યાં. આજની ચર્ચા ઉપરથી ભવિષ્યમાં વિષયોની ચર્ચા-પ્રસંગ ચર્ચા વગેરે અંગે સહુને આછો ખ્યાલ આવ્યો હતો.

શિબિર દરમિયાન કેટલીક વાતો

શિબિર ઉદ્ઘાટનના પ્રારંભના દિવસથી ઘટનાઓ, પ્રવચનો કંઈક વિસ્તારથી આપ્યા બાદ આ શિબિર ચાલ્યો તે દરમિયાન શું શું થયું— તે અંગે લખવા બેસીએ, તો મોટું પુસ્તક થાય. અહીં તો શિબિર દરમિયાન કેટલીક અગત્યની વાતો રજૂ કરવાનો પ્રયાસ યોગ્ય ગણાશે.

સર્વ પ્રથમ શિબિરાર્થીઓ ઉપર તેની કેવી રીતે અસર થઈ તેનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય ગણાશે. ત્યારબાદ શિબિર સહાયકો તેમ જ બહારના શ્રોતાઓ ઉપર તેની શું છાપ પડી ? આગતુકોનું શું મંતવ્ય રહ્યું ? તેમ જ શિબિરાર્થીઓના ધડતરમાં તેણે શું ફાળો આપ્યો વગેરે બાબતો જોઈ જઈએ તો યોગ્ય જ ગણાશે.

શિબિરાર્થીઓના પ્રત્યાઘાતો :

શિબિરમાં જુદી જુદી પ્રકૃતિ, કેટલેક તેમ જ ધર્મ સંપ્રદાયનાં સાધુ-સંન્યાસી અને સાધક સાધિકાઓ ભેગાં થયાં હતાં. આમ બ્યારે બિન્ન પ્રકૃતિનાં માણસો મળે અને વિચાર સ્વાતંત્ર્ય હોય ત્યારે આસપાસમાં પ્રકૃતિધર્મ થાય તે સ્વાભાવિક હતું. પણ, આ બધા પ્રસંગોમાં પ્ર. મુનિશ્રી સંતબાલજીની વાતસત્યમયી દૃઢથી પાછાં વળી સહુ અને પ્રકૃતિરચ બની જતાં એ સુખદ બીના હતી.

જેન સાધુ સંસ્થા સાથે ભટારક, યતિ, શ્રીપૂજ વગેરે પૈસા રાખનારો અને ભૌતિક ઇચ્છાઓ (આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ સાચવી) પૂરનારો વર્ગ છે. વૈદિક ધર્મના સંન્યાસીઓ પણ પૈસા રાખે છે. ગાડીમાં બેસે છે. વૈષ્ણવ ફિરકાઓના આચાર્યોમાં (ગોસાંઈકે મહતો) અને દશનામી સાધુઓમાં ધરબારી પણ હોય છે. રૌવપંથના ધણુ સાધુઓમાં ગાંજો, અધમ, ચરસ વગેરે વ્યસનો પણ હોય છે. આ બધાની સાથે ભાવત્મક એકતા અનુભવી અને તે છતાં તેમને જેન સાધુ પરંપરાનાં તત્ત્વો તસ્ફ

ખેંચવા એ ધણું કઠણ કાર્ય હતું. પરંતુ આવાં જોખમો ખેડ્યા વિના સર્વધર્મ સમન્વયનો વહેવાર અશક્ય છે.

આ અંગે શિબિરાર્થી સંન્યાસીઓમાં પૂ. શ્રી દંડી સ્વામીજીને ધન્યવાદ આપવા જોઈ એ. તેમણે શિબિરમાં ધર્મ-મૂઢતાના અને સાધુ સંસ્થાના અનેક પ્રત્યેનો છણાવટ થયા પછી જૈન સાધુતાને પૂજી અને અસ્પૃશ્યતા સેવતા મંદિરોને બહારથી જ પૂજીને ત્યાગ પોકાર્યો. તે ઉપરાંત પોતે અગાઉ શિક્ષક હોઈને તેમના સંશોધાત્મક અને પરિચયાત્મક જ્ઞાનનો લાભ ચર્ચા-વિચારણા સમયે દરેકને ખૂબ જ મળ્યો. તેમની સૌમ્ય પ્રકૃતિની સહુ ઉપર સુંદર છાપ પડી હતી.

ત્યારે તેમનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ પ્રકૃતિના ગોસ્વામી જીવણ ગરજી હતા. તેઓ શિબિરમાં આવ્યા તે પહેલાં તેમનામાં કેટલાંક વ્યસનો હતાં. શિબિરમાં આવતાં તેઓ વ્યસન ત્યાગ થોડોક વખત સંપૂર્ણરીતે જાળવી શક્યા. વ્યસનોમાં ફસાયેલ વ્યક્તિ એકદમ વ્યસનો છોડી શકતી નથી. તેથી તેમનો પ્રારંભનો વ્યસનત્યાગ પ્રશંસનીય ગણી શકાય. પણ, નોરતાંના ઉપવાસો પછી તેમનામાં કંઈક ઢીલાશ પેઠી, તે શિબિરનાં અંત સુધી રહી. આ બધા દિવસોમાં તેમના મનમાં એ નખખાઈ માટે ખૂબ જ રંજ રહેતો અને તેમણે પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી પ્રત્યે જે શ્રદ્ધા દર્શાવી હતી તેથી એવી આશા રહે ખરી કે જતે દહાડે શ્રદ્ધાનાં બળે તેઓ વ્યસન વિજેતા બની જશે. તેમણે ધર્મક્રાંતિ અને મૂઢતાનાં પ્રવચનો સાંભળી એક મહાન-ક્રાંતિ કરીને પોતાની જટાદાઢી મૂડાવી-શિબિરાર્થીઓ તેનાથી રાજી થયા. દશનામી સંપ્રદાયમાં ઘણા જટાધારી રાખે છે, ઘણા નથી રાખતા. તેથી પૂ. મહારાજશ્રીએ કોઈ વાંધો લીધો નહીં.

બાકી બધા શિબિરાર્થીઓ સરળ પ્રકૃતિના હતા અને તેમણે શિબિર દરમ્યાન બધા સાથે સુમેળ સાધી રાખ્યો હતો. તેમાં શ્રી. બળવંતભાઈની પ્રકૃતિ જરા ઉગ્ર હતી. તેથી તેમનું ધર્મણુ શિબિરાર્થીઓ અને શિબિર સહાયકો વચ્ચે થયા કરતું. એવી જ રીતે શ્રી. સુંદરલાલ શ્રોફનું ઘડતર પણ એ જ બનું ન થયેલું હોઈને તેમને

પણ શિબિર સહાયકો સાથે ધર્મથી થતું. આ બધા પ્રસંગોમાં પૂ. મહારાજ શ્રી. સંતબાલજી, પૂ. નેમિમુનિ અને શિબિર સાધક વર્ગના નેતા શ્રી. માટસિયા વગેરેની કુનેહભરી સમજવટ અને અખૂટ વાત્સલ્યથી બધા સમજી જતા અને બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિવાળાઓ ભેગા થઇને એક પરિવારની જેમ હળીમળીને રહેવા લાગી જતા.

આ શિબિરમાં રહેવાની વગેરે વ્યવસ્થા થયા બાદ તેના પ્રતિ કેટલું મમત્વ અંધાયું હતું તેનો એક દાખલો બ્રહ્મચારી વાસુદેવજીના પ્રસંગ ઉપરથી મળશે. તેઓ મૂળ કથાવાચક હતા. નવરાત્રિના દિવસોમાં તેમણે રમ્મ કીધી અને ચાલતા શિબિરે તેઓ કથા વાંચવા ગયા. ત્યારબાદ રાત્રિનાં પ્રવચનો થતાં ત્યારે તેમને ઓડવાની બહુ ઉત્કંઠા રહેતી પરંતુ તેમનું સર્વધર્મની દૃષ્ટિએ વિચારોનું ઘડતર ન થયેલું હોઇને પૂ. મહારાજશ્રીએ એ તક ન આપી. તેથી તેઓ નારાજ થઇને એકવાર નો શિબિરમાંથી જતા રહ્યા. તેમને શિબિરાર્થીઓએ બહુ સમજાવ્યા પણ તેમને જાગ્યું કે તેમની સ્વતંત્રતાને બાધ આવે છે અને તેઓ ન માન્યા અને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. પણ શિબિરમાં જે આનંદ, રસ તેમજ લહાવા મળેલો તે ક્યાં બીજે મળે ? એટલે એ દિવસ બાદ પાછા આવી ગયા અને ચાલતી શિબિરમાં બેસી ગયા. એમને સમજાવ્યા એટલે પોતાની ભૂલ બહલ માંરી માગીને ફરી દાખલ થયા.

મુંબઇની આમોહવા કેટલાક શિબિરાર્થી બાધઓને અનુકૂળ ન પડી. તેમાં શ્રી. માટસિયાજી પણ એક હતા. તેમની તબિયત બરાબર ન રહેવાથી તેમને બીજે સ્થળે રહેવાની છૂટ આપવામાં આવી. નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે તેઓ નિયમિત રીતે શિબિરના કાર્યક્રમમાં ભાગ લઇ શકતા ન હતા. ત્યારે શ્રી. હડિયાજીને શિબિરના રસોડામાં જમવાનું ફાવતું નહીં, તેથી દરરોજ ઘાટકોપર પોતાને ઘેર જતા અને ટ્રેનમાં નિયમિત આવી : કાર્યક્રમમાં ભાગ લેતા. એમને એમ પણ હશે કે ઘર હોવા છતાં શિબિરના રસોડાં ઉપર કેમ બાર મૂકાય...!

પૂ. મહારાજશ્રી અને પૂ. નેમિમુનિજી ગોચરી લેવા જતા તે પછી ઘણા શિબિરાર્થીઓ માટે આશ્રય અને જિજ્ઞાસાનો વિષય રહેતો. આ અંગે જિજ્ઞાસુ અંધુઓને ગોચરી શું અને શા માટે ? તે અંગે ખુલાસો કરતા, તેનો સાધુજીવન સાથેનો અનન્ય સંબંધ તેમને સમજાવતો.

એક વાત ચોક્કસ હતી કે શિબિરાર્થીઓને પોતાને શિબિરમાં દાખલ થયાનો અને વિચાર તથા આચારના ઘડતરનું જે કાર્ય થયું તેનો પૂરો સંતોષ થયો હતો—તે તેમણે વિદાય વખતે વ્યક્ત કરેલ ભાવો ઉપરથી જાણી શકાય તેમ છે. અલગત ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના અને કક્ષાના શિબિરાર્થીઓને કારણે અતિસંતોષ ન થયો હોય : તેમજ ક્યારેક ઘણાની પ્રકૃતિના કારણે કંટાળો, ગૂંચવણો તેમજ સમસ્યાઓ વગેરે જિભાં થતાં પણ પછી તેનું સમાધાન, નિરાકરણ થઈ જતું અને પાછો સહચિંતનનો આનંદ પ્રવાહ વહેતો થઈ જતો.

ચાર માસના અંતે સહુને એમ તો અવશ્ય લાગ્યું કે વિપયોની વિશદ છણાવટ માટે આટલો સમય બહુ જ ટૂંકો પડ્યો છે.

શિબિર-સહાયકો અને શ્રોતાઓ ઉપર પડેલી છાપ :

શિબિરમાં દાખલ ન થયેલા છતાં શિબિરના કાર્યોમાં સહાયક થતાં કેટલાક ભાઈ-બહેનો શિબિરની કાર્યવાહીમાં ખૂબ રસ લેતા હતા. એમાં શ્રી. મણિભાઈ, છોટુભાઈ, બહેનશ્રી મીરાંબેન, હિમતભાઈ અજમેરા, શ્રી. મણિભાઈ લોખંડવાળા, ભાલનળકાંઠાના પ્રયોગના કાર્યકરો અને ખેડૂનો, વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘનાં અને માતૃસમાજનાં કાર્યકર ભાઈ-બહેનો વગેરેને ગણાવી શકાય. આ બધા ભાઈ-બહેનોમાં ઘણા નિયમિત કાર્યકરતા, ઘણા પ્રસંગોપાત કાર્યકરતા અને લગભગ બધામાં ખડેપગે કાર્ય કરી છૂટવાની ધગશ દેખાઈ આવતી હતી.

પ્રિય મણિભાઈ શિબિરમાં સવારમાં થતાં પૂ. મહારાજશ્રીનાં પ્રવચનો લખતા, અને એને મહારીને ડુપ્લીકેટરમાંથી કાઢવાનું કામ

કરતા, શિમિર વ્યવસ્થા અદેખાસે તેા શિમિરનું વહીવટી કામ સંભાળતા.

પ્રિય ડોહુભાઈ પણ શિમિર વ્યવસ્થાનું કામ સંભાળતા, અને શિમિરની સવાર-અપોરની કાર્યવાહીનું ઝીણવટથી શ્રવણ પણ કરતા. શિમિર-સવાર-અપોરની કાર્યવાહીની જે સંક્ષિપ્ત નોંધ પાટિયા ઉપર લખાતી, તેની એમના મન પર બહુ સારી છાપ પડેલી. એટલે એમણે પૂ. મહારાજશ્રીને વિનંતિ કરેલી કે “આ જ સંક્ષિપ્ત નોંધ જે પુસ્તકરૂપે બહાર પડે તેા શિમિર કાર્યવાહીમાંથી લોકોને ઘણું જાણવાનું મળે!” એ રીતે પાછળથી વિશ્વવાત્સલ્યના ભેટ પુસ્તક તરીકે પૂ. મુનિ નેમિચન્દ્રજીએ સંપાદિત કરેલ “શિમિર પ્રવચનની ઝાંખી” બહાર પડ્યું હતું.

બહેન શ્રી મીરાંબહેન રસોડાંની વ્યવસ્થા સંભાળતાં, શિમિરની વખતે કાર્યવાહી સંભાળવા એસતાં. એક વખત શિમિરની ચર્ચામાં ઇસ્લામ ધર્મીની સાથે હિંદુ ધર્મીના બેટી વહેવારની વાત ચાલી, ત્યારે મીરાંબહેને શિમિરમાં ચર્ચા કરવાની રજા લઈ એ વસ્તુનેા પોતાની તેજસ્વી વાણીમાં સખત વિરોધ કરેલો. પણ પૂ. મહારાજશ્રીની વાત્સલ્યમયી ઉદાર દષ્ટિની ટકોરને લીધે, એમનેા વિરોધ શાંત થઈ ગયેા હતા.

ભાવનજકાંઠાના કાર્યકરો અને ખેડૂતો પ્રાયોગિક સંઘની મિટિંગ વખતે આવી ગયા હતા. તે વખતે શ્રી. ફલજીભાઈ ડાભી, શ્રી. ગંધુભાઈ મ. શાહ, શ્રી. ગુલામરસુલભાઈ ફૂરેશી વગેરેએ શિમિરની પ્રવચન-ચર્ચાઓમાં ભાગ લીધેલો, તેની સારી છાપ શિમિરાર્થીઓ ઉપર પડી; અને સારો અનુભવ મળ્યો. તેમને પણ શિમિરની કાર્યવાહી જોઈ જાણીને સતોષ થયેલો.

વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘના કાર્યકર ભાઈઓ તેા શિમિર વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં હતા. એટલે અવારનવાર શિમિરની કાર્યવાહી જોવા અને જાણવા આવતા હતા. તેમને શિમિર કાર્યવાહીની સંક્ષિપ્ત નોંધ જોઈને ખૂબ આનંદ થતો.

શ્રી. હિંમતભાઈ અજમેરા, જે. કે. દીવાન, શ્રી. રતીભાઈ ગાંધી, શ્રી. વીરચંદ્રભાઈ ઘેલાણી, શ્રી. રમણીકભાઈ હેમાણી, શ્રી. ચીમનભાઈ દલાલ, શ્રી. ઉત્તમલાલ કીરચંદ ગોસલિયા, શ્રી. રતિલાલ દીપચંદ, રતિભાઈ દક્ષતરી વગેરે ભાઈઓ તો અવારનવાર શિબિરાર્થીઓની સંભાળ અને સેવા માટે આવતા જતા. તેમના મન ઉપર શિબિરકાર્યવાહીની સારી છાપ પડી.

માતૃસમાજનાં બહેનો પણ શિબિરનાં પ્રવચનો સાંભળવા ઘણીવાર આવતાં. તેમને મન આ અનોખો જ્ઞાનયત્ર હતો. આવું સાધુ સંન્યાસીઓનું અને જુદી જુદી કથા અને પ્રકૃતિનાં સાધક-સાધિકાઓનું મિલન તેમને માટે અપૂર્વ જ હતું.

કેટલાંક ભાઈબહેનો જે શિબિરમાં દાખલ થવા માગતાં હતાં, પણ ચાર માસ માટે સતત રહેવાનું બનતું નહિ હોવાથી અથવા મોડા પડવાથી તેઓ શિબિરસભા-સભ્ય તરીકે નહિ લેવાયાં, પણ શિબિરના મંડળની બહાર શ્રવણાર્થી તરીકે બેસતાં અને શિબિરની કાર્યવાહી સાંભળતાં. બહારથી આવેલાઓમાંથી શ્રી. કન્હૈયાલાલજી ટાંટિયા (ખીચનમારવાડના વતની) શ્રી. ત્રિલોકચંદજી ગોલેજી (ખીચનના વતની) શ્રી. લક્ષ્મીચંદજી જૈન, (ઇંદોર) શ્રી. વલ્લભદાસ વૈદ્ય, શ્રી. મહેન્દ્રભાઈ પૂ. શાહ, બહેન શ્રી. વનિતા બહેન વોરા, શ્રી. ભૂરેલાલાલ નયા (ઉદયપુર) શ્રી. પુષ્પાબહેન (પાલણપુરવાળાં) વગેરેનાં નામો ઉલ્લેખનીય છે. શ્રી. કનૈયાલાલજી તો પોતાનાં પત્ની બાળકો સાથે બેંગલોર ' વિશ્વનીડમ 'થી શિબિરમાં દાખલ થવા માટે આવેલા, પણ બહુ મોડા પડ્યા હોવાથી તેમને શિબિરમાં દાખલ ન કર્યા. એમ જ પ્રકાશવિજયજી ભૂદાની, તેમજ વજ્રેશાનંદજી રાવળ (કાર્યકર) તથા મુનિશ્રી કમલવિજયજી તથા સુમતિમુનિએ શિબિર માટે ચોક્કસ દાખલ થવાની સ્વીકૃતિ લખી જણાવેલ, પરંતુ જુદાં જુદાં કારણોસર નહિ આવી શક્યા. બે-એક સંન્યાસીઓ શિબિરમાં દાખલ થવા માગતા હતા, પણ ચાર માસ માટે નહિ; તેથી તેમને ન લેવાયા. શ્રી. કનૈયાલાલજી થોડાક દિવસ શિબિરની કાર્યવાહી જોઈને ખીચન ગયા.

એ જ રીતે સ્થાનિક માટુંગા, શિવ, સાયણ, ઘાટકોપર અને મુંબઈનાં કેટલાંક ભાઈબહેનો ખાસ જિજ્ઞાસાથી શિબિરની કાર્યવાહી સાંભળવા આવતાં હતાં. તેમાં શ્રીમતી શાન્તાબહેન પાટડિયા, સુશીલાબહેન ચિત્તલે (મરાઠીબહેન) કાંતાબહેન દલાલ, બહેનશ્રી પ્રભાબહેન અજમેરા, શ્રી.....ખારા (બાપા), મણિબહેન, વગેરેનાં નામે ઉલ્લેખનીય છે. શ્રી. શાન્તાબહેન અને સુશીલાબહેન ઉપર તો આ શિબિરની એટલી સારી અસર થઈ કે એ બન્નેયે માતૃસમાજ, શિવમાં કાર્યકર તરીકે સેવા આપવાની હા પાડી.

શિબિરમાં સાંભળવા આવનાર ભાઈબહેનોને શિબિરની કાર્યવાહીમાં ખૂબ રસ પડતો. તેઓ બહાર જઈને જિજ્ઞાસુભાઈબહેનો સાથે એની ચર્ચા કરતાં. અને સૌ પોતપોતાને જોયું ભાતું શિબિરમાંથી મેળવતાં.

ક્યારેક-આવનાર શ્રોતાઓ, શિબિરના એકાદ પેટા મુદ્દા ઉપરનાં પ્રવચન-ચર્ચાઓ સાંભળીને એમાંથી ઊલટો અર્થ પણ તારવતા. તે રીતે શ્રવણાર્થીઓ ઉપર ઊલટા પ્રત્યાઘાતો પણ પડતા. એક ભાઈ, જે માટુંગામાં તે વરસે ચોમાસુ રહેતાં સાધ્વીજીઓને શાસ્ત્ર બણાવતા હતા, એકાદ વાર શિબિરના કાર્યક્રમ દરમિયાન આવ્યા હશે, પણ તેમણે જે થોડાંક વચનો શિબિરાર્થીઓની ચર્ચાનાં સાંભળ્યાં, તેમાંથી તેમના મન ઉપર ઊલટા પ્રત્યાઘાતો પડ્યા. અને તેમણે પ્ર. મુનિશ્રી સત્યાલજી મ. ને એકવાર રસ્તામાં મળ્યા ત્યારે એ મતલબનું કહેવું કે “ તમારા શિબિરમાં તે જૈનધર્મની શ્રદ્ધાથી વિપરીત પ્રપણા અને ચર્ચાઓ થાય છે વગેરે. મહારાજશ્રીએ એમના મનનું સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કરેલ, એક ઘરડા બાપા (ખારા) નિશ્ચયનય-એટલે કે આધ્યાત્મના રસિયા હતા, તેમને શિબિરની નિશ્ચયને વહેવારમાં મૂકવાની પ્રક્રિયા ઉપર પ્રવચન-ચર્ચાઓ સાંભળવામાં ખૂબ રસ પડતો. એવી જ રીતે એક-બે બહેનો જે કૃષ્ણમૂર્તિનાં દર્શનનો સાર અને એમાંથી કેટલું હૈય-જોય-ઉપાદેય છે, તે જાણવા આતુર હતાં. તે બધાને દર્શનવિશુદ્ધિ'ના પેટા મુદ્દામાં એ વિષય ઉપર સારી પેઠે જણાવટ થઈ, એટલે તેમને સંતોષ થયો.

શિબિરાર્થી બહેનોમાં પણ બ્યારે ધર્મને નામે અંધશ્રદ્ધા અને મૂઢતા ઉપર શિબિરની પ્રવચન ચર્ચાઓમાં પ્રહારો થતા, ત્યારે થોડી અકળામણ થતી. અને એક બહેને તો પૂ. મહારાજશ્રીને પૂછ્યું પણ ખરું કે ‘પરલોકે સુખ પામવાં’ એમ ભજનમાં બોલાય છે, તો ધર્મ કરણી પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્તિ માટે જ છે ને !” મહારાજશ્રીએ તેમનાં મનનું સમાધાન સારી પેઠે કરી દીધું. પછી તો એ બહેનોના મનમાં ધર્મ અને દેવોને નામે વહેમ, પામરતા, અંધશ્રદ્ધા વગેરેની જે શંકાઓ હતી, તે ઊડી ગઈ.

આગતુંકો ઉપર પડેલી શિબિરની છાપ :

એકવાર શિબિરમાં શ્રી. બબલભાઈ (જે ગૂજરાતના પીઠ મહાસેવક છે) આવ્યા હતા. શ્રી. રવિશંકર મહારાજ તો શિબિરના શુભારંભ વખતે ઉદ્ઘાટન ક્રિયામાં હતા જ. પણ શ્રી. બબલભાઈ ‘અનુબંધ વિચારધારા’ના મુદ્દા ઉપર પ્રવચન ચાલતું હતું તે દિવસે અનાયાસે આવ્યા. તેમના અનુભવોનો લાભ શિબિરાર્થીઓને મળે, એ દષ્ટિએ તેમને થોડુંક કહેવા વિનવ્યું. તેમણે પોતાની શૈલીમાં વિચારોની રજુઆત કરી હતી.

એક દિવસ શ્રી. અન્નપૂર્ણાબહેન (જેઓ જીગતરામભાઈ સાથે આદિવાસીઓમાં કાર્ય કરે છે) આવ્યાં. તેમના અનુભવોનો પણ બપોરની ચર્ચામાં શિબિરાર્થીઓને લાભ મળેલો. તેમણે આદિવાસીઓની પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને ઘડતર વિષે કંઈ હતું, જેમાં શિબિરાર્થીઓને ખૂબ રસ પડ્યો.

એક દિવસ ‘શ્રી. પુતીત મહારાજ’ બહુ જ સાદા વેષમાં શિબિરની કાર્યવાહી જોવા અને પૂ. મહારાજશ્રીને મળવા આવ્યા હતા. શિબિરની કાર્યવાહી જોઈને તેઓ બહુ ખુશ થયા.

એક દિવસ શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, જેમણે ગુજરાતીમાં સર્વે ધર્મો ઉપર જુદાં જુદાં પુસ્તકો લખ્યાં છે, પૂ. મહારાજશ્રીને મળવા

આવ્યા હતા. તેમણે મહારાજશ્રીને જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો અને પરંપરા અંગે માર્ગદર્શન આપવા વિનવ્યું. શિબિરની કાર્યવાહી જોઈને આનંદ પ્રગટ કર્યો.

શિબિર દરમિયાન અનેલી ઘટનાઓથી શિબિરાર્થીઓનું આચારિક ઘડતર

શિબિર દરમિયાન જેમ સૈદ્ધાંતિક રીતે વિશ્વદર્શનનો વિચાર ચાલતો હતો, તેમજ વહેવારમાં વિશ્વનાં ઘટના ચક્રો ઉપર વિચાર અને તેમાં ધર્મનો રંગ પૂરવાનો યત્નિયત આચાર પણ પૂ. મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી થતો હતો. એ માટેના કેટલાક પ્રશ્નો સામે આવ્યા.

પહેલો પ્રશ્ન આવ્યો ભારત તારાસિંહે ઉપાડેલ પંચાંગી સૂચનો. તે ભારતના અને કોંગ્રેસના સિદ્ધાંત (કોમવાર પ્રાંતરચના ન થવી જોઈએ)ની વિરુદ્ધ હતો. શિબિર આમ તો આ પ્રશ્નમાં સીધો ન પડે તે દેખાતું છે, પણ વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ તરફથી એ પ્રશ્ન હાથ ધર્યો હતો તેમાં શિબિરાર્થીઓએ પૂરો રસ લેધો હતો. આ પ્રશ્નને ઉકેલવા માટે સામુદાયિક અધિસના પ્રયાગોમાં શિબિરને ફાળો એ કામે આવ્યાં.

(૧) એ પ્રશ્નની સાચી સમજ લોકોમાં ફેલાવવાનું અને
(૨) પ્રાર્થનામય પ્રતીક ઉપવાસો કરનારાઓનાં નામો નોંધી વિ. વા. પ્રા. સંઘને આપવા અને પોતે પ્રાર્થનામય સૂત્રો આચરણ કરવાનું કામ. શિબિરસદાયકોએ આ કામ માટે મુંઝવેના જાણીતા શીખ આગેવાનને મળીને આ અંગે તેનું નિવેદન લખાવી સહી લીધી. ઉપવાસીઓનાં નામો નોંધ્યાં. તેમજ નીચે મુજબ ૫ સૂત્રો દરરોજ પ્રાર્થના પદ્ધતિ ઉચ્ચારતાં હતાં :—

(૧) વિશ્વશાન્તિ માટે ભારતમાં શુદ્ધ ઐક્ય થાઓ અને ઐક્ય વિરોધી બળો દૂર થાઓ.

(૨) ઉપવાસો શુદ્ધિ માટે યોગ્યો અને અશુદ્ધ હેતુનું સાધન મટો.

(૩) પંખળભૂમિ કોમીરોગથી મુક્ત થાઓ અને શીખ-હિંદુ એકમત થાઓ.

(૪) ધર્મસ્થળો ભેદભાવનાં સાધન મટો અને માનવઐક્યનાં સ્થાન બનો.

(૫) સંગઠિત લોકજનગૃતિ પ્રગટ થાઓ અને એકતા વિરોધીઓ સુમાર્ગે વળો.

સદ્ભાગ્યે આ પ્રાર્થના અને સૂત્રોચ્ચારણની સારી અસર લોક-માનસ ઉપર તો થતી જ. વળી ગમે તે કારણે પણ ત્રીજે કે ચોથે જ દિવસે માસ્તર તારાસિંહે પોતાના હઠથી જે ઉપવાસો આદર્યા હતા તેના પારણાં થયાં. આ રીતે ત્યાંના લાગતાવળગતા રાષ્ટ્ર હિતૈષીઓના પ્રયત્નોથી, અને આ ભાવનાના આંદોલનથી માસ્તર તારાસિંહનો પ્રશ્ન પતી ગયો એમ કહી શકાય.

બીજો પ્રશ્ન અમદાવાદમાં એક જૈન સ્થા. સાધુજીએ કરેલ આમર-ણાન્ત અનશન (સંચારા) વખતે શિર્ષિરાર્થીઓના મનમાં સ્પુરેલો; તે એ કે આ અનશન નિમિત્તે જૈનધર્મ કોઈ વ્યાપક રૂપ ધારણ કરે એ હેતુથી નીચે મુજબ શિબિર તરફથી પત્ર છિપાપોળમાં અનશન (સંચારામાં) વિરાજતા સાધુજી મ. ઉપર પાઠવવામાં આવ્યો :—

સાધુસાધ્વી શિબિર

ગુર્જરવાડી, માટુંગા (મું. ૧૯)

તા. ૨૪-૧૦-૧૯૧૧

જૈન ધર્મમાં સંચારા અને અનશન જેવું પવિત્ર તપ માત્ર રૂઢિગત રીતે નહીં, પણ ઉપયોગ અને વિવેકપૂર્વક સર્વજનોના હિતાર્થે વિકસે, તે જરૂરી છે. તપના આ ઉત્કટ સાધન-સમયે અન્ય વિચાર રજૂ નહીં કરતાં આપ જ્યારે અનશનને માર્ગે જઈ રહ્યા છો, ત્યારે શિર્ષિરાર્થીઓ આપના આત્માની શાંતિ ધમ્મ છે અને જે આંતર કર્મ બાળવા માટે આપ પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છો, તેમાં આપની સફળતા ધમ્મ છે. જૈનલિંગે

કે અન્ય લિંગે પણ સિદ્ધત્વને પામી શકાય છે, એ જોતાં જૈન અને અન્ય લિંગ (વેપ) પણ મોક્ષસાધનના અંગો છે. આપ જ્યારે મોક્ષસાધના માટેના સંચારા જેવા તીવ્રતમ તપની આરાધના કરી રહ્યા છો, ત્યારે મુમુક્ષુને સાધના કરવા માટેનાં સ્થાનકો ઉપાશ્રયો જૈન લિંગના સાધુસાધ્વીઓ ઉપરાંત સર્વ લિંગના સુવિદિત સાધુસંન્યાસી રહી શકે, તે રીતે ખુલ્લાં મુકાય, તેવી ઉદ્ઘોષણા આપના મુખે થાય, તેવી અમે વિનંતિ કરીએ છીએ. ધણાખરાં વૈદિક ધર્મસ્થળો, સંન્યાસાશ્રમો, વૈષ્ણવ મંદિરો કે રામમંદિરો તેમ જ ચૌરાઓએ વૈદિક અને હિંદુ સાધુ ઉપરાંત જૈન-સાધુને આશ્રય આપ્યો જ છે, (આપે છે) એટલે આપણે પણ એટલા વિશાળ ને વ્યાપક બની મુમુક્ષુનાં સાધના-સ્થાનકો સર્વમાટે ખુલ્લાં કરીએ, તેમાં જૈનધર્મના વ્યાપક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થશે; આપના આ અનશન નિમિત્તે આપના તરફથી આવી ઘોષણા થાય તો આ પ્રસંગની સ્મૃતિ દીર્ઘકાળ સુધી રહેશે અને જનતાને વ્યાપક ધર્મને માર્ગે દોરી જશે.

આપના હિતાકાંક્ષી

—સર્વ શિબિરાર્થીઓ

આ પત્રની કેટલી અસર થઈ, એ તો પ્રભુ જાણે! પણ પરિણામ પ્રતિ જોયા વગર નૈતિક હિમ્મતથી શિબિરાર્થીઓએ તો પોતાનો ધર્મ અગ્નવ્યો જ.

શિબિર દરમ્યાન તા. ૧૫-૧૬-૬૧ના મુંબઈ સમાચારમાં એવા સમાચાર આવ્યા કે રંગૂન નજીક ઓકાલાયા ખાતે ૨૦ બૌદ્ધ સાધુઓની સશસ્ત્ર આગેવાની દ્વંદ્વળ એક મોટા ટોળાંએ મુસ્લિમધર્મસ્થાનકોને આગ લગાડી અને કેટલાક મુસ્લિમોને રહેંસી નાખ્યા હતા. સાધુઓ દ્વારા થતું આ હુલ્લડ સાધુસાધ્વી શિબિરને કમમાટી ઉપજાવે તેવું હતું. એટલે શિબિર તરફથી તત્કાલ એક પત્ર લખીને વર્ણ (મુંબઈમાં) આવેલ બૌદ્ધવિહાર ઉપર જણાવવામાં આવ્યું કે તેઓ એને માટે ત્વરાએ પત્ર

लक्ष्मी आभासुं दुःख व्यक्त करे अने आ हिसान्तर्य कार्यवाही
अंध करावे.

पत्रने। मुसदे। आ प्रमाणे छे :—

साधु-साध्वी शिविर, गुर्जरवाडी

लक्ष्मीनारायण लेन

माडुंगा (बंबई-१९)

ता. १७-११-६१

श्रीमान् मंत्रीजी

बौद्ध विहार, वरली (बंबई)

सादर प्रभु-स्मरण

“ बंबई के उपनगर माडुंगा में लगभग ४॥ महीने से एक साधु-
साध्वी शिविर चल रहा है। उसमें विश्व की साधुसंस्था और साधक
(लोकसेवक) संस्था की उपयोगिता और अनिवार्यता के बारे में अनेक
प्रश्नों पर विस्तृत चर्चा की गई है। साधुसंस्था से सबसे बड़ी आशा
सामूहिकरूप से अहिंसा एवं सर्वधर्मसमन्वय के विविध प्रयोग करने की
रखी गई है। परंतु ता. १५-११-६१ के ‘मुंबई समाचार’ में इस
प्रकार के समाचार आए हैं कि रंगून के नजदीक ओकालाया शहरमें
२० बौद्ध साधुओंके नेतृत्व मे एक टोली सशस्त्र निकली, जिसने दो
मुस्लिम धर्मस्थानों में आग लगा दी, मारपीट किया, और उन भाईओंको
मुस्लिम धर्मस्थान बनाने से रोका। फलतः दोनों धर्मवालों के बीच
दंगा फिसाद हुआ। इसमें बौद्ध साधुओं ने सशस्त्र उक्त मुस्लिम धर्म-
स्थान में अड्डा जमा लिया। पुलिस तथा सत्तावालों के समझाने पर
भी वे नहीं हटे। अतः सरकार को गोलीबार और धरपकड़ का सहारा
लेना पड़ा। “ इस समाचार से शिविरार्थी साधु-संन्यासियों और
साधक-साधिकाओं को अत्यन्त दुःख हुआ है। ”

“ जिन बुद्ध भगवान ने ‘ अवैर से वैर शांत होता है ’ यह उपदेश

दिया, उन्हीं के अनुयायी, उसमें भी बौद्ध भ्रमण या भिक्षु हिंसा का आश्रय ले, या धर्म के मामलों में हिंसा को उत्तेजन देनेवाले झगड़े करें, यह तथागत की भावना के साथ जरा भी संगत नहीं है। इसी तरह अन्य धर्मी लोगों को दुःखी करने एवं धर्म के नाम पर दंगे करने से रंगून, बरमा तथा एशिया के अन्य प्रदेशों में इसका बुरा चेप लगने का भय है। और इस से नवजात लोकतंत्र एवं संस्कृतसमाज की सभ्यता को भी खतरा पहुँचेगा। इसकी प्रगति को धक्का पहुँचेगा। अतः हम प्रत्येक बौद्ध धर्मी गृहस्थों और साधुओं से विनम्र प्रार्थना करते हैं कि वे इस दुष्कार्य की कड़ी आलोचना करें और भविष्य में उन्हें ऐसा करने से रोकें। साथ ही जिन मुस्लिमधर्मी लोगोंकी भावनाको आघात पहुँचा है, उनसे क्षमा मांगें। ”

“ साथ ही, मुस्लिम भाईयों से भी हम यह विनति करते हैं कि वे इस बारे में उदारता का परिचय देकर संघर्ष को आगे बढ़ने से रोकें। इस प्रसंग पर जिन्हें सहन करना पड़ा है, उन्हें हम अपनी हार्दिक सहानुभूति प्रेषित करते हैं। ”

“ राज्य ने कटोरा कदम उठा कर अन्य धर्मियों की रक्षा करने का अपना धर्म बजाया, इस से संतोष है, लेकिन एक धर्म को ही राज्यधर्म बना देनेकी भूल में से बेसमझ धर्म-प्रेमियों में धर्मान्धता फैलने और अन्य धर्मियों पर जुल्म करने का मौका मिल जाता है। इसमें से गलत परंपरा खड़ी होती है। अतः राज्यधर्मी बने तभी सर्वात्मभाव को समर्थन मिल सकता है। ”

—‘संतबाल’

प्रेरक, साधु-साध्वी शिविर।

એક દિવસ શિબિરનો કાર્યક્રમ ચાલતો હતો, ત્યાં શિબિરાર્થી બાદમાંના નિવાસના પટકક્ષમાં એક ગઠિયો પેસી ગયો અને વાસુદેવ બ્રહ્મચારીનું ધડિયાળ અને પેન લઇને ચાલતો થયો. બ્રહ્મચારીજીના મનમાં સહેજ શકા ગઈ, એટલે તરત જ પટકક્ષમાં ગઈ પોતાનું

ઘડિયાળ સંભાળ્યું તો તે જડ્યું નહિ. તેઓ તરત જ દોડ્યા અને પેલા ગઠિયાજીવાનને પકડ્યો. ઘડિયાળ તેમની પાસેથી મળી આવ્યું. તેની ઝડતી લેતાં પેન પણ તેના ખિસ્સામાં જ મળી આવી. ત્યાર પછી તેને પકડીને બ્રહ્મચારીજી પૂ. મહારાજશ્રી (શિબિરપ્રેરક) પાસે લાવ્યા અને બધી વાત કરી. વાત કરતાં જણાયું કે એ ઉછરતો જીવાન સૌરાષ્ટ્રનો જૈનકુટુંબનો હતો. ઘેરથી રિસાઈને મુંબઈ આવી ગયેલો. અને અહીં ગઠિયો થઈ ગયેલો. એને બધી પૂછપરછ કર્યા પછી એણે પોતાની ભૂલ કબૂલી. ત્યાર પછી એ ક્યાં રહે છે, તેનું સરનામું પૂછી, શિબિરાર્થીઓ પૈકી શ્રી. બ્રહ્મચારીજી અને શ્રી. સુંદરલાલ શ્રોફ બન્ને તેના સગાને મળી એને પાછો પોતાના વતને પહોંચાડવાની વિનંતિ કરવા એને સાથે લઈને ગયા. મુંબઈમાં એ બન્ને શિબિરાર્થીઓને એક એવા લક્ષ્માં લઈ ગયો, જ્યાં અપાર ગિર્દી હતી; અને એક શિબિરાર્થી એની આગળ હતા અને એક પાછળ, તેમાં એ ક્યાંક વચ્ચેથી એક ગદ્દીમાં પેસીને છટકી ગયો. બન્ને શિબિરાર્થીઓએ થોડી વાર તો ગોતાગોત કરી પણ એનો પત્તો ન ખાધો. જો કે પૂ. મહારાજશ્રીએ તેને પોતાના દેશ જવા અને કામે લાગવા માટે પ્રેમથી કહેલું પણ એને કાબૂમાં લેવામાં સ્થૂળ રીતે શિબિરાર્થીઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા.

આવા ઘણાં પ્રસંગો શિબિર દરમ્યાન થયા. જેનાથી શિબિરાર્થીઓને ઘણું જાણવા મળ્યું.

શિબિર પ્રેરકની જન્મ જ્યંતિ (૨૬-૮-૬૧)

શિબિર ચાલુ થયા બાદ વિશિષ્ટ કાર્યક્રમોમાં શિબિરપ્રેરક મુનીશ્રી સંતબાલજીની ૫૮મી જન્મ જ્યંતિ એક હતી. શ્રાવણી પૂર્ણિમાના શુભ દિવસે તેમની ૫૮મી જન્મતિથિ આવતી હતી. આ અંગે બધા શિબિરાર્થીઓમાં અને બહારથી બાગ લેનારા કાર્યકરોમાં સારો ઉત્સાહ હતો. શ્રાવણી પૂર્ણિમાં તારીખ ૨૬-૮-૬૧ના આવતી હતી. મહારાજશ્રી જાતે આવી વ્યક્તિપૂજામાં માનતા નથી. તે ઉપરાંત જીવંત વ્યક્તિઓની જ્યંતિ કે તે નિમિત્તના કાર્યક્રમો તેમને પસંદ નથી, કારણ કે તેઓ માને છે કે “વ્યક્તિ જીવનના અંત સુધી એક સરખી રહેશે કે નહીં એ નક્કી થતું નથી. એટલે જીવતા માણસની જ્યંતિઓમાં જોખમ હોઈ પ્રાયઃ નહીં ઉજવવી જોઈએ !” પણ, જે વિશિષ્ટ વ્યક્તિ હોઈ તથા જેમનાં કાર્યો અને વિચારો લોકોને પ્રેરણા આપે તેવાં હોય તેને શુભ દિને યાદ કરવામાં વાંધો નથી. એ રીતે આજનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો.

સૌ પ્રથમ શિબિરની શરૂઆત પ્રાર્થના વડે થઈ. સહુએ એક સ્વરમાં ગાયું :

“ સંગે હરિચરણમાં રહીએ તમે અમે
સંગે હરિપ્રણયમાં રહીએ તમે અમે.

ત્યારબાદ બહેનશ્રી મીરાંબહેને મધુર સ્વરે બાવગીત ગાયું :

પ્રમો અંતર્ધામી જીવન જીવના દીન શરણા...
પિતા, માતા, બંધુ, અનુપમ સખા હિત કરણા... !

ત્યારબાદ શિબિર વ્યવસ્થાપક સમિતિના મંત્રી કાર્યકર શ્રી. ઉત્તમ-લાલ કોરચંદ ઝોસણીયા (બચુબાઈ) એ આજના જન્મદિન નિમિત્તે આવેલા પ્રેરક સદેશ વાંચી સંભળાવ્યા હતા. કેટલાકે સુતરની આંટીએ

અજલી રૂપે મહારાજશ્રીને અર્પી હતી. બધાએ મહારાજશ્રીની “શતાયુ દીર્ઘાયુભવઃ” ની શુભ કામના વ્યક્ત કરી હતી.

સંદેશાઓમાં મુખ્યત્વે પૂજ્ય મહારાજશ્રીના વિશ્વવાસદય ધ્યેયને લક્ષ્યે ધર્મદષ્ટિએ સમાજ રચનાના પ્રયોગો દ્વારા વિશ્વશાંતિ અને વિશ્વકલ્યાણ થાય; પૂ. મુનિશ્રી એ પ્રયોગ કરવા માટે ચિરંજીવી અને ચિરસ્વસ્થ રહે એવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી.

પછી, શ્રી અચ્યુભાઈએ જણાવ્યું હતું કે “પૂ. ગુરુદેવની આજે ૫૮મી જન્મ જયંતિ છે. તે પ્રસંગે ૫૮ વાર નહીં પણ અઠાવન હજાર વાર પ્રણિપાત વંદન કરી આપણે તેમને હૃદયપૂર્વક અંજલિ અર્પીએ છીએ. તેઓશ્રીએ ચાર વર્ષથી મુંબઈમાં વિચરીને લોકોમાં મૂલેલાં નૈતિક મૂલ્યો ફરી જગાડ્યાં છે. આ સમય દરમિયાન તેમણે આપણને ગીતાનો કર્મયોગ, રામાયણનું રસાયણ, જૈન આગમોનું તત્ત્વજ્ઞાન, સર્વ ધર્મોના અભ્યાસ વગેરેનું જ્ઞાનામૃતપાન કરાવ્યું છે. તેમણે અહીં પણ વિશ્વવાસદય પ્રાયોગિક સંઘની રચના કરી છે. જાહેરોને અત્યંત ઉપયોગી એવા ચાર માતૃસમાજો સ્થાપ્યા છે અને છેલ્લે ધર્મક્રાંતિનાં બીજ વ્યાપક કરવા માટે અને સર્વ ધર્મનાં સાધુસાધ્વીઓ એક વ્યાસપીઠ ઉપર બેસીને ધર્મમય સમાજ રચના કરે તે માટે સાધુસાધ્વી શિબિરનાં મંડાણ કર્યાં છે. ધર્મમય સમાજ રચના માટે તેમની સક્રિય રચનાત્મક કાર્યવાહીનું અનુકરણ જો દેશ અને વિશ્વ કરે તો જગતમાં સુખ, શાંતિ અને આનંદ જરૂર આવ્યા વગર ન રહે. એ માટે એમણે હજુ ધણું કરવાનું છે. તે માટે જગતને તેમના તરફથી પ્રેરણા સતત મળતી રહે એ માટે આપણે સૌ ઇચ્છીએ કે મહારાજશ્રી દીર્ઘાયુને પ્રાપ્ત થાવ અને તેમની પ્રેરણા આપણને સૌને સતત મળતી રહે.”

ત્યારબાદ પૂ. મુનિશ્રી નેમીચંદ્રજીએ પૂ. મુનિ મહારાજશ્રી સંત-ખાલજીની ૫૮મી જન્મતિથિ પ્રસંગે ધર્મદષ્ટિએ સમાજ રચનાના પ્રયોગ-પ્રવાહ અંગે વર્ણવતા કહ્યું :

આજે જે મહાન આત્માની જન્મતિથિ છે, તેની જન્મતિથિ આપણે માટે વધુ ને વધુ ચિંતન કરવા જેવી છે. આપણે માત્ર એમના ભૌતિક દેહને માનીને જ મીઠા માંડીયું તો એનાથી કોઈ દિવસ સમાજજીવન કાંચું નહીં લાવી શકીશું. ભારતમાં અનેક મહાપુરુષો જન્મ્યા છે અને સમાજરચનાના અનેક પ્રયોગો કર્યા છે. પણ મહાત્મા ગાંધીજી પછી આ પ્રયોગ આરંભાયો તે અદ્ભુત છે. એ પ્રયોગના મૂળિયાં પૂ. મુનિશ્રીના જીવનમાં ક્યાંથી આવ્યા? એ વિષે આપણે એમના જીવનના આરંભકાળથી વિચારવું પડશે.

શ્રાવણ માસમાં પ્રકૃતિ લીલીછમ થઈ જાય છે, ચારે બાજુ દરિયાળી છવાઈ જાય છે. એમને પ્રકૃતિ જાણે વાત્સલ્ય વેરતી હોય એમ લાગે છે. ધર્મક્રિયા માટે પણ આ અમૂલ્ય દિવસો છે, અને ખેડૂત માટે પણ શ્રાવણ માસનું મહત્ત્વ વધારે છે. ખેડૂત પોતાના ખેતરની ભૂમિ ઉપરથી જળાકાંખરાં કાઢી નાંખી સમી કરે છે, ત્યાં બી વાવે છે, ખેતરમાં કોઈ પાકને નુકસાન ન પહોંચાડે તેની કાળજી રાખે છે, અને અનાજ પાક્યા પછી પોતાના કુટુંબને અને જગતને આપે છે. એટલા માટે જ તે જગતને જીવાડનાર જગતાત કહેવાય છે. આ થઈ ભૌતિક ખેતી કરનાર ખેડૂતની વાત.

આજ શ્રાવણ માસમાં આધ્યાત્મિક ખેતી કરનાર પૂ. મુનિશ્રીનો જન્મ થાય છે. તેઓ શી રીતે સમાજના ખેતરમાં વિશ્વવાત્સલ્યનાં બી વાવી, એ ખેતીને કોઈ નુકસાન ન પહોંચાડે, સમાજમાં અનિષ્ટો કે ખોટાં મૂલ્યો ન પેસી જાય, તેની અરોબર ચોકી રાખીને, ધર્મતત્ત્વોથી અનાજ કેવી રીતે પકવે છે અને જગતની માતા બનીને જગતને કેવી રીતે આપે છે, તે ક્રમ ઉપર આપણે વિચારીશું.

ધર્મદષ્ટિએ સમાજરચનામાં ત્રણ તત્ત્વો મુખ્યત્વે છે—સત્ય, શિવ અને સુંદરમ્. પૂ. મુનિશ્રીનો સંવત્ ૧૯૧૦ માં જન્મ થાય છે. નામ શિવલાલ રાખવામાં આવે છે. માતાનું વાત્સલ્ય એમને મળે છે, એટલે ‘શિવ’ મળ્યું. હવે સત્ય અને સુંદર મેળવવાં બાકી હતાં.

મુંબઈમાં આવીને એઓ ધંધો કરે છે, એમાં પ્રામાણિકતા, ખંત અને વફાદારી રાખે છે. એ ત્રણે ગુણોથી ખુશ થઈને એમના શેઠ તે વખતે ૨૦૦૭ રૂ.ના પગાર સુધીનું પ્રલોભન આપે છે અને છેવટે છ આની ભાગ આપવાની ઓફર કરે છે; પણ એમની મૂળે ધર્મ દૃષ્ટિ હોઈ સમાજની અર્થ મૂલક દૃષ્ટિ પ્રત્યે એમને છેવટે વૈરાગ્ય જન્મ્યો. આ બધા ધંધા એમને નાના લાગ્યા.

આ વૈરાગ્યવૃત્તિથી પ્રેરાઈને સંવત ૧૯૮૫માં મોરબી મુકામે કવિવર્ય પૂ. મુનિશ્રી નાનચંદ્રજી મ. પાસે તેઓ મુનિદીક્ષા સ્વીકાર કરે છે. દીક્ષા પછી એમનું નામ સૌભાગ્યચંદ્રજી રાખવામાં આવે છે. સૌભાગ્ય એટલે સુંદર ભાગ્ય. એટલે હવે સુંદર મળ્યું. માત્ર સત્ય બાકી હતું. એને શોધવાના ત્રણ કાળ-એટલે ધર્મમય સમાજ રચના પાછળના સત્યની શોધ માટે ત્રણ કાળ-માંથી પસાર થાય છે-(૧) સ્મૃતિ, (૨) શ્રુતિ અને (૩) પ્રયોગકાળ.

એને માટે સર્વપ્રથમ સત્યની સ્મૃતિ એટલે ચિંતન, અધ્યયન, મનન, સાહિત્ય લેખન વગેરે પૂ. મુનિશ્રી કરે છે. નામ પણ ‘સંતબાલ’-એટલે સત્ત્વની શોધ કરનારાઓનું બાળ-રાખવામાં આવે છે. આગમો, દર્શનો, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાનો જોડાણથી અભ્યાસ કરે છે. ચિંતન કરે છે; ચિંતની એકાગ્રતા માટે ‘અવધાન’ કરે છે. શતાવધાની બને છે. અજમેરમાં ભરાયેલ ‘સાધુ સમ્મેલન’ વખતે અવધાન પ્રયોગ પછી ‘ભારતરત્ન’ ની ઉપાધિ મળે છે. “ઉત્તરાધ્યયન”, “આચારાંગ” અને “દશ વૈકલ્પિક” સૂત્રનો ભાવવાહી સરળ સુબોધ ભાષામાં અનુવાદ કરે છે. “સ્મરણ શક્તિ”, “આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ” “યૌવન”, “આપણી ભૂલ ક્યાં છે?” “ધાર્મિક દૃષ્ટિ અને સમાજવાદ” “સ્ફુરણાવલી”, “સિદ્ધિનાં સોપાન”, “જૈન-દૃષ્ટિ એ ગીતા દર્શન” વગેરે સાહિત્ય રચના કરે છે. પણ આ બધું કરવા છતાં સત્યની તાલાવેલી શમતી નથી. એમને સત્ય શોધવાની ઉત્કટ તાલાવેલી સંવત્ ૧૯૯૨ ના મુંબઈ ચાતુર્માસમાં લાગી. પરિણામે ૧૯૯૩ માં રણાપુર

(વર્મદા તટે) માં સમૌન એકાંતવાસ રહ્યા. એ કાળમાં બધા ધર્મોનાં સત્યોનો અભ્યાસ, ચિંતન, વિશ્વવાત્સલ્યનો બીજ મંત્ર ‘ૐ મૈયા’ રૂપે મેળવે છે. અવ્યક્ત જગત્ સાથે એકતાનો અનુભવ રસ ચાખે છે.

ત્યાર પછી ૧૯૯૪ માં વાઘજીપુરા ચાતુર્માસ કરે છે. આ વખતે સ્મૃતિકાળ લગભગ પૂરો થાય છે. હવે શ્રુતિકાળ આવે છે. શ્રુતિમાં તો તેઓ સમાજના વિવિધ અનુભવોનું શ્રવણ કરીને સંધરે છે. લોકો જુદી-જુદી જાતના સમાજના અનુભવો ‘ઈતિ શ્રૂયતે’ ઈતિ શ્રૂયતે’ આ રૂપે સાંભળવામાં આવે છે, એમ કહે છે. ત્યાં જ વળી કોઈ એમને કહે છે-નળકાંઠામાં ચાલો, ત્યાં તમને સુંદર કાર્ય મળશે, એટલે એમણે નળકાંઠાનો પ્રવાસ ખેંચ્યો. ત્યાંની તળપદા કોળી અને બીજી પછાત જાતિઓમાં તે વખતે ઢોર ચોરી, બીજાની પરણેતર સ્ત્રીને ઉપાડી જવું, માંસ, દારુ, બહેનોના પૈસા લેવાં, ચા-બીડી વગેરે અનેક અનિષ્ટો જોયાં, એ બધાં અનિષ્ટોની પાછળ અર્થ અને કામની દૃષ્ટિ મુખ્ય છે, એ એમને લાગ્યું. ધર્મદૃષ્ટિ બતાવી તેનો પ્રયોગ સમાજમાં કરવો જઈએ, એમ લાગ્યું. અહીં શ્રુતિકાળ અને સ્મૃતિકાળ પણ લગભગ પૂરો થાય છે.

હવે આવે છે પ્રયોગ કાળ. એમાં સૈથી પહેલાં નળકાંઠાના તળપદા કોળી પટેલોનું ૧૯૯૫ ના પોપ માસમાં સમ્મેલન બરાય છે. એમાં એ લોકોને સાચી ધર્મદૃષ્ટિ સમજાવે છે અને આવી ધર્મદૃષ્ટિથી જ સમાજ સુખી થઈ શકે; નહિતર અર્થકામ પાછળ દોટ મૂકવાથી બધાને એટલા બધા પરસેવો પાડીને શ્રમ કરવા છતાં સંતોષ અને સુખ નહીં મળે. આ વાત એ લોકો સમજ્યા. સમ્મેલનમાં સામાજિક સુધારણાના ઠરાવો પસાર કર્યા. તે વખતે કોળી પટેલનો નામકરણસંસ્કાર પ્ર. મહારાજશ્રી ‘લોકપાત્ર’ રાખીને કરે છે. ત્યાર પછી માંસાહાર, જુગાર, શિકાર, દારુ અને ચા ઉપર પ્ર. મહારાજશ્રીએ પ્રહારો કર્યા. વણાય લોકો આ વિચાર સાથે શ્રદ્ધાર્થી સંમત થયા. એ બધીને છોડવાની પ્રતિજ્ઞા

લીધી. તેમની ધર્મમય સમાજરચના અંગે વાતો વહેવા લાગી અને ઘણા લોકો જિજ્ઞાસુ બન્યા કે એ શું છે? આપણી ધર્મદ્રષ્ટિએ સમાજ રચનાનું સ્પષ્ટ ચિત્ર શું છે? એ જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઈ કેટલાંક ભાઈબહેનો એમની પાસે આવ્યાં. એટલે પૂ. મહારાજશ્રીએ બકરાણા, ઝાંપ, અરણેજ, સાણુંદ અને રાજકોટ આમ જુદા-જુદા ગામોમાં વિશ્વવાત્સલ્ય ચિંતક વર્ગો યોજ્યા.

એમાંથી કેટલાંક સારાં કાર્યકર ભાઈબહેનો મળ્યાં. તેને લઈને તેઓ ભાલમાં ગયા. ત્યાં પાણીનું અત્યંત કષ્ટ, ચાર ગાઉ સુધી પીવાના પાણી માટે જવું પડે. એ સ્થિતિમાં ત્યાં મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી જલસહાયક સમિતિ રચાય છે, તે દ્વારા જલકષ્ટ નિવારણ કરવામાં આવે છે. આરોગ્ય માટે વિશ્વવત્સલ ઔપધાય સાણુંદ અને શિયાળમાં સ્થપાય છે. ભંગી જેવી અત્યંત પછાત ગણાતી જાતિના બાળકોને સંસ્કારી બનાવવા માટે ઋષિ બાળમંદિર રચાય છે. આ રીતે ભાલનળ-કાંઠાપ્રદેશ ધર્મદ્રષ્ટિએ સમાજ રચનાની પ્રયોગ ભૂમિ બને છે. ભાલનળ-કાંઠાના પ્રદેશમાં તેઓ ગામડે-ગામડે ફરે છે. ગાંમડાના હૃદયરૂપ ખેડૂતોને નૈતિક સંગઠનની વાત સમજાવે છે. અને આ રીતે ખેડૂત મંડળ સ્થપાય છે.

આ રીતે આ આધ્યાત્મિક ખેડૂતનો ભૌતિક ખેડૂતોની સાથે તાજો મળી જાય છે. બંનેનો સમન્વય ધર્મ દ્વારા કરે છે; અને ભૌતિક ખેડૂત (ગામડા)થી માંડીને આધ્યાત્મિક ખેડૂત (ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વી) સુધીનો અનુબંધ જોડવાની વાત કરે છે. તેમની અનુબંધ વિચાર ધારાનું એ પહેલું ચરણ સક્રિય રીતે ત્યાં મંડાય છે. તેમાં આગળ વધાય છે અને ગ્રામ સંગઠનોના બીજાં અંગો રચાય છે—ગોપાલક અને મજુરોના મંડળો એની નીચે સહકારી મંડળી સહકારી જન પ્રેસો વ. ચલાવવામાં આવે છે. ઝઘડાઓનો ઉકેલ લવાદી પદ્ધતિથી કરવામાં આવે છે. અનિષ્ટોને દૂર કરવા શુદ્ધિપ્રયોગ અને તોફાનો વખતે શાંતિ સ્થાપિત કરાવવા શાંતિસેના પ્રયોગ પૂ. મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી શરૂ થાય છે.

‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ પત્ર પ્રયોગની ગતિવિધિ અને અનુબંધ ચતુષ્ઠયની સ્થિતિને સારી પેઢે જીણવા માટે એમની પ્રેરણાથી દરપખવાડિયે બહાર પડે છે. આમ ગ્રામોમાં સારી પેઢે પ્રયોગ કરી કાર્યકરોનું પ્રાયોગિક સંઘર્ષે સંગઠન કરી, એ બધું ધર્મદષ્ટિએ સમાજરચનાનું કાર્ય આગળ ધપાવે છે.

હવે આ પછી પૂ. મહારાજશ્રી શહેરો તરફ વળે છે. શહેરો જ્યાં સુધી ગામડાના શે.પક રહેશે, ત્યાં સુધી ધર્મદષ્ટિએ સમાજરચના પ્રયોગમાં અત્રવિધિના આવશે, એ દષ્ટિએ વિશ્વના આંતરરાષ્ટ્રીયક્ષેત્રે મુખ્યમાં પૂ. મહારાજશ્રી પધારે છે. ઘાટકોપરનો ક્રાંતિપ્રિય સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ આવકારે છે. ચાતુર્માસ કરાવે છે અને અહીં વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘનો પાયો નાખાય છે. એના સંચાલન નીચે ચાર સ્થળે માતૃસમાજો સ્થપાયા છે.

શહેરોમાં રચનાત્મક કાર્યકરો, માતાઓ અને મધ્યમ વર્ગને જે સાંકળવામાં આવે તો સમાજરચના નિર્વિઘ્ન રૂપે ચાલતી રહે. પણ એની પાછળ પૂ. મહારાજશ્રીની કલ્પના એ છે કે નૈતિક ગ્રામ સંગઠન, શહેરોના માતૃસંગઠનો, મધ્યમ વર્ગી સંગઠનો મળીને જન સંગઠન, અને જનસેવક સંગઠન મળીને આજના રાજ્ય સંગઠન (કોંગ્રેસ) ની શુદ્ધિ અને પુષ્ટિ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે, અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંતા આ ચારેય અનુબંધ બરાબર જાળવી રાખે, બગડેલા અને તૂટેલા અનુબંધોને સુધરવા-સાંધવાનું સતત કાર્ય કરે. આ ભગીરથ કાર્ય માટે યોગ્ય ક્રાંતિપ્રિય સાધુસંન્યાસીઓ જ હોઈ શકે, તે જ વિશ્વમાં સર્વાંગી ક્રાંતિની દિશામાં કાર્ય કરી શકે. એટલા માટે આ વર્ષે એમની પ્રેરણાથી સાધુસાધ્વી શિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.

આ રીતે પૂ. મહારાજશ્રીના જન્મ દિવસે ધર્મદષ્ટિએ સમાજ રચનાના પ્રવાહનો મેં ટૂંકો પરિચય આપ્યો છે. પૂ. મહારાજશ્રી ધર્મદષ્ટિએ સમાજ રચના આખા વિશ્વને પોતાનું કુટુંબ માની વિશ્વવાત્સલ્યને લક્ષ્યમાં રાખી પ્રયોગ કરે છે, એમાં બધાંય સારા શુભ બળોનો

સહયોગ હોય તો જ આ કાર્ય આગળ ધપી શકે. આજે વિશ્વને હૃદયથી નજીક લાવવાનું ભગીરથ કાર્ય મહારાજશ્રી કરવા માંગે છે. એમના ભૌતિક દેહ કરતાં આધ્યાત્મિક દેહને જ આપણે વધારે મહત્ત્વ આપીએ છીએ. વિશ્વવાત્સલ્ય એમનો આત્મા છે, ધર્મદૃષ્ટિએ સમાજ રચના એમનો પ્રાણ છે, માતૃજાતિ હૃદય છે, ગામડાં અને પછાત વર્ગો પગ છે, રચનાત્મક કાર્યકરો (લોકસેવકો) હાથ છે, કોંગ્રેસ એમનું પેટ છે. આજે કોંગ્રેસરૂપી પેટ સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક વગેરે બધાં ક્ષેત્રોને પચાવવા માંગે છે, એટલે પૂ. મહારાજશ્રી પેટને પણ ખીજાં અંગોને વહેંચણી કરીને માત્ર રાજકીય અંગ રાખે તેમ ટકોરં કર્યા કરે છે. ગામડાં અને લોકસેવકો દ્વારા આ અંકુશ લાવવા માંગે છે. જો બધાંય અંગો મળીને મહારાજશ્રીના કાર્યમાં યથાયોગ્ય સહકાર આપશે તો એમનો આ આધ્યાત્મિકદેહ વિશ્વવાત્સલ્ય સીંચવામાં સમર્થ થશે.

પ્રભુને મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે પૂ. મહારાજશ્રી શતાયુ થાઓ અને યુગો-યુગો સુધી વિશ્વને વાત્સલ્યરસનું પાન એમના દ્વારા મળે. એમને મારા શતશઃ વંદન.”

શ્રી. પુન્નભાઈ કવિએ પ્રયોગનાં પગથિયાં કહેતાં જણાવ્યું: “મહારાજશ્રી જ્યારે ભાલનળકાંડામાં ગયા ત્યારે આપણે ત્યાં જેમ વાડાબંધી છે તેમ ત્યાંના લોકોએ કહ્યું કે ‘આ તો વાણિયાના સાધુ છે.’ પણ મહારાજશ્રીનું વાત્સલ્ય, કામ કરવાની કળા, તેમનું ચારિત્ર્ય વગેરે જોઈને લોકો તેમની તરફ ખેંચાયા. પછી તો એટલો સંબંધ બંધાઈ ગયો કે જેમ માતા-પિતા બહાર ગયા હોય અને બાળક રાહ જુએ તેમ મહારાજ શ્રી ચાર વર્ષથી મુંબઈ છે અને ત્યાંની પ્રજા રાહ જોઈને બેસી છે. આજે ધણા લોકો મુનિશ્રી સંતબાલજી પ્રત્યે મીઠા માંડે છે તે બરાબર જ છે. તેમણે હજુ ચિરંજીવ બનીને સમાજને દોરવાનો છે.”

શ્રી. માટલિયાજીએ કહ્યું: “સંતબાલ જ્યંતિ જૈન પરંપરાને બંધ બેસતી લાગતી નથી. એટલે તેના બદલે તેમના વિશિષ્ટ કાર્યની-અનુબંધ.

વિચારધારાની જ્યંતિ ઉજવીએ એ જ બંધએસતી આવશે. ગાંધીજીએ રેડિયા-જ્યંતિ, વિનોબાએ ભૂદાન-જ્યંતિ. પંડિતજીએ ખાલ-જ્યંતિ ઉજવવાનું કહી નવી પરંપરા ઊભી કરી છે. તે દષ્ટિએ એક નવીન પરંપરા કાયમ થઈ છે, તે સુચોગ્ય છે.

મહારાજશ્રીના વિચારનાં જે તત્ત્વો દેખાય છે. અનુબંધ વિચાર-ધારાનાં, તેની ઉપાસના તેમને રામકૃષ્ણ પરમહંસમાં દેખાય છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ માતૃશક્તિના ઉપાસક હતા. આ માતૃશક્તિ એટલે શું ?

આ આખુલે વિશ્વ વાત્સલ્યથી ભરપૂર છે. એટલે ખ્રિસ્તી, બુદ્ધ, ઇસ્લામ, રાધા, હનુમાન એ બધાની ઉપાસના વિશ્વવાત્સલ્યમાં સમાઈ જાય છે. ચેતનને પ્રાપ્ત કરવા માટે એ બધી ઉપાસના છે. તેમણે ભેદ-બુદ્ધિ કાઢી નાંખી, સર્વધર્મ ઉપાસના અને અભેદ-દષ્ટિ લીધી. કોઈએ કહ્યું કે “ તમે તો મૂર્તિપૂજન કરો છો ? ”

તો કહ્યું : “ વ્યક્તિપૂજન દ્વારા અવ્યક્તને પ્રાપ્ત કરવા મથું છું. ”

મહારાજશ્રી પણ વ્યક્તપણે જે કંઈ કરે છે, તે અવ્યક્તને મેળવવા માટે જ છે. રામકૃષ્ણે વિચારને વ્યક્ત કરવા માટે વિવેકાનંદને તૈયાર કર્યા. તેમણે પરદેશમાં પણ પ્રચાર કર્યો. ગાંધીજીએ એ જ પરંપરા પકડી.. ગ્રામોદ્યોગ, રોજરોટી તેમજ સંસ્કાર મળવા જોઈએ. એમાં અંતરાય રૂપ રાજ્ય હતું એટલે પરદેશી રાજ્યને દૂર કર્યું. આશ્રમમાં તેમણે સાધુત્વનો વિકાસ કર્યો. પરિણત જીવન જીવી પતિ-પત્ની બ્રહ્મચારી બન્યાં. બા અને ગાળક જેમ બની જતા. બીજા આજી ખાદી ગ્રામોદ્યોગ, મજૂર વગેરેની સંસ્થા બનાવી સમાજમાં સંગઠનનું ઘડતર કર્યું. કોંગ્રેસને શુદ્ધ બનાવી.

કોઈએ પૂછ્યું : “ બાપુ, અનુસંધાન શું ? ”

તો, કહે : “ અંતરમાં રામ સાથે રાખો અને બહાર રેડિયા સાથે ! ”

વિનોબાજીએ વિચાર્યું કે જે અસમાનતા દૂર નહીં થાય તો વર્ગ-વિગ્રહ આવશે. ધર્મણુ દ્વારા વિષમતા તોડવાનો વિચાર સામ્યવાદ

વગેરે વાદોને આવ્યો. વિનોબાજીએ ત્યાગ કરીને વિપમતા તોડવાની વાત કરી. જેની પાસે છે, તે જેની પાસે નથી તેને સ્વેચ્છાએ આપે. એમાંથી ભૂદાનની જ્યોતિ પ્રગટી.

વિશ્વમાં સંકુચિત દષ્ટિ તોડવા માટે પંડિતજીએ પ્રયત્ન કર્યો. પંડિતજીને કોઈએ કહ્યું તમારી જન્મ જયંતિ ઉજવવા શું કરવું ! તો કહે કે વાત્સલ્ય જયંતિ ઉજવો—બાલ જયંતિ ઉજવો !

મહારાજશ્રી આ બધી ગાંધીવાદી વિચારધારાનો—સમાવેશ અને સમન્વય તેઓ અહિંસક—અનુબંધ વિચારધારામાં કરે છે. તેના વિકાસ માટે અખડ પ્રયત્ન કરે છે. અહિંસા વડે એક એવું ધર્મમય જીવન આવે કે તે સમાજ અહિંસક હોય અને તેમાં યોગ્ય વ્યક્તિને યોગ્ય રીતે સ્થાન મળે એ તેમની અનુબંધ વિચારધારાનો આધાર છે.

એટલે મારું જૈન ઘડતર થયેલું હોય ને મેં મહારાજશ્રી પાસે વાત મૂકી કે તમારી જયંતિ કેવી રીતે ઉજવીએ ! તો તેમણે કહ્યું કે “ અનુબંધ વિચાર જયંતિ ” તરીકે ઉજવો ! ’ તે અંગે વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તેમણે કહ્યું કે “ આપણે એક એવી સંઘરચના કરવાની છે જેનાથી સત્ય અને અહિંસાનો ક્રમે ક્રમે વિકાસ થાય. એ માટે મારી એક કલ્પના છે. કાંત દૃષ્ટા સંપૂર્ણ ત્યાગી સમગ્ર સમાજને માર્ગદર્શન આપનારા સાધુઓ, બીજા બાર વ્રતધારી શ્રાવકની જેમ લોકસંગઠનોનું સંચાલન કરનારા વ્રતબદ્ધ રચનાત્મક કાર્યકરો, ત્રીજી નૈતિક લોક—સંગઠનો—ખેડૂત, ગોપાલક, શ્રમિક એ બધા વર્ગનું તેમ જ નારી જાતિ વગેરેનું નૈતિક સંગઠન કરવું; ત્યાર પછી ચોથું રાજ્ય આવે છે. તે બધી જ રાજ્યની પ્રવૃત્તિ કરે; પણ જે તે ધર્મના રસ્તે ન વળે તો કોઈ પ્રવૃત્તિ સારી ન થાય ! આજે રાજ્ય પક્ષ વડે ચાલે છે, તો ભણે ચાલે પણ, સત્ય અહિંસા અને ચૈતન્યને ટેકો આપે તે પક્ષને લોકો ભરપૂર ટેકો આપે—તેની સાથે સંબંધ જોડવો જોઈએ. એ રીતના ઘડાયેલ પક્ષમાં કોંગ્રેસ આવે છે. એમાં ઘણી ખામીઓ આવી છે તે છતાં તેને ગોખલે, તિલક, ગાંધીજી, અને નહેરૂ જેવાનો પાસ લાગેલો છે એટલે તેને ટકાવવી અને સુધારવી.

એમ મહારાજશ્રી માને છે.” આ કાર્ય થાય એમાં આપ સોનો ફાળો મળે એ જ મહારાજશ્રીની જયંતી મનાવવા જેવું થશે.’

વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંધના પ્રમુખ નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે આવી શક્યા ન હતા તેથી તેમનો સંદેશો શ્રી. રતિભાઈ દીપચંદે વાંચી સંભળાવ્યો હતો. તે જ રીતે ઘાટકોપર સ્થાનકવાસી જૈન સંધના પ્રમુખ પણ તબિયતના કારણે ન આવી શક્યા પણ પ્રતિનિધિ તરીકે તેમનાં પત્ની આવ્યાં હતા. તેમણે શુભેચ્છાનો સંદેશો કહ્યો હતો.

શ્રી. રતિભાઈએ કહ્યું : “મને એક વિદ્વાન જૈન સાધ્વી કહેતાં હતાં કે સંતઆલજીને સીનેર ટકા જૈનો માને છે. જૈનેતરો તો જુદા જ. હમણાં બે વૃદ્ધ સાધુ મહારાજને કાળધર્મ પામ્યા. બંને જુદાગચ્છના હતા છતાં તેમની નનામી સાથે કાઢવામાં આવી. આનો યશ સંતઆલજીને છે. આ તેમની સિદ્ધિ છે કે ભેદને ટાળવો.

અમે ભાત્રમાં ગયા હતા ત્યાં સુંદર અનુભવો થયા. એક સાધુ જો સનાજને ઘટે તો કેવું થાય છે તે નજરે જોવા મળ્યું ? અમે બોધરત્ના ટેકરો અને પુરાતન અવશેષો જોવા ગયા. ત્યાં પાકીટ પડી ગયું. સાંજે પાકીટ પાછું આવ્યું ! અરે આ કેવું ? તો કહે કે એ તો સંતઆલજી મહારાજની શિક્ષા છે.

બીજી વાત. હું અને અમૃતલાલભાઈ હળમત કરાવવા ગયા. વાળાંદેત્ર ત્રણ આના આપવા લાગ્યા તો કહે કે ‘તમે સંતઆલજીના મહેમાન છો. વધારે ન લેવાય !’ સામો ધર્મિષ્ઠ હશે તો જ તે સંતઆલજી સાથે ટકી શકશે.

મને તો લાગે છે કે આપણે મુંબઈવાસીએ વ્યવસાયની મર્યાદા નહીં બાંધીએ ત્યાં સુધી દુઃખ ઓછાં થવાનાં નથી. તે માટે સંતઆલજી કહે છે તેવા ધર્મમય સમાજ તરફ વળીએ. આપણે સંતઆલજીનું દીર્ઘાયુ ઇચ્છીએ છીએ !

ઘાટકોપર માતૃસમાજનાં મુખ્ય સંચાલિકા અને વ્યવસ્થાપિકા શ્રી. લલિતાબહેને મહારાજશ્રીને સ્ત્રી જાતિના ઉદ્ધારક તથા તેમને પ્રતિષ્ઠા આપી, વાત્સલ્ય વહેવડાવનાર ગણાવી, તેઓશ્રીએ સ્થાપેલ ઘાટકોપર માતૃસમાજની સિદ્ધિઓ વર્ણવી હતી : “આજે ત્યાં પાપડ, વડી, ખાદ્ય સામગ્રી ઉપરાંત ઈલેક્ટ્રીક વાયરિંગ અને મોટરની ગાદીઓનું (પ્રીમિયરનું) કામ ચાલે છે. તેથી લગભગ સો ઉપરાંત બહેનોને રોજ કામ મળી રહ્યું છે. મહારાજશ્રીની ઈચ્છા છે કે રોજ ત્રણસો બહેનોને કામ આપી શકીએ તો સંતોષ. આવા પરોપકારી સંત દીર્ઘાયુ જીવે એવી સંસ્થા પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરે છે !”

આ બધાનો જવાબ વાળતા પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ જણાવ્યું હતું : “શિબિરના ચાલુ વ્યવસાયમાં આ કાર્યક્રમ આવી ગયો. આપણે મોટામાં મોટી કાળજી વ્યક્તિની પ્રશંસા ન થઈ જાય તે રાખવાની છે. આપણી આંખ સ્થળને વધારે નજીકથી જુએ છે. એટલે પ્રથમ નજર શ્રદ્ધેય તરફ જાય, પણ દેહ તો નાશવંત છે. એટલે બુદ્ધ, મહાવીર, રામ, કૃષ્ણ, ઇશુ, જરથુસ્ત, મહંમદ કે શીખગુરુ-એ બધાએ જે વારસો આપ્યો છે તેને યાદ કરીએ છીએ. હું નમસ્કાર કરું છું એ ગુરના શરીરને નહીં, પણ તેમના ભાવને નમું છું. છતાંયે મારી સામે સ્થૂળ શરીર તો છે જ એટલે સ્થૂળ દેહને યાદ તો કરીએ પણ વિચારને ભૂલીએ નહીં.

સંતબાલ નામ આવે એટલે હું વિચારમાં પડું છું કે સંતબાલ એટલે કોણ ? સત્યની મેં ઉપાસના રાખી છે. અવ્યક્ત જગતની ઉપાસના મુખ્ય છે. સંતબાલ-પરિવાર એટલે આ સ્થૂળ દેહને નહીં, પણ સંતબાલના વિચારને માનનારા લોકો. બે સાધુઓની નનામી સાથે નિકળી તે પણ સંતબાલ-વિચાર પરિવારના કારણે; નહીં કે સંત બાલના શરીરને પૂજનારા પરિવારને કારણે.

હમણાં સ્થા. જૈન સાધુઓનું સંમેલન થયું. દરેકનું વ્યક્તિત્વ સચવાય તે જોવું જોઈએ. આમ પ્રથમ જૈનો એકત્ર થાય. પછી

હિંદુઓ એકત્ર થાય અને પછી ભારત અને અંતે વિશ્વ એક થાય. ધર્મમય સમાજ ઘડાય. આમ સંતબાલ-વિચાર વ્યાપક થાય તોજ અને.

હમણાં પૂંજભાષ્યે કાવ્યમાં કહ્યું કે ‘સંતબાલ તરફ મીટ મંડાણી’ તો હું પૂછું છું કે તે વ્યક્તિ તરફ કે શિબિર તરફ? આ શિબિર પણ સંતબાલ વિચારનું પરિણામ છે. જયંતી મનાવતી વખતે વ્યક્તિ પ્રશંસામાં ન ગિતરી જવાય એ વિચારવાનું છે. તે સાથે દરેકનું વ્યક્તિત્વ સચવાય એની તકેદારી પણ રાખવાની છે. શિબિરાર્થિમાંથી કેટલાક ને એમ પણ થયું કે “આ પાટલા શા માટે? હું કે ઈન્દ્ર સંન્યાસીઓ સહેજ જાયે શા માટે?” મેં સમજાવ્યું કે—પાટલા એમના માટે છે કે જે: સાધુઓ છે તેમનામાં ગૃહસ્થાશ્રમી કરતાં થોડો ફેર હમેશા રહે—આ આપણી પરંપરા છે. કારણ કે ગૃહસ્થાશ્રમ, બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમ કરતાં સંન્યસ્તાશ્રમ વધુ આદરપાત્ર છે. જવાબદારી પણ વધુ તો તેમની જ છે. તમારા સહુના આશીર્વાદ મળે, શુભેચ્છાઓ મળે એટલી જ પ્રાર્થના છે!”

આમ આજનો ભાવનાભર્યો પ્રસંગ સાનંદ સંપૂર્ણ થયો હતો. મહારાજશ્રીના અનન્ય વાત્સલ્યના દારણે સહુની એક જ ઈચ્છા હતી કે “શુચેત્ શરદઃ શનમ્.”

શિબિર દરમ્યાન પ્રવચનો, ચર્ચાઓ અને પ્રશ્ન વિચારણાઓ... !

શિબિર દરમ્યાન અગાઉ આપવામાં આવેલાં કાર્યક્રમ પ્રમાણે સવારનાં નિયમિત એ વિષયો ઉપર પ્રવચનો થતાં. બપોરની ચર્ચાઓ તે વિષયો ઉપર થતી તેમજ ચર્ચા સમય દરમ્યાન વિશ્વ અને દેશના અનેક પ્રકારના પ્રશ્નોની વિચારણાઓ મુક્ત મને થતી. એનાથી શિબિરાર્થીઓના જ્ઞાનમાં અનેરો વધારો થયો, એ તો નિર્વિવાદ છે, પણ શિબિરાર્થીઓને દેશ અને દુનિયાનું સ્પષ્ટ દર્શન થયું. કયો પ્રશ્ન કેવો છે ? તેની મર્યાદા શું છે ? તેમજ તેના શું સારાં-માઠાં પરિણામો આવી શકે છે ? તેનું નિરાકરણ ધણાંને થઈ ગયું હતું. આમાં સ્પષ્ટતઃ જૈન-સાધુત્વ અંગે બધાને વિશેષ માર્ગદર્શન મળ્યું હતું તેમજ તેની તરફ સહુની સન્માનની દૃષ્ટિ કેળવાઈ હતી. સાધુત્વ તો આવું હોવું જોઈ એ અને તેને સમાજના ઘડનરમાં કેવી રીતે ભાગ લેવો જોઈ એ ? તેની સમજણ દરેકને થઈ હતી.

કાર્યકરોએ કેવી રીતે તૈયાર રહેવું જોઈ એ ? કેવી રીતે આગળ વધવું જોઈ એ ? તેનું સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન તેમને મળ્યું હતું. તેથી તેઓ ઘડાતા જતા હતા; એટલું જ નહીં આવા કાર્યકરો ખીજા અનેક કાર્યકરોને કઈ રીતે ઘડી શકે તેનો અહીં સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેમને મળ્યો હતો.

પર્યૂષણ પર્વ દરમ્યાન :

પર્યૂષણ પર્વ દરમ્યાન શિબિર બંધ રહેલો અને શિબિરાર્થીઓને પોતપોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જવાની છૂટ હતી. તે છતાં જેમને પાસે રહીને પર્યૂષણનું મહત્ત્વ જાણવું હતું તેમને ત્યાં રહેવાની પણ અનુમતિ હતી. પર્યૂષણ પર્વ દરમ્યાન “ જૈન ધર્મ ” અંગે પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી અને પૂ. નેમિચંદ્રજી મ. નાં સારગર્ભિત પ્રવચનો થયાં હતાં.

સંવત્સરીની આલોચણા અને ક્ષમાપનાનું અનુપમ દ્રશ્ય હતું. “સર્વે જીવાને ખમાવવાની અને તેમની પાસે વિનમ્ર થઈને ક્ષમા માંગવાની આ શુદ્ધિ ક્રિયાનું પોતાનું આગવું મહત્ત્વ છે.” તે મહત્ત્વ શિબિરાર્થીઓને સમગ્રનું હતું. પર્યુષણ પર્વમાં લોકોનો ઉત્સાહ અપૂર્વ હતો. પૂ. મહારાજશ્રીએ જૈન સમાજને ખાસ કરીને અંતર્નિરીક્ષણ કરવાનું, તથા અસમાનતા દૂર કરવાનું; અને પર્યુષણ દરમિયાન સાદાઈ જળવવા અંગે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું.

અન્ય વ્યક્તિ વિશેષનાં પ્રવચનો :

શિબિર દરમિયાન બહારની ઘણી વ્યક્તિઓ આવી હતી. તેમનાં પ્રવચનો થયાં હતાં. કાર્યકરોમાં શ્રી. ગુલામ રસુલભાઈ કુરેશી, શ્રી. જયજીભાઈ મહેતા, અંબુભાઈ શાહ, શ્રી. ફલજીભાઈ ડાભી અને શ્રી. રાવજીભાઈનાં પ્રવચનો મુખ્ય હતાં. શ્રી. ગુલામ રસુલભાઈ કુરેશીએ દરજ્જા મની વિશેષતા અંગે સુંદર રીતે માર્ગદર્શન કર્યું હતું. શ્રી. જયજીભાઈ મહેતાએ ભૂદાન વગેરે આપતો ચર્ચા હતાં. શ્રી. અંબુભાઈ અને ફલજીભાઈએ ગ્રામસંગઠનનાં આર્થિક, સામાજિક પાસાંએ છણ્યાં હતાં. અને શ્રી. રાવજીભાઈ પટેલનું પ્રવચન “સ્વમત્ર ચિકિત્સા ઉપર હતું.

શિબિર દરમિયાન બહાર થયેલાં પ્રવચનો :

શિબિર દરમિયાન બહારનાં આમંત્રણોને માન આપીને પ્રવચન કરવાનું પણ અન્યું હતું. તેમાં માટુંગાની “આલકનજી બારી”માં આજકો આગળ પૂ. મુનિશ્રી સંતજાણજી તેમજ પૂ. નેમિમુનિ ગયા હતા. પ્રવચનની આજકો ઉપર છાપ પડેલી, સંયુક્ત જૈન વિદ્યાર્થીશ્રદ્ધમાં પણ પૂ. સંતજાણજીનું પ્રવચન હતું અને આદમાં પ્રશ્નોત્તરી હતી, તે વિદ્યાર્થીઓને સંતોષ થયો હતો. રામતીર્થ યોગાશ્રમમાં તેના સંચાલક યોગી ઉમેશચન્દ્રજીના અગ્રહને માન આપી પૂ. સંતજાણજીનું “અહિસાના ક્રમિક વિકાસ” ઉપર પ્રવચન થયું હતું. તેની મરાઠી સમાજ ઉપર સારી છાપ પડી હતી. તેમજ મરાઠી બહેનોના મહિલા મંડળના આગ્રહને

માન આપી બન્ને મુનિવરો બધા શિબિરાર્થીઓ સાથે ગયા હતા. ત્યાં બહેનોને ઉદ્દેશીને પ્રવચન રાખવામાં આવ્યું હતું.

શિબિરકાર્યવાહીના પ્રત્યાઘાતો :

હવે શિબિરનાં પ્રવચનો અંગે થોડોક ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય ગણાશે. સાધુ-સાધ્વી શિબિર એવા સમયમાં અને એવા સંક્રાન્તિકાળમાં થયો હતો, કે તે—ચાતુર્માસના સમયમાં શાન્તિથી બધા સાધુસંન્યાસી-સાધ્વીઓ એક સ્થળે રહેતાં હોઈ વાંચી-વિચારી શકે. ચાતુર્માસ સિવાય તો ખીજા સમયમાં એક સ્થળેથી ખીજે સ્થળે વિહાર કે પરિવ્રજન કરવાનું હોઈ, સમય અને શાંતિ ઓછી મળે; ગૃહસ્થોની પણ ચાતુર્માસમાં વૈદિક અને જૈનધર્મમાં તપસ્યાઓ અને વ્રતોનું વિધાન હોઈ વિચારવાનો, સાંભળવાનો સમય મળે છે. એ દૃષ્ટિએ શિબિર ચાતુર્માસમાં રખાયો હતો. અને શિબિરમાં થતાં પ્રવચનો અને ચર્ચાસાર દરરોજ મઠારીને લખાતા અને શિબિરાર્થીઓ દ્વારા દરરોજ (હુપ્લીકેટરથી) નકલો કાઢીને મોકલવામાં આવતી. તેમાં દૂરસુદૂર વિરાજતાં જિજ્ઞાસુ સાધુ-સાધ્વીઓ અગર તો જે સાધુ-સાધ્વીઓ શિબિરમાં આવવાની ઇચ્છા હોવા છતાં પોતાના ગુરુઓની રજા નહિ મળવાથી, અથવા પોતાના સંપ્રદાયની બ્હીકે અથવા : અશક્ત હોવાને લીધે કે એવાં ખીજાં કારણોસર નહિ આવી શક્યાં તેમનો સમાવેશ થતો હતો. તેઓએ જ્યારે આ બધી શિબિરની કાર્યવાહી વાંચી ત્યારે તેમના મન પર સારી અસર થઈ હોય, એમ તેમના તરફથી આવેલ પત્રોથી જણાય છે. તેમજ જે કેટલાક વિચારક સદ્ગૃહસ્થોને નકલો મોકલવામાં આવતી તેમના મન ઉપર પણ જે પ્રત્યાઘાતો પડ્યા તે પૈકી થોડાક પત્રોનો સારભાગ અહીં આપીએ છીએ.

“ હું અત્રે પંડિતપણાથી અને પુરાણી માન્યતાને પુષ્ટ કરવા માટે નથી રહ્યો, પણ નવી દૃષ્ટિએ વિચારણા કરી સત્યને જાણી જીવનમાં કેવી રીતે જતારી શકાય તે લક્ષ્યને લઈને રોકાયો છું, અને આપ

મારા ધ્યેયની પૂર્તિ માટે (શિબિર દ્વારા) પૂરેપૂરો સહયોગ દૂર બેઠા પણુ કરી રહ્યા છે, તેથી ધણો જ આનંદને ધન્યવાદ. તેમાં... શિબિરવ્યાખ્યાન મળ્યાં. માનો સોનામાં સુગંધ જેવો મેળ...

—એક જૈનધુનિ

...“ શિબિર અંગેની કાર્યવાહીથી તેઓ (અત્રે વિરાજિત સાધ્વીજી) ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા અને આજે જ પત્ર લખવાનું ફરમાવેલ. તે મુજબ આ પત્ર લખું છું...

—જામનગરથી એક જિજ્ઞાસુ ભાઈ

...“ શિબિરની પત્રિકાઓ મળી...ખૂબ જ આનંદ થયો. જાણું છું કે આ મેળવવાની પાત્રતા નથી; પરંતુ...પરમકૃપાના ફળસ્વરૂપે મેળવી શક્યા છીએ તો તેથી કાંઈક અમારી જવાબદારી વધશે જ...

—પાલજીપુરથી એક જિજ્ઞાસુ બહેન

...“ શિબિર તરફથી નિયમિત રીતે પ્રવચન, ચર્ચાપત્રો આદિ મળી રહ્યાં છે...ૐમૈયા માટે ખૂબ જ કૌતુક હતું; તેનો મર્મ વાંચતાં સમજતાં ખૂબ આનંદ થયો. દેવ-ગુરુ-ધર્મ (સંબંધ) મૂઢતા, ક્રાંતિકારીનાં જીવન, વિશ્વધર્મિદાસ તેમજ બ્રીજાં પ્રવચન વગેરે રસપૂર્વક વાંચ્યાં છે. નારીનાં અંગ-પ્રત્યંગની-રૂપકતા ખૂબ ગમી. આપનું કાર્ય ભગીરથ છે, તે માત્ર વાંચવા માટે જ નહીં, સમજવા માટે છે. લોકમાનસ કેળવાય અને વિશ્વવાત્સલ્યની ભાવના વિશ્વવ્યાપી બને...

—ઉત્તરગુજરાતથી એક વિદ્વાન દેશવાસી સાધુ

...ત્યાં પૂજ્ય ત્યાગીઓને મારા દાર્દિક ભાવભર્યા યથાયોગ્ય જણાવશો...ત્યાં પ્રવચનોની તૈયાર-થતી નકલો મોકલી દેવા મહેબબાની કરશો, જેના વાંચનથી તેની ઉપયોગિતાનો દરેકને ખ્યાલ આવે...

—કચ્છથી પાયચંદ ગચ્છનાં એક સાધ્વીજી

...પ્રવચનપત્રિકા બરાબર નિયમિત આવે છે. વાંચીને વિચારવાનું

ને ધારવાનું ધણું જ મળે છે. વારંવાર વાંચ્યા જ કરીએ, એમ થાય છે. સાધુ-સાધ્વી શિબિરનાં પુસ્તકો છપાય તો ઘણાં માર્ગદર્શક થાય....

—સૌરાષ્ટ્રથી એક શ્રાવક.

...સર્વધર્મસમન્વય અને ધર્મના નામે ચાલતા અંધ વિશ્વાસો ઉપરનાં પાંચ પ્રવચનો અને ચર્યાઓ વાંચી. ખૂબ-ખૂબ જાણવાનું મળ્યું છે. ચર્યાઓ મુદાસર અને રસપ્રદ લાગી. બહુ સરસ છણાવટ થઈ છે. પુણ્ય અને ધર્મ વચ્ચેનો ભેદ આજે જાણ્યો...સર્વે શિબિરાર્થીઓને મારા દંડવત પ્રણામ...

—મહારાષ્ટ્ર થાણા જિલ્લાથી એક જૈનેતર શિક્ષિત સેવક.

...આપે લગાતાર સાધુવર્ગને જમાનાની સૂઝ આપવા અને કર્તવ્યપથે દોરવા તિતિક્ષા બતાવી છે, તેનું જ મૂલ્ય અગણિત છે. હું (શિબિરાર્થીઓને) મારા વંદન અને અનુમોદન. મોકલું છું...

—'ભેરી'ના તંત્રી (ઉત્તરગુજરાત).

...જે-જે નહીં જાણેલું, નહીં જોયેલું એવા વિષયોનું લખાણ પત્રિકા દ્વારા બહાર પડે છે તે વાંચી ઘણું ઉપકારનું કારણરૂપ છે. શિબિરથી...તો કોઈ અજબ વસ્તુ જગત આગળ મૂકી છે, તેમ લાગે છે...રોજાંદા કાર્યક્રમની પત્રિકાઓ પૂ. મહાસતીજી...વાંચીને મને (પાછી) આપી દે છે.

—અમદાવાદ-સાબરમતીથી એક શ્રાવક.

...શિબિરનાં પ્રવચનો નિયમિત મળે છે. એથી ખૂબ જ સંતોષ થાય છે. ભગવાને મારા માટે અહીં રહીને અત્યારે શિબિરમાં જોડાવાનું ગોઠવ્યું હશે. પ્રવચનો રાત્રે પ્રાર્થનામાં અહીં વંચાય છે; એથી સૌને સારું એવું જાણવાનું મળે છે...

—માંડલથી એક ર. કાર્યકર.

...શિબિર સંબંધી પ્રવચન તથા ચર્ચા વાંચી. આપનો પ્રયાસ ઘણો જ પ્રશંસાપાત્ર છે. આપની વિચારધારા શ્રેષ્ઠ છે. અમોને તે પસંદ પડી છે. આપ જે વિચારધારાથી સમસ્ત વિશ્વનું શ્રેય સાધવા માટે જે-જે યોગ્યતા વિચારી રહ્યા છો, તેમાં પ્રભુ આપને વિજયવાન બનાવે; એવી અમારી અંતર અભિલાષા છે.

—મહારાષ્ટ્ર સતારા જિલ્લાથી એક ભાઈ.

...“સાબરમતીમાં વિરાજતાં સતીઓ (સાધ્વીઓ) આપનાં આવનાં (શિબિર કાર્યવાહીનાં) કાળાણીમાંથી અવતરણરૂપે વ્યાખ્યાનમાં આદરપૂર્વક સંબોધે છે....ઘણું-ઘણું ગળણવા-શીખવાનું મળી રહે છે; એટલે અભિપ્રાય છે.”

—સાબરમતીથી એક શ્રાવક

“ શિબિરની કાર્યવાહી વાંચીને ખૂબ આનંદ અનુભવું છું. આવી મહત્ત્વની અને તેટલી જ પવિત્ર એવી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવાનો મૌલિક વિચાર...કોને આવે? આ ટાંકણે...સાન્નિધ્યમાં આવીને બેસવાની ઈચ્છા તીવ્રપણે થાય છે...

—કચ્છથી એક પીઠ કાર્યકર્તા.

“ બહુત દિનોસે શિબિર કે સમાચારોં કી પ્રતીક્ષા મેં થા. શિબિર સંબંધી-(કાર્યવાહી)...મિલી. ઈસકે લિયે મેં આપકા બહુત આભારી હું. વાંચન પ્રારંભ કર દિયા હૈ !

—પંજાબથી રથા. જૈન મુનિશ.

“ આજ-કલ મૈ પ્રતિદિન એક ઘંટા શિબિરચર્ચાકા અનુશીલન કરતા હું. વિચાર કાશી ગહરે હૈં વિશાલતા કો લિયે હુએ હૈ. કહીં કહીં શ્દિવાદ પર કરારી ચોટ બી કી ગઈ હૈ...

—પંજાબથી એક વિચારક મુનિશ.

“ નિયમિત શિબિરપત્રિકા મળે છે. અને વાંચતાં (મનમાં) મળે ત્યાં

૩૫૩ આનંદ અનુભવતો હોઉં, એમ જ લાગે છે. આ ચાતુર્માસનો શિબિરપત્રિકાનો સંગ્રહ પુસ્તક રૂપે બહાર પડે, એમ ઇચ્છું છું...”

અમદાવાદથી એક સદ્ગૃહસ્થ

“...નિત્યનોંધના વાંચનથી ખ્યાલમાં આવતા ત્યાં વહેતા જ્ઞાનના ધોધમાં એમ થાય છે કે ત્યાં વરસતા જ્ઞાનના એ વરસાદમાં સ્નાન કરવા વધુ સંખ્યા હાજર હોત તો કેવું સારું હતું? અલખત, કોઈપણ કાર્યક્રમનું કે તેની સફળતા-નિષ્ફળતા અંગેનું સાચું મૂલ્યાંકન તો એ કાર્યક્રમના સંયોજકના તેની પાછળ ઉદ્દેશો અને મુખ્ય ધ્યેયને લક્ષમાં લઈને જ વધુ સાચી અને સારી નક્કી કરી શકાય. આનો અર્થ એમ પણ થયો કે સંયોજક પોતે જ પોતાની તટસ્થ બુદ્ધિની સહાયથી બીજા કરતાં વધુ સાચું મૂલ્યાંકન જરૂર કરી શકે. પરંતુ આ શિબિરોની સફળતાનું માપ સાધારણ જનસુલભ માન્યતાવાળી સ્થૂળ દૃષ્ટિનાં એકમ પરથી આંકીએ-એટલે કે શિબિરાર્થીઓની સંખ્યા, જૈન સાધુસાધ્વીની સંખ્યા, વિવિધ સંપ્રદાયોના પ્રતિનિધિ સાધુની સંખ્યા, શિબિરની પૂર્ણાહુતિ બાદ શિબિરદાનનો પ્રત્યક્ષ ક્ષેત્રે અમલ વ. કેટલું થઈ શકયું; એમ દૃષ્ટિબિંદુ લઈએ તો ભાવિમાં આવા શિબિરોને આવી દૃષ્ટિએ વધુ કાર્ય સાધક...બનાવવાની દૃષ્ટિએ વિવિધ મતિની ભિન્ન ભિન્ન સૂચનાઓ કે અભિપ્રાયો હોઈ શકે ખરા...જો કે આ બધું શિબિરની કાર્યવાહીમાંથી પણ આપોઆપ સર્વને સ્પષ્ટ થતું જશે; એમ માનવામાં ભૂલ હોવાનો સંભવ નથી...”

સાબરમતીથી એક જિજ્ઞાસુ સાધક

“આપશ્રીની ભાવના અને નિષ્ઠા જોતાં આત્મા ખૂબ પ્રસન્નતા અનુભવે છે. આપનો માર્ગ સામાન્ય શ્રેણીના માટે નથી; વિશેષ શક્તિવાળા જ ચાલી શકે. મુનિ શ્રી નેમિચન્દ્રજીએ પાંચ સાત વરસ આપની વિચારધારાને પચાવવા માટે (સાથે) પર્યાટન, ચિંતન, મનનમાં ગાળ્યા પછી આજે આપને પૂર્ણરૂપે સહાયક થઈ રહ્યા છે. સિદ્ધાંતનિષ્ઠા અને દૃષ્ટિની રીતે જોતાં મનમાં ખૂબ બળ આવે છે...જ્યારે...સમાજની

ભૂમિકા જ નિમ્ન કોટિની છે, ત્યાં શું થાય?...શિબિર પ્રવચનની નકલ... જરૂર મોકલાવશે, શિબિરપ્રવચનો જો પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત કરવાનાં હોય તો મારી એવી વિનંતિ છે કે તે હિંદીમાં થાય; જેથી અધા પ્રાંતના લોકોને ઉપયોગી થાય. નેમિસુનિ હિંદીના સારા લેખક છે જ. આપની પાસે શિબિર પ્રવચનો અને ચર્ચા સામગ્રી ખૂબ જ ઉચ્ચ કોટિની અને સમયિક હૃદયગ્રાહી તથા ક્રાંતિપ્રિય વ્યક્તિઓ માટે ભરપૂર છે...”

—એક વિદ્વાન મુનિજી

“મैं तो यह जनना यादता हूं कि साधु (साध्वी) शिबिरदा जो आपने प्रयत्न प्रयास किया पर लोगोंने (पूरा) लाल नहीं उकाया, उसका कारण साधु (स्वयं) हृदयसे सेवक बनना नहीं यादते या दूसरा है क्या कुछ है? पर आपका प्रयास योग्य ही था और है. आप जो समाज हितदा प्रयत्न प्रयत्न कर रहे हैं, उसके बिना आदर अवश्य है... (और) यह कार्य कैसे प्रभावशाली हो, उसमें गति कैसे हो; यह जननेष्टी गिनासा और है...”

જૈન જગતના સંપાદક અને ભારત જૈન મહામંડળના મંત્રી રાંકાજી સાધુસાધ્વી શિબિરની બીજી પત્રિકાઓ વાંચવા તરત મોકલશે. અહીં વાંચન અધાને ચાલે છે. પત્રિકા મોકલવાની ચાલુ રાખશે....

—મહેસાણાથી તપગચ્છના સાધ્વીજી

....અધાવધિ નિયમિત રીતે પ્રવચનાદિ પ્રાપ્ત થયાં છે... આ રીતનો ઉદ્દેશ ઉદ્ઘાત છે, એટલું સર્વને લાગે છે. હું અંતઃકરણથી શિબિર અને તેના ઉદ્દેશની સફળતા ધમ્મું છું. આ રીતે સમન્વયની દૃષ્ટિ સિવાય માનવી જગતમાં કશું કરી શકે તેમ છે જ નહીં. વિશ્વ માટે કલ્યાણમય કામના કરનાર શ્રમણ સિવાય અન્ય કોણ હોઈ શકે? વિશ્વ માટે પોતાની જાત અને હસ્તી નામશેષ કરનાર શ્રમણ સિવાય અન્ય કોણ હોય? આપ બંને ખૂબ સ્વસ્થ રહી આ મહાવાત્સલ્યનું પાન કરાવતા રહો..... —ઉત્તર ગુજરાતથી એક વિદ્વાનમુનિ

...આપના તરફથી સાધુસાધ્વી શિબિરમાં થતી ચર્ચાવિચારણા રજૂ કરતી પત્રિકાઓ પ્રાપ્ત થઈ... પ્રેમથી (નિરખી) પ્રચુક પ્રમોદ-પ્રસન્નતા પ્રગટયા ...આ વાંચન ખરેખર રસપ્રદ અને મૌલિક છે.

—ધ્રાંગધ્રા (સૌરાષ્ટ્ર) થી પાયચંદગચ્છીય મુનિ

“ ...વ્યાખ્યાનો સ્થા. સાધ્વીજીને વાંચવા આપેલ છે. અહીં એક વકીલભાઈ નિયમિત (એ) વ્યાખ્યાનો વાંચે છે....ત્યાં શિબિરથીઓ ...ને પ્રણામ ...

—કચ્છ (રાપર) થી એક મુશ્રાવક

“ ...નકલો નિયમિત મળતી રહે છે...પ્રચાર માટે ભક્તમણુ પણ લખી છે... સાધુ-સાધ્વી શિબિરની કાર્યવાહી પ્રશંસનીય છે. એમાં ચર્ચાતા વિષયો અતિ ઉત્તમ અને ગ્રાહ્ય છે. એ વિચારધારાને પ્રસિદ્ધિ આપવામાં આવે તો ઘણા લાભ લઈ શકે. જો કે અમારા તરફથી થતાં પ્રવચનોમાં લગભગ એ જ બાજતો વહેતી મૂકવામાં આવે છે... બાકી યોગ્ય આત્મા જ એ વિચારોને જીજ્ઞાસામાં વણી લેશે. ...આપણે તો આપણા પ્રયાસો ચાલુ જ રાખવા જોઈએ.

—કચ્છ (કંઠી) થી એક પીઠ સાધ્વીજી

“ શિબિરનાં પ્રવચનો સાથે ચર્ચાસાર વગેરે આશ્રમમાંથી વાંચવા મળે છે. વાંચી ઘણો આનંદ માર્ગદર્શન મળે છે. ...વિશ્વના ઘણાં ક્રાન્તિકારી સાધુમક્તોનાં જીવનચરિત્ર જોવાં મળે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માતાઓનો ફાળો ઘણો છે. ભૌગોલિક અને ઇતિહાસનાં વર્ણન અને માનવજાત ઉપર તેનો કેટલો સંબંધ છે, તેનો ખ્યાલ આવ્યો. પૃથ્વીની ઉત્પત્તિથી માંડીને આજની ચાલુ વ્યવસ્થા ક્રમે-ક્રમે કેવી રીતે થતી આવી તે પણ જોવા મળે છે. એક પણ પાસું ચર્ચવામાં બાકી રાખ્યું નથી...વધારે ખ્યાલ સમય આવે અમત્રમાં કેટલું મૂકીએ ત્યારે આવે. આ શિબિરમાં જે પ્રવચનો થયાં છે, તે બધાં અક્ષરે અક્ષર છપાવી પુસ્તક બને, એ મારી આશા છે; પાસું કે તે આવતી પેઢી માટે ધર્મગ્રંથ થશે...ત્યાં સૌ ભાઈબહેનો સાધુ સંતોને મારા હાર્દિક નમસ્કાર....

—ગૂંદી (ભા. ન. ધાં. પ્રયોગક્ષેત્ર) થી એક ખેડૂત.

“ સાધુસાધ્વી શિખિરના કાર્યક્રમોમાં આપ મગ્ન થયા હશે. શિખિર લાભદાયી નીવડશે. આજના લોકશાહીના નિરાશામય અને શિથિલ વાતાવરણમાં આ શિખિરમાં મજેલી પ્રેરણા માનવગતિ માટે ચૈતન્ય અને સમાધાન નિર્માણ કરશે...”

—અહમદનગર (મહારાષ્ટ્ર)થી એક જૈન શ્રાવક.

...આપની અનુમોદનીય ઉદારતા અંગે શિખિર કાર્યવાહીની તોંચ નિયમિત મળે છે. યથાસમય વાંચું છું....ચર્ચા ઘણી જ તકરૂરે અભ્યાસપૂર્ણ અને ઉપાદેય છે. મને તો ઘણું-ઘણું ગ્નણવાનું મળ્યું છે. આ પ્રવચન ચર્ચા-વાંચનથી મારા વિચારોમાં નવો પ્રકાશ અને પ્રેરણા મળ્યાં છે; અને મારી ભાવી ભૂમિકા સર્જન માટે જરૂર ઉપયોગી નીવડશે, એમ મને આશા છે....આપ બંનેનાં પ્રવચનોએ મારા માટે નવી દિશા અને નવી પ્રેરણા માટે રસ જગાડ્યો છે....

—ખુદ્દ મુંબઈમાં વિરાજતા એક સુવિહિત મુનિશ્વ.

...પત્રિકાઓ નિયમિત મળે છે. ખૂબ જ આનંદ થાય છે. અનુબંધ વિચારધારાની વ્યાપકતા વિષે પૂરી સ્પષ્ટતા સાથે ખાતરી થઈ કે આપનો માર્ગ સર્વવ્યાપી બનશે જ. મહારાજશ્રી પત્રિકાઓ વાંચે છે...એક સાધ્વીજીને પણ વાંચવા આપી છે...

—ઉત્તરગુજરાતથી એક શ્રાવકદંપતી.

આમ જુદા-જુદા ધર્મ-સંપ્રદાયના સાધુ-સાધ્વી અને ગૃહસ્થભાઈ-બહેનો ઉપર શિખિરની કાર્યવાહીની જે સારી છાપ ગ્રહી છે, તે ઉપરના પત્રાંશોથી જણાય વગર રહેતી નથી. આમ ઘણાં સાધુ-સાધ્વીઓ અને સાધક-સાધિકાઓએ પરોક્ષ રીતે શિખિરનો લાભ લીધો હતો એમ માની શકાય.

જો કે શિખિરના પ્રવચનો અને ચર્ચાપત્રો વાંચ્યા પછી એક વિદ્વાન માન્યવર મુનિશ્વ સક્રિય રીતે સાધુમર્યાદામાં રહી ધર્મમયસમાજરચના

પ્રયોગમાં પડવા માગતા હોય, તેમ જણાય છેઅને તે માટે માર્ગદર્શન માગે છે :—

“ અનુબંધ વિચારધારા ’ મુજબ પંજાબમાં કામ કરવાની ભાવના થાય તો ટ્રેઇનિંગ અને સહયોગરૂપે આપના તરફથી કાર્યકરોનો સહયોગ મળી શકે કે કેમ ? સમાજની સાથે રહીને સુધાર કરવો કે જુદા પડીને ? શું કોઇ મધ્યમ માર્ગ પણ છે ? ગુજરાતના જેટલી બીજા પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ શુદ્ધ નથી અને કાર્યકર્તાઓ પણ તેવા નથી. ગામડાંમાં વાડાબંધી તોફાની તરફો અચાનકતા આદિને કારણે સર્વધર્મ પ્રાર્થના, નિર્માસાહારી હરિજનોને ત્યાં ભિક્ષા વ. વાતો તેમનેગળે કેમ ઊતરે ? બીજી બાજુ જુદી જુદી પાર્ટીઓ, કોંગ્રેસની મલીનતા, આવી દશામાં સ્થાનીક કાર્યકરો અને વિચારક સામાજિક કાર્યકરોનો સાથ ન હોય તો શું કાંઈ પણ રચનાત્મક કામ થઈ શકે ? વળી સાધુસંન્યાસીની દશા જુદી એમને.. આ માર્ગમાં વ્યક્તિગત સંતોષ સિવાય સામાજિક પરિવર્તન અને રચનાત્મક દષ્ટિએ લાભ ન દેખાય તેથી હમણાં તો (મારી) વ્યક્તિગત તૈયારી અને સામાજિક પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન કરતા રહેવું. હમણા સંઘર્ષાત્મક કોઈ પણ પ્રશ્ન ન ઉપાડવો, તેમાં લાભ દેખાય છે....આપ આ બાબતમાં માર્ગદર્શન આપશો...”

સાધુ સાધ્વી શિબિર પુર્ણાહુતિ સમારોહ

ચાર માસના લાંબા ગાળા સુધી સાથે રહેવા છતાં હજુ હમણાં જ મન્યા છીએ અને શિબિર હમણાં-આટલી જલ્દી પૂરો થઈ ગયો એવી ભાવના લગભગ દરેક શિબિરાર્થીના મનમાં શિબિર-સમાપ્તિ કાળ પાસે આવતો ગયો તેમ થવા લાગી. તા. ૨૧-૧૧-૬૧નું છેલ્લું પ્રવચન થઈ ગયું. સાંજના ચર્ચા થઈ. અધ્યાએ પોતપોતાને શિબિરથી શું લાભ થયો હતો તે પછી ખતાવ્યું જે અન્યત્ર આપવામાં આવેલ છે. પ્રિય છોડાભાઈને બીજો દિવસ મૌન હતું એટલે તેમણે પોતાનું ક્ષેપિત વક્તવ્ય તૈયાર કર્યું હતું. સહુના હૃદય ગદગદ થઈ ગયાં હતાં.

તા. ૨૨-૧૧-૬૧નો દિવસ પણ આવી ગયો. આજે પુર્ણાહુતિનો સમારોહ મનાવવાનો હતો. મુખ્ય અતિથિ શ્રી. વૈકુંઠજ્ઞાનભાઈ મહેતા હતા. એક સંત કાર્યકરના હાથે ઉદ્ઘાટન થયું હતું અને સેવાભાવી રચનાત્મક પ્રખર ગાંધીવાદી કાર્યકર શ્રી. વૈકુંઠજ્ઞાનભાઈ મહેતાના હાથે પુર્ણાહુતિ થતી હતી તે પણ શુભ સૂચક હતું.

સવારે ૮-૩૦ વાગે શિબિર પુર્ણાહુતિ સમારોહ શરૂ થયો. સર્વ પ્રથમ શ્રી મરાઠાદેને મંગળાચરણ કર્યું બગ્ગનતી પંકિતએ મંત્રર સ્વરે ગાધતે.....

“કૂલ કહે ધન્ય.....!”

વિશ્વવાન્સત્ય પ્રા. સંઘના મંત્રી શ્રી. કેનગજ્ઞાન કીરચંદ ગોસલિયાએ કહ્યું : “આપ સૌ જાણો છો કે આજે સાધુ-સાધ્વી શિબિરની પુર્ણાહુતિનો દિવસ છે. ચાર માસ પહેલાં આજ સ્થળે તેનો મંગળારંભ થયો હતો ત્યારે મેં કહેલું કે આજ ગુર્જર વાડીમાં લગભગ ૨૪ વર્ષ પહેલાં મહારાજશ્રીએ સમૌન એકાંતવાસમાં જે વિચારેલું તેનું નિવેદન વાંચન તરીકે કર્યું હતું. તે વિચારોની કાંતિ હતી. આ ચાતુર્માસમાં ફરીથી

સામાજિક ક્રાંતિનો તબક્કો સાધુસાધ્વી શિબિર નિમિત્તે આવ્યો તે એની પાછળ કુદરતનો કંઈક સંકેત જ માનું છું. ચુર્જરવાડીના કાર્યકરોએ બંધીજ અનુકૂળતા કરી દેવાની જે ઉદારતા બતાવી છે તે બદલ હું તેમને ધન્યવાદ આપું છું.

—આજે આપણા મુખ્ય મહેમાન શ્રી. વૈકુંઠલાલ છે. તેમનું શિબિર વ્યવસ્થાપક સમિતિ તરફથી હું હાર્દિક સ્વાગત કરું છું. આ સાધુસાધ્વી શિબિરમાં ચાર માસમાં શું થયું? એનું મૂલ્યાંકન ભવિષ્યમાં જ થશે. આ શિબિરમાં જે પ્રવચનો જુદા જુદા વિષયો ઉપર થયાં છે. જે ચર્ચા-વિચારણા થઈ છે તેનું પુસ્તક થોડા જ સમયમાં બહાર પડશે. તેથી આપ સૌને ખ્યાલ આવશે કે કેટલું ભગીરથ અને અદ્ભુત કામ શિબિરમાં થયું છે! શિબિરમાં થયેલ કાર્યવાહી અંગે સક્ષિપ્તમાં શ્રી. માટલિયાજી આપ સમક્ષ કહેશે જ. તેથી આપને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકશે.

અંતમાં શિબિરમાં ભાગ લેનાર દરેક શિબિરાર્થીનો આભાર માનું છું. અને શિબિર પ્રબંધમાં કોઈ પણ ગતની ત્રુટી રહી હોય તો તે માટે ક્ષમાયાચના ચાહું છું.”

શિબિરનું દ્વંદ્વં સરવૈયું

શ્રી. દુલેરાય માટલિયાએ શિબિરનું અત્યાર સુધીનું સરવૈયું કાઢતાં કહ્યું :

“શિબિરની શરૂઆતથી આજ સુધી મને શિબિર સાધકોના પ્રધાન તરીકેનો લાભ મળ્યો તેને હું મારું સદ્ભાગ્ય ધણું છું. સાથેસાથે હું એક શિબિરાર્થી તરીકે હોવા છતાં સહેજ નિરાળો રહ્યો છું. એક ચિત્રકાર જેમ પોતે ચિત્ર દોરીને ચિત્રની નજીક રહે છે તેમજ દૂર રહીને ચિત્રમાં કેટલી પૂર્ણતા અપૂર્ણતા રહી છે તેનો ક્યાસ કાઢે છે; તેવી જ રીતે સાથે રહીને શિબિરનું ચિત્ર ઘડવામાં હું મદદગાર બન્યો છું. તેનું ચિત્ર કેવું છે તેમજ દૂર રહીને મારા ઉપર શિબિરની શું છાપ પડી છે તે પણ રજૂ કરીશ.

શિબિરના કાર્યની ગણના એ રીતે થઈ શકે. એક સ્થૂળ રીતે અને બીજી ક્રાંત મૂલ્યો સ્થાપવાની દૃષ્ટિએ. સ્થૂળ રીતે જેતાં શિબિરની પાછળ એક વર્ષ સુધી સતત અવિરત પ્રયાસ મહારાજશ્રી તથા બીજી સાધુઓ-સાધિકાઓ કર્યો, સાહિત્ય પ્રચાર પણ થયો, જેહાદ જગાડવા જેવું કામ થયું પણ પરિણામે ચાર જ સાધુઓ શિબિરમાં આવ્યા. બગીર પ્રયાસોને જેતાં પરિણામ અદ્વન દેખાયું. બીજી બાજુ સાધક-સાધિકાઓ ૧૧ આવ્યાં. તે પણ ભાતભાતનાં અને જુદી જુદી પ્રકૃતિના અને કક્ષાનાં.

“ તુલસી ઇસ સંસારમે ભાંતિ ભાંતિ કે લોગ,
સખસે મિલકે ચાલિયે નદી-નાવ-સયોગ. ”

—એ કહેવતની જેમ ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશના તથા ભૂમિકાનાં સાધક સાધિકાઓ આવી શક્યાં. શિબિરાર્થીઓમાં ૧૫ સાધુ-સાધ્વી સંન્યાસીઓ અને ૧૫ સાધક-સાધિકાઓ એમ કુલે મળીને ૩૦ નેજા લેવાની મહારાજશ્રીની કલ્પના હતી. એક ટીકાકારની દૃષ્ટિએ એ વસ્તુ કાંઈક હાસ્યજનક હતી લેખાય, તો એ અનવાજોગ છે.

શિબિરમાં શું વસ્તુ અપાઈ? શિબિરાર્થીઓની કક્ષા ઊંચી હોત તો વિપુલ સાહિત્યમાંથી બહુ ઉચ્ચકોટિની વસ્તુ પીરસી શકાત. પણ શિબિરાર્થીઓની કક્ષા જેતાં જે વસ્તુ ૨૦-૨૧ દિવસમાં પતી શકત તેના માટે ચાર ચાર માસ જુદા જુદા વિષયો ઉપર લાંબાં વિચેચનો દ્વારા, દરેક વસ્તુનો સારી પેઠે ખુલાસો કરીને કહેવાઈ. તેને દાખલા-દૃષ્ટાંતો વડે વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી અપોરતી ચર્ચામાં વિચાર-ચિંતિમય માટે જે વસ્તુ ચર્ચાઈ તેમાં પણ ક્યારેક ચર્ચાઓ વિષય સાથે સખંધ વગર થતી હોય એવું લાગતું. પણ એક વસ્તુ સ્પષ્ટ હતી કે આ અર્ધી ચર્ચા-વિચારણા વિશ્વવાત્સલ્ય અને અનુબંધ-વિચારધારાની ધરી ઉપર જ ચાલી. જેથી બધાયને એનું મહત્વ સમગ્રાયું.

૫. મહારાજશ્રી શિબિરાધિપતિ હોઈ વિશ્વવાત્સલ્ય-સાધકની દૃષ્ટિએ મધ્યસ્થ અને પ્રેરક રહ્યા. એમણે પોતાની હદારતા બતાવી અને

જવાબદારી નભાવી; પણ શિબિરના જવાબદાર સાધક અધીક્ષક તરીકે મારે આપની નજીક આવવાનું હોઈ, જુદી જુદી પ્રવૃત્તિના શિબિરાર્થીઓની પ્રવૃત્તિનો સ્વાદ માણવો પડ્યો. મેં જેટલું ઓછું ધ્યાન આપ્યું તેટલી મારી ઉણપ રહી. શિબિર પાસેથી લોકો બહુ જ અપેક્ષા રાખતા હતા તેવું પરિણામ આપણે લાવી શકીયું કે નહીં તે ભવિષ્યના ગર્ભમાં છે. અત્યારે તો આપણી કક્ષા જોતાં આશાસ્પદ પરિણામ લાવી શકાશે, એવી અપેક્ષા છે.

ક્રાંતમૂલ્યોની સ્થાપનાની દૃષ્ટિએ જોતાં પરિણામ સારું દેખાય છે. વયમાં છાપામાં આવ્યું હતું કે તપગચ્છ અને અંચલગચ્છના એ આચાર્યોના અવસાન પછી બન્નેની નનામી-યાત્રા (પાલખીયાત્રા) ભેગી નીકળી હતી. તે ઉપરાંત જુદા જુદા ગચ્છના આચાર્યો-સાધુઓએ એક પાટે બેસીને વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તેમને લોકોએ બિરાદવ્યાં છે. પછી માઇકમાં ભાષણો આપવાની પ્રથા ચાલુ થઈ; તેને જૈન સમાજે ક્રાંતિકારી પગલું ગણ્યું. પણ એ તો જૈનોના જુદા જુદા ગચ્છોના સાધુઓની વાત થઈ. પણ :જે જૈન-સાંપ્રદાયિકતા, અન્ય જૈન-સાંપ્રદાયના સાધુ ઉપાશ્રયમાં પગ મૂકે તો મિથ્યાત્વ અડી નળ્ય એમ-માને ત્યાં એક પૂ. અજરામરજી મહારાજની પરંપરાના અને બીજા પૂ. જવાહરલાલજી મહારાજની પરંપરાના સાધુઓ-શંકરાચાર્ય અને દશનામી પરંપરાના સંન્યાસીઓની સાથે એક પાટ ઉપર બેસે-વૈદિક સંન્યાસીઓ અને જૈન સાધુઓ એક સાથે ચોમાસું કરે; પરસ્પર પોતપોતાના નિયમો અને ક્રિયાઓમાં રહેવાની ઉદારતા અતાવે આ વસ્તુ ક્રાંતમૂલ્યોની દૃષ્ટિએ બહુ મહાન કહેવાય.

મને યાદ છે કે લીંબડીમાં જ્યારે પૂ. નાનચંદ્રજી મહારાજે ઉપાશ્રયમાં મહાવીરના નામને બદલે રામનામની ધૂન બોલાવી, ત્યારે જૈન પ્રજા બળભળી ઊઠી હતી. આજે તો રામચંદ્રસૂરિ જેવા રૂઢિચૂસ્ત આચાર્યો રામાયણ ઉપર અને માર્ગાનુસાહી ઉપર પ્રવચનો કરે છે. પણ અહીં તો શૈવ, વૈષ્ણવ, જૈન અને ક્યારેક ઈસ્લામના ઉપાસકો

પ્રાર્થનામાં સાથે એસે, અથા ધર્મસ્થાપકોની પ્રાર્થના એવાયે સર્વધર્મોના સમન્વયની વાત કરે, આ એક નાનીસૂની વાત ન થઈ. તેને હાથે શૈવ, વૈષ્ણવ, જૈન અથા ભેગી ઉપાસના કરી શક્યા એ ક્રાંતમૂર્ધેની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ વસ્તુ ગણાય.

આપુએ તો આ દિશામાં સાધુ-સંસ્થા શી રીતે આગળ જઈ શકે એનો નમૂનો મૂક્યો. જૈન સાધુ સાથે વાત કરવી હોય તો તેનો પાયો સમક્ષિત હોય, સમક્ષિતની આજુબાજુમાં જ એ વિચરતા હશે; હિંદુ સાધુ સાથે વાત કરવી હોય તો એની વાતનો પાયો અલ્પ હશે; જગન મિથ્યા છે-અવિદ્યાથી અચલું જોઈએ એમ અલ્પની આસપાસ જ આંટા મારશે: પણ, શિખરમાં માનવતાના પાયો ઉપર જ વિચાર થયો. કોઈ ધર્મ, દેવ, ગુરુ કે શસ્ત્ર ખોટાં છે કે સાચાં એમાં નિર્ણાયક વિચારકની ખુદ્ધિ જોઈએ-તે દૃષ્ટિ આપવામાં આવી. પોતાનાં અર્થાં પૂર્ણ છે, ખીજનાં અપૂર્ણ છે એ સત્યગ્રાહી દૃષ્ટિ નથી. સત્યગ્રાહી દૃષ્ટિ તો મિથ્યા ગણાતી વસ્તુમાંથી સત્ય તારવી શકે-તે દૃષ્ટિ છે. જૈનો કહે કે અમારા મહાવીરમાં પૂર્ણતા છે-ખીજ અથા અપૂર્ણ છે-એ દૃષ્ટિ સત્યને ઝોળખવાની નથી. પણ, અહીં જૈન તીર્થંકરોના સમન્વયરણ, સ્વપ્ન વગેરેની કથાઓ હિંદુ સંન્યાસીઓએ સાંભળી અને ભગવત, પુરાણ, રામાયણની કથા જૈન સાધુઓએ સાંભળી-એમાંથી અર્થોએ મળીને સત્યની તારવણી કરી.

સાર એ નીકળ્યો કે દેશ, કાળ અને પાત્રની દૃષ્ટિએ કોઈ વસ્તુમાં પરિવર્તન કરવું પડે તો કરવું પણ મૂળ સિદ્ધાંતનું સાતત્ય જાળવીને સર્વજ્ઞ ગણના કોકોએ પોતાના દેશકાળ-પ્રમાણે સત્ય જોયું, તે અત્યયું. આને દેશકાળ કરી જવાથી કેટલીક વસ્તુઓ સંશોધન માંગી લે છે. તે દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ આવ પ્રમાણે ફેરફાર કરવાની ચાવી તે જ સર્વજ્ઞો પોતાના અનુયાયીએ તે અતાવી ગયા છે. કિશોરબાઈએ “સમૂળી ક્રાંતિ”માં ખોટી માન્યતા અને મૂઢતાને તોડવાની અને સાચી વસ્તુઓ સ્થાપવાની

જે વાત બતાવી છે તેના આધારે શિબિરનાં પ્રવચનો થયાં. આ તો શિબિર પ્રવચનો. જે વાંચશે તેને જરૂર ખ્યાલમાં આવી જશે.

ત્રીજી વાત એ કે સંસારને છોડનાર ત્યાગી સાધુઓ મોટાભાગે પોતાના ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાન વિષય સાહિત્ય સિવાય બીજા વિષયોનો અભ્યાસ એમ માનીને નથી કરતા કે એ સિવાય બધું ખોટું છે. જૈનો કહે છે કે તે બધું મિથ્યાત્વ છે; વૈદિકો કહે છે કે એ બધું ભ્રમ છે! પણ ખરેખર જૈન કે વેદાંત સાહિત્યમાં જે કોઈ કથા-સાહિત્ય લખાયું તેમાં પોતાની માન્યતાને રંગ દેવા કે તે વર્તુળનો મહિમા વધારવાની વાતોનું દર્શન તરત જણાઈ આવશે. એકાદશી-મહાત્મ્ય કે શ્રીપાળ રાગના રાસમાં વ્રત-મહાત્મ્ય કે ધર્મ ઉપર આંધળી શ્રદ્ધાનો કાંબળો એકાદા માટે જ હોય તેમ જણાઈ રહે છે. અને તેથી વ્યાપક ધર્મને સાંપ્રદાયિકતાના કેદખાનામાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. જ્યારે આ શિબિરમાં ધર્મને બધા ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક કરવા માટે આજનાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, રાજકારણ, અર્થકારણ તથા વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ ઉપર સારી પેઠે છણાવટ કરવામાં આવી. ધર્મની સાથે એ બધાનો અનુબંધ શી રીતે થઈ શકે એ વિચારાયું. જે કે સમય થોડો હોવાના કારણે આ બધા વિષયોની માહિતી બહુ જ ટૂંકાણમાં અપાઈ.

આમ પ્રાથમિક રીતે ક્રાંત મૂલ્યોની દૃષ્ટિએ સાધુ-સાધ્વી શિબિરમાં ભૌતિક વિષયો ઉપર ચર્ચા-વિચારણા થવી અને તે પણ આધ્યાત્મ વિષયની સાથે સમન્વયની દૃષ્ટિએ થવી એ સ્વયં નવું ક્રાંત મૂલ્ય છે. એ ઉપરથી સાધુ-સંન્યાસીઓને એક વસ્તુની ખાતરી તો થઈ જ જશે કે આ બધા વિષયો ધર્મના ક્ષેત્રમાં આવી શકે છે અને ભૌતિક વિષયોનું આધ્યાત્મિક વિષયો સાથે દૃષ્ટિપૂર્વક જોડાણ થવું જોઈએ એ સાધુ-કર્તવ્ય છે; એમ શિબિરે જગત આગળ તે જાહેર કર્યું છે; તેનું આગવું મૂલ્ય છે. એવી જ રીતે જૈન, વૈદિક, વૈષ્ણવ તેમજ અન્ય સંપ્રદાયના સાધુ-સંન્યાસીઓ પોતપોતાની પરંપરા છોડ્યા

વિના અને તેમણે ઔદાર્યને ત્યાગ્યું નહીં તે સર્વધર્મ સમન્વયનો આદર્શ નમૂનો પૂરો પાડે છે.

કેટલાક સાધુ-સંન્યાસીઓ અને સાધ્વીઓના શિખિરની પ્રશંસા કરતા જે પત્રો આવ્યા છે તેના ઉપરથી તારવી શકાય છે કે તેઓ શિખિરની વાતો સમજવા મથે છે, કંઈક કરવા પણ વિચારે છે; પણ તેમના મનમાં બચતી ગ્રંથી છે કે સમાજ ફેંકી દેતો ! વર્તુળના લોકો ન સદ્ગારે તો !!! સમાજથી ઉખડી જઈએ તો ! બીજે સ્થાન ન મળે તો !!! આવી ખોટી બીતિના ચિકલ્પો ઉપર શિખિરાર્થીઓએ સારી પેઠે ઇચ્છાવટ કરીને બચમુક્ત થવાનો કીમિયો શોધીને મૂક્યો છે. કામ આકર્ષે તો છે. ક્રાંતિકારી સાધુઓને નવો ચીસો પાડવામાં પ્રથમ ખુબ જ. વેડવું પડે છે. તે સ્વાભાવિક છે. પણ તેમ કર્યા સિવાય નવાં મૂલ્યોં સ્થાપી શકાશે નહીં. આ શિખિર-કાર્યથી મોટા મોટા જણાતા સાધુઓને હળવો આંચકો તો જરૂર લાગ્યો હશે; પણ જે ઝડપે જન્મતો અદ્વૈત રચ્યો છે તે ઝડપે પરિવર્તન લાવવા સિવાય છૂટકો નથી.

આજે જન્મતો અદ્વૈતો છે. સામેથી કહેવામાં આવે છે અને આવકારવામાં આવે છે કે સાધુ સંસ્થાઓ સંગઠિત અને સંકલિત અને ! જે લોકશાહીને ટકાવી રાખવી. હોય, લોકસત્ત્વની ખતાવવી હોય તો તે માટે લોકોનું ધડતર ધર્મદષ્ટિએ કરવું જોઈએ અને તે માટે પ્રગતિશીલ સાધુઓએ આ આખતમાં પહેલ કરવી પડશે. તેમણે રાજ્યશ્રીત કે ધનાશ્રીત થવાને અદ્વૈત ક્રાંતિપ્રિય ખનવું પડશે. નહીંતર રાજ્યસત્તા, ધર્મ સંસ્થા ઊપર ચઢી બેસશે. ધાર્મિક ટ્રસ્ટ બિચની જેમ નવા નવા કાયદા ધર્મ સંસ્થા ઉપર ડોકી બેસાડશે. ત્યારે રૂઢિચુસ્ત સાધુઓ મદતો કે સ્થાપિતહિત ધરાવતા સાધુઓ ચોંકશે. મને તો બીતિ એ છે કે રાજ્યની કેટલીક માચી આખતો અગે સામે ચડીને જે રૂઢિચુસ્ત સાધુઓ નીવેડો નહીં આણે તો તેમને કાયદાની સામે અથડામણમાં ઉતરવું પડશે અથવા ધાર્મિક કે કોમી રમખાણોને તે બડકાવશે કારણકે હજુ મોટા ભાગના

લોકોમાં તેમજ ધર્મસંસ્થાઓ અને સાધુઓમાં એવી જડતા અને રૂઢિચુસ્તતા પડી છે. આવું ધર્મ ઝનૂન પ્રગટ થતાં તેની ઉપર કાનૂની સુધારણા આવશે. ટ્રસ્ટોના કાયદાથી ધાર્મિક સંપત્તિને સરકાર ખેંચી લેવા પ્રયત્ન કરશે. આવા સંક્રાંતિ અને કટોકટીના સમયે પ્રગતિમાન મૂલ્યોને ઝંખનાર સાધુઓની જવાબદારી સવિશેષ ઊભી થાય છે. રાજકીય નેતાઓ અને શિક્ષિત વર્ગનો સાધુ સંસ્થા ઉપરથી વિશ્વાસ ડગેનો જાય છે. આજે લોકો ઉપર રાજ્યની એટલે કે રાજનીતિની અને સિનેમા સ્ટારોની પકડ વધતી જાય છે. એટલે લોકશાહી તૂટી પડવાનું જોખમ છે.

આ વસ્તુને ચીમકી રૂપે આપીને સાધુ શિબિરે એને ટકાવવા માટે ૪ અનુબંધ રૂપે ૪ સંદેશાઓ આપ્યા છે :—

(૧) લોકશાહીને ટકાવવી હોય તો કોંગ્રેસને સુદૃઢ બનાવી, આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં તેને કામ કરતી કરવી જોઈએ.

(૨) કોંગ્રેસ પાસેથી સામાજિક, આર્થિક, શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ વિષયક ક્ષેત્રો આંચકીને કોંગ્રેસના પૂરક છતાં કોંગ્રેસથી સ્વતંત્ર એવા સામાજિક-આર્થિક ક્ષેત્રે પક્ષ વગરના લોકસંગઠનો ઊભાં કરવાં જોઈએ.

(૩) નૈતિક જીવન જીવનારાં અને પ્રેરક બળ તરીકે કામ કરનારા વ્રતબદ્ધ લોકસેવકોનું સંગઠન ઊભું કરવું જોઈએ.

(૪) પ્રગતિશીલ ક્રાંતદંષ્ટા સાધુઓએ આગળ આવી બધાં બળોને સાંધવાનું કામ કરવું જોઈએ.

આ પાયાના ૪ સંદેશાઓ છે. સાધુ સાધ્વી શિબિરનું ટૂંકું મૂલ્યાંકન મેં મારી દૃષ્ટિએ કર્યું છે. તે ઉપરથી સહેજે સ્પષ્ટ થશે કે તે વિશ્વનું આશા કિરણ બન્યો છે. ”

ત્યારબાદ વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘના ઉપપ્રમુખ શ્રી. પ્રહલાદભાઈએ માતૃસમાજોની માહિતી આપતાં કહ્યું : “ આજે વિ. વા. પ્રા. સંઘ તરફથી ચાર કેદારો માતૃસમાજે ચાલે છે. માતાઓ અને બહેનોમાં

જે વાત્સલ્ય શક્તિ પડી છે તેને કાંતદષ્ટા મુનિશ્રીએ બહાર લાવવા માટે આ માર્ગદર્શન આપ્યું છે. એ સમાજે વડે હાલતો બહેનો સ્વાવલંબી રીતે જાનભેર જીવી શકે એ દષ્ટિએ આર્થિક કાર્ય ચાલે છે. ભવિષ્યમાં શિક્ષણ, સંસ્કાર, આરોગ્ય, ન્યાય અને અહિંસાના સામુદાયિક પ્રયોગો વગેરેમાં બહેનો ધીમે ધીમે આગળ વધશે. અત્યારે માનુસમાજેનું કામ બહેનોજ મોટાભાગે ચલાવે છે. ટાંચાં સાધનો હોવા છતાં ઉત્સાહથી અધીરે નાતમનતની બહેનો કામ કરે છે. આ વર્ષે સાધુ સાધ્વી શિબિરની આખી વ્યવસ્થા વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘે સંભાળી છે. પૂ. મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી આ કામ આગળ વધ્યું છે. સાધુ સાધ્વીઓમાંથી વિચારક સાધુઓ જનગૃહ થશે તો ભવિષ્યમાં તેઓ આવા માનુસમાજે સ્થાપવાની પ્રેરણા આપી માતાઓની શક્તિને વિકસાવવામાં મોટો ફાળો આપી શકશે એવી આશા છે.

ભવિષ્યની આશા

પૂ. ઝા. તેમિમુનિએ શિબિર પછી ભવિષ્યની આશા વિષે બોલતાં કહ્યું : “કોઈપણ કાનિનું કાર્ય ધીમી ગતિએ ચાલતું હોય છે. એમાં પાયાની ઇંટ બનવું પડે છે. પાયાની ઇંટ બનવા માટે મોટાભાગના સાધકો અને સાધુઓ એટલા માટે તૈયાર થતા નથી. સામાન્ય લોકો બહારનું ચણતર જુએ છે; પાયાની ઇંટને જોતા નથી. એટલે શિબિરમાં સાધુ-સંન્યાસી અને સાધકો યોગજ આવ્યા. તેથી લોકો જે આશા અને અપેક્ષા રાખે છે તે નફળતાં કંઈકે નિરાશા આવી જાય છે.

માનવ જીવનનાં એ પાસાં છે. વિચાર અને આચાર. એમાં વિચારનું પાસું તો જે શિબિરાર્થીઓ આવ્યા છે તેમનું ખૂબ જ મજબૂત બન્યું છે. વિચારોમાં જે ગૂંચ હતી તે હવે સાફ થઈ છે. તે ઉપરાંત શિબિરની કાર્યવાહીનું મૂલ્યાંકન કરતાં જે પત્રો સાધુ-સંન્યાસી અને સાધ્વીઓનાં આવ્યા છે તેથી નિરાશાનું કારણ રહેતું નથી. ભવિષ્યમાં એ વિચારો તેમના રીવનમાં આચારરૂપ બનશે એવી આશા આપી જાય છે.

હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે શિબિરાર્થીઓ એ વિચારોને આચરમાં કેટલી હદે મૂકશે? આ અંગે ગન્ધાલની સાંજની ચર્ચા જે અગાઉ અપાર્થ ગઈ છે; તે દરમ્યાન શિબિરાર્થીઓએ પોતપોતાની મર્યાદા પ્રમાણે જાહેર કર્યું છે. તે છતાં મહારાજશ્રીની ઈચ્છા છે કે દક્ષિણ ભારતમાં, ઉત્તરભારતમાં અને પૂર્વભારતમાં સાધુ-સાધ્વી, સંન્યાસી તેમજ થોડાક સાધક-સાધિકાઓની એક એક ટુકડી મોકલવામાં આવે. મતલબ કે આખા હિંદમાં આ વિચારધારાને ફેલાવવા માટે શિબિરાર્થીઓએ વિચારવાનું રહે છે.

ખીજનો ચંદ્રમા લોકો જુએ અને તે સોજેકળાએ કેમ ખીજાને વિકસિત થાય તેની રાહ જુએ, એમ આ શિબિર માટે લોકોનાં મનમાં છે. તેનો જવાબ શિબિરાર્થીઓએ પૂરો પાડવાનો છે. તે માટે વિશ્વના પ્રવાહોનો એક તરફ વિચાર-પ્રચાર કરવો; સાધુ-સાધ્વીઓને આ દિશામાં કામે લગાડ્યા હ્રંફ અને ટેકો આપવો, લોકસેવકો અને લોકસંગઠનોનો અનુગ્રંધ કરવાના કાર્યમાં સક્રિય ભાગ લેવો. એ હવે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શિબિરાર્થીઓએ કરવાનું રહેશે. આશા છે કે આમાં નિર્સર્ગનૈયા બળ આપશે....!”

ધર્મમય સમાજ રચના તરફ!

આજના મુખ્ય મહેમાન શ્રી. વૈકુંઠભાઈ મહેતાએ શિબિરની પૂર્ણા-હુતિમાં રંગ પૂરતાં કહ્યું : “આ શિબિરની યોજના વિષે મેં વિગતવાર પહેલી જ વાર સાંભળ્યું. શિબિરનાં પ્રવચનો હું ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો છું. મને પૂ. મુનિશ્રી સંતઆવજ્ઞના પ્રયોગોની જાણકારી છે.

આ શિબિર વિષે શ્રી. દુલેરાય માટલિયાએ જે મૂલ્યાંકન કર્યું છે તેથી એનું સાચું ચિત્ર ખડું થાય છે. પૂ. મુનીશ્રીની પ્રેરણાથી આ શિબિરનું આયોજન થયું, કાર્ય થયું, અને મૂલ્યાંકન થયું. હવે મારે એ વિષે કશું કહેવાનું રહેતું નથી. મહારાજશ્રીને આ શિબિરમાં તેમના સાથી મુનિઓ અને સંન્યાસીઓનો તથા સાધક-સાધિકાઓનો સહકાર

મળ્યા છે; તે જોતા સામાજિક જીવનના વિકાસની દૃષ્ટિએ શિખિરનું મૂલ્ય કન સ્તુત્ય છે એમ મને લાગે છે. આ શિખિરમાં જોડાયા છે તેના કરતાં બહારના માણસોમાં સારી પેઢે એનું મૂલ્યાંકન ન કરી શકે. જે કરવા એસે તો શિખિરને અન્યાય થાય. માટે આ શિખિરની ઘેડીક વિશેષતાઓ, જે હું માટલિયાજીના મૂલ્યાંકન ઉપરથી સમજ્યા છું તે કહીશ.

આ શિખિર કોઈ એક સંપ્રદાય કે ધર્મ વિશેષના પ્રચાર માટે નથી. યોગ્યત્વ તેમ જ માત્ર ધર્મ સંપ્રદાયોને પુષ્ટિ આપવા ખાતર યોગ્યત્વ નથી. મને લાગે છે કે ધર્મનો વાણીથી જ પ્રચાર કરવા કરતાં ધર્મના સિદ્ધાંતો વ્યક્તિ કે સમાજના જીવનમાં કેમ ઉતરી શકે એ વિષે પ્રયોગ કરવો, વિચાર કરવો, વિનિમય કરવો અને લોકોને સ્પષ્ટ દિશામાં દોરવા એ જ ધર્મની સાચી સેવા છે. તે આ શિખિર વડે કરવામાં આવી છે. આ દૃષ્ટિથી જ આ શિખિર યોગ્યતા ધરાઈ હતી અને તે મુગ્ધ જ પ્રવચનોની ગોઠવણ થઈ છે.

શિખિરમાં ચાર સાધુઓ જ કેમ આવ્યા? એ વસ્તુને હું ગૌણ ગણું છું. આ શિખિરની દૂર-દૂર સુધી જે સાધુ-સાધ્વીઓ, ભાઈ-બહેનો ઉપર છાપ પડી છે તેને જ હું મુખ્ય પરિણામ માનું છું. એટલે આવા શિખિરો અવશ્ય જે કંવાવા જોઈએ. જેમાં સમગ્ર માનવ જીવનના આચાર અને વિચારના ઘડતરની વિચારણા થાય છે. આવા શિખિરો ધર્મમય સમાજ રચનાને વેગ આપવા માટે ધ્યેયને પહોંચવા માટે ઘણા કાબ-કારી છે-મદદરૂપ છે.

હું સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાસ્થાત્રમી છું. એટલે મારા જેવા શ્રદ્ધસ્થ માટે કેવળ અધ્યાત્મ કે બ્રહ્મચર્યની ચર્ચા હોય તો તેથી સંતોષ ન થાય. એટલા માટે જ શ્રી. માટલિયાજીએ કહ્યું તેમ આ શિખિરમાં સમગ્ર માનવ-જીવનની દૃષ્ટિએ આધ્યાત્મિક-ધાર્મિક વિષયોની સાથે સાથે ભૌતિક વિષયોની જણાવટ થઈ છે; તેમ, હું પણ ભૌતિક વિષય પર બોલું તો અજુગતું નહીં ગણાય.

ભૌતિક વિષયોના વિચાર વખતે આપણે ત્રણ વસ્તુ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે :-(૧) રાષ્ટ્રિયતા, (૨) વિશ્વશાંતિ, (૩) ધર્મ અને વિજ્ઞાન વચ્ચે અવિરોધ. એ બધામાં જે આપણે ધર્મભાવના, ધાર્મિક દષ્ટિ લાવવા પ્રયત્ન કરીશું નહીં તો સમાજનું સ્વાસ્થ્ય અને વ્યક્તિનું સુખી જીવન જેઈ શકીશું નહિ. જે દેશોની સમાજરચના માત્ર ધન કે સત્તા ઉપર પ્રસ્થાપિત છે ત્યાં પ્રગતિશીલતા દેખાય છે પણ તે ઉપર છદ્દી છે. ત્યાં વ્યક્તિને સંતોષ થતો નથી; સમાજનું જીવન સ્થિરતા મેળવી શકતું નથી. એ બંને માટે ધર્મમય સમાજ રચના પ્રસ્થાપિત કરવી જોઈએ. ભૌતિક દષ્ટિએ સમાજ-રચના અને ધર્મમય સમાજ રચનામાં પાયાનો ફેર છે.

મેં થોડાક વર્ષો પહેલાં એક અંગ્રેજ લેખકનું પુસ્તક ‘હવે કેમ વળાટું?’ વાંચ્યું હતું. તેમાં નવી સમાજ રચના પ્રત્યે લખાણ હતું. તેમાં લેખકે બતાવ્યું હતું કે આપણી સામે પાંચ મોટા રાક્ષસો છે :-(૧) આલસ્ય, (૨) અસ્વચ્છતા, (૩) અજ્ઞાનતા, (૪) અસ્વસ્થતા અને (૫) દરિદ્રતા. જ્યાં સુધી આપણે આ પાંચ ઉપર વિનય મેળવીશું નહીં. ત્યાંસુધી વ્યક્તિ કે સમાજનું કલ્યાણ થવાનું નથી. આપણા દેશમાં આવા રાક્ષસો ઉપર વિનય મેળવવાનું કાર્ય બહુ મુશ્કેલ છે. સૈદ્ધાંતિકી ભારતે રાજકીય આર્થિક ગુલામી ભોગવી છે. પણ મહાત્મા ગાંધીજીની સરદારી નીચે આ દેશની પ્રજા સ્વતંત્રતા માટે લડી હતી. તે સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ અહીં પણ થયો છે. એના માટે જે પ્રવચનો થયાં છે તે પ્રેરણાદાયી થયાં. તે સિદ્ધાંતો છે સત્ય અને અહિંસાના.

ફક્ત આ વિચાર (સત્ય અને અહિંસાનો) પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરવા માટે સંપૂર્ણ સમય અને તાકાત આજ ભારતની પ્રજામાં ઓછાં છે. અન્યભાષામાં લખાયેલ પુસ્તકો આપણે વાંચીએ છીએ, સમાજ શાસ્ત્રીઓ અને તત્ત્વચિંતકોની જાંચી ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કરીએ છીએ; પણ આ શિબિરમાં જે ત્રણ તત્ત્વો વેદાંત જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વ.માં રજૂ કર્યા છે. (૧) સત્યનું અન્વેષણ (૨) પ્રેમથી સૌની સાથે સંબંધ

આંધવા, (૩) પછી સમાજ સાથે જીવન જોડીને સમાજ જીવનને દોરવું જેથી ધર્મમય સમાજ સ્થાપિત કરી શકીએ. એ ત્રણે દ્વારા સુંદર સમાજ રચી શકીશું. તે ઉપર ખરેખર વિચાર કરીને તેને આચારમાં પરિણિત કરવા જવું છે.

વ્યક્તિના જીવનમાં સમાજ ઘટનાના પાયા તરીકે એ વસ્તુ સ્વીકારવાની રહેશે. (૧) લોભ અને લાલસાને પોપણુ વધારે મળે તેની ટકોર અપરિગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લઈને કરવી, (૨) વ્યક્તિ માત્ર પોતાનોજ વિચાર ન કરે; સમાજનો પણ જરૂર વિચાર કરે. એટલેજ તે કલેશ, કલહ અને કતલના માર્ગે જતો અટકે. સમાજ જીવનમાં સમતા અને સમરસતા નથી આવતી. માટે એ એ વસ્તુ ઉપર સમાજપ્રેરકો અને સમાજના માર્ગદર્શકોએ વધારે ભાર આપીને સમાજને સમતાની દિશામાં એકાગ્ર કરવો જોઈએ.

શિખિરે આ કામ અજીવ્યું છે. આજે અનેક દેશોમાં જે સમાજ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેથી સંધર્મ, લોભ, કલેશ, અદેખાઈ, ઘૃણા, કૂરતા અને વૈરવૃત્તિ તેમજ વિજ્ઞાસિતાને પોપણુ મળે છે; કારણકે તે ગ્રામ ધર્મજ્ઞો અને સત્ય પ્રેમજ્ઞો શિક્ષણ હોતું નથી. એ દષ્ટિએ જોતાં શિખિરે ધર્મદષ્ટિ રાખી, સત્ય-પ્રેમ-પ્રાયના લક્ષ્યખિંદુથી જે સામાજિક શિક્ષણનું ભાતું આપ્યું છે તે નોંધપાત્ર છે.

આજે વિશ્વના પ્રવાહો એટલી ઝડપથી બદલાતા જાય છે કે તે વખતે તો સમાજના માર્ગદર્શક યુગાનુકૂળ નહીં વિચારે, ધર્મની ગોઠવણી યુગના પ્રવાહોની સાથે મેળે એસાડીને નહીં કરે, તો આજે રડયું ખડયું ભારતનું સાંસ્કૃતિક જીવન જે ગામડાંમાં નજરે પડે છે તે પણ શહેરોની સાથે દસેડાઈને અનિષ્ટ સંસ્કૃતિ તરફ દોટ મૂકતું થઈ જશે. માટે તત્ત્વચિંતકો, સાધકો તેમજ સાધુ સાધ્વીઓએ સંગઠનો વડે યુગ-પ્રવાહને ધર્મની દિશામાં વાળવાનું ભગીરથ કાર્ય કરવું જોઈશે! એ વાતની ચેતવણી શિખિરે ઉચ્ચારી છે. છેલ્લે સમગ્ર માનવજીવનને સુખી

કરવાની શિબિરની ભાવનાની હું કદર કરું છું અને આશા રાખું છું કે આ દિશામાં શિબિરાર્થીઓ વહેલી તકે આગેદૂર કરે. પરમાત્મા એમને એ દૂર કરવામાં શક્તિ આપે !”

ત્યારબાદ પૂ. શ્રી દંડીસ્વામીજીએ જણાવ્યું હતું: “આ શિબિરનું આયોજન એક અનોખા મહત્વને લઈને છે. અહીંથી ઘડાયેલા સાધુ-સંન્યાસી અને સાધક-સાધિકાઓ પાસે એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ કેળવાઈ છે તેમાં શક નથી. આ યુગ ગાંધીયુગ ગણાય છે. તેમણે સર્વાંગી દૃષ્ટિ રાખીને લોકોને અને દેશને ઉન્નતિ ઉપર આણ્યા હતા. મને આશા છે કે ગાંધીયુગના ક્રાંતદ્રષ્ટા સાધુ-સંન્યાસીઓ અને સાધક-સાધિકાઓ આ શિબિર વડે ગાંધીજીની જેમ સર્વાંગી દૃષ્ટિ રાખીને આગેદૂર કરશે.”

બધા પ્રયોગોનો ધર્મદ્રષ્ટિએ સમન્વય કયારે?

પછી શિબિરાધિપતિ પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ દીક્ષાંત ભાષણ રૂપે કહ્યું:—

“આમ તો વૈકુંઠભાઈએ મંથન મૂક્યું; માટલિયાજીએ શિબિરની ફળશ્રૂતિ રજૂ કરી અને નેમિમુનિએ એમાં પૂર્તિ કરી. આ બધી વાતોના સંદર્ભમાં એક વાત કહેવાનું મન થઈ જાય છે. આ દેશમાં જુદા જુદા હજારો પ્રયોગો થયા છે; થાય છે, પણ એ બધાનો ધર્મદ્રષ્ટિએ સમન્વય શી રીતે થાય? મને લાગે છે કે એ કામ ધર્મ સિવાય કોઈ નહીં કરી શકે. ધર્મ માત્ર દેશ કે વેશમાંજ નથી પણ સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વની બધી પ્રવૃત્તિઓ સાથે છે. તેવો ધર્મ વિજ્ઞાન, રાજકારણ, અર્થકારણ, સમાજકારણ બધાયની સાથે સમન્વિત થાય તોજ તે વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનમાં આવી શકે છે અને સમાજનું ઘડતર કરી શકે છે.

આ શરૂઆત ગાંધીજીએ કરી. તે પહેલાં એ વસ્તુ ન હતી એમ નહીં. પણ જુદા જુદા દેશકાળમાં જુદી જુદી જે સમસ્યાઓ ઊઠી તે પ્રમાણે તે યુગમાં ધર્મદ્રષ્ટાઓએ ઉકેલ આપ્યો. રામના યુગમાં જે

સમસ્યાઓ હતી, કૃષ્ણ યુગમાં ત્રીજી જ ઊભી થઈ. મહાવીર અને બુદ્ધના યુગમાં વળી ત્રીજી જ સમસ્યાઓ ઊભી થઈ. ગાંધીજીના યુગમાં વળી નવી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ. એમણે તેનો ઉકેલ સત્ય અહિંસાની દ્રષ્ટિએ શોધ્યો.

આ ઔદ્યોગિક યુગમાં બે વસ્તુઓ વધારે વર્ચસ્વ ધરાવે છે; ધન અને સત્તા. એની પ્રવૃત્તિઓને અર્થકારણ અને રાજકારણ કહેવામાં આવે છે. એ બંનેની સમતુલા જાળવવા માટે એક બાજુથી સંત વિનોબાજી અર્થકારણની સમતુલા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, ત્યારે રાજકારણની સમતુલા જાળવવા માટે પંડિતજી (નેહરુ) પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. તેઓ પંચશીલનો ઝંડો લઈને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં સંસ્થાનવાદ અને અશાંતિને દૂર કરવા માટે ભગીરથ પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે. આ બંને સિવાય દેશ પ્રત્યે ત્રીજું મોટું કામ છે તે નૈતિક અંકુશ અર્થ અને સત્તા ઉપર રાખવાનું. આ કાર્ય કરવાનું છે ક્રાંતિપ્રિય સાધુ સાધ્વીઓએ. તેમની જવાબદારી છે કે ધર્મદ્રષ્ટિએ લોકસંગઠનો અને લોકસેવક સંગઠનો રચી તેમના વડે સત્તા અને ધન બંને ઉપર અંકુશ લાવે. તે દેખાડવા, બતાવવા, સમજાવવા અને પ્રેરવા માટે સાધુ-સાધ્વી શિબિરે અદ્ભુત કામ કર્યું છે.

ભગવાન મહાવીરે ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કર્યા બાદ આર્થિક તેમજ સામાજિક પ્રશ્નો લીધા હતા. કેવળજ્ઞાન પછી એમણે આ વિષે સતત પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેમણે જોયું કે જ્યાં સુધી ધર્મ સમગ્ર સમાજ વ્યાપી ન બને, ત્યાં લગી માત્ર એક ક્ષેત્રમાં જ રહેશે અને એકાંગી તથા શુષ્ક બની જશે. એટલે એમણે ગ્રામધર્મ, નગરધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ વગેરેથી માંડીને સૂત્ર-ચારિત્ર ધર્મ સુધી જુદા જુદા ક્ષેત્રે ધર્મનો પ્રવેશ કરાવ્યો.

આ શિબિરનો ઉપયોગ પણ દરેક ક્ષેત્રે ધર્મનો પુટ લગાડવા માટે જ છે. જાણે તેમાં થોડાંક સાધુ-સંન્યાસી તેમજ સાધક-સાધિકાઓ આવ્યાં પણ આ એક નવો ચીસો છે. છતાં જ શિબિરાર્થીઓ આવ્યાં છે.

તેઓ આ શિબિરમાંથી જે કંઈ શીખ્યાં છે તેને લઈ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં જઈને કાર્ય કરશે એવી આશા છે. બાલનળકાંઠા પ્રયોગ એમને દિશા સૂચક જેવો બનશે અને ક્રાંતિપ્રિય સાધુસાધ્વીઓમાં છેવટના માર્ગદર્શક બનશે.

મારે શિબિરાર્થીઓને એક વસ્તુ કહેવાની છે. તમે અહીંથી જે સારી વસ્તુઓ શીખ્યા તે લઈ જજો; બાકી જે ગંદવાડ હોય તેને મુંબઈના દરિયામાંજ નાખતા જજો. સાધુસંન્યાસીઓને મારે એજ કહેવાનું છે કે તેઓ રાજ્ય, સમાજ (મહાજન) અને પ્રજાસેવક વગેરેને દોરવણી આપવા માટે જાય, અગર તો સર્વધર્મ સમન્વય કરવા જાય તે પહેલાં સેવાજાવના અને નમ્રતા, તથા ત્યાગ વૃત્તિ પોતાનામાં સવિશેષ કેળવે. અભિમાન લઈને જશે તો કોઈ તેમની પ્રેરણા નહીં બીજી. માર્ગદર્શન નહીં લે.

ગાંધીજી પહેલા પહેલા કોંગ્રેસમાં આવ્યા ત્યારે પ્રમુખના કોટના બટન ખીડતા, સફાઈ કરતા એટલે જ તેઓ કોંગ્રેસના સામાન્ય સભ્યથી માંડીને કોંગ્રેસના પ્રમુખ સુધી પહોંચી શક્યા અને છેવટ લગી કોંગ્રેસના સર્વેસર્વો રહી શક્યા. આજે સાધુઓ નમ્રપણે પોતાની જવાબદારી નહીં નભાવે અને એનું બાન ભૂલી જશે તો એ આગળ નહીં વધી શકે. ગાંધીજીએ ભંગી લોકોનું દુઃખ અને પેલી ગરીબ બાઈની એક જ ચિંથરાની સાડીનું દુઃખ જોયું ત્યારે તેમનું હૃદય દ્રવી બિઠયું અને પોતે ઝાડુ હાથમાં લઈને સફાઈનું કામ કરવા અને કછોટો મારીને ફરવા માટે તૈયાર થયા. આટલી આત્મીયતા સાધુઓએ કેળવવીજ પડશે. એમાં સપ્રદાયની કોઈ ક્રીયા કે પરંપરાને છોડવાની જરૂર નથી. પોતાના ધ્યેય પ્રતિ અવિચળ રહી, આગેકૃત્ય કરવાની છે.

વૈકુંઠભાઈએ શિબિરની પૂર્ણહુતિ વખતે મહેમાન તરીકે આવીને શિબિરમાં રંગ પૂરણી કરી. તેમની સાથે બાલનળકાંઠા પ્રયોગને લીધે મારો અને પ્રયોગનો સારો સંબંધ છે. ગાંધીજીનો આર્થિક ક્રાંતિમાં એમણે ખાદી આમોઘોગ બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે કામ સંભાળ્યું છે. પહેલાં

રાજ્યપ્રધાન પણ તેઓ રહ્યા છે. તેમણે પોતાની નમ્રતા દાખવી એ ઉત્તમ ગુણ છે. નવા મહાજન તરીકે તેમણે મુક્ત સાહસવાળા મૂડીવાદી અર્થતંત્રને ધર્મની સાથે અનુગ્રંથ કરવાની વાત કરી છે; પણ આપણે મુક્તના બદલે સંયુક્ત (સહકારી) સાહસ અને ધર્મ તથા પ્રજા સંગઠનોના અંકુશ નીચે અર્થતંત્રને રાખવા માગીએ છીએ તોજ તે ધર્મમય સમાજને અનુરૂપ બની શકશે. સદ્ભાગ્યે એમણે સહકારી મંડળી અને ગ્રામપંચાયતમાં ગ્રામસંગઠનોનું નૈતિક પ્રતિનિધિત્વ સ્વીકારીને આ વસ્તુને કાર્યાન્વિત કરી આપી છે. શિબિર પાસેથી એમણે જે અપેક્ષા રાખી છે તે માટે હું મારી જવાબદારી કેટલી પાર પાડી શક્યો છું તે તો તમે જાણોજ છો. એમાં જેટલી કચાશ રહી તે મારીજ નબળાઈ સમજજો. બાકી તો આ શિબિરની પાછળ અનેક ભાઈ-બહેનો તથા સાધુ-સાધ્વીઓની સદ્ભાવના પડી છે તે સમય આવ્યે જરૂર ફળશે એવી આશા છે.”

શ્રી. પ્રજાભાઈના એક ભાવમય કાવ્ય સાથે પ્રણાદિતિ સમારોહ પ્રાર્થ થયો હતો.

શિબિરાર્થીઓનાં પ્રેરક વચનો અને વિદાય

શિબિર બાદ શિબિરાર્થીઓ ક્યાં અને કેવી રીતે કામ લાગે તે પ્રશ્ન શિબિર અને શિબર બહાર ચર્ચાઓ હોતો. એમાં ત્રણ ચાર સૂચનો આપ્યાં હતાં :—

(૧) ગામડાંના કે શહેરનાં ઘાંડ તત્વો સામે, લાંચની બદી સામે, સામુદાયિક અહિંસાના પ્રયોગો કરે.

(૨) દેશભરમાં સાધુ-સાધ્વીઓ અને સાધક-સાધિકાઓની ત્રણેક ટુકડીઓ એએક વર્ષમાં ફરી વળે.

(૩) જે ચારેય અનુબંધો જોડવાની વાત શિબિર પત્રિકાઓના વિશાળ વાચકવર્ગને ગળે ઉતરતી હોય તેા તેઓ આ અને પેલાં થયેલાં સૂચનોમાં સાથે રહીને કે દુર રહીને સક્રિય સાથ આપે.

(૪) વિશ્વના બધા ધર્મોના ધર્મગુરુઓ દિલ્લી કે મુંબઈ જેવાં સ્થળે મળે અને સર્વામાન્ય કાર્યક્રમો ધડી કાઢે અને જગતના રાષ્ટ્રો પાસે અમલ કરાવે.

શિબિર પૂર્ણાહુતિ સમયે દરેક શિબિરાર્થી પોતાનો સક્રિય ફાળો કઈ રીતે નોંધાવે તે અંગે પ્રેરક વચનો રજૂ કરે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું, પણ સમારોહ પછી સમય નહીં રહે એટલે એક દિવસ અગાઉ તા. ૨૧-૧૧-૬૪ના શિબિરાર્થીઓએ બપોરની ચર્ચાનો સમય પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે ઝડપી લીધો હતો.

સવારના પ્રવચનમાં શ્રી. માટલિયાજીએ પોતે શિબિરના કાર્યને કઈ રીતે ઉપયોગી થઈ શકશે તે જણાવ્યું હતું. સવારનું તેમનું પ્રવચન સર્વાંગી ક્રાંતિમાં શિબિરાર્થીઓ કઈ રીતે ફાળો આપે તે ઉપર હતું. (આ પ્રવચન પુ. નં. ૭ માં છેલ્લું છે) એટલે બપોરની ચર્ચા વખતે

સડેજે ઢરેકને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાની અનાયાસે તક મળી ગઈ હતી.

શ્રી. પૂંજભાઈએ કહ્યું : “આપણી પાસે મોટામાં મોટું કામ સંગઠિતનું છે. સંગઠનો ચોખ્ખાં અને નીતિનાં પાયાવાળાં કાદવાં જોઈએ. સર્વાંગી ક્રાંતિનું કામ આજના યુગે કોઈ એકલ દોકલ સંસ્થા પણ નહીં કરી શકે. સુસંસ્થાઓના અનુબંધે વિરલ વિભૂતિઓ સંકલિત થઈને જરૂર કરી શકશે. અલગ અલગ વ્યક્તિઓ સંકલિત થયા વગર કંઈશો તો આપું કામ બાંગી પડશે.

મારા નમ્ર મતે આજકોનો કાર્યક્રમ આ માટે ઘણો ઉપયોગી થઈ પડશે. નવી પેઢી તૈયાર થઈ સર્વાંગી ક્રાંતિમાં ફાળો આપશે; એટલું જ નહોં બલકે સમાજમાં ચોમેર આ વિચાર ફેલાવવામાં પણ આજકો ઘણાં ઉપયોગી થઈ શકશે. આ કાર્યમાં મને રસ છે અને એ પાયાનું કામ હું કરતો રહીશ.”

શ્રી. દેવજીભાઈ : “સર્વાંગી ક્રાંતિ એક સમુદ્ર છે. શિખિરાર્થીઓએ નાની નાની ઝરણીઓ અથવા સરિતા રૂપે એ સમુદ્રમાં ઓગળી જવાનું છે. અનુબંધ વિચારધારા તથા પ્રાયોગિક સંઘની સંસ્થાઓ દ્વારા ગામડાના અને શહેરોના જનસંગઠનો ઉપર એકત્ર રહીએ. ન્યારે-ન્યારે અનિષ્ટો સામે અહિંસક પ્રતિકાર કરવાનો આવે ત્યારે એ કામમાં જોખમો ખેડી, ભય, સ્વાર્થ અને લાલચ જીતી, પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા અને સર્વવ્રતારનો પરિગ્રહ છોડી, ઝૂકી પડીએ. સર્વાંગી ક્રાંતિના કામમાં ઘટાપેલાંને તો ચાલવામાં જ આનંદ લેવો પડશે. આરામ અને સુખને સર્વથા તિલાંજલિ આપવી પડશે. આજે ધર્મો અને સંપ્રદાયોમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષની જે વાતો છે તે બલે રહી; પણ ખરું સ્વર્ગ તો કર્તવ્ય માર્ગ શોધવાની મથામણમાં છે, અને મોક્ષ કર્તવ્ય માર્ગે જવામાં છે. એ વિચારો દૃઢ બનાવીને આજે ઝૂકાવવાનું છે.”

શ્રી. માટલિયા : “આવતી કાલે પૂર્ણાહુતિ થવાની હોય આજે છેલ્લો દિવસ છે. મારે પણ થોડુંક છેલ્લે છેલ્લે તો કહેવું જ જોઈએ. પૂ. મહારાજશ્રીના સાનિધ્યને સારું હું મુખ્યત્વે ખેંચાઈને આવ્યો અને તે મને મળી ચૂક્યું, એટલું જ નહીં મારી તબિયતના કારણે અલગ અલગ રહેવાની મારી ઇચ્છા પણ ફળી. છતાં તેમણે અને આપ સૌએ શિબિરના જવાબદાર શિબિરાર્થી તરીકે જગ્યા આપી. મારાં પત્નીએ કહેલું કે “હું તમારી સેવાઅર્થે જ આવું છું?” છતાં મારી ઇચ્છા હતી કે તે અ! વિચારધારા સમજવા પ્રયત્ન કરે. એ ઇચ્છા મૂળ્ય પ્રથમથી પત્રક નહીં ભરવા છતાં પૂ. મહારાજશ્રીએ છેલ્લા સમય લગી શિબિરમાં જોડાવાની સૌને તક આપેલી, તે મુજબ તે તક પણ મળી. બાળકો પણ દોઢેક માસ આ સુંદર વાતાવરણનો લાભ લઈ શક્યાં. એક બાજુથી આ બધી બાબતોનો મને આનંદ થાય છે અને બીજી બાજુ જવાબદાર સભ્ય તરીકેની ફરજ હું ખજવી શક્યો નથી એ વિચારથી થોડો રંજ પણ થાય છે. આપ સૌને જે કંઈ તકલીફ પડી હોય તેનો જવાબદાર હું ગણાઉં. છતાં યે સૌ સંકેદપ મુજબ છેવટ લગી ટકા રહ્યા એથી ખૂબ સંતોષ થાય છે.

બીજું પૂજ્ય મહારાજશ્રીએ તો બાસુદી જેવો ભારે પદાર્થ બહુ સરળ રીતે પીરસ્યો છે. આપણી હોજરીને પચે તેટલી અને તેવી રીતે આપણે લેવાનો છે. દોઢ-દોઢ વર્ષના અથાક પુરુષાર્થના પરિણામે આપણને તે મળ્યો છે. આપણે શિબિરાધિપતિ મહારાજશ્રીને ન્યાય મળે અને સૌની શોભા વધે એ રીતે પોતાના ક્ષેત્રમાં યથાશક્તિ આ વિચારનું કાર્ય કરશું !”

પૂ. દંડીસ્વામી : “શિબિરમાંથી તો ઘણું મળ્યું. સ્વભાવો જુદા જુદા અને વિધવિધ કક્ષાનાં અને ક્ષેત્રનાં ભાઈબહેનનાં સત્સંગમાંથી પણ ઠીક ઠીક ભાતું મળ્યું. વિધવિધ માનવોના! કારણે સંઘર્ષ થયા અને છતાં વાંતસલ્યભાવે આપણે સૌ નજીક આવી ગયા એ લાભ નાનો સૂનો નથી. જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ બહુ નથી આવી શક્યાં છતાં દૂર

રહીને તો એ સૌએ વધુમાં વધુ લાભ લેવાની કોશીશ કરી હોય એમ તેમના પત્રો ઉપરથી લાગે છે.”

શ્રી. સુંદરલાલ : “આપણા જીવનમાં સાચા નિયંત્રણની જરૂર છે. મોટરને સ્થૂળ એક જોઈએ તેમ આપણા ઉપર સૂક્ષ્મ એક તો જોઈએ જ. એને માટે ક્રાંતિપ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓ યોગ્ય નૈતિક અંકુશ રાખી શકે, એટલે આ શિબિરમાં તેમનું અને સાધક-સાધિકાઓના કર્તવ્યનું જ્ઞાનભાતું મળ્યું છે.

શ્રી. માર્કસિયાજી : “એટલા માટે જ કહું છું કે જીવનમાં અને તેમાં જે આવા જટિલ સમયના સામાજિક કાર્યક્રમોમાં તો માર્ગદર્શક બળ જોઈએ જ. પૂ. મહારાજશ્રી કહે છે તેમ” ક્રાંતિ પ્રિય સાધુ-સાધ્વીઓનું માર્ગદર્શન અને રચનાત્મક કાર્યકરોની સંસ્થાની-પ્રેરણા લઈ જનસંગઠનો રાજ્યપૂરક થઈને ચાલે તો આ બધા પ્રશ્નો પડે,” એ વાત વહેવારું અને યથાર્થ છે.

પૂ. દંડીસ્વામી : “સાધુ-સંન્યાસી તરીકે અમોએ અમારી ફરજ બજાવી છે.”

ડૉ. મણિલાલ : “શિબિરોધિપતિ તરીકે પૂ. મહારાજશ્રીનું તથા શિબિરનું નામ આપણી સાથે હવે જોડાઈ જતું હોઈ અડગપણે ટકી રહી અનુભવ વિચાર ધારાનું કામ આપણે સૌએ પોતાના સ્થળે નહીંને ચાલુ કરી દેવાનું છે. અને જ્યારે પ્રાયોગિક સધો બોલાવે ત્યારે હાજર થવાનું છે.

શ્રી. માર્કસિયા : બાદ સુંદરલાલે કહ્યું તેમ જીવનમાં અને સામાજિક જીવનમાં સૂક્ષ્મ એક લાવવા માટે આપણે બધાએ ગુજરાત પ્રાયોગિક સંઘના સભ્ય થઈ જવું અને તેના કાર્યક્રમો તથા આદેશોને અપનાવવા, એટલે એમાંથી સંસ્થાના સંબંધો અને મહારાજશ્રીનું છેલ્લું માર્ગદર્શન એ અને બાળતો આવી જશે !”

ગોસ્વામીજી : “શું મારાથી પણ સભ્ય બની શકાય ?”

પૂ. નેમિમુનિ : સાધુ-સાધ્વી અને સંન્યાસીઓને તો વગર સભાસદે અને છતાં નિર્લેપ રહીને, બધી જ પ્રવૃત્તિઓ તથા બધી જ સંસ્થાઓને માર્ગદર્શન આપવાનું છે. તેથી તેમણે કોઈપણ લોકસંગઠન કે લોક સેવક સંસ્થાના સભ્ય બનવાનું નથી. પણ આ પહેલાં તેવા કોઈ સભ્ય થયા હોય તો તે તજ દેવાનું છે. આજના સયોગોમાં સહુથી પહેલાં નિમિત્ત આ “અનુબંધ વિચારધારા”ના પૂ. મહારાજશ્રી હોવાથી, તથા પ્રાયોગિક સંઘો એમના મુખ્ય વાહનરૂપ બન્યા હોઈને આ બંને વાતો કરવાની અનિવાર્ય છે. જેમાંથી બધી જ કાર્યવાહી અનુબંધ વિચારધારાને અનુરૂપ થતી જશે !”

ત્યારબાદ લગભગ બધા જ શિષિરાર્થીઓએ-બળવંતભાઈ, ગોસ્વામીજી, સુંદરલાલભાઈ, ડોક્ટર સાહેબ-બધાએ શિષિર અંગે હૃદય સ્પર્શી વાતો કરી પોતપોતાની થયેલ ક્ષતિ અંગે તેમણે દુઃખ પ્રગટ કર્યું. સૌએ આજ લગી જે પ્રેમ વાત્સલ્ય મેળવ્યું હતું તેનો આનંદ પ્રગટ કર્યો હતો.

બ્રહ્મચારીજીએ પોતાને આવેલ આવેશનું દુઃખ પ્રગટ કર્યું હતું. તે પ્રસંગથી પોતે એ નિમિત્તે તાદાત્મ્ય અને તટસ્થતાનું જ્ઞાન શીખ્યા એમ જણાવ્યું. અહીંથી છૂટા પડવાનું વિચાર્યું પણ રાત્રે શું શું વિચારો આવ્યા વગેરે વાતો ઉપરથી અવ્યક્ત જગતનાં બળ અને વાત્સલ્યો, ક્રોધ અને આવેશ પર વિજય લેખાવી સહુને હસાવ્યા.

શ્રી માટલિયાજીએ કહ્યું : “ચાર માસનો શિષિર તો હવે ક્યાંથી ચોજી શકાય ? પૂ. મહારાજશ્રી સૌરાષ્ટ્ર લગી ન પહોંચી શકે. એટલે પૂ. દંડીસ્વામી જે ધ્યોમાસામાં છેવટ સાતેક દિવસ આપે તો મારો વિચાર, આ અનુબંધ વિચારધારાના સંદર્ભમાં માલપરામાં શિષિર ભરવાનો છે.”

આ રીતે રસસભર વાયુમંડળ અને ભાવિકાર્યની ચોખવટ બાદ શિષિર દરમ્યાન મણિભાઈ, મીરાબેન વગેરે સર્વેએ પોતપોતાના વતી કોઈને દુઃખ થયું હોય તે અંગે ક્ષમા માંગી.

પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજીએ કહ્યું: “ક્ષેત્રવિશુદ્ધિપૂર્વકનું ધાર્યું હતું તેવું ખીજ વવાઈ ચૂકયું. એનો મને અને નેમિમુનિને સંતોષ છે. કુદરત અને તમારા પ્રત્યક્ષ તેમજ અનેકના પરોક્ષ પુરુષાર્થથી તે વૃક્ષ રૂપે ફળશે એવી આશા છે.”

આજની સભામાં શિબિરના વ્યવસ્થાપક શ્રી. છોટુભાઈનું વિદાય વક્તવ્ય પણ થયું.

શ્રી. છોટુભાઈનું વિદાય વખતનું વક્તવ્ય

પરમપૂજ્ય ગુરુદેવ, પૂ. નેમિચંદ્રજી મહારાજ, પૂ. દંડીસ્વામી, શ્રી. ગોસ્વામીજી, સાધકભાઈઓ તથા સાધિકા બહેનો !

શિબિર આજે પૂરો થાય છે. આવતીકાલે પૂર્ણાહુતિનો સમારોહ પણ છે. પણ મારે આવતી કાલે મૌન થાય છે. જેથી મારે આપ બધાની ક્ષમા આજે માંગી લેવાની છે.

જે મહાન કાર્યના ઉદ્દેશ માટે શિબિરની યોજના થઈ એ મહાન કાર્યનું ખી તો સુંદર રીતે ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ સાથે વવાણું છે અને તે કાર્ય ઘણી જ ઉત્તમ રીતે પાર પડ્યું છે. તેમાં આપ બધાના સાથ સાથે જે અથાગ પરિશ્રમ, પૂ. ગુરુદેવ તથા પૂ. નેમિચંદ્રજી મુનિએ કાર્યકૌશલ્ય સાથે સમ્ભવયોગ જળવીને લીધો છે અને કાર્યને એક દષ્ટિએ તો પરિપૂર્ણ રીતે નિર્વિઘ્ને પાર ઉતારેલ છે. હવે આ ખીજના ચંદ્રને દિન પર દિન વિકસાવી સમાજના બધા પ્રશ્નોને સ્પર્શીને બધાને પોતપોતાનો ધર્મ સમજાવી, શીતળતા આપી આપ સૌ વિકસાવો એ જ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના. આ મહાન ભગીરથ કાર્ય છે. એ માટે સમય જોઈશે, સાથે પ્રભુકૃપા અને આપ બધાનો પ્રામાણિક જાગૃતિ સાથેનો પુરુષાર્થ જ આ કાર્યને વિકાસના પંથે લઈ જશે. પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે એ બળ આપો.

ઓ શિબિર અંગેનું ખીજું કામ, વ્યવસ્થા અને ભોજન અંગે, આ કાર્યની જવાબદારી શ્રી. માટલિયાભાઈ તથા બહેન શ્રીમતી સવિતા-

અહેન વ. એ સંભાળીને અમોને જે મોકળાશ આપી છે તે બદલ તેમના ઋણી છીએ.

શ્રી. માટલિયાજીએ પોતાની તબિયત અંગે પૂ. ગુરુદેવ પાસે અમુક બાબતમાં પ્રથમથી જ છૂટછાટની મંજૂરી મેળવી લીધી હતી. છતાં આવી નાદુરસ્ત સ્થિતિમાં પણ તેઓએ શક્ય તેટલું કાર્ય બજાવેલ છે, તથા માનસિક રીતે ધણું સહ્યું પણ છે.

ગૃહમાતા તરીકે અહેન શ્રીમતી સવિતાબહેને જે ફરજ બજાવી છે, જે સહનશીલતા દાખવી છે તેના માટે શબ્દો નથી જડતા. ધણીવાર તેમની સ્થિતિ સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી કહીએ છતાં તેઓએ સુખેદુઃખે માતાનું પદ સાચવી રાખ્યું—સાથે સાથે વર્ગની શિસ્ત, નિયમિતતા, સાધિકા તરીકેની સમયસરની હાજરી આપીને હસતે મુખે પોતાની બેવડી જવાબદારીનું કાર્ય સુંદર રીતે પાર ઉતારેલ છે.

આમાં અમારી, ખાસ કરીને મારી અણુઆવડત, બેદરકારી, ઉદાસીનતા, વિગેરેએ ખૂબ જ ભાગ લેજોયો છે, એ મારા માટે દુઃખની વાત છે. છતાંયે તેઓએ બધાને સાચવીને ફરજ અદા કરી છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. આ શિમિર એક મોટી જવાબદારી સાથે જોખમી વાત હતી, પણ પ્રભુની અનંત દયાથી સાંગોપાંગ પાર ઊતરી ગયા છીએ. અમારી ક્ષતિ તથા ભૂલો માટે પૂ. ગુરુદેવની તથા માટલિયાજીની ક્ષમાયાચના ચાહીએ છીએ.

આપ બધાને પણ અમારી જે મુખ્ય જવાબદારી હતી તે પૂરી કરવામાં અસમર્થ નીવડ્યા હશે એથી નાની મોટી મુશ્કેલીઓ બધાને પડી છે, ઘણી વખત તમને દુઃખ પણ થયું છે; મુઝવણમાં પણ મૂકાવું પડ્યું છે, તકલીફ ઊઠાવવી પડી છે. આ બધા માટે જવાબદારી અદા ન કરી શક્યા બદલ તમારા બધાની ક્ષમા યાચું છું; અને સૌ અહીંના વાત્સલ્યમય વાતાવરણની ફેરમને સાથે લઈ જાઓ એવી આશા રાખું છું.”

ત્યારબાદ સહુએ એક-બીજા પાસે ક્ષમા-યાચના કરી હતી.

વિદાય

વિદાય વેળા ખૂબ જ વસમી હોય છે. જે શિખિરાર્થી, સાધક-સાધિકાઓ અને સાધુસંન્યાસી ચાર સાડાચાર માસ એક જ સ્થળે શિખિરમાં રહ્યા અને જેઓ આચાર-વિચારની દૃષ્ટિએ ધડાયા; તેમને બ્યારે છૂટા પડવાનું આવે ત્યારે તેમનું હૃદય ભરાઈ આવે તે સ્વાભાવિક છે. તેના હૃદયમાં પોતાના શ્રદ્ધેય અને સાથીજનો પ્રત્યે અનેરો ભાવ હોય છે.

શિખિરાર્થીઓ પૈકી પૂ. શ્રી. દંડીસ્વામીજી અને ગોસ્વામી જીવણગરજી તેા પ્રણીહુતિ થયા પછી બીજે જ દિવસે વિદાય થયા હતા. પૂ. દંડીસ્વામીની સરળતા અને પ્રકૃતિભદ્રતા સાધુતાને દીપાવે એવી હતી. તેમણે ફરી મળવાનું વચન આપ્યું અને પૂ. મહારાજશ્રીના અનુભવ વડે મજેલ અપૂર્વ જાભ માટે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો. શ્રી. ગોસ્વામીજીએ પણ વિદાય વેળા પૂ. મહારાજશ્રીને પોતાના જીવનમાં ધર ધાલી ગયેલા ધૂત્રપાનના વ્યસનને ધીમે ધીમે કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવાનું વચન આપેલ; તેમજ પત્રવહેવાર વડે સંપર્ક સાધવાની વાત કહી.

શ્રી. બ્રહ્મચારીજી, સુંદરલાલ શ્રોફ, ડૉ. મણિભાઈ પણ પ્રણીહુતિના બીજે દિવસે ગયા. એમણે પૂ. મહારાજશ્રીને નમન કરીને શિખિરના અનુભવનું ભાતું લીધું અને વિદાય થયા.

આડીનાં સાધક-સાધિકાઓ પોતપોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે વિદાય થયાં. પૂ. મહારાજશ્રીના વાતસલ્ય અને સૌહાર્દનો રસ સૌએ ચાખ્યો હતો. એટલે વિદાય વેળા સહુની આંખોમાં હર્ષાશ્રુ હોય તે સ્વાભાવિક છે.

“સાધુ સો ચલતા ભલા” એ ત્યાં પૂ. મહારાજશ્રીએ પણ પૂ. નેમિભુનિ સાથે ત્યાંથી વિહાર કર્યો....

શિબિર પછી

શિબિરાર્થીઓ સાથે સંપર્ક

શિબિર પછી શિબિરાર્થીઓ પૈકી ઘણાની સાથે પત્ર વ્યવહાર દ્વારા સંપર્ક રહ્યા કરતો હતો.

શ્રી. દેવજીભાઈ સાથે જે પત્રવ્યવહાર રહ્યો તેમાં તેઓ શિબિરની કાર્યવાહીના સારા પ્રત્યાઘાતો કચ્છના ઉપર પડ્યા, એમ જણાવે છે. અને પોતાને પણ શિબિરમાંથી પરિપક્વ અનુભવ મળ્યાં, તેનો અભાર પ્રદર્શિત કરે છે.

શ્રી. ડોકટર મણિભાઈ શાહ સાથે પણ પત્રવ્યવહાર ચાલુ રહ્યો હતો. એમાં વચ્ચે-વચ્ચે તેઓ પોતાના વિચારોમાં રહેલ શંકાઓ પૂછાવે છે. તેમજ એક વખત જ્યારે પૂ. મહારાજશ્રીનો પ્રવાસ વડોદરા જિલ્લામાં થયો, ત્યારે પ્રત્યક્ષ પણ મળ્યા. તે વખતે તેમની માનસિક સ્થિતિ ‘ૐમૈયા’ની ધૂનમાં હોવાથી બરાબર ન હતી. મહારાજશ્રીએ તેમને સંતોષ આપ્યો. અને પાછી તેમની માનસિક સ્થિતિ બરાબર થઈ ગઈ હતી.

શ્રી. બ્રહ્મચારીજી, સુંદરલાલ શ્રોફ, અને શ્રી ગોસ્વામીજી સાથે પત્રસંપર્ક ન રહ્યો. પાછળથી પણ મહારાજશ્રીને સુંદરલાલ શ્રોફ સુરત જિલ્લા પ્રવાસમાં મળેલા અને ટૂંક સમય સાથે રહેલા. શ્રી બળવંતભાઈની તબિયત શિબિર વખતે જ બગડી હતી, તે સૌરાષ્ટ્ર ગયા પછી થોડી ઠીક થઈ. અને પત્રસંપર્ક ચાલુ રહ્યો. તેમણે દંડીસ્વામી શ્રી. ગોપાળ સ્વામીજી પાસે સંન્યાસ લેવાની ઈચ્છા પત્રમાં જણાવેલ; પણ તેમના માતૃશ્રી અત્યંતવૃદ્ધ હોઈ, તેમની સેવાની જવાબદારી છે, ત્યાં સુધી સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ સાધી પોતાનું જીવનધરતર કરવું સારું, એમ જવાબમાં લખાયું. સવિતાબહેન, ચંચળબહેન ભટ્ટ, માટલિયાજી, હારમણિબહેન,

પૂજનભાઈ, સાથે પણ પત્રવ્યવહારથી સંપર્ક રહ્યો. સવિતાબહેન તો શિબિરના ૧ માસ પછી ઘાટકોપરમાં અમે હતા. ત્યારે પાછા મળી ગયાં અને પોતાનાં નણુંદાબહેન અને તેમના દીકરાને દર્શનાર્થે જાવ્યાં હતાં. સવિતાબહેનની પ્રેરણાથી શિબિર દરમ્યાન ‘બ્રહ્મચર્યનાં નવાં મૂલ્યો’ પુસ્તક એમના તરફથી છપાવાયું હતું. તેમાં ઉલ્લેખિત વિચારોનાં સારામાઠા પ્રત્યાધાનો વિચારક વર્ગમાં જાણવા મળ્યા. ચંચળબહેન બટના પત્રમાં શિબિરનાં મધુર સ્મરણોનો ચિતાર રહેતો. શ્રી દંડી સ્વામી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં શિબિરનાં મધુર સંસ્મરણોનો જ સર્વિશેષે ઉલ્લેખ રહેતો. વચ્ચે જ્યારે શ્રી. બળવંતભાઈ એમની પાસે સંન્યાસ લેવાનું વિચારતા હતા ત્યારે એમણે પૂ. મહારાજશ્રીને પૂછાવેલ કે મારે આમાં શું કરવું? પૂ. મહારાજશ્રીએ એ મનઝાનનું લખ્યું કે જ્યાં સુધી બળવંતભાઈના બા હૈયાત છે, ત્યાં સુધી કમમાંકમ તેમને સંન્યાસ લેતાં અટકાવો. ત્યાંસુધીમાં તેનું પોતાનું ઘડતર અને પ્રકૃતિ ઉપર કાબૂ વગેરે સારી પેઢે થઈ જાય, તે હિતાવહ છે.

શ્રી. દડિયાજી સાથે તો મુંબઈ, પરાંઓ અને ચીંચણામાં અવારનવાર સંપર્ક રહેતો.

શિબિરાર્થીઓએ કરેલ પ્રગતિ

શિબિર પ્રેરક પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી મ. શિબિરપૂર્ણાહુતિ પછી થોડા દિવસ સાયણુ રહી ઘાટકોપર પધાર્યા હતા. ત્યારે શિબિરમાં થયેલ ચર્ચા-વિચારણાને આગળ ધપાવવા, સાધુસાધ્વીઓને એ વિચાર ગળે ગિતરાવવા, તેમજ વિચારક સદ્ગૃહસ્થ-ભાઈબહેનોમાં અનુબંધ વિચારધારા સમજાવવા અને ક્યારેક અહિંસાનો સામુદાયિક પ્રયોગ કરવો પડે તો તે માટે તપશક્તિ સંચિત કરવા માટે પૂ. મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી વિ. વા. પ્રાયોગિક સંઘની હેઠળ નીચે મુજબ ત્રણ સમિતિઓ સ્થપાઈ:—

૧. સાધુસાધ્વી સંપર્ક સમિતિ (જે સાધુસાધ્વીઓનો સંપર્ક કરે અને આ વિચાર સમજાવે.)

૨. અનુબંધ-વિચાર પ્રચાર સમિતિ

૩. તપક્રાળા સમિતિ

આ ત્રણે સમિતિઓમાં જુદી-જુદી શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ નીભાઈ હતી. ઠા. ત. સાધુ સા. સં. સમિતિમાં શ્રી. અમૃતલાલ દડિયા, શ્રી. મહેન્દ્રભાઈ પૂ. શ્રેદ્ધ. શ્રીમતી પુષ્પાબહેન મહેતા (પાલણપુરવાળા.) શ્રી. દેવજીભાઈ શાહ, શ્રી. સવિતાબહેન પારેખ, શ્રી. લક્ષ્મીચંદ ઝવેરચંદ સંઘવી વગેરે અનુબંધ-વિચારપ્રચાર સમિતિમાં શ્રી. અમૃતલાલભાઈ ડી. મહેતા; શ્રી. શાંતિભાઈ કાનજી, શ્રી. દેવજીભાઈ, શ્રી. હરજીભાઈ, શ્રી. લખમશીભાઈ, શ્રી. સામનેકભાઈ, શ્રી. દિનકરભાઈ દેસાઈ, શ્રી. પૂંજભાઈ કવિ; શ્રી. ડો. મણિભાઈ વગેરે. તપક્રાળા સમિતિમાં કેટલાક બહેનો ત્યાર પછી પૂ. મહારાજશ્રી અને સ્વામી નેમિચંદ્રજીએ ધાટકોપર, ચેંખૂર શાન્તાકુંઝ, ખાર, વિલેપાર્લે, અંધેરી, બેરીવલ્લી, કાંદીવલી વગેરે થઈને ચીંચણુ (થાણા જિલ્લા) ભણી વિહાર કર્યો. ધાટકોપર અને શાંતાકુંઝ દેરાવાસી સાધુઓનો સમાગમ થયો. ચીંચણુમાં બે દેરાવાસી મુનિ રત્નસાગરજી અને પ્રવીણસાગરજી મળવા આવેલા.

આ દિવસોમાં સાધ્વીજી ઠા. ૨. જેઓ શિબિરમાં ભાગ લેવાનું વચન આપવા છતાં ન આવી શક્યાં. તેઓ આજુબાજુના ગામમાં હતાં એ ભક્તે સંયોગ વશાત થઈ ગયું પણ હવે તેમને પોતાનું વચન નહિ પાળવાનો પસ્તાવો થાય, અને પોતાની ભૂલ સમજીને જાહેર કરે, એ દ્રષ્ટિએ વિ. વા. પ્રા. સંઘનાં બાઈ-બહેનો ત્રણીવાર તેમને મળવા અને સમજાવવા ગયાં પણ તેઓ હજુ પણ સંયોગાધીન રહી હિમ્મત ન ખતાવી શક્યાં. છેવટે પૂ. મહારાજશ્રીએ એમની નબળાઈમાં પોતાની ભૂલ ગણી તેના પ્રાયશ્ચિત માટે પોતે ૨૧ ઉપવાસ કરવાના કલ્પેલા, પણ સાથે કેટલાંક વિકલ્પો એક પાના ઉપર લખીને મૂકેલા તેમાં એ મુખ્ય હતી કે— (૧) જો સાધ્વીજીને પસ્તાવો થાય અને પોતાની ભૂલ કબૂલે તો વચ્ચેથી પારણું થાય, (૨.) જો સાધ્વીજીનાં ગૃહસ્થપક્ષના

સગાવહારાં અથવા લાગતા વળગતાં ભાઈબહેનો જન્મીત થાય અને આ નિમિત્તે પોતે તપ કરે તો અમુક ઉપવાસે પારણાં થાય (૩) જે સમાજ જન્મીત થાય તો અમુક ઉપવાસે પારણાં થાય. કારણ કે આમાં સાધુ જવાબદારી વિશેષ ગણાય અને બાકીની ગૌણ ગણાય. પણ પહેલો વિકલ્પ તો પાર પડ્યો નહિ. બીજા અને ત્રીજા વિકલ્પમાં સારી એવી સફળતા મળી, પણ જન્મીત થવામાં તે તે વ્યક્તિઓ થોડી મોડી પડી, એટલે દસમે ઉપવાસે પારણા થયાં. આ પ્રસંગ ખૂબજ મંથન ભર્યો હતો. જુદા-જુદા જાપાઓમાં એના સારામાઠા પ્રત્યાષાતો પણ પડ્યા. તકવાદી લોકોએ એનો ખોટો લાભ લેવાનો પણ પ્રયાસ કરેલો, પણ અંતે તો સત્ય જીતે છે. જે સત્ય હતું તે બહાર આવીને રહ્યું.

ચીંચણ (થાણા જિલ્લા)માં જૈનનાં તો માત્ર એ-ત્રણ જ ઘર હતાં, બાકી ગુજરાતી વૈષ્ણવોનાં જ મોટે ભાગે ઘર હતાં તેમાં શ્રી. મહેન્દ્રભાઈ પૂ. શાહનું કુટુંબ ખૂબજ ભાવિક એટલે રાત્રે દરરોજ થતાં પ્રાર્થના-પ્રવચનોમાં પ્રાયઃ બધાં ભાઈબહેનો નિયમિત આવતાં. એ નિમિત્તે ચીંચણનાં મહારાષ્ટ્રી કુટુંબોનો પણ સારો પરિચય થઈ ગયો. મહેન્દ્રભાઈ પૂ. શાહની સાથે આ જિલ્લામાં ખેડૂત મંડળ સ્થપાય, તેવા સંયોગો પણ જોવા થઈ ગયા હતા. પણ અનેક કાર્યરત હોઈ પાછળથી એ ભાઈ આને હાથ ધરી શક્યા નહિ. મહેન્દ્રભાઈના નાના ભાઈ રઘ્નીભાઈએ ત્યાં એક ' સેવાસંઘ ' સ્થાપ્યો છે. તેમાં સારા સેવાભાવી ભાઈબહેનો તૈયાર થાય છે.

આ શિબિર પત્યા પછી અનુમંત્ર વિચારધારાના પ્રચાર માટે અને દક્ષિણ ભારતની પરિસ્થિતિનાં દર્શન માટે પૂ. મુનિ નેમિચન્દ્રજીને મદ્રાસ મોકલવાનું આમ તો ચાતુર્માસ પહેલાં જ વિચારાયું હતું. પણ ચાતુર્માસ પછી નક્કી થઈ ગયું. આ રીતે ચીંચણથી મદ્રાસ ભણી તેમણે વિહાર કર્યો. સાથે શ્રી. મેઘજીભાઈ સેવામાં ગયા. કલ્પના તો એ હતી કે બે ચાર ભાઈઓ અનુમંત્ર વિચાર પ્રચાર માટે સાથે રહે, અને લોકસંપર્ક કરે,

આ વિચાર સમજવે; પણ એ બની શક્યું નહિ. “અનુબંધ વિચારધારા હી ક્યો?” નામની એક નાની પ્રચારપુસ્તિકા બહાર પાડવામાં આવી હતી, તેના દ્વારા અને મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક તેમજ તામિલનાડમાં ઠેર-ઠેર પ્રચારસભાઓ અથવા વ્યાખ્યાનો યોજીને શક્ય તેટલો પ્રચાર કર્યો. મદ્રાસ જેવા અગ્રણ્ય પ્રદેશમાં શ્રી. કપુરચંદ્રભાઈ વગેરેના સહયોગથી તેમજ શ્રી. છોટુભાઈ અને કાશીબહેનના પ્રયત્નથી આ પ્રચારમાં સારી એવી સફળતા મળી. ચાતુર્માસ પછી પાંડીચેરી, તિરુવન્નામલ્લે, તિરૂપત્તિ વગેરે થઈને આંધ્ર, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ અને પંજાબપ્રદેશના અમુક ગ્રામનગરોમાંથી પસાર થઈ મુનિ નેમિચન્દ્ર દિલ્હી આવ્યા. ત્યાં સુધીમાં પૂ. મહારાજશ્રી પણ એક ચોમાસું ભાલમાં જવારજ કરીને ગુજરાત, રાજસ્થાન, અને પંજાબપ્રદેશના અમુક ગ્રામનગરો થઈને દિલ્હી પધાર્યા. અમદાવાદમાં પૂ. મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી માતૃસમાજ સ્થપાયો.

દિલ્હીમાં ચાતુર્માસ બંને જણ સાથે જ હતા. અને ત્યાં નીચે મુજબ કાર્યો થયાં :—

૧. ખાદ્ય પદાર્થોમાં થતી ભેળસેળ તથા વેપારમાં લાંચરૂઝત વગેરે અનિષ્ટો અટકાવવા માટે ચારિત્ર્યશુદ્ધિ સમિતિ સ્થપાઈ.

૨. વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘ દિલ્હી શાખા સ્થપાઈ.

૩. તેની હેઠળ માતૃસમાજની સ્થાપના થઈ.

૪. વિશ્વમાં ચીન, પાકિસ્તાન, બ્રિટન વ. ને લીધે થયેલ અશાન્તિને નિવારવા માટે મહાત્માગાંધીજી જેવા વિશ્વશાન્તિકર્તા મહાપુરુષની જન્મતિથિ નિમિત્તે ત્રિદિવસી, પ્રાર્થના જપ-ધુત-સ્વાધ્યાય વગેરે સહિત તપસ્યાના કાર્યક્રમવાળો ‘વિશ્વશાન્તિ યત્ર’ ગાંધીસમાધિ, રાજઘાટ ઉપર કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં દિલ્હી અને દિલ્હી બહારનાં ઘણાં ભાઈબહેનોએ ભાગ લીધો હતો.

૫. ચાતુર્માસમાં દિગંબર, શ્વેતાંબર મૂ. પૂ. તેરાપંથી અને

સ્થાનકવાસી અનેક સાધુસાધ્વીઓનો સંપર્ક થયો હતો. સામુહિક ક્ષમાપના દિવસના રોજ જૈન-એકતા માટે ત્રિસૂત્રી કાર્યક્રમ મૂક્યો હતો.

દિલ્હી ચાતુર્માસ પછી કલકત્તા ભણી વિહાર કરેલ તેમાં પંચાંગ, યુ. પી. વિહાર, અને બંગાલના અમુક ગામો નગરો આવ્યાં. યુ. પી.માં કેટલાક સાધુ શ્રાવકોનો સંપર્ક થયો. જૈનેતર જનતાનો ભાવભીનો પ્રેમ સાંપડ્યો. અનેક અવનવા અનુભવો થયા. આગ્રામાં સર્વોદય કાર્યકર્તાઓનો સંપર્ક થયો અને શ્રી. ચિમનલાલજી જૈને ગ્રામસંગઠન માટે આગ્રા જિલ્લાનું ક્ષેત્ર પસંદ કરીને પ્રયોગ કરવાની વિનંતિ કરી. આમ તો દિલ્હી ચાતુર્માસમાં શ્રી. ત્રિકોટચંદ્રજી ગોલેજી વ. રાજસ્થાનના કાર્યકરો પણ રાજસ્થાનમાં ગ્રામસંગઠનના પ્રયોગ માટે વિનંતિ કરી ગયા હતા.

પણ કલકત્તા જવાનું હતું એટલે તે તરફ વિહાર ચાલુ રહ્યાં. કલકત્તા પ્રવેશ વખતે જ સ્વાગત ભાષણમાં પૂ. મહારાજશ્રીએ બંગાલમાં ત્રણ વસ્તુઓને નિવારવાની વાત કરી, તેમાં પશુબલિનિષેધ કાર્ય સૌથી પહેલાં હાથ ધરવાનું વિચાર્યું. તેને માટે ચક્રો ગતિમાન થયાં. પશુબલિનિષેધક સમિતિ સ્થપાઈ. જે વિશ્વવાત્સલ્ય પ્રાયોગિક સંઘની કલકત્તા શાખા હેઠળ ચાલશે. અને હવે સઘના નૈતિક સંચાલન તળે માનુસમાજ સંસ્થા પણ સ્થપાઈ ગઈ છે. અને સુંદર ચાલે છે.

આમ તો શિખર પછીના ત્રણ વરસોમાં શિખર પ્રવચનોના ૯ ભાગ છપાયા, એનાં પ્રવચનો વ્યવસ્થિત કરીને મહારવાનું, તેમજ સંપાદન કરેલ પ્રવચનો જોવા તપાસવાનું કામ પણ નેમિમુનિએ કર્યું જ છે. તે ઉપરાંત શિખર પ્રવચનોની ઝાંખી શુદ્ધિપ્રયોગની પૂર્વપ્રભા, અને ‘શુદ્ધિપ્રયોગકી ઝાંખી’ વગેરે પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. પૂ. મહારાજશ્રીએ એ પ્રયોગ અને વિચારધારાની માદિતી માટે ૧૦ પત્રિકાઓ બહાર પાડી છે. સર્વ-ધર્મ-સમન્વયનો પણ પ્રાર્થના નિમિત્તે પ્રચાર-પ્રસાર થયો છે.

શિબિરાર્થીઓ વડે થયેલ કામ

શ્રી. દાંડી સ્વામીજીએ પોતાના સંપર્કમાં આવતા ગૃહસ્થ ભાઈ-બહેનો અને થોડાક સંન્યાસીઓને આ વિચારો સમજાવવાનું કામ કર્યું છે.

શ્રી. માટલિયાજીએ સર્વોદય વિચાર અને વિશ્વવાત્સલ્ય વિચારનો કાર્યાત્મક રીતે સમન્વય સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

શ્રીમતી સવિતાબહેને તો દિલ્હી ચાતુર્માસનો અપૂર્વ લાભ લીધો છે. આ પ્રમાણે પૂ. મહારાજશ્રીના વિચારો પચાવીને પોતાના જીવનમાં વણવાનો લ્હાવો લીધો છે. દિલ્હીમાં એમને હસ્તે ‘માતૃસમાજ’નું ઉદ્ઘાટન થયું છે. એ કામમાં એમને રસ છે.

શ્રી. પૂંજભાઈ કવિએ નવસારીમાં સ્થાપેલ ગોપાલ મંદિર સંસ્કાર કેન્દ્રમાં ગોપાલક વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓને અલગ-અલગ રહીને, સારા સંસ્કારો આપવાની સુવ્યવસ્થા કરી છે. કેટલાંક સાધુ સંન્યાસી સાધ્વીઓનો સંપર્ક સાધી તેમને આ વિચાર તરફ વાળવા માટે પ્રયાસો કર્યા છે. સૂરત જિલ્લામાં આદિવાસીઓની જેમ ગોપાલકોની સ્થિતિ પણ ખુબ ખરાબ છે. તેમનામાં દારુ, માંસાહાર, પશુબલિ આપવાની બીજી ધણી પ્રમાણમાં છે; પણ પૂંજભાઈએ તેમનો અવારનવાર સંપર્ક કરીને આ બીજી છોડાવવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે. તેમાં એમને થોડેક અંશે સફળતા પણ મળી છે.

શ્રી. અમૃતલાલભાઈ દડિયા સાધુ સાધ્વી સંપર્ક સમિતિમાં છે. અને પોતે નિવૃત્ત હોઈ આ વિચારધારામાં રસ હોવાને લીધે મુખ્યમાં વિરાજતાં સાધુ-સાધ્વીઓનો અવારનવાર સંપર્ક કર્યા કરે છે. સાધુ-સાધ્વીઓને ગળે આ વિચારધારા કિતરે છે ખરી, પણ કાર્યરૂપમાં પરિણત કરવામાં હજૂ નૈતિક હિંમતનો અભાવ દેખાય છે. ધીરે ધીરે તે આવતો જ નશે.

ડૉ. મણિભાઈ શાહે શિબિરમાં વિચારભાતું મેળવીને આ વિચારોનો શક્તિ પ્રમાણે પ્રચાર કર્યો છે. ખેડૂતોના પ્રશ્નો લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાહિત્ય પ્રચાર પશુ કર્યો છે અને પોતાના કૌટુંબિક જીવનમાં સંયમની દિશામાં પ્રગતિ કરી છે; તે તેમના ગળ પ્રમાણે પૂરતી પ્રગતિ જ ગણાય.

શ્રી. દેવજીભાઈ શાહે ખેડૂત મંડળ (ભચાઉ તાલુકામાં સ્થપાયેલ)ના કામેમાં પ્રગતિ કરી અને ખેડૂતોના મૂંઝવતા પ્રશ્નોમાં ભાગ લીધો અને લે છે. તે ઉપરાંત કચ્છમાં પધારનાર સ્થાનકવાસી દેરાવાસી સાધુ-સાધ્વીઓનો સંપર્ક સાધી તેમને આ વિચારધારા ગળે ઉતરાવવા પુરુષાર્થ કર્યો. કેટલાંક સાધુ-સાધ્વીઓ આ વિચારધારાને સમજવા અને આચરવા માટે ઉત્સુક થયાં. એક ગિરાસદાર ભાઈને કેન્સરના રોગના ઉપચારમાં સેવા કરી તેથી તેનો હૃદય પલટો થયો અને તે ધૂંત્રપાન છોડવા તૈયાર થયા. એક સાધ્વીની છોડતી કરવા એક યુવકે પ્રયત્ન કરેલ, તે બાબતમાં જ્યારે સાધ્વી-ત્રાવકો મૌન ધારીને બેસી ગયા હતા, ત્યારે દેવજીભાઈ એ અકૃમ (ત્રણ ઉપવાસ)ની પહેલ કરી અને એ પ્રશ્નનો નૈતિક દૃષ્ટિએ ઉકેલ લાવ્યા. આમ શિબિર પછી શ્રી. દેવજીભાઈમાં નિર્ભાકિતા, મર્યાદામતતા અને યોગ્યતા વધી છે.

શ્રી. બળવંતભાઈએ શિબિર પછી પોતાનું સ્વાસ્થ્ય સુધાર્યું, ત્યારપછી કોટડાપીઠા, બાબરા વગેરે ગામોમાં ખેડૂતોના પ્રશ્નો લઈ ખેડૂત મંડળ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પશુ એકલવાયા હોઈ તેમાં ફાવ્યા નહીં. પછી પોતે આર્થિક દૃષ્ટિએ સભર બનવા માટે અંબર ચરખાની તાલીમ લીધી. અને ત્યારપછી આ વિચારધારાના પ્રચાર અને આજીવિકાની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય વેચાણનું કામ લીધું પરંતુ વચ્ચે પોતાના ગામના એક ગિરાસદારભાઈ વજેરેનાં અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે એની વિરુદ્ધ આત્મારામભાઈ બટ્ટની પ્રેરણાથી નિવેદન બહાર પાડ્યું અને તેમાં એમના ઉપર પેટા ગિરાસદારભાઈ બદનક્ષીનો કેસ કર્યો. હજુ એ પ્રશ્નનો સતોપકારક નિકાલ આવ્યો નથી. પશુ હાલમાં સાહિત્ય વેચાણનું કામ થંભી ગયું છે. પરંતુ વૈચારિક વાડતર શ્રી. બળવંતભાઈનું એકંદરે સારું થઈ ગયું છે.

પ્રવચન-પ્રકાશનની અસર

શિબિર વખતે સવારે અને બપોરે પ્રવચનો અને ચર્ચાનો ટૂંકે સાર પાટિયા ઉપર લખવામાં આવતો હતો. એ લખાણ ધણાંને ગમ્યું હતું અને કેટલાક ભાઈ એ અને બહેનોના પત્ર પણ શિબિર કાર્યવાહીનો સાર જાણવા માટેના આવ્યા હતા. તે દ્રષ્ટિએ ‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ પાલિકના ભેટ પુસ્તક તરીકે “શિબિર પ્રવચનોની ઝાંખી” તૈયાર કરવામાં આવી. એ પુસ્તક વાંચકોને ગમ્યું. અને શિબિરની કાર્યવાહીનો આછો ખ્યાલ લોકોને ખાસ તો વિશ્વવાત્સલ્યના વાંચકોને આવી ગયો.

ગુર્જરવાડીના પ્રમુખ શ્રી. મણિભાઈ લોખંડવાળા શિબિરમાં થતાં પ્રવચનો અને ચર્ચાઓ અવારનવાર સાંભળતા હતા. તેમને એ વિચારો બહુ પસંદ પડ્યા અને તેમણે પૂ. મહારાજશ્રી આગળ એ મતલબનું કહ્યું કે “આ બધાં પ્રવચનો અને ચર્ચાઓ સાધુ સંસ્થા અને ધર્મ સંસ્થાઓ માટે ખૂબ જ પ્રેરક, યુગાનુરૂપ અને જનહિતકારી થાય છે; જે આને સ્થાયી રાખવાં હોય અને ભારતમાં વિચરતા દરેક સાધુ-સાધ્વીઓ સુધી પહોંચાડવાં હોય તો એને પુસ્તકરૂપે બહાર પાડવાં જોઈએ. અને એમાં જે કાંઈ ખર્ચ થાય તે હું અને મારા એક સાથી ભોગવીશું. આ પ્રવચનોના સંપાદન માટે પણ એક સુયોગ્ય ભાઈ મારા ધ્યાનમાં છે.” પૂ. મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે “હું ઇચ્છું છું કે એ બોજો એક-બે પ્રકાશકો ઉપર જ ન પડે, એટલે એ ત્યારે જ થાય કે બે-એક માસમાં પ્રવચન પુસ્તકોના અગ્રિમ ગ્રાહક તરીકે ૫૦૦ નામો નોંધાઈ જાય.”

શ્રી. મણિભાઈએ ઉદારતાપૂર્વક કહ્યું કે “એની આપ ચિંતા કરતા નહિ.” બધું થઈ રહેશે. એનું સંપાદન કાર્ય કરવા માટે શ્રી. શુભાષયંદ-ભાઈ, જે હાલમાં મદ્રાસમાં એસ. એસ. જૈન બેડિંગ હોમના ગૃહપતિ તરીકે કામ કરે છે; તે આપને અહીં મળવા આવશે. તે વખતે તેની સાથે બેસીને આપ સંપાદન કાર્ય તેમજ કેટલા ભાગોમાં પુસ્તકો બહાર પાડવાં, એ બધી વાતો કરી લો. અને નક્કી કરીને મને કામ સોંપી

દો. મને ખાતરી છે, કામ બહુ સંતોષકારક થશે; કારણકે તેમણે પહેલાં યતિશ્રી હેમચન્દ્રજીનાં પ્રવચનો વગેરેનું સંપાદન પણ કર્યું છે.’

ત્યાર પછી શ્રી. ગુલાબચંદલાલ મદ્રાસથી બ્યારે મુંબઈ આવેલા, ત્યારે તેમને શિબિરનાં પ્રવચનો અને ચર્ચાસારના સંપાદન માટે વાત કરીને સંપાદનનું કામ સોંપાયેલું. શિબિરનાં કુલ ૧૦ મુદ્દાઓ હોઈ, ૧૦ ભાગોમાં પ્રવચન પુસ્તક બહાર પાડવાનું નક્કી થયું. ત્યારપછી શ્રી. ગુલાબચંદલાલ ખીજી વખત બોરીવલીમાં મળેલા તે વખતે પહેલા ભાગના કેટલાંક પ્રવચનો તૈયાર કરીને લાવેલા. તે જોયાં અને તેમનું કાર્ય બહુ પસંદ પડ્યું. છેવટે સૂરતમાં ‘પ્રતાપ’ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં આ પ્રવચનોની છપામણીનું નક્કી થયું. કાગળો વ. લેવાયા અને એમ નક્કી થયું કે આના પ્રકાશક તરીકે ‘મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર’, અમદાવાદ જ રહે. દ્રવ્ય સહાયતા શ્રી. મણિલાલ અને તેમના સ્તેહી કરે, તેમના નામની નોંધ લેવામાં આવે.

એટલે પ્રવચન પુસ્તકોના પ્રકાશનનું કામ શરૂ થયું અને અત્યાર સુધીમાં ૯ ભાગો બહાર પડી ગયા છે. દશમા ભાગનું પ્રકાશન ચાલુ છે, અને ટુંક સમયમાં બહાર પડશે. જે કે પ્રકાશનમાં મોડું બહું થયું છે, પણ કામ ખૂબ સરસ થયું છે.

અત્યાર સુધીમાં ૫ ભાગ સાધું સાધ્વીઓ, રચનાત્મક કાર્યકરો, મંન્યાસીઓ, પત્રો, સાધક-સાધિકાઓને મોકલવામાં આવ્યા છે. ૫૦-૬૦ જણ અગ્રિમ ગ્રાહક બન્યા છે. બાકીના કેટલાક લોકોએ વેચાતાં લીધાં છે.

હવે ખીજી વખત બાકીના ૫ ભાગ મોકલવાની યોજના છે.

કેટલાક સાધુસાધ્વીઓના આ ૫ ભાગ ઉપર સારા અભિપ્રાયો આવ્યા છે; અને કેટલાક ગૃહસ્થ સાધક-સાધિકાઓના પણ આ સબંધે મૌખિક અને લેખિત ઉત્તમ અભિપ્રાયો મળ્યા છે.

અહીં થોડાક અભિપ્રાયો અંકિત કરીએ છીએ :—

“...મુનિશ્રી સંતબાલજીની વિચારધારા બહુ વ્યાપક છે. આજે વીસમી સદીમાં વિચરતા સમાજને સોળમી સદીની વિચારધારા સંકીર્ણતાના માર્ગે ઘસડી રહી છે; એવા સમયે શિબિરની યોજના કરી જે વ્યાપક વિચારધારા ફેલાવી, જે સાહસિક પગલું ભર્યું છે, તે કોરા સાધુવાદને જ યોગ્ય નથી, પણ અનુકરણીય અને આચરણીય છે, એવી અમારી માત્ર ધારણા જ નથી, પણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે આવા શિબિરો અને આવી વ્યાપક વિચારસરણી સંસારમાં એકતા, સહિષ્ણુતા અને સર્વોદય લાવશે...”...પાંચે પ્રકાશનો મળ્યાં છે.

—ખરતર ગમ્મીય વિદ્વાન મુનિશ્રી કાંતિસાગરજી
જયપુર (રાજસ્થાન)

ઘાટકોપર (મુબઈ)થી શ્રી. અમૃતલાલભાઈ દડિયા લખે છે—

“ માટુંગા શારદાબાઈ મહાસતીજી પાસે ૫ પુસ્તકો આપવા ગયો હતો. પુસ્તકની અંદર થોડુંકે વાંચ્યા પછી ઠીક લાગવાથી રાખી લીધાં છે.”...ચીંચોકલી મુનિશ્રી સુમેર મલજીને સેટ ૧ આપ્યો. તેના કહેવા મુજબ તેને ત્યાં શિબિરમાં આવવું હતું, પણ કારણને લીધે સાદડી ચોમાસું કર્યું. પુસ્તકો ગમ્યાં છે. વાતચીત કરી...કોઈ વિરોધ કરતા નથી. કોટ સુમતિકુંવરજી (મહાસતી) પાસે ગયો. તેના કહેવા મુજબ—“સાધ્વીજી કોઈ આવ્યાં ન હતાં?” તેના જવાબમાં મેં કહ્યું કે સાધ્વીજી આવ્યાં નહોતાં, બાકી સંન્યાસી-શ્રાવકશ્રાવિકા-સંત વગેરે હતા. પુસ્તકો રાખી લીધાં છે. વિલેપાર્લે વિનયમુનિજી પાસે ગયો હતો. પુસ્તકો મોકલાવ્યાં તેથી બહુ ખુશી થયા. પહેલાં તો વાંચવા માટે છે એમ સમજ્યા, પછી તો ભેટ તરીકે છે, એમ સમજ્યા. બહુ ખુશી થયા છે. ઘાટકોપર ડુંગરશી મહારાજને ૫ પુસ્તકો આપ્યાં, મેં કહ્યું “પુસ્તકો વાંચ્યા પછી આપનો અભિપ્રાય જણાવશો.” કાંદાવાડીમાં ઉજ્જવળકુમારીજી તથા પાયધુની ગોડીજી ઉપાશ્રયમાં ચિત્રભાનુજી પાસે

શ્રી. અમૃતલાલભાઈ મહેતા પુસ્તકો આપવા ગયા હતા. તેમણે કલકત્તામાં કાલીમાતા પાસે થતા પશુવધને અટકાવવા માટે ઘણી જ સારી લાગણી બતાવી.

એવી જ રીતે શિબિર-પ્રવચનો વાંચીને કેટલાક મુનિઓ ઉપર ઘણી સારી અસર થઈ છે. તેઓ હવે આ પ્રયોગને જોવા-જાણવા માટે પ્રયોગક્ષેત્રમાં જાય છે. એવી જ રીતે એક સ્થાનકવાસી મુનિ, જેમણે આ પ્રયોગ અને વિચારધારા વિષે ખ્યાન ચાતુર્માસમાં ત્યાંના એક વિચારકભાઈના સંપર્કથી સાંભળેલ; એટલે તેમણે પૂ. મહારાજશ્રી સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો. અને હવે તેઓ સાથે રહેવા અને રાજસ્થાનમાં ધર્મમય સમાજ રચનાના પ્રયોગમાં સહયોગી થવા તૈયાર થયા છે. હાલમાં તો તેઓ બીજા એક તેમના વિચારને મળતા મુનિજી સાથે વિચરવા માગે છે, અને તેમને પણ સક્રિય રીતે તૈયાર થાય તો કરવા માગે છે.

શિબિર પ્રવચનોએ સાધુસાધ્વીઓ સિવાય કેટલાક રચનાત્મક કાર્યકર ભાઈબહેનોમાં સારી અસર ઉપજાવી છે અને તેઓ એ પ્રવચન પુસ્તકોને ધર્મગ્રંથ તરીકે વાંચે છે અને બીજા શ્રાવકો તેમ જ સાધુસાધ્વીઓને વંચાવે છે; વાતાવરણ તૈયાર કરે છે.

બહલાતી પરિસ્થિતિ અને શિબિરકાર્યવાહીનું મૂલ્યાંકન

આજે શિબિરને સંપૂર્ણ થયાને ત્રણ વરસ થયાં છે, પણ આ ત્રણ વરસોમાં જગતની પરિસ્થિતિઓ બદલાઈ છે, ભારતની પરિસ્થિતિમાં પણ ઘણો પલટો આવ્યો છે. દુનિયાના ઘટનાચક્રમાં અનેકગણું પરિવર્તન થયું છે. રશિયા અને અમેરિકા જેવાં મહાન રાષ્ટ્રો, જે પહેલાં અણુશસ્ત્રો માટે પ્રતિસ્પર્ધા કરતા હતા, તે એકબીજાના વિરોધી વિચારોના હોવા છતાં આજે નજીક આવ્યાં છે. દુર્ભાગ્યે છેલ્લાં ત્રણ વરસોમાં કેટલાય શક્તિશાળી અને ઉદાર રાષ્ટ્રનેતાઓ ગયા. અમેરિકાના કેનેડી ગયા, ભારતના રાજેન્દ્રપ્રસાદ ગયા, પડિત જવાહરલાલ નેહરુ ગયા છતાં ભારતનાં સદ્ભાગ્ય છે કે તેને યોગ્ય રાષ્ટ્રનેતા મળ્યા છે. બીજી બાજુ દરેક ધર્મસંપ્રદાયોમાં સાધુ સંન્યાસી વર્ગ તેમ જ ગૃહસ્થ વર્ગમાં ઉદારતાનો પવન ફૂંકાઈ રહ્યો છે. જૈનોના દરેક ફિરકાનાં સાધુ સાધ્વીઓ અને ગૃહસ્થો એકબીજાની નજીક આવ્યાં છે; અને દિવસે-દિવસે સામુદાયિક કાર્યક્રમો એક વ્યાસપીઠ ઉપરથી થવાના સંયોગો ઉભા થતા જાય છે. એ દષ્ટિએ આ સાધુ સાધ્વી-શિબિર નિમિત્તે પણ ઘણાં સ્થાનકવાસી અને દેરાવાસી સાધુસાધ્વીઓમાં વિચારોની ઉદારતા આવી છે. શિબિરસાહિત્ય વ્યાપક અને વિશ્વવિશાળ દષ્ટિકોણથી રચાયું છે કે એને વાંચ્યા પછી સંકીર્ણતાના બધાં શસ્ત્રો કુદરતી રીતે જ ખૂઠાં પડી ગયાં છે, અને ઉદારતાની ધારા જીવનમાં વહેવા માંડી છે. જ્યાં સુધી આ વિચારધારા જાણવા કે સમજવાની તક નહોતી મળી, ત્યાં સુધી મગજમાં કેટલાક પૂર્વગ્રહો દૂરદૂરથી સાંભળેલી વાતો ઉપરથી, અનુમાનથી બંધાયેલા હતા; પણ ન્યારે આ સુયોગ શિબિરસાહિત્યના માધ્યમથી સાંપડ્યો ત્યારે આ પૂર્વગ્રહો ઘણાં શિથિલ

થઈ ગયા. કેટલાંક સાધુસાધ્વીઓએ શિબિર સાહિત્ય ઉપરથી પ્રેરણા લઈને પોતાના જીવનનો ઢાળો બદલવાનો યત્નિચિત્ત પુરુષાર્થ કર્યો છે, અને કરે છે, તેમ સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે.

જે સાધુસાધ્વી વર્ગ એક દિવસ રાષ્ટ્રીય સંકટ સમયે કાંઈ બોલતો નહોતો, તે જ સાધુ વર્ગ પૈકીના ઉચ્ચ કોટિના ધર્મવીર સાધુસાધ્વીઓ ચીનના આક્રમણ વખતે રાષ્ટ્રીય આક્રમણ નિવારવા પોતે (પોતાની સાધુ મર્યાદામાં) તૈયાર થયા અને પોતાના અનુયાયીઓને પ્રેરણા આપીને પોતાનો સાધુ ધર્મ દીપાવ્યો છે.

જે સાધુવર્ગ રાજકારણની વાતોથી ભડકતો હતો, તે જ સાધુવર્ગ રાજ્ય સરકાર દ્વારા મુંબઈ પાસે દેવનારમાં ઝિલા કરાતા કલ્હાખાનાનો વિરોધ કરવા માટે સામુદાયિક તપત્યાગ અને અભિવ્રજનરૂપ અહિંસક પ્રતિકાર કરવા માટે વિચારતો થઈ ગયો. તેમ જ પંજાબ સરકાર દ્વારા ધડાચેત્રી નિશાળોમાં બાળકોને અંડા વિતરણ કરવાની યોજનાની સામે અહિંસક પડકાર ફેંકવા પુરુષાર્થ કરતો થઈ ગયો. મુંબઈમાં વર્ષમાં ૮ દિવસ આઠ મહાપુરુષોની પુણ્યતિથિઓ ટાણે, કલ્હાખાના બંધ કરા ૧૧ માટે પ્રવળ પુરુષાર્થ કરવા તત્પર થઈ ગયો. સામુદાયિક રીતે હવે તો સર્વધર્મીય પરિષદો અથવા જુદા જુદા ધર્મના લોકોના પર્વ દિવસોમાં બાગ લેવા તૈયાર થઈ ગયો. પહેલાં આવી ઉદ્ધારતામાં કોઈ સાધુ કે સાધ્વી એકલવાયાં લાગતાં તેણે હવે સામુદાયિક રૂપ લીધું છે.

આ બધું બતાવી આપે છે કે જૈન સાધુ સાધ્વીઓ ઉપર શિબિરના વાતાવરણની સારી અસર થઈ છે.

મુંબઈ અને પરાંઓના મળીને ૧૩ સંઘોના ફેડરેશનને અત્યાર મુખી સ્થા. સાધુસાધ્વીઓ દ્વારા માધકમાં નહિ બોલવાની રીતે પકડી

રાખી હતી, તે માટે પુનર્વિચાર કર્યો અને શ્રમણ સંઘના એ વખતના આચાર્ય (આણંદ ઋષિજી મ.) ઉપર દયાણુ લાવીને માધકમાં બોલવાની અનિવાર્ય પ્રસંગોમાં છૂટ આપવામાં આવી. તેમજ દેરાવાસી આચાર્યોએ પણ માધકે ઉપર બોલવાનું શરૂ કર્યું. આ શિબિરના વાતાવરણની અસર હોય તેમ જણાય છે.

આ શિબિર પત્યા પછી કેટલાક સાધુઓ તરફથી એવી માગણી પૂ. મહારાજશ્રી પાસે કરવામાં આવી હતી કે આવો શિબિર ફરીથી ભરાય તો સારું. કેટલાક વિચારક ગૃહસ્થો એમ પણ ઈચ્છતા હતા કે મુંબઈની જેમ અમદાવાદ, પાલીતાણા વગેરે ક્ષેત્રો કે જ્યાં જૈન સાધુસાધ્વીઓ વધારે સંખ્યામાં રહે છે, આવો શિબિર એક અઠવાડિયાનો રાખવામાં આવે અને એમાં આપના વિચારો મૂકવામાં આવે તો, સાધુ વર્ગના વિચારોમાં ઘણો ફેર પડે.

રચનાત્મક કાર્યકરો, ખાસ કરીને સર્વોદય કાર્યકરોમાં શિબિર સાહિત્યના વાંચનથી પરિવર્તન દેખાતું નથી, એમ કેટલાક લોકોનું કહેવું છે; પણ જે લોકો નિષ્પક્ષ અને પૂર્વગ્રહ રહિત દષ્ટિથી વિચારે છે, સમાજમાં પરિસ્થિતિ પરિવર્તન લાવવા માગે છે, તેમને માટે શિબિર સાહિત્ય ઘણું જ માર્ગદર્શક બન્યું છે.

મૈસૂર પ્રાંતના એક કાર્યકર મંડળ ઉપર શિબિર સાહિત્યમાં ચર્ચાયેલ સામુદાયિક અહિંસક પ્રયોગની એટલી સારી અસર થઈ કે તેમણે એ બધું સાહિત્ય મંગાવેલ અને ‘શુદ્ધિપ્રયોગની ઝાંકી’ તેમજ બીજા સાહિત્યનું ભાષાન્તર કન્નડ ભાષામાં કરેલું. અમારી સાથે લાંબો પત્રવ્યવહાર ચલાવેલ અને છેવટે ત્યાંનું કાર્યકર મંડળ પોતે ધર્મમય સમાજરચનાની આ બધી પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યક્ષ જોવા-જાણવા માટે મુંબઈ,

અમદાવાદ, ગૂંદી વગેરે સ્થળોમાં આવ્યું હતું; અને સારી છાપ લઈને વિદાય થયું હતું.

શિબિર પહેલાં એક બહુ જ જિજ્ઞાસુ અને દેરાવાસી સંપ્રદાયના સુવિદિત મુનિજી શિબિરમાં પધારવાની ઇચ્છા ધરાવતા હતા. પણ તેમના અમુક સંજોગો લઈને તેઓ નહોતા આવી શક્યા; પણ તેમના તરફથી એક વિદ્વાન, માસિક પત્રના સંપાદક ભાઈ ભાલનળ કાંઠા પ્રદેશનો ધર્મમય સમાજરચનાનો પ્રયોગ જેવા-જણવા અને આ વિચારધારા તથા શિબિરની માહિતી મેળવવા પૂ. મુનિશ્રી નેમિચન્દ્રજી પાસે અમદાવાદ આવ્યા હતા, અને ત્યાંથી ગૂંદી વગેરે પ્રયોગ ક્ષેત્રે ગયા હતા. તેમના ઉપર એ પ્રયોગની સારી અસર થઈ હતી. તેમણે પેલા મુનિજીને બધી વાત કરી. અને છેલ્લાં બે વર્ષથી તેઓ હવે ભાલનળ કાંઠા-પ્રયોગની પેઠે પંજાબમાં ધર્મસમાજરચનાનો પ્રયોગ કરવા વિચારી રહ્યા છે. આ વર્ષે તેમણે પંજાબમાં સરકારની નિશાળમાં બાળકોને ઈંગ્લીશ (નાસ્તામાં) આપવાની યોજનાની સામે પંજાબમાં ઠેર-ઠેર ફરીને, ત્યાંના અહિંસાપ્રેમી જનોને સમજાવીને સારું વાતાવરણ તૈયાર કર્યું અને છેવટે પંજાબ પ્રદેશીય શાકાહાર સમ્મેલન પણ ગોઠવ્યું. પંજાબ સરકારે ઈંગ્લીશ-યોજનાનો પડતી મૂકી છે અને શાકાહારને આ સમ્મેલનને લીધે ખૂબ જ પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. તેમજ ચીનના ધાતકી હુમલા ટાળે પણ તેમણે પોતાની સાધુતાની જવાબદારી સમજીને રાષ્ટ્ર નાગરિકોને પોતાનું રાષ્ટ્ર રક્ષણ કર્તવ્ય બતાવીને રાષ્ટ્રધર્મ સમજાવ્યો હતો. અને હવે તેમણે પંજાબ પ્રાન્તનો એક જિલ્લો પસંદ કરી ત્યાં ભા. ન. કાંઠા પ્રયોગની જેમ જનસંગઠન, અને જનસેવક સંગઠનો વડે; ધર્મમય સમાજરચનાનો પ્રયોગ કરવા વિચાર કર્યો છે. શિબિર પ્રવચનોની તેમના ઉપર ઘણી સારી અસર થઈ છે; એ આ ઉપરથી

સમજી શકાય. એવી જ રીતે રાજસ્થાનમાં ફોદોદી તાલુકામાં શ્રી. ડૂંગરસિંહજી મ. અને નેમિચન્દ્રજી મ.ને નિમિત્તે જે પ્રયોગ તેમના ફોદોદી ચાતુર્માસ પછી શરૂ થવાનો હતો, તે કેટલાંક કારણોસર અને મુખ્યત્વે તો ત્યાંના કાર્યકરોને પૂરી ધડ ન બેસવાને લીધે થંભી ગયો હતો, તે હવે છેલ્લા બે વરસથી તેજ કાર્યકરોને, તે પ્રદેશમાં આ પ્રયોગ કરવાની તાલાવેલી લાગી છે અને મુનિ નેમિચન્દ્રજીને તે પ્રદેશમાં આમંત્રે છે. તેવી જ રીતે આગ્રામાં ચિરાજતા કવિશ્રી ઉપાધ્યાય અમરચંદ્રજી મ. અને તેમના શિષ્ય પં. વિજયમુનિજી, અને પૂ. નેમિમુનિના ગુરુભાઈ શ્રી. મુનિસમદર્શીજી વગેરેને શિબિર પ્રવચનો વાંચ્યા પછી આ પ્રયોગ અંગે ઉત્સુકતા પૂર્વક જાણવાની તાલાવેલી જણાતી હતી.

સંપાદકની વિદાય

૨૬મી ડીસેમ્બર ૧૯૬૧ના હું સર્વપ્રથમ થોડાંક પ્રવચનો લખીને મુંબઈ પહોંચ્યો હતો. પ્ર. મુનિશ્રી સંતબાણજી અને પ્ર. નેમિચંદ્રજી મહારાજ બોરીવલી વિરાજતા હતા. ત્યાંથી તેમને પ્રસ્થાન કરવાનું હતું. શિબિર અંગેની પ્રવચન નોંધ ઉપરથી મારે કેટલાક ખુલાસાઓ જાણવા હતા. ઘણા શબ્દો મારે માટે નવા હતા-ઘણાં વિચારો નવા હતા તે જાણવા ન્યારે પ્રારંભના બે ત્રણ પ્રવચનોનું વાંચન પ્ર. મુનિશ્રીજી આગળ કર્યું ત્યારે તેમણે સંતોષજનક કાર્ય તરીકે ઓળખાવ્યું-ત્યારે મનમાં થયું કે હું તેમના આ નવી વિચારધારા અને સક્રિય કાર્યને કંઈક સમજી શક્યો છું. એક પરીક્ષામાં પાસ થયો એવું મને લાગ્યું.

પ્ર. મુનિશ્રીએ કહ્યું : “ થોડા દિવસમાં (ચાર પાંચ દિવસ બાદ) પ્રાયોગિક સંઘની બેઠક બરાશે ત્યારે તેમાં બધાં ભાઈઓને દેખાડી જોશું ! ”

મારા માટે આ બીજી પરીક્ષા હતી. કદિ પણ મારું સંપાદન કરેલું સાહિત્ય મારે લોકોની સ્વીકૃતિ માટે વાંચવું પડે તેમ ન હોતું બન્યું. પણ મારે તેના માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

સંપાદન કરવા માટે સ્વીકૃતિ આપી ત્યારે મનમાં આનંદ હતો કે જે પ્ર. મુનિ વિદ્વાનોના સંપાદિત સાહિત્ય માટે, મૂળ વિચારો માટે મને કંઈક માન હતું-તેમના વિચારોને સંપાદન કરવાનું મને મળશે. અને તેમને સંપાદિત પ્રવચનો દેખાડ્યા બાદ તેમની સંતોષજનક અભિવ્યક્તિ મારા માટે વધુ ઉત્સાહજનક હતી.

ચાર-પાંચ દિવસ બાદ ન્યારે પ્રાયોગિક સંઘની બેઠક મળી અને પ્ર. મુનિશ્રીએ મારે પરિચય આપીને, પ્રવચન વાંચન અંગે કહ્યું; ત્યારે મનમાં ગડમથત્ર ચાલતી હતી કે પ્રા. સંઘના લોકો તેના અંગે શું કહેશે ? ન્યારે તેમણે પણ સંતોષજનક લાગણી વ્યક્ત કરી ત્યારે મને થયું કે બીજી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ ગયો છું.

પૂ. મુનિશ્રી માટે તો જે જીવનની વિચાર ધારા બની છે તે મારા જેવા માટે તદ્દન નવી વસ્તુ હતી. વિશ્વવાત્સલ્ય, અનુબંધ, તાદાત્મ્ય, નાટસ્થ્ય, અનાયાસ-આયાસ, શુદ્ધિ પ્રયોગ, વગેરે ઘણાં શબ્દો પોતાની અદર જ એક વિરાટ રૂપ લઈને બેઠા છે તેનો ખ્યાલ મને પ્રારંભમાં ન હતો. બીની અંદર વિશાળ વૃક્ષની કલ્પના ક્યાંથી થઈ શકે? પણ જેમ જેમ હું સંપાદન કરતો ગયો તેમ તેમ મને લાગ્યું કે આ વિચારને સ્પષ્ટ સમજ્યા વગર તેમાં સંશોધન વગર ચાલુ પ્રવચનો કે વ્યાખ્યાનોનું સંપાદન કરવું અને આનું સંપાદન કરવું એમાં એક મોટો ફરક છે. આ માટે મને પરિચય-સંશોધન-સાહિત્ય (Reference Literature) મળેલું અગાઉની શિબિરોની ઝાંખી કરાવતાં પુસ્તકો મળેલાં પણ એમાં પહેલી દૃષ્ટિએ આ વિચારને સામાન્ય લોકો સમજી શકે, તેવું સ્પષ્ટ લખાણ નહોતું. એટલે મને લાગ્યું કે ન્યાંસુધી આ બધી બાબતો બહુ જ સ્પષ્ટતાથી અને સરળતાથી રજૂ ન થાય ત્યાંસુધી એનો સંપાદનનો કશોય અર્થ નથી. આ માટે સમય જોઈએ-ચિંતન જોઈએ-મનન જોઈએ.

મારા ગૃહપતિપદના કાર્યમાં આ કાર્ય કંઈક કઠણ હતું. તે ઉપરાંત પહેલું પુસ્તક સંપાદિત થયું ત્યારે ખરેખર ખ્યાલ આવ્યો કે ધારેલ પૃષ્ઠ સંખ્યા કરતાં તે ઘણું વધી ગયું છે. આ રીતે બધાં પુસ્તકો સંપાદિત થાય તો બમણી પૃષ્ઠ સંખ્યા થવા જાય. પ્રકાશનના ખર્ચા અંગે તો મને પ્રિય મણિલાલભાઈ લોખંડવાળાએ વાંધો નથી એમ કહેલું પણ કામ ઘણું લંબાતું જશે એમ ધારી ચર્ચા-વિચારણામાં “આવશ્યક” કે વિષયની બહારથી ઘણી વાતો છોડી દેવાનું નક્કી કરી પૂ. મહારાજશ્રીને જણાવ્યું. તેમના તરફથી પણ સામેથી જ એવો જવાબ આવ્યો. તે છતાં પણ પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ દોઢગણી તો થઈ જ ગઈ.

આમાં સમય પણ ધાર્યો તેના કરતાં દોઢધણો લાગ્યો. વિલંબમાં મુકકેલીઓ અહીંના છાત્રાલયના કાર્યમાં આવી. આર્થિક-દોષમાં સહયોગીઓ છુટા થયા. નવા આવ્યાં-ગૌશાળાનું નવું કામ શરૂ થયું. આ

બધાની વચ્ચે કામના અતિશય ભોજન વચ્ચે તબિયત પણુ ઠીકાઠીક રહેતી. આ બધું મારે કોઈ મોટી પરીક્ષા આપવી હોય તેમ પૂ. મહારાજશ્રીએ ઘણીજ ઉદારતાથી ચલાવી લીધું અને હંમેશા ઉત્સાહ આપતા રહ્યા. અને આજે આ કાર્ય પૂર્ણ થાય છે.

આમાં એક વસ્તુનો સંપાદન અંગે ઉલ્લેખ કરીશ. મૂખ્ય પ્રવચન નોંધોમાં કેટલીક વાતો નકારાત્મક કે પ્રશ્નાત્મક રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે. દા. ત. “આમ થતું ન હતું?” તેના બદલે જેમ હું સમજતો ગયો અને સ્થિર કરતો ગયો મેં તેની શ્રેણીમાં “હકારાત્મક” ફર્ક કર્યો છે. આ નકારાત્મક (Negative) કરતાં હકારાત્મક (Positive) સંપાદન લખાણનું વલણ (approach) મારી કેટલીક ધારણા નક્કર બનતાં મેં લીધેલું. સમયના લંબાણ સાથે વિશ્વની બદલતી ઘટનાઓ વચ્ચે પણુ વિચય-મુદાઓની એટલીજ સચોટતા, અટલતા તેમજ સ્થાયીપણું એ મેં અનુભવ્યું. દા. ત. અહિંસક પ્રયોગ કે ક્રાંતિકારો માટે એક સ્વ આપવામાં આવ્યું છે : “ક્રાંતિકારે જાતિ, ધર્મ કે એવા ભેદોવાળી કે હિંસા નીતિમાં માનનારી સંસ્થા સાથે સંબંધ ન બાંધવો જોઈએ.” આ વાત મુખ્ય-મહારાષ્ટ્રના ભાગલા વખતે કેએસનું પ્રાંતીય સમિતિ સાથે જોડાણ, કેરલમાં મુસ્લિમ લીગ સાથે જોડાણ અને છેલ્લે ચીન સાથે સંધિ છતાં આક્રમણના પ્રત્યાધાતોમાં બહુજ ૨૫૪૫ણે ઉપર આવી હતી.

આ અંગે મારે એક વાતનો જરૂર ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે આ સાહિત્યનું સંપાદન હું સરળતાએ કરી શકું તે માટે પૂ. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી તેને વ્યવસ્થિત કરીને મોકલતા એટલુંજ નહીં, સંપાદિત થયેલ લખાણોને પણુ ફરી જોઈ તપાસીને, ક્યાંક જે કંઈ રહી જતું હોય તેને સુધારી-વધારી લેતા.

એટલે સંપાદન કાર્ય સમાપ્ત થાય તે પહેલાં મારે મારા કૃપકારક શુભેચ્છકોનો આભાર માનવો જ રહ્યો. પૂ. મુનિશ્રી સંતબાલજી

પાસેથી મને જ્ઞાનનો અપૂર્વ ભંડાર મળ્યો છે. પૂ. મુનિશ્રી નેમિચંદ્રજી મ. સા. પાસેથી પણ મને જ્ઞાન, ખંત અને ઉત્સાહ મળ્યાં છે. અન્નેનો મારા પ્રતિ જે વાતસલ્યભાવ છે; તેણેજ મને આ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત રાખ્યો અને આજે મને લાગે છે કે મારો જ્ઞાન આત્મા ધણો સમૃદ્ધ થયો છે. માઈ દર્શન ધણી બાબતોમાં સ્પષ્ટ થયું છે અને આરિચના ઉચ્ચ સંસ્કારોની દિશા મળી છે. તે માટે તેમનો ઋણી છું. પ્રિય મણિલાલભાઈ તોરા લોખંડવાળા આ કાર્યમાં પરોક્ષ રીતે મદદરૂપ થયા છે કારણ કે તેમણેજ મારા પ્રત્યેની શુભ લાગણીથી પ્રેરાર્થને માઈ નામ સ્વયંયું અને હું આ કાર્ય કરી શક્યો છું. તે માટે તેમનો આભાર માનું છું.

પણ, મારી છેલ્લી પરીક્ષા આ અંગે બાકી છે-તે એકે આ પુસ્તકો વાંચ્યા બાદ વાંચકોને પણ એ વિષયો એટલા સ્પષ્ટ લાગે તો મને થશે કે મારી એ પરીક્ષામાં હું ઉત્તીર્ણ થયો છું. આ સાહિત્યનો હિન્દીમાં વધારેમાં વધારે પ્રચાર થયો જોઈ એ એમ વારંવાર મેં પૂ. મુનિશ્રીએને જણાવ્યું છે. આજના ન્યાયનીતિ તરફથી વિમુખ થતા તેમજ હિંસા અને વિનાશ તરફ આશા રાખીને વધતા ભારતના ઘણા લોકોને-તેનાથી ખરું માર્ગદર્શન મળશે એમ લખું તે વધારે પડતું નહીં થાય; એટલુંજ નહીં જેમના માટે લખાય છે તે લોકો પાસે તે પહેાંચે તેમાં એવી વધારે સાર્થકતા છે એવું માઈ વિનમ્ર માનવું છું.

અતે મારા સંપાદન કાર્યમાં જેમનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સહયોગ મળ્યો છે તેમનો આભાર માનું છું અને વિલંબ માટે ક્ષમા યાચું છું.

ક્રિસમસ,
૨૫-૧૨-૬૪
મદ્રાસ.

ગુલાબચંદ જૈન

નવાં માનવી

માનવ હૃદયમાં ઊઠતી નવી
અભિવ્યક્તિઓ, નવી આશાઓ,
નવા વિચારોને વાર્તા, પ્રસંગચિત્રો,
નિબંધો, નાટકોએ રજૂ કરતું
માસિક.

વાર્ષિક સમાજમ : રૂ. ૪-૦૦

: કાર્યાલય :

હડીભાઈની વાડી,

અમદાવાદ-૧

કિંમત : ૩-૦૦

મુદ્રક : સૌરાષ્ટ્ર ટ્રસ્ટ વતી જોતરનાખહેન શુક્લ

"ગતાપ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, નાણાવટ - સરત